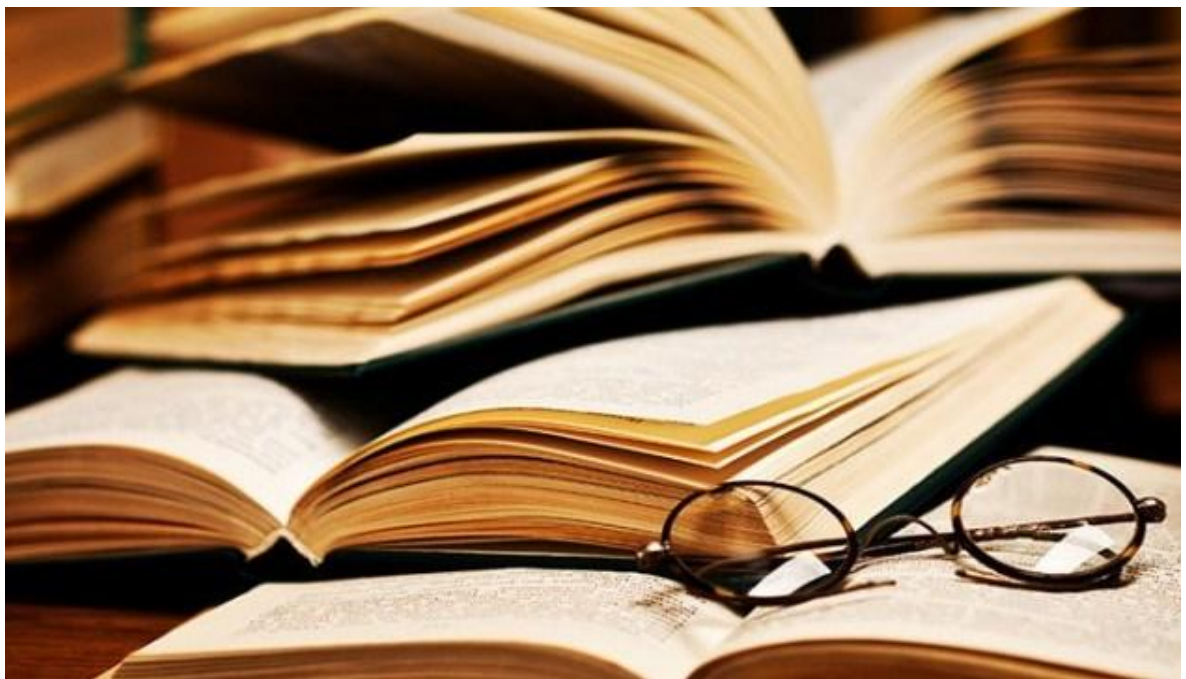

СЛОВНИК ЮРИДИЧНИХ ТЕРМІНІВ І ВИЗНАЧЕНЬ

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя
Кафедра права та соціально-філософських наук

СЛОВНИК ЮРИДИЧНИХ ТЕРМІНІВ І ВИЗНАЧЕНЬ

Укладання:

І. А. Городецька,

І. В. Геєць

Ніжин – 2025

УДК 34(075.8)
С48

Рекомендовано Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 6 від 27.11.2025 р.

Рецензенти:

Мушенко В. В. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри теорії права, приватного права, міжнародного права Навчально-наукового інституту міжнародних відносин та права ПЗВО «Київський міжнародний університет»;

Дульський О. Л. – доктор філософії у галузі права, доцент кафедри права та соціально-філософських наук Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, адвокат.

С48 Словник юридичних термінів і визначень / уклад.: І. А. Городецька, І. В. Геєць; за ред. І.А. Городецької, І.В. Геєць. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2025. – 435 с.
ISBN 978-617-527-349-4

Словник юридичних термінів і визначень укладено з метою надання теоретичної та практичної підтримки студентам і магістрантам спеціальності D8 Право у процесі засвоєння системи основних юридичних термінів, понять і категорій. Видання розкриває зміст ключових елементів понятійного апарату сучасної юридичної науки, включно з положеннями філософії права, що забезпечують розуміння сутнісних засад права як соціального феномена.

Матеріал словника упорядковано відповідно до вимог чинного законодавства України, сучасних наукових досліджень і практичних джерел, з урахуванням термінології, що використовується у фахових підручниках, навчально-методичних посібниках та електронних правових системах.

Наукова й освітня цінність видання полягає у можливості його застосування як у навчальному процесі, так і в практичній діяльності юриста. Зміст словника сприяє формуванню цілісного світоглядного розуміння права, розвитку аналітичного мислення та підвищенню рівня правової і філософсько-правової культури майбутніх фахівців.

УДК 34(075.8)

ISBN 978-617-527-349-4

© І. А. Городецька, І. В. Геєць, 2025
© НДУ ім. М. Гоголя, 2025

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Аберація – помилка, відхилення від істини.

Абсолют [лат. absolutus – довершений, необмежений] – вічна, незмінна, нескінченна духовна першооснова світу; основна характеристика Бога в середньов. його осмисленні, яка передбачає доведення позитивних якостей Бога до гранично можливого стану повноти та досконалості.

Абсолютна ідея – засадниче поняття в філософії Гегеля, яке має декілька значень: (1) як завершальна ланка логічного процесу – єдність «ідеї пізнання» (теоретичної ідеї) та «ідеї блага» (практичної ідеї); і в цьому розумінні вона має раціональний зміст, оскільки поєднання теорії і практики дає найбільш досконале і повне (абсолютне) знання; (2) як синтез гранично загальних, а тому абсолютних протилежностей – мислення і буття, суб'єктивного і об'єктивного; (3) як основа всієї існуючої дійсності, всього світу, природи і людини; це значення відбиває ідеалістичний аспект вчення Гегеля; (4) як зміст абсолютного знання, або розуму, які становлять сутність абсолютного духу.

Абсолютизм – самодержавна, необмежена влада монарха.

Абсолютний – безумовний, безвідносний, найвищий.

Абстрагування – мисленнєве зусилля, що дозволяє відволіктися від тих або інших властивостей, сторін і зв'язків предмета.

Абстракція – абстрактне поняття або теоретичне узагальнення.

Автаркія – незалежність, самодостатність, позиція самоізоляції, самовідокремлення держави від економічних, соціальних і культурних зв'язків з іншими державами.

Авторитаризм – політична влада, заснована на принципах зовнішнього примусу.

Авторитарний – той, що прагне затвердити свою беззастережну владу, домогтися беззаперечного підпорядкування.

Агіографія – середньовічні описи життя святих.

Агностицизм [грец. agnostos – недоступний для пізнання] – філос. вчення, яке заперечує можливість пізнання суті речей та закономірностей розвитку дійсності.

Агон – змагання.

Адаптація – пристосування до зовнішніх умов.

Акаузальний – той, що не підкоряється логіці лінійних причинних залежностей.

Аксіологія – філософське вчення про цінності життя і культури.

Акциденція – несуттєва, минуша, випадкова властивість предмета.

Альтернатива – будь-яка з можливостей, що виключають одна одну.

Альянс – об'єднання держав.

Амбівалентність – подвійність, існування протилежностей усередині однієї цілості.

Анархізм – теоретична позиція заперечення держави, права, моралі.

Анархія – безладдя, безладдя, соціальний хаос.

Аномія – перехідний стан у суспільній еволюції, коли колишня застаріла система норм і цінностей уже не виявляє належного регулятивного впливу на мораль, а новоутворювана нормативно-ціннісна система ще не почала діяти на повну силу.

Антагонізм – непримиренно вороже відношення між двома протилежностями.

Антиномія – зіставлення двох протилежних, однаково доказових положень.

Антитеза – навмисне протиставлення протилежних ідей, образів, понять.

Антитезис – твердження, протилежне тому, що міститься в тезі.

Антроподіцея – виправдання і підвищення людини засобами філософії, мистецтва і науки.

Антропософія – філософія людини.

Антропосоціогенез – тривалий істор. процес виникнення соц. форми руху матерії, становлення і формування людини і суспільства.

Антропоцентризм – філософська позиція, відповідно до якої людина є центром світобудови.

Аподиктичний – доведений із логічною неспростовністю.

Апокаліпсис – грецька назва останньої книги Нового Завіту «Одкровення Іоанна Богослова»; у переносному значенні – кінець світу.

Апологія – виправдання, захист.

Апорія – сформульоване грецьким філософом Зеноном логічно непереборне протиріччя.

Апофатичний – безпосередньо причетний до таємниці.

Апріорний – той, що передуює досвіду, не залежить від досвіду.

Архаїчний – давній, стародавній.

Архетипи – це культурні першообрази, які виражають уявлення про людину, її місце в світі та суспільстві; це нормативно-ціннісні орієнтації, які формують зразки життєдіяльності людей, що проросли через багатовікові пласти історії та культурних трансформацій і зберегли своє значення та сенс у нормативно-ціннісному просторі сучасної культури та є способом його передачі та збереження.

Аскетизм – позиція стримування від почуттєвих радостей, від користування життєвими благами.

Асоціальний – пов’язаний із порушеннями соціальних норм.

Атараксія – незворушність духу, якою повинен володіти мудрець-філософ.

Атомізація соціальна – відокремлення, роз’єднання, відчуження людей один від одного.

Атрибут – невід’ємна властивість субстанції.

Аутентичний – повністю відповідний чому-небудь.

Базис [грец. basis – основа] – 1) у марксистській концепції: сукупність виробничих відносин, що складають екон. структуру даного суспільства; 2) головне, на чому будується що-небудь, сутність чого-небудь.

Бароко – європейський культурний стиль XVII ст.

Бінарний – той, що складається із двох частин, подвійний.

Біфуркація – розгалуження шляхів, можливостей, напрямків руху, розвитку.

Брахма – в індуїзмі міфічна першооснова всього суцього, Світова душа.

Буття – філос. категорія, яка позначає реальність, що існує об’єктивно, поза і незалежно від свідомості людини.

Вендета – звичай кровної помсти серед населення островів Корсика і Сардинія.

Вербальний – усний, словесний.

Вердикт – остаточне рішення суду з питання винності підсудного.

Верифікація – перевірка на справжність, встановлення істини.

Вето – право заборони.

Відображення – загальна властивість матерії, що полягає у відтворенні ознак, властивостей і відношень об’єкта, що відображається.

Відчуття – відображення у свідомості людини окремих властивостей предметів і явищ, які безпосередньо впливають на органи відчуття.

Відчуження – філософська категорія, що визначає процес і результат перетворення діяльності людини на незалежну, чужу, пануючу над людьми силу.

Властивість – сторона предмета, яка обумовлює його відмінність або подібність з ін. речами.

Волюнтаризм – філософський напрям, що ставить на чолі світового процесу вищу силу, іменовану волею (Шопенгауер) або волею до влади (Ніцше); практична діяльність, підпорядкована вольовим рішенням, не погодженим із доводами доцільності, раціональності, моралі та ін.

Вотум – рішення, винесене шляхом парламентського голосування.

Гегемонія – головуюча роль якоїсь однієї соціальної спільності над іншими.

Гедонізм – філософська позиція, що визнає вищим благом і метою життя насолоду.

Генеалогія – історія виникнення, родовідна.

Генезис – процес зародження і становлення.

Герменевтика – філософська теорія, що досліджує проблеми розуміння і тлумачення текстів.

Гетерогенний – той, що виник із змішання декількох частин чого-небудь.

Гетерономність – моральна, законслухняна поведінка, обумовлена не внутрішніми мотивами і переконаннями, а зовнішніми чинниками.

Гілозоїзм – філософські уявлення про загальну натхненність матеріальних предметів.

Гіпотеза [грец. hypothesis – підстава, припущення] – форма розвитку науки; спосіб пізнавальної діяльності, побудови можливого, проблемного знання, в процесі якого формулюється одна з можливих відповідей на питання, що виникло протягом дослідження.

Гіпотетичний – оснований на припущенні.

Гносеологія – філософська теорія, яка досліджує проблеми, пов'язані з пізнавальною діяльністю людини.

Гностицизм – релігійно-філософський напрям перших століть християнства, що химерно поєднав ідеї античності і східних релігій із християнськими ідеями.

Гуманізм [лат. humanus – людський, людяний] – напрямок сусп. думки, що виник в епоху Відродження, згідно з яким людина розглядається як вища цінність, захищається її свобода і всебічний розвиток; це світоглядний і моральний принцип, який у широкому філософському значенні постає концепцією людського буття і заснований на ній системі світогляду, що стверджує цінність людського існування, гідності, права і свободи кожного людського індивіда, обґрунтовує можливості розвитку людини як роду і як індивіда; це провідний принцип, який пронизує усі галузі права і визначає усі норми моралі. У сучасному суспільстві Г. набуває цілком буденного практичного змісту, скільки виникають «типові» задачі гуманізації екології, економіки, політики, гуманітаризації культури, науки, освіти.

Девіантна поведінка – поведінка, що відхиляється від загальноприйнятих соціальних норм.

Дедукція – логічний метод виведення окремих положень із загальних принципів.

Деїзм [лат. deis – бог] – філос. вчення, згідно з яким Бог є безособова першопричина світу, яка знаходиться поза природою та соціумом і не втручається в їхній розвиток.

Демагогія – навмисне введення людей в оману неправдивими обіцянками.

Демократія – форма державного устрою, за якої влада належить народу.

Деспотизм – необмежена, тиранічна влада однієї особи.

Детермінізм (в пер. з лат. – визначаю, обмежую) – філософське вчення про визначений (не довільний) характер буття явищ; теорія відносин опосередкування, завдяки яким продукуються речі і явища, визначається їхня природа і способи існування. Детермінізм відповідає на питання, чому виникає річ, чим вона породжена, чим визначається її існування і чому вона змінюється і зникає, у що перетворюється.

Дефініція – точне визначення поняття.

Діалектика [грец. *dialektike* – мистецтво вести бесіду] – наука про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства та мислення; метод пізнання дійсності в її суперечливості, цілісності, розвитку; процес розвитку чого-небудь у всій різноманітності його форм і у всій його суперечливості.

Дихотомія – поділ цілого на дві протилежні частини.

Догмат (від грец. закон, правило, постанова) – в середньовічній філософії означає головне положення того чи іншого віровчення, яке приймається без доказів (як безперечна істина).

Догматизм – мислення, що спирається на незмінні істини, без урахування нових обставин.

Доктрина – система теоретичних положень, що визначає напрям політики або науки.

Домінанта – панівний чинник, який визначає розвиток явища.

Донкіхотство – шляхетна, але нереалістична боротьба за ідеали.

Дуалізм [лат. *dualis* – подвійний] – філос. вчення, протилежне монізму, яке виходить з визнання рівноправними, такими, що не зводяться одне до одного, двох субстанцій, начал: духу та матерії, ідеального та матеріального.

Дух [лат. *spiritus* – букв.: подув, подих, запах] – у широкому смислі поняття Д. тотожне ідеальному, свідомості, на відміну від матеріального начала; у вузькому смислі поняття Д. адекватне поняттю мислення.

Духовна культура – частина культури, до складу якої входять мистецтво, релігія, філософія (іноді також відносять і фундаментальну науку). Поняття «духовна культура» генетично пов'язане з гегелівським поняттям абсолютного духу, який є самопізнанням абсолютної ідеї в царинах мистецтва, релігії, філософії.

Духовність – категорія людського буття, що виражає його здатність до творення культури та самотворення. Творчі можливості людини як духовної

істоти говорять про те, що окрім мислення вона має ще й вольове відношення до реальності.

Егоїзм – надмірна зосередженість людини на власних інтересах.

Екзистенціалізм – філософський напрям, який вважає головною проблемою буття людини її індивідуальне існування.

Еклектизм – поєднання різнорідних елементів без внутрішньої єдності.

Еліта – найкраща, найвпливовіша частина суспільства.

Елемент [лат. elementum – стихія, початкова речовина] – філософ. категорія для позначення частин цілого, які знаходяться між собою у взаємозв'язку.

Емпіризм [грец. εμπειρία – дослід] – напрямок у теорії пізнання, який визнає чуттєве дослідження джерелом знання і вважає, що зміст знання може бути представленим або як описання цього дослідження, або зведеним до нього.

Ентропія – міра безладу або невпорядкованості системи.

Епістемологія – теорія пізнання, розділ філософії, що досліджує природу і межі знань.

Естетика – вчення про прекрасне, художню творчість і сприйняття мистецтва.

Етика (з гр. ethos – звичай, характер) – галузь філософського знання, наука про сутність і закономірності розвитку моралі, її ролі в житті суспільства та людини; найзагальніша нормативна наука, яку ще називають практичною філософією; інтелектуальна традиція. Основну сутнісну проблему Е. складає питання: як у поведінці людини співвідносяться один з одним загальний і приватний (особистісний) інтерес.

Етногенез – історичний процес походження народів від їх зародження до формування цілісних етносоціальних організмів та їх специфічних етнокультурних систем (етнографічні, мовні та антропологічні особливості).

Етнос – історично сформована спільнота людей із спільною культурою, мовою, традиціями.

Єдине – філософ. поняття, що означає початок неподільності, єдності й цілісності як реально суцього (речі, душі, свідомості, мови, особистості тощо), так і віртуального планів буття (поняття, закону, числа).

Єдність протилежностей – неможливість окремого існування однієї з протилежностей, поза відношенням з антагоністичною їй протилежністю.

Життєвий світ – сукупність умов, у яких людина існує та сприймає реальність.

Життя – сутнісна ознака біологічної та сусп. форм руху матерії. Найважливішими її властивостями є: подразливість, розвиток, здатність

розмножуватися, в основі яких лежать процеси самооновлення, пов'язані з підтриманням живою системою своєї цілісної організації шляхом обміну з навколишнім середовищем речовиною, енергією та інформацією.

Закон – загальнообов'язкове правило поведінки, встановлене державою.

Закон єдності та боротьби протилежностей – всім предметам і явищам внутрішньо властиві протилежні сторони, тенденції, що знаходяться в стані єдності та боротьби; боротьба між протилежностями обумовлює внутрішнє джерело розвитку, веде до зростання суперечностей, які вирішуються шляхом усунення (подолання) старого і утвердження нового, в якому також з'являються свої протилежності і свої перспективи зняття суперечностей між ними, але вже на вищому рівні. Закон характеризує джерело розвитку.

Закон взаємного переходу кількісних змін в якісні – це такий зв'язок кількісних і якісних сторін явища, внаслідок яких кількісні зміни, поступово нагромаджуючись, порушують міру предмета і спричиняють докорінні якісні зміни, що відбуваються у вигляді стрибків і здійснюються в різноманітних формах. Взаємний перехід кількісних змін в якісні – це всезагальний закон розвитку. Закон характеризує механізм розвитку.

Закон заперечення заперечення – це такий зв'язок, унаслідок якого розвиток природи, суспільства і мислення здійснюється завдяки запереченню старого новим. Нове зберігає і розвиває позитивні риси старого. Розвиток набуває поступового спіралеподібного характеру з повторенням у вищих стадіях окремих сторін нижчих, але вже на вищому рівні. Закон характеризує напрям розвитку.

Закономірність – більш широке, порівняно із законом, поняття. Якщо закон проявляється суворо в конкретних умовах, то З. проявляється як взаємозв'язок низки законів.

Заперечення – філософ. категорія, яка виражає певний тип відношення між двома послідовними стадіями, станами об'єкта, який розвивається. Це відмирання старого, того, що віджило, не відповідає умовам, які змінились.

Знання – результат пізнавальної діяльності людини, заснований на досвіді, логіці та практиці.

Ідеал – взірць досконалості, найвища мета прагнень.

Ідеалізм [грец. idea – поняття] – філософ. напрям, який віддає перевагу у причинно-генетичному відношенні ідеї, духу, свідомості, а не матерії.

Ідеальне [грец. idea – ідея, образ] – філософ. поняття, що характеризує загальну властивість усіх образів свідомості і полягає у тому, що вони містять інформацію про об'єкти дійсності, але не мають матеріальності ані об'єктів, ані людського мозку.

Ідеологія – система поглядів, що визначає соціальні, політичні та моральні орієнтири суспільства.

Ідентичність – усвідомлення людиною своєї належності до певної спільноти.

Ідея [грец. idea – ідея, поняття] – уявлення, яке розуміється також як форма духовно-пізнавального відображення певних закономірних зв'язків та відношень зовнішнього світу, спрямована на його перетворення. За своєю логічною будовою І. є формою мислення, різновидом поняття, зміст якого своєрідно поєднує в собі як об'єктивне знання про наявну дійсність, так і суб'єктивну мету, спрямовану на її перетворення.

Ієрархія – послідовне підпорядкування нижчих рівнів вищим.

Іманентний – властивий самій сутності явища, внутрішньо притаманний.

Імператив – безумовна вимога, наказ, моральне зобов'язання.

Інверсія – перестановка звичних елементів у зворотному порядку.

Індетермінізм – заперечення причинної зумовленості подій.

Індивідуалізм – ідейне, ціннісне ядро сучасної західноєвропейської культури; моральний принцип, в основі якого лежить культ індивідуальних інтересів, що стверджує пріоритет і автономію особистості перед будь-якою формою соціальної спільноти.

Індуїзм – одна з найдавніших релігій світу, що сформувалася в Індії.

Іntenція – спрямованість свідомості на певний об'єкт.

Інтерпретація – творча реалізація тексту, яка ґрунтується на самостійному тлумаченні та реконструюванні його реципієнтом.

Інтуїція – безпосереднє пізнання істини без логічних доказів.

Інформаційне суспільство – головною ознакою цього суспільства є виробництво і поширення інформації, перетворення її на головний вид послуг, на товар і навіть на владу.

Ірраціональний – такий, що не піддається логічному осмисленню.

Існування – поняття, що вживається для характеристики зовнішніх виявів буття, речі або явища. Онтологічно поняття І. протистоїть категорії “сутність”.

Істина – якісна характеристика знання та мета пізнання – така характеристика знань, згідно з якою знання повністю збігаються із реальним станом справ; проте пряме дублювання реальності позбавляє людське пізнання сенсу, а тому істина постає як еталон та ідеал пізнання, який спрямовує пізнання, якісно його зумовлює; у своїй же повноті пізнання постає багатостороннім процесом продукування засобів наближення до істини.

Картина світу – цілісна, осмислена, загальнозначима знакова система дійсності; вироблений культурою запас значень, смислів, імен, знаків,

цінностей, за допомогою яких можна будувати моделі видимого й ідейного світу, стратегії поведінки, плани і сценарії розвитку.

Катарсис – моральне очищення через переживання мистецтва.

Категоричний імператив – припис, що виражає універсальний, апріорний закон моралі, сформульований Кантом. Обґрунтування категоричного імперативу в системі кантівської філософії пов'язане з принциповим протиставленням світу моралі як світу свободи, розуму й світу природи, де діють закони причинності. Категоричний імператив має два основних визначення: «Чини так, щоб максими (правила), якими керується твоя воля, могли б стати принципами загального законодавства» (т. зв. «формула універсалізації») та: «Чини так, щоб ти завжди ставився до людства як у своїй особі, так і в особі будь-кого іншого також, як до мети й ніколи не ставився б до нього тільки як до засобу» (т. зв. «формула персональності»). Моральна вимога, виражена в категоричному імперативі, є абсолютно вільною від чуттєвих, природних нахилів і переживань людини. Це – «чиста форма» обов'язку, безумовний регулятивний принцип, що вказує лише на загальний напрям дій та вчинків.

Категорія [грец. *katēgoria* – висловлення, ознака, властивість] – найзагальніше, основне наукове поняття, що відображає суттєві властивості і відношення предметів та явищ, котрі мають достатньо великий ступінь спільності.

Кількість – така визначеність, у якій виражаються відмінності однакісних речей або спільність різнокісних речей, явищ.

Класицизм – художній стиль, що орієнтується на гармонію, порядок і розум.

Когнітивний – пов'язаний із процесами пізнання, мислення.

Колективізм – визнання пріоритету спільних інтересів над особистими.

Комунікація – процес обміну інформацією між людьми.

Концепція – система основних поглядів на певне явище.

Конформізм – пристосуванство, пасивне прийняття чужих думок і норм.

Конфлікт – зіткнення протилежних інтересів, позицій або цінностей.

Кореляція – взаємозв'язок, співвідношення між явищами.

Креаціонізм – релігійне вчення про створення світу Богом.

Культура – сукупність осмисленої творчої діяльності людей; багатофункціональна система, що містить різноманітні аспекти людської діяльності. К. – категорія для позначення створеного людьми штучного середовища проживання й самореалізації, яка виступає джерелом регулювання соц. взаємодії.

Легітимність – визнання влади законною і справедливою.

Лібералізм – ідеологія свободи особистості, рівності прав і мінімального втручання держави.

Логос [грец. logos – слово, поняття, розум, закон] – у давньогрец. філософії: загальний закон, основа світу, його порядок і гармонія; в ідеалістичній філософії: духовний першопочаток, світовий розум, абсолютна ідея.

Людина – істота, яка має певні потреби, задовольняє їх у процесі виробництва завдяки спілкуванню й здатності свідомо, цілеспрямовано перетворювати світ і саму себе; вищий ступінь еволюції живих організмів на Землі, суб'єкт сусп.-істор. діяльності і культури.

Матеріалізм [лат. materialis – речовий] – філософське вчення, згідно з яким матерія первинна, а свідомість, дух – вторинні. Дане співвідношення має насамперед просторовий і часовий зміст: свідомість притаманна не всій матерії, а лише окремим її утворенням; спочатку існує матерія, а потім в ній виникає дана властивість. З її появою принцип матеріалізму змінюється і доповнюється новим: матерія є філософська категорія для позначення об'єктивної реальності, яка дана людині у її відчуттях, яка копіюється, фотографується, відображається нашими відчуттями, існуючи незалежно від них; матерія існує незалежно від нашої свідомості.

Матеріалістична діалектика – матеріалістично проінтерпретована гегелівська теорія розвитку всього суцього, що спирається на принцип відображення у людській свідомості основних властивостей об'єктивно існуючої матеріальної дійсності. Основними принципами матеріалістичної діалектики проголошуються принципи всезагального розвитку, всезагального зв'язку.

Матеріальне – характеристика буття, яка вказує на його об'єктивно-реальне, тобто незалежне від свідомості існування. М. протилежне ідеальному.

Матерія [лат. materia – речовина] – філософ. категорія для позначення об'єктивної реальності, всього того в об'єктивній реальності, що впливає тим чи ін. чином на людину, спричиняючи відчуття.

Ментальність – це загальна духовна налаштованість, відносно цілісна сукупність думок, вірувань, навиків духу, яка створює картину світу і скріплює єдність культурної традиції або будь-якого товариства; це те спільне, що народжується з природних даних і соціально обумовлених компонентів і розкриває уявлення людини про життєвий світ, характеризуючи собою глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості.

Метафізика [грец. meta – після і physika – букв.: те, що після фізики] – спосіб мислення і метод пізнання, який розглядає предмети і явища поза їх внутрішнім зв'язком і розвитком, не осягає внутрішні протиріччя як джерело

саморуху, а також безперервність і стрибкуватість розвитку в їх органічній єдності; це філософська методологія, вчення про буття, про першооснови усього сущого, яке намагається дати найзагальнішу відповідь на питання про світобудову, «структуру реальності», буття – відповідь, в світлі якої можливо не лише пояснити фізичні, емпіричні феномени, але й теоретично «легітимізувати» цінності, норми, вірування, стереотипи тощо; метод пізнання, за допомогою якого можливо дати відповідь на світоглядні питання (сенс життя, основне питання філософії тощо), які не піддаються досягненню за допомогою експерименту та методів конкретних наук.

Метод [грец. *methodos* – шлях дослідження] – спосіб організації практичного і теоретичного освоєння дійсності, зумовлений закономірностями відповідного об'єкта.

Методологія наукового пізнання (від метод і грец. *logos* – слово, поняття, вчення) – це система філософських, загальнонаукових, міжгалузевих та галузевих наукових принципів, методів, категорій та теоретичних положень, що забезпечують отримання та систематизацію нових знань про об'єктивну реальність, а також вчення про цю систему.

Мислення – вища форма активного відображення об'єктивної реальності, яка полягає у цілеспрямованому, опосередкованому і узагальненому пізнанні суб'єктом суттєвих зв'язків і відношень предметів та явищ, у створенні нових ідей, у прогнозуванні явищ та дій.

Міра – певний кількісний інтервал, у межах якого предмет зберігає свою якість. М. – кількісні межі існування предмета.

Міф (з грецької – слово, мова, легенда) – перша форма раціонального досягнення світу, його образно-символічного відтворення і пояснення; форма масового переживання і витлумачення дійсності за допомогою чуттєвонаочних образів, що вважаються самостійними явищами реальності; а також мова опису, що виявилася завдяки притаманній їй символічності, зручною для вираження вічних моделей індивідуальної й суспільної поведінки, деяких сутнісних законів соціального і природного космосу. М. є базисним феноменом людської культури, він незнищений і може втілюватися в інші форми світосприйняття.

Модернізм – напрям у мистецтві та філософії, спрямований на оновлення форм і змісту; загальна назва художньо-естетичного руху в культурі кінця XIX – XX ст., який багато в чому визначив шляхи розвитку сучасного мистецтва. М. об'єднує багато відносно самостійних напрямків, різних за соціальним масштабом та культурно-історичним значенням (кубізм, сюрреалізм, експресіонізм, абстракціонізм, дадаїзм, футуризм тощо).

Монізм [грец. *monos* – один, єдиний] – протилежний дуалізму і плюралізму філософ. принцип пояснення різноманітності світу як прояву

єдиного начала – матерії або руху. Матеріалісти началом, основою світу вважають матерію. Ідеалісти єдиним началом усіх явищ вважають дух, ідею тощо.

Мораль (з лат. mores – характер, морі) – предмет, що вивчається етикою; духовний феномен (явище), властивий будь-якій людській спільноті як такій; специфічна форма людської свідомості, що виражається у сукупності норм, цінностей, ідеалів, установок, які регулюють людську поведінку та взаємозв'язки між людьми. М. із часів античності розумілася як міра панування людиною над самою собою, показник того, наскільки людина відповідає за себе, за те, що вона робить. Структура М.: моральна свідомість, моральна діяльність та моральні відносини.

Моральна культура – це характеристика особистості людини з точки зору її цілісного морального розвитку, свідомості та поведінки, а також сукупність моральних якостей (рис), притаманних людям певного суспільства, верстви, професії, які характеризують рівень їхньої моральної свідомості та поведінки. М.к. містить у собі моральні знання, почуття та переконання, потреби, моральні якості навички поведінки, етикетні норми, які виявляються у стосунках з іншими людьми.

Моральний вибір – усвідомлене надання переваги людиною того чи іншого варіанту поведінки згідно з особистісними чи суспільними моральними установками; акт моральної діяльності, який полягає у тому, що людина, виявляючи свою автономію, самовизначається у відношенні до системи цінностей і способів їх реалізації в лінії поведінки або окремих вчинках. В історії етики вирізняються дві альтернативні позиції щодо М.в.: фаталістична та релятивістська.

Моральний ідеал – поняття, в якому зосереджені моральні вимоги, що ставляться перед людьми, виражені в образі морально-досконалої особи, уявленні про особистість, яка увібрала в себе всі найкращі моральні якості. Значення і роль М.і. в житті суспільства й особи визначається тим, що він: вказує на вищий зразок (норму) морального розвитку особи й суспільства; виступає вищим критерієм оцінки діяльності людей сьогодення крізь призму майбутнього; є активною рушійною силою, стимулом подальшого вдосконалення людини і суспільства.

Моральні норми – це найпростіші форми моральних вимог, поставлених перед кожною людиною. М.н. забезпечують нормальну життєдіяльність суспільства й особистості, впливають на її моральну поведінку через самосвідомість, самооцінку, мотиви й установки. М.н. дозволяють, з одного боку, зробити правильний вибір дій і вчинків у типових ситуаціях, а з іншого –

оцінюють і контролюють ці дії, і, відповідно, за допомогою суспільної думки регулюють поведінку людей.

Моральні принципи – найбільш загальні вимоги до поведінки людини в її ставленні до середовища і до себе, які визначають основну лінію її діяльності; складові морального характеру, що характеризують певну цілісну лінію поведінки людини, наявність яких надає поведінці особи завбачуваності, суто моральної раціональності. М.п., як правило, є «апробованими» життям традиціями і настановами, що найчастіше фіксується у письмовій формі (зведення моральних вимог у Біблії, Корані та ін.)

Наслідок – філософ. категорія для позначення явища, процесу, які обумовлені ін. явищами, процесами.

Натуралізм – художній і філософський напрям, що прагне точно відтворювати дійсність без ідеалізації.

Наукова картина світу – цілісна система уявлень про загальні властивості та закономірності дійсності, побудована у результаті узагальнення та синтезу фундаментальних наукових понять і принципів.

Наукове пізнання – це цілеспрямований процес, метою якого є отримання нових знань про суттєві властивості і закономірності об'єктивної реальності, результати якого оцінюються за критерієм істини або хибі.

Національний характер – це сукупність соціально-психологічних рис (почуттів, ціннісних настанов, емоційно-вольових якостей, національнопсихологічних настанов), які властиві нації на певному етапі розвитку, детерміновані соціально-економічними, історичними і географічними умовами її існування та проявляються в культурі, традиціях, звичаях та обрядах.

Нація – історично сформована спільнота людей, об'єднана спільною мовою, культурою, територією та самосвідомістю.

Необхідність – філософ. категорія, яка відображає внутрішні, стійкі, суттєві зв'язки явищ і визначає їх закономірну зміну і розвиток. Н. існує у природі й суспільстві у формі об'єктивних законів. Непізнані закони проявляються як “сліпа” необхідність.

Нігілізм (від лат. nihil – ніщо) – заперечення загальноприйнятих цінностей: ідеалів, моральних норм, культури, форм суспільного життя. Набуває особливого поширення в кризові епохи суспільно-історичного розвитку, зокрема притаманні історії XIX – XX ст.

Номіналізм [лат. nomina – назва, ім'я] – напрямок у середньовічній філософії, який вважає поняття лише іменами. На противагу реалізму, номіналісти стверджували, що реально існують лише окремі речі з їх індивідуальними якостями.

Номос [грец. nomos – закон] – в ант. філософії: універсальна, безособова сила, що підпорядковує своїй владі відношення людей і оберігає все краще, найцінніше, що є у людському житті.

Ноосфера – сфера розуму; етап розвитку біосфери, коли людська діяльність стає визначальною силою.

Об'єкт [лат. objectum – предмет] – те, на що спрямована пізнавальна і перетворювальна діяльність людини (суб'єкта).

Об'єктивна реальність [лат. objectum – предмет] – буття поза свідомістю; найзагальніше визначення матеріального світу.

Об'єктивне [лат. objectum – предмет] – характеристика природної і соц. дійсності як такої, що існує поза і незалежно від свідомості суб'єкта.

Об'єктивність – незалежність знання від особистих почуттів і поглядів.

Онтологія – розділ філософії, що досліджує буття як таке.

Оптимізм – світогляд, який спирається на віру в добро й позитивне майбутнє.

Ортодоксія – вірність традиційним догматам віровчення чи ідеології.

Пантеїзм [грец. pan – все і theos – бог] – філософ. вчення, яке ототожнює Бога та світ. П. існував у двох формах: натуралістичний П., який наділяв природу якостями живого, божественними властивостями і розчиняв Бога у природі, та містичний П. – все у Богові, тобто розчиняв природу у Богові.

Парадигма – (від гр. «приклад», «взірець, зразок») – прийнятий та підтримуваний науковим співтовариством спосіб постановки та вирішення наукових проблем. Як особливий термін поняття П. введено американським методологом науки Т. Куном у книзі «Структура наукових революцій» (1962) для позначення домінуючих у діяльності певного наукового співтовариства проблем і рішень.

Патристика [грец. pater – батько] – сукупність теологічних, філософ. і соц.-політ. доктрин христ. богословів II-VIII ст.

Пізнання – вища форма відображення об'єктивної дійсності; процес збагачення людини новим знанням; сусп.-істор. процес творчої діяльності людей, який формує їх знання на основі яких виникають цілі й мотиви людських дій.

Плюралізм – визнання багатоманітності форм, ідей, цінностей у суспільстві.

Позитивне право – діюча система правових норм, відносин і присуджень.

Поняття – форма мислення, у якій виражаються властивості, зв'язки і сторони предмета, що повторюються.

Постмодернізм – культурний напрям, що відмовляється від абсолютних істин і визнає відносність смислів.

Правова інтерсуб'єктивність – відмінна риса сучасних концепцій природного права; спосіб осмислення права, згідно з яким зміст права виводиться із взаємодії правосуб'єктів.

Правова реальність – поняття для позначення особливого автономного світу права з його законами, логікою функціонування та розвитку, “базисними конструкціями”, а також способом їхнього зв'язку в одне ціле.

Праксис – свідома, цілеспрямована діяльність людини.

Правовий об'єктивізм – спосіб осмислення права, що вбачає джерела права в об'єктивному світі, у соц. реальності.

Правовий позитивізм – спосіб осмислення права, що зводить багатогранну правову реальність до позитивного права; ґрунтується на емпіричному пізнанні права, стверджує відносність правових норм і цінностей, ціннісну нейтральність права і вважає право похідним лише від волі держави.

Правовий суб'єктивізм – спосіб осмислення права, згідно з яким зміст права вбачається у свідомості суб'єкта, ідеї права.

Практика [грец. praktikos – діяльний] – матеріальна, чуттєво-предметна, цілеспрямована діяльність людини, основний зміст якої полягає в освоєнні і перетворенні природних і соц. об'єктів. П. складає всезагальну основу, рушійну силу розвитку людського суспільства і пізнання.

Принцип – основне правило або переконання, що визначає поведінку.

Природне право – одна із головних парадигм філософсько-правового і юридичного мислення, що спирається на ідею єдиних над позитивних нормативно-ціннісних принципів, які панують у космосі, природі та суспільстві і здатні бути мірилом справедливості законоположень, встановлюваних державою.

Природно-правове мислення – одна з ключових парадигм філософ.-правового і юрид. мислення, що спирається на ідею універсальних ціннісних принципів, здатних бути мірилом справедливості законоположень, встановлених державою.

Причина – це філософська категорія, яка характеризує універсальний зв'язок утворення або породження одними предметами і явищами інших. Причиною є сукупність всіх обставин, за наявності яких настає наслідок.

Проблема наукова – це форма і засіб наукового пізнання, яка є єдністю двох змістовних елементів: знання про незнання і передбачення можливості наукового відкриття.

Прогрес – (від лат. progress – рух уперед, успіх) – тип, напрямок розвитку, що характеризується переходом від нищого до вищого, від менш

складного до більш складного. Про П. можна говорити стосовно системи загалом, окремих її елементів, структури й інших параметрів об'єкта, що розвивається. **Прогрес/регрес суспільний** (від лат. progressus – рух уперед, розвиток; regressus – зворотний рух, повернення, відступ) – якісні характеристики соціального процесу, які виходять з того, що внаслідок розвитку (змін, інновацій, мутацій тощо) соціальний суб'єкт може переходити від нижчих форм свого існування до вищих, більш досконалих (прогрес, поліпшення, поступ), або ж, навпаки, втрачати набуті якості і переходити до більш примітивних форм суспільної організації (регрес, занепад, деградація).

Простір – одна з основних об'єктивних форм існування матерії. Поняття П. характеризує розташування матеріальних об'єктів один відносно ін., виражає протяжність тіл, їх співіснування.

Протилежність – одночасно існуючі у предметах і явищах сторони або тенденції, притаманні об'єкту як системі, які взаємно передбачають і в той же час виключають, заперечують одна одну.

Протиріччя – активне взаємовідношення, взаємодія протилежностей, їх єдність і протидія.

Раціоналізм [лат. ratio – розум] – 1) напрямок у теорії пізнання, який визнає розум основою пізнання і поведінки людей; 2) філософ. напрямок, згідно з яким основним джерелом та критерієм достовірності знань є розум.

Раціональне (з лат. rationalis – розумний) – обумовлене розумом, доступне розумовому сприйняттю, логічно несуперечливе і таке, що відповідає прийнятним певною спільнотою правилам. Протилежність Р. – ірраціональне, тобто нерозумне, недоступне розумінню, алогічне. Раціоналізація загалом є загальнолюдською якістю, притаманною різним сторонам людської активності.

Реалізм середньовічний – напрямок у середньов. філософії, який стверджував, що загальні поняття мають реальне існування і передують існуванню одиничних речей.

Релятивізм [лат. relativus – відносний] – заперечення існування об'єктивного змісту знання, впевненість в існування тільки відносних істин.

Ренесанс – епоха Відродження, що відзначалася зверненням до античних ідеалів людини й культури.

Репресія – насильницьке придушення інакодумства, свободи чи опору.

Рефлексія [лат. reflexio – звернення назад] – унікальна здатність людської свідомості (і думки) у процесі сприйняття дійсності сприймати і себе саму; внаслідок цього людська свідомість постає водночас і як самосвідомість, як думка про думку, як знання про саме знання.

Розвиток – 1) вищий тип руху, при якому відбувається незворотна, спрямована, закономірна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів від одного якісного стану до ін.

Рух – спосіб існування матерії, її всезагальний атрибут. Р. – будь-яка зміна у природі і суспільстві. Матерія без Р. не існує, оскільки не існує і Р. без матерії.

Сакральний – священний, пов'язаний із божественним.

Сакраментальний – той, що має ореол святості.

Самосвідомість – виділення людиною себе з об'єктивного світу. Усвідомлення й оцінка свого ставлення до світу, усвідомлення своїх вчинків, дій, думок, почуттів, бажань та інтересів, тобто усвідомлення себе як особистості.

Свідомість – одне з основних понять філософії, психології і соціології, яке означає вищий рівень відображення об'єктивної дійсності, притаманний лише людині. С. – продукт сусп.-істор. розвитку, функціональна властивість мозку, ідеальне відображення дійсності, регулятор цілеспрямованої діяльності людини.

Світогляд – сукупність поглядів, оцінок, принципів, що визначають найзагальніше бачення, розуміння світу, місця у ньому людини, її істор. походження і призначення; історично-конкретна форма суспільної самосвідомості людини, через яку вона сприймає, осмислює та оцінює оточуючу дійсність як світ свого буття, а також сприймає, оцінює, осмислює світ, своє відношення до світу (основне питання кожного світогляду), визначає своє місце в ньому, своє призначення.

Свобода – одна з характерних рис людини, яка полягає в тому, що вона (подібно до Бога) може діяти (чи не діяти) з власної волі, не детермінуючись обставинами. Свобода – підстава моральності людини. В політичній сфері розширення свобод передбачає збільшення відповідальності.

Секуляризація – звільнення від релігійно-церковних впливів, набуття світського характеру.

Семантика – сукупність значень.

Семіотика – вчення про знаки та їхню роль у соціокультурному житті людей.

Сенс – значення, сутність або мета чогось.

Сенсуалізм [лат. *sensus* – почуття] – філософ. вчення, яке визнає відчуття єдиним джерелом достовірних знань; напрямок у теорії пізнання, згідно з яким чуттєвість є головною формою достовірного пізнання.

Сентенція – мораль; у юридичній практиці – вирок.

Сервілізм – плазування.

Силогізм – дедуктивний умовивід із двох засновків і висновку.

Симбіоз – взаємовигідне співжиття двох органічних систем.

Символ – умовне позначення, яке виражає глибший зміст.

Символізм – культурний стиль XIX-XX ст., для якого мова символів, проблема символу були визначальними.

Синергетика – розроблений у XX ст. науковий напрям, що досліджує процеси самоорганізації в складних, відкритих, нерівномірних системах.

Синкретизм – початкова нерозчленованість, стан нерозвиненості елементів цілого.

Система – філософ. категорія для позначення цілісної сукупності елементів, у якій усі елементи настільки щільно пов'язані між собою, що виступають щодо навколишніх умов та ін. систем як єдине ціле.

Скептицизм – сумнів у можливості досягнення абсолютного знання.

Соборність – духовна єдність і взаємна відповідальність людей у спільноті.

Соліпсизм – філософська позиція, що визнає єдиною достовірною реальністю тільки власне «Я».

Софізм – навмисно неправильно сформульований умовивід.

Софіст – у Стародавній Греції платний учитель філософії, риторики, поезики; той, хто використовує для доказу чого-небудь софізми.

Соціалізація – процес засвоєння людиною норм, цінностей і моделей поведінки суспільства.

Соціальна філософія (лат. *socialis* – товариський, громадський) – це система теоретичного знання про найбільш загальні особливості, закономірності та тенденції взаємодії соціальних явищ, цивілізаційного існування; функціонування і розвиток суспільства як цілісної системи.

Соціальне пізнання – пізнання соціальних реалій життєвого середовища людей – постає як необхідна умова його налагодження відповідно до природи і призначення людини. Пізнання озброює суб'єкта діяльності істиною і дозволяє діяти в руслі об'єктивних законів соціального розвитку, а не в супереч їм.

Соціальний світ – складне утворення, результат взаємодії економічних, культурних і духовно-ідеологічних чинників, які зумовлюють соціальний статус індивіда, його ціннісні, культурні уявлення щодо сенсу своєї суспільної діяльності.

Соціальні інститути – це різноманітні організації, установи, що відображають соціальну і політичну структуру суспільства; сукупність соціальних норм і зразків, що визначають стійкі форми соціальної поведінки і дії. Залежно від сфери суспільних відносин вирізняють, як правило, такі групи соціальних інститутів: (1) економічні (виробництво матеріальних благ, поділ праці, власність та ін.); (2) політичні (держава, партії, поліція, армія); (3)

правові (законодавчі та судові органи, інститути право застосування, правового виховання та ін.); (4) культурні (наукові, художні об'єднання, що створюють культурні багатства); (5) релігійні; (6) інститути стратифікації (розподіл позицій і людських ресурсів); (7) інститут споріднення, шлюбу і родини та ін.

Соціум – суспільство як цілісна система взаємодії людей.

Спекулятивний – заснований на умоглядних допущеннях, відірваний від емпіричних даних.

Спіритуалізм – філософія, що визнає духовну сутність світу.

Справедливість – моральний принцип рівності, правди і добра.

Стереотип – те, що часто повторюється, стало звичайним, загальноприйнятим і чого дотримуються, що наслідують у своїй діяльності; явище, що включає в себе елементи можливого істинного знання, але такі, які мають тенденцію до викривлення дійсності, наближаючись в певних межах до упереджень і догми, однак відіграють величезну консолідуючу роль у соціальному житті.

Стоїк – людина, яка мужньо переносить труднощі.

Стоїцизм – напрям у грецькій і римській філософії, що закликає покійно зносити удари долі.

Структура – філософ. категорія для позначення відносно стійких зв'язків елементів цілого, система відношень елементів у межах даного цілого.

Суб'єкт [лат. subjectus – той, що знаходиться знизу, лежить в основі] – активно діючий, такий, що володіє свідомістю та волею, індивід або соц. група.

Суб'єктивізм – переоцінка ролі особистих поглядів і почуттів у пізнанні.

Сублімація – у теорії Фрейда трансформація сексуальної енергії у творчу.

Субстанція [лат. substantia – сутність] – одне з центральних понять новоєвроп. філософії, яке означає таку основу світу, яка охоплює та пронизує собою всі форми та явища дійсності, є самодостатньою і не потребує для свого буття ніяких ін. джерел або причин; першооснова, сутність всіх речей і явищ, причина самої себе.

Субстрат – загальна основа безлічі одиничних явищ або предметів.

Суспільна свідомість – філософ. категорія, яка відображає духовну сторону життя суспільства, систему ідей, теорій, поглядів, почуттів, настроїв, які стихійно виробляються соц. групами, класами, націями під впливом їх повсякденного життя.

Суспільне буття – філософ. категорія, яка відображає матеріальну сторону життя суспільства, систему матеріальних відносин, що визначають в результаті суспільну свідомість.

Суспільні відносини – це певний зв'язок, залежність між суб'єктами, що складають суспільство. Відносини – це свого роду об'єднуючий матеріал, що згуртовує людей у суспільство, перетворює на моноліт його окремі елементи. Чим різноманітніші соціальні відносини, тим високорозвиненішим є суспільство. Залежно від сфери життєдіяльності суспільства виокремлюють економічні, політичні, правові, соціальні, релігійні відносини тощо. Залежно від суб'єктів, між якими виникають відносини, виокремлюють сімейні (сімейно-побутові), родові, класові, національні, міждержавні відносини.

Суспільство – відокремлена від природи частина матеріального світу, яка являє собою форму життєдіяльності людей, що істор. розвивається; одна з основоположних категорій соціальної філософії, історії та соціології. У вузькому розумінні має такі значення: (1) суспільство як сукупність суспільних відносин; (2) суспільство як конкретно-історичний етап людської історії (первісне суспільство, індустріальне суспільство, інформаційне суспільство тощо); (3) окреме, конкретне суспільство, що є самостійним суб'єктом історії (українське суспільство, американське суспільство тощо).

Суспільство в широкому розумінні – якісно відмінне від природи, багатомірне, внутрішньо розгалужене і водночас органічно цілісне утворення, що постає як сукупність історично сформованих способів і форм взаємодії та об'єднання (діяльності, відносин, поведінки, спілкування, регуляції, пізнання), в яких знаходить свій вияв всебічна і багаторівнева взаємозалежність людей. Інакше кажучи, це все людство в цілому, тобто вся сукупність суспільних відносин і організмів, що існували й існують на нашій планеті.

Сутність – філософ. категорія, яка виражає внутрішні, глибинні зв'язки, становить основу предмета.

Схоластика [грец. scholastikos – шкільний, вчений] – 1) середньов. реліг. філософія, що з'єднує теолого-догматичні передумови з раціоналістичною методикою й інтересом до формально-логічних проблем; 2) формальні знання, відірвані від життя та практики.

Табу – у первісних народів абсолютна заборона на певні дії і слова, порушення якої загрожує суворими покараннями з боку духів.

Таліон – принцип еквівалентної відплати злочинцю за вчинене: око за око, зуб за зуб тощо.

Танатологія – філософські вчення про смерть.

Теїзм [грец. theos – бог] – реліг. концепція, що виходить з існування особистісного, зовнішнього щодо світу Бога, який створив світ і керує ним.

Телеологія – вчення про цілеспрямованість у природі та суспільстві.

Теогонія – міфологічні легенди про народження богів.

Теодіцея – букв. «виправдання Бога»; розроблена Лейбніцем філософська теорія, що доводить непричетність Бога до існуючих на землі зла і несправедливості.

Теократія – форма правління, що дозволяє духівництву мати всю повноту політичної влади.

Теологія [грец. theos – Бог і logos – поняття] – богослов'я, теоретична складова реліг. віровчення, покликана узгоджувати між собою основні догми релігії та пояснювати їх.

Теорія пізнання (гносеологія) – це розділ філософії, що вивчає природу пізнання, закономірності пізнавальної діяльності людини, її пізнавальні можливості та здібності; передумови, засоби та форми пізнання, а також відношення знання до дійсності, закони його функціонування та умови й критерії його істинності й достовірності.

Теософія – філософсько-містичні вчення, що розробляють проблеми, пов'язані з практикою безпосередньої взаємодії з потойбічною реальністю.

Толерантність – терпиме ставлення до відмінностей у переконаннях, культурі чи поведінці.

Тоталітаризм – політичний режим, що прагне повного контролю над усіма сферами життя.

Тотем – тварина, рослина або предмет, з яким первісне плем'я ототожнює себе і якому поклоняється.

Тотемізм – вірування первісних народів у магичне споріднення з тотемами.

Тотожність – відношення речі самої до себе та до ін. речей, сторонами якого є подібні властивості, сили, тенденції.

Трансгресія – перехід через межу дозволеного, відомого, раніше освоєного, порушення норми, міри.

Трансцендентальний [лат. transcendere – що виходить за межі] – здобутий не з зовнішнього досвіду, а споконвічно властивий людському розуму, людській свідомості.

Трансцендентний [лат. transcendens – той, що виходить за межі] – потойбічний, надчутливий, метафізичний; протилежний іманентному.

Універсум – світ як єдине ціле, сукупність усього існуючого.

Упанішади – священні книги філософського змісту у індуїзм.

Утилітаризм – філософська теорія, що ставить особистий інтерес, вигоду на вершину ієрархії цінностей.

Утопія – назва твору Т. Мора, що буквально означає «місце, якого немає ніде»; нездійснена фантазія; образ ідеального суспільства, бажаного характеру взаємовідносин людей. Синонім нереальності, нездійсненності.

Уявлення – відтворення у свідомості чуттєво-наглядного образу предмета чи явища об'єктивної реальності, які у даний момент не сприймаються, але сприймалися раніше.

Фальсифікація – перекручування, підробка.

Фантасмагорія – вигадливі картини, що виникають у результаті гри уяви.

Фарисейство – показне благочестя, ханжество, лицемірство.

Фаталізм – віра в невідворотність долі, фатуму.

Фатум – доля, рок.

Фемінізм – жіночий рух за зрівняння прав жінок із правами чоловіків.

Феномен [грец. *phainomenon* – те, що являється] – 1) у матеріалістичній філософії: те саме, що і явище; в ідеалістичній філософії: суб'єктивний зміст нашої свідомості, що не відображає об'єктивну дійсність; 2) рідкісне, незвичайне явище або видатна, виключна в якому-небудь відношенні людина.

Феноменологія (від грецьких слів *phainómenon*, яке означає «те, що з'являється» і *lógos* – вивчення) – філософська течія, яка визнавши неможливість об'єктивного знання про світ, розглядає та вивчає структури свідомості й явища, які в ній відбуваються під впливом об'єктивної дійсності; філософське вчення Е. Гуссерля і його послідовників про практику виявлення «чистих» сутностей речей у людській свідомості.

Фідеїзм – використання наукових даних для обґрунтування релігійних положень.

Філантропія – доброчинність, любов до людей.

Філософія [грец. *philosophia* від *phileo* – любов і *sophia* – мудрість] – система ідей, поглядів на світ і на місце в ньому людини; наука про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства і мислення.

Філософія історії – розділ філософського знання, що досліджує найзагальніші підстави, особливості історичного процесу, іманентну логіку розвитку суспільства та його особливості, багатоманіття проявів та спрямованість, а також саме суспільство, форми його існування і перетворення. Поняття «філософія історії» запровадив у науковий обіг Вольтер у праці «Філософія історії» (1765).

Філософія культури – наука, що вивчає явища культури, незважаючи на фіксування їхніх історичних, часових або територіальних меж, орієнтована на виокремлення смислових культурних архетипів і парадигм, яким здебільшого притаманний універсальний зміст, що виходить подекуди за межі періодизації і культурних взаємовідносин, зафіксованих історіографією чи культурологією.

Філософія права – філософ. вчення про право, яке відповідає на питання, що виникають у правовій сфері методом філософії; комплексна, суміжна дисципліна, що знаходиться на стику філософії і юриспруденції.

Філософська течія – сукупність вчень, об'єднаних спільними, хоча часом модифікованими, ідейними принципами, які належать як до однієї, так і до різних шкіл.

Форма [лат. forma – зовнішній вигляд] – філософ. категорія, яка позначає спосіб зовнішнього прояву змісту, а також спосіб зв'язку елементів змісту.

Функція – призначення або роль чогось у системі.

Футурологія – (від лат. futurum – майбутнє та грец. logos – слово, вчення) – уявлення про майбутнє людства; галузь знань, що охоплює перспективи соціальних процесів. Термін «Ф.» запропонував у 1943 р. О. Флехтгейм, маючи на увазі особливу «філософію майбутнього», що протистоїть ідеології утопії. З початку 60-х рр. це поняття поширюється на Заході у значеннях «історія майбутнього», «наука про майбутнє», що покликані виявити прогностичні функції всіх наукових дисциплін.

Хаос – безлад, відсутність порядку, початковий стан світу перед його впорядкуванням.

Холізм – теорія, що розглядає всі предмети філософського пізнання як цілісності.

Холономний – філософський підхід до будь-якого предмета як складової частини єдиного світового цілого.

Цивілізація [лат. civilis – громадський] – (1) форма існування живих істот, наділених розумом; (2) синонім культури, сукупність духовних і матеріальних досягнень суспільства; (3) ступінь розвитку матеріальної та духовної культури, суспільного розвитку загалом; (4) процес становлення громадянського суспільства; (5) відносно самостійне цілісне соціально-історичне утворення, локалізоване в просторі і часі, що може мати ієрархічні рівні (напр., антична цивілізація, елліністична цивілізація, афінська цивілізація). Термін «цивілізація» запроваджений Мірабо у 1757 році.

Ціле – філософ. категорія для позначення предмета, який складений із часток.

Цілісність – внутрішня єдність об'єкта, віддиференційованість його від навколишнього середовища, а також сам об'єкт, що має такі властивості.

Ціннісні орієнтації – це елементи внутрішньої структури особистості, сформовані й закріплені життєвим досвідом індивіда у процесі соціалізації й соціальної адаптації, що відмежовують значиме (суттєве для даної людини) від незначимого (несуттєвого) через (не) прийняття особистістю певних цінностей, які усвідомлюються як основоположні цілі життя і визначають допустимі засоби їхньої реалізації.

Цінність – поняття, яке вказує на людське, соц. і культурне значення певних явищ дійсності; соц. схвалені більшістю людей уявлення про те, що таке

добро, справедливість, патріотизм, романтична любов, дружба тощо; значимість, яку люди надають речам чи явищам і яка лежить в основі ставлення до них (вибору, надання переваги і т. ін.). Цінність має місце лише в актах оцінки, коли ми вибираємо, вибудовуємо ієрархічну структуру цінностей. Цінності мотивують поведінку людей. Проблему цінностей досліджували неокантіанці (Г. Ріккерт), М. Вебер, М. Шелер та ін.

Час – одна із основних об'єктивних форм існування матеріальної реальності, яка характеризує тривалість існування процесів і явищ, послідовність зміни станів у розвитку всіх матеріальних систем.

Чуттєве пізнання – безпосереднє відображення у свідомості людини зовнішніх сторін, властивостей предметів і явищ об'єктивного світу за допомогою органів відчуття.

Явище – філософ. категорія для позначення у предметі, процесі того, що безпосередньо виявляється, постає перед нами. Являє собою зовнішню більш змінну і рухливу сторону предмета, процесу.

Якість – 1) об'єктивна і всезагальна характеристика об'єктів, що проявляється у сукупності їх властивостей; 2) як філософ. категорія, поряд з категорією кількість, відображає важливу сторону об'єктивної дійсності.

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Предмет, методи, періодизація та джерела історії держави і права зарубіжних країн

Предмет історії держави та права зарубіжних країн – загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку й функціонування держави та права різних країн у конкретно-історичних умовах їх розвитку в хронологічній послідовності.

Метод історії держави і права – сукупність способів пізнання та дослідження, що використовують для одержання обґрунтованих знань з історії держави і права.

Суспільно-економічною формацією вважають суспільство на певному ступені історичного розвитку, що характеризується відповідним економічним ладом, певним способом виробництва, єдністю продуктивних сил і виробничих відносин.

Джерело історії держави та права – це матеріальний носій історичної державно-правової інформації, що безпосередньо відображає певний аспект політичної, державно-правової діяльності людини, соціальної групи, класу, суспільства загалом.

Держава і право країн Стародавнього Сходу

Авілум – знать, вищі царські службовці в Стародавньому Вавилоні, які володіли великими службовими земельними наділами, а також ділянками общинної землі.

Брахмани – вищий стан у Стародавній Індії. Тільки вони могли займатися управлінням, вивчати, тлумачити та проповідувати релігійне вчення. Вони посідали особливе місце у суспільстві, звільнялися від усіх податків, повинностей тілесних покарань. Навіть царі мали зважати на думку Б.

Вайшії – члени третьої, нижчої, варни в Стародавній Індії до якої належали торговці, хлібороби, ремісники. У разі вчинення правопорушень В. Піддавали більш суровому покаранню, ніж брахманів і кшатріїв.

Ван – племінний ватажок у Стародавньому Китаї, згодом – обожнюваний правитель царства Ін. Титул "В." з'явився в період Шан (Інь) (XV–XI ст. до н.е.).

Варни – особливі спадкові соціальні групи в Стародавній Індії, що стали замкнутими кастами: брахмани, кшатрії, вайшії, шудри. В. виникли в період занепаду первіснообщинного ладу. Припускають, що утворення В. зумовлено потребою відокремлення завойовників від підкореного населення. Зарахування до певної В. визначалося, передусім, походженням.

Візир (везир) – найвищий сановник, голова адміністративного апарату в деяких країнах Сходу.

Двічі народжені – представники перших трьох каст (варн) у Стародавній Індії (брахмани, кшатрії, вайшії). Другим їх народженням вважали спеціальний обряд посвячення, здійснюваний у дитинстві.

Деспотія східна – форма держави в країнах Стародавнього Сходу, централізована бюрократична монархія з величезним апаратом управління, жорстко підпорядкованим по вертикалі. Монарх мав необмежену спадковувладу, був верховним володарем усієї землі. Особу монарха та його владу обожнювали. Для Д.с. властива повна безправність підлеглих.

Джаті (везир, візир) – головний вельможа й управитель палацу в Стародавньому Єгипті, перший помічник фараона Д. керував чиновницьким апаратом, відав придворним церемоніалом, канцелярією фараона, організацією громадських робіт, судом, тлумачив накази й інструкції фараона, був начальником царських скарбів.

Жерці – у багатьох стародавніх державах особи, які здійснювали релігійні ритуали. Часто Ж. виконували функції державних чиновників, мали привілейоване становище в суспільстві.

Закони Ману – давньоіндійський збірник правових і релігійно-моральних норм, що визначали поведінку кожного індуса в приватному й суспільному житті. З.М. уклала одна з брахманських шкіл близько II ст. до н. е. – I ст. н. е. Вони відображають різноманітні уявлення давніх індусів про походження Всесвіту, людського суспільства, варн; шлюбні й культові звичаї, управління державою, обов'язки царя, судочинство, обов'язки членів варн, покарання за злочини.

Іригація – система штучного зрошування земель, необхідна для сільськогосподарських робіт.

Кшатрії – військово-службова знать, військова аристократія в Стародавній Індії, їх головним призначенням була охорона брахманів. Тільки К. мали право на носіння зброї, участь у походах і боях. Варна К. спочатку сформувалася з народів-завойовників.

Лугаль (патесі, енсі) – монарх у Стародавньому Вавилоні. Маючи необмежену владу, Л. багато уваги приділяв організації громадських робіт, військовому будівництву. Л. не вважали у Вавилоні ні божеством, ні верховним жрецем. Царську владу він одержував щорічно в день святкування нового року від бога Мардука.

Магараджа (раджа) – цар, представник вищої знаті в Стародавній Індії. Магараджа хоча й вважали представником бога на землі, однак обожнювали лише його владу, а не його самого. Тому магараджа не був деспотом. Релігія виключала законодавчі функції магараджи. Йому доручали здійснення правосуддя за допомогою відчених брахманів, організацію громадських робіт. Магараджа бувлавою адміністративного апарату.

Мантрипарішад – дорадчий колегіальний орган у стародавній Індії, що складався з радників царя (переважно з брахманів і рабовласницької аристократії). Крім сановників, до запрошували й представників міст. Головне завдання М. надавати поради царю з найважливіших питань внутрішньої та зовнішньої політики.

Мушкеними – нижчий прошарок вільних людей у Стародавньому Вавилоні. Як царські служиві люди нижчої категорії, М. не мали земельного

наділу та прав в общині, одна) користувалися правовим захистом царя. Крадіжку їх карали як крадіжку з царського палацу.

Номарх – царський чиновник у Єгипті, який здійснював загальне управління номом. У межах ному номарх мав вищу адміністративну та судову владу, збирав податки до скарбниц фараона.

Номи – територіальні утворення, що виникли внаслідок об'єднання сільських общин для спільного ведення іригаційних робіт.

Нубанду (нубанда) – вищий царський чиновник у Стародавньому Вавилоні, управитель палацу, функції якого багато в чому збігалися з повноваженнями давньоєгипетського джати. Під керівництвом нубанди перебував величезний штаб чиновників.

Ордалії («суворе випробування») – випробування вогнем розпеченим залізом або водою, з метою довести винність або невинність особи, яку підозрюють у вчиненні злочину.

Рабіанум – царський чиновник у Стародавньому Вавилоні, що здійснював адміністративну й судову владу і общині. До компетенції общинної ради належали питання управління общинною землею, водою, збирання податків, і також виконання поліцейських функцій.

Рабство патріархальне – різновид рабства, за якого застосування рабської праці не є вирішальним для існуванні економічної системи суспільства. Кількість рабів була незначною. Вони виконували переважно хатню роботу. Патріархальне рабство було поширеним у державах Стародавнього Сходу.

Таліон – один з принципів юридичної відповідальності що передбачав відплату «рівним за рівне» («око за око, зуб зі зуб»). Таліон застосовували тільки стосовно людей однакової соціального стану. Існувало два види таліону. За матеріального талону відповідачу пошкоджували той самий фізичний орган, що був пошкоджений у потерпілого. За символічного таліону ушкодження завдавали знаряддю злочину. Наприклад, за розголошення державної таємниці злочинцю відрізали язика.

Фараон – титул давньоєгипетських царів. Ф. мав необмежену владу, його вважали особою божественного походження – сином Бога сонця Ра. Його рішення з питань управління, фінансів, суду, командування військом мали найвищу силу.

Шудри – найнижча варна в Стародавній Індії. Це слуги, наймані робітники, батраки. Головний обов'язок Ш. полягав у покірливому служінні двічі народженим.

Держава і право країн Античної Греції

Апела – народні збори всіх повноправних громадян у Стародавній Спарті.

Ареопаг – найдавніший орган державного управління Афін, що складався з представників аристократії. З VI ст. до н.е. А. утратив функції управління та став однією із судових інстанцій.

Архагет – вища посадова особа в Спарті. Двох А., що очолювали державу, інколи називали царями. Влада А. була спадковою, а становище достатньо високим. А. одержували велику частину військової здобичі, були вищими жерцями, воєначальниками, здійснювали судочинство, однак могли бути відсторонені від влади.

Архонт – вища посадова особа в давньогрецьких полісах. У VII ст. до н.е. сформувалася колегія дев'яти архонтів. Після реформ Солон А. втратили політичне значення, проте виконували різні державні справи, а їх посади вважали почесними.

Базилевс – глава племені, союзу племен, воєначальник, верховний суддя й верховний жрець у стародавніх греків. Б. вважали першим серед рівних, він діяв найчастіше не одноосібно, а разом з іншими керівниками родоплемінної організації. Також Б. – епітет, що використовували для характеристики царів.

Військова демократія – організація влади в стародавніх суспільствах під час переходу від первіснообщинного до рабовласницького ладу. Ознаки В.д.: влада належить вузькому колу старійшин-воєначальників, зберігаються родоплемінні ради, до складу яких входять усі чоловіки-воїни, що приймають найважливіші рішення.

Гелієя – вищий судовий орган в Афінах, створений у VIII-VI ст. до н. е. Г. складалася з шести тисяч суддів, яких обирали за жеребом на рік із громадян, що досягли віку тридцяти років. Г. була судом першої інстанції у справах про державні злочини та зловживання посадових осіб, а також апеляційною інстанцією, мала право відхиляти законопроекти, прийняті народними зборами.

Геомори – стан землевласників і селян у Стародавніх Афінах, що сформувався внаслідок реформ Тесея. Разом із деміургами Г. становили більшість вільного населення й у VI ст. до н. е. формували демократичні органи влади.

Герусія (рада геронтів) – рада старійшин у Спартанській державі, що складалася з 30 членів (28 геронтів і 2 архагети). Г. мала необмежену компетенцію, могла навіть відмінити рішення народних зборів, керувала всіма фінансовими, військовими, судовими справами, заслуховувала звіти ефорів, виносила вироки про страту, вигнання з країни, позбавлення цивільних прав, порушувала судове переслідування спартанських царів (архагетів).

Деміурги – категорія вільних громадян у Стародавній Греції, які займалися певною діяльністю за винагороду (матроси, рибалки, дрібні ремісники, торговці, лікарі, будівельники, художники). Д. відстороняли від активного безпосереднього управління державою. Після реформ Тесея Д. брали участь тільки в народних зборах.

Демос – народ, до якого в Стародавній Греції належав хлібороби, ремісники, торговці, моряки та інші простолюдини.

Драконтові закони – прийняті в Афінах у VII ст. до н. е. закони, упорядником яких був архонт Драконт. Д.з. скасовували кровну помсту, запроваджували нові правила судочинства, закріплювали непорушність права приватної власності. З.д.; символом жорстокості. Будь-яке зазіхання на приватну власність, навіть крадіжку овочів, карали стратою.

Евпатриди – шляхетні особи; родова землевласниця знать у Стародавніх Афінах, якій за реформами Тесея належало виключне право обіймати публічно-владні посади. З числа Е. обирали архонтів, формували ареопаг.

Еклесія – народні збори в давньогрецьких полісах, зокрема в Афінах, вищий орган державної влади, у якому брали участь усі громадяни полісу. На Е. приймали закони, укладали мир, оголошували війну, ратифікували угоди, заслуховували звіти посадових осіб, вирішували інші державні справи обговорювали питання громадського життя.

Закони Лікурга – низка важливих соціальних реформ у Стародавній Спарті періоду VIII ст. до н. е., автором яких вважають легендарного законодавця Лікурга. УЗ.Л. передбачено поділ землі з прикріпленими до неї ілоти між спартіатами, створення герусії, апелії, запроваджено суворі правила життя спартіатів. З.Л. мали забезпечити єдність спартіатів шляхом стримування майнового розшарування організації спільного панування спартіатів над завойованим населенням, насамперед ілоти.

Ілоти – підкорене землеробське населення в Стародавній Спарті. Ілоти були прикріплені до земельних ділянок, розподілені між спартіатами й віддавали їм близько половини врожаю. Вони самостійно господарювали, розпоряджалися частиною врожаю, яка їм залишалася, самі не були товаром і мали сім'ї. І. брали участь у війнах як легкоозброєні воїни, могли викуповуватися на свободу. Проте спартіату не заборонялося вбити І.

Колегія дев'яти архонтів – колегіальний державний орган Стародавніх Афін, що відав військовими й судовими справами, контролював найважливіші релігійні церемонії та святкування, визначав порядок розгляду судових справ.

Колегія десяти стратегів – очолювала військову організацію Афінської держави, проводила набір війська, військове фінансування, розпоряджалася військовою здобиччю.

Колегія ефорів (наглядачів) – один з вищих органів влади Спартанської держави, що складалася з п'яти вільних громадян, обраних на рік народними зборами. К.е. контролювала діяльність усіх посадових осіб, зокрема царів. Ефори скликали й головували на засіданнях апелії та герусії, а також виконували інші контрольні та наглядові функції.

Метек – вільна людина в Стародавніх Афінах, найчастіше іноземець, який не мав правового статусу громадянина.

Остракізм («суд черепків») – вигнання з країни за рішенням народних зборів на десять років без конфіскації майна кожного, хто набував надмірного впливу й становив загрозу для держави та демократії в Стародавніх Афінах.

Періеки – категорія вільних, але неповноправних громадян Спартанської держави. П. займалися ремеслом і торгівлею, користувалися цивільними правами, зобов'язувалися служити в армії як важкоозброєні воїни, однак їх не допускали до участі в державних справах.

Поліс – особлива форма рабовласницького суспільства та держави в стародавніх Греції та Римі. П. – місто-держава, що складалася з міста й територій, що його оточували.

Рабство класичне – різновид рабства, притаманний Стародавній Греції та Риму. За Р.к. кількість рабів у державі була значною. Раби були зайняті в усіх сферах виробництва, не мали жодних прав; поширеною була работоргівля.

Рада п'ятисот – вищий орган управління в Стародавніх Афінах, до складу якого входили по п'ятсот осіб від десяти осіб афінських філ, яких обирали за жеребом на рік з числа громадян, які досягли віку тридцяти років. До компетенції Р.п. належали підготовка і ведення роботи народних зборів, дипломатія, фінанси, регулювання торгівлі, нагляд за арсеналом, флотом, контроль посадових осіб.

Рада чотирьохсот – вищий орган управління Афінської держави, що формувався шляхом виборів із громадян перших трьохрозрядів по сто осіб від кожної філи на рік.

Республіка – форма правління, за якої верховну владу здійснюють органи, які обирає населення. Історичними різновидами рабовласницької Р. є Р. аристократична (Спарта, Рим) і Р. демократична (Афіни).

Реформи Клісфена – реформи в Стародавніх Афінах здійснені 509 р. до н. е. з ініціативи політичного діяча Клісфена. Замість чотирьох племінних філ було утворено десять територіальних філ, що остаточно ліквідувало родовий поділ населення. Кожна філа зобов'язувалася сформувати підрозділ піхоти, вершників і спорядити п'ять військових судів. Замість Ради чотирьохсот було створено Раду п'ятисот. З ім'ям Клісфена пов'язано запровадження остракізму.

Реформи Солона – реформи, які здійснив Солон, обраний у 594 р. до н. е. першим архонтом Афінської держави. Солон скасував боргове рабство, запровадив раду чотирьохсот і гелію, уніфікував систему мір і ваги, змінив грошову систему, посилив роль народних зборів, зменшив і конкретизував повноваження ареопагу та колегії архонтів, збільшив міру покарання за політичні злочини. Цензова Р.С. була спрямована на знищення спадкових привілеїв знаті. Солон розділив усіх громадян на чотири розряди за майновою ознакою.

Реформи Тесея – низка державно-правових і станових перетворень у VIII-VII ст. до н. е. в Афінах, ініціатором яких вважають легендарного царя Тесея. Відповідно до них, усіх вільних людей було згруповано за професійно-корпоративною ознакою в три стани: евпатридів, геоморів і деміургів, кожному з яких визначено права, привілеї й обов'язки. Було здійснено об'єднання племен (синойкізм), створено міжплемінну раду, загальноафінські народні збори, ареопаг і колегію архонтів.

Синойкізм – процес об'єднання (частково добровільного, частково насильницького) усіх родових общин Аттики в єдиний поліс, за якого скасовували старі родові органи управління Стародавніх Афінах.

Сисахвія – реформа, здійснена в VI ст. до н. е. Солоном, згідно з якою повністю було скасовано боргове рабство. Проданих у рабство за борги викупувала держава. Заборонено самозаклад боржника.

Спартіати – повноправні громадяни Спартанської держави. У IX-VIII ст. до н. е. С. завоювали територію сусідніх племен, перетворивши їх населення на поневоленіх ілотів й особисто вільних, але неповноправних громадян –

періеків. Життя С. вирізнялося крайнім аскетизмом, постійною підготовкою до війни.

Тиранія – своєрідна форма правління в деяких грецьких полісах, що характеризується одноособовою владою правителів, установленою насильницьким шляхом, послабленням ролі виборних демократичних органів. Тирані здійснювали заходи щодо поліпшення становища демосу, розвитку землеробства, ремесла й торгівлі, суспільних відносин і держави.

Фети – особисто вільні селяни-общинники в Стародавній Греції, які належали до нижчого прошарку населення, батраки з числа знедолених общинників.

Філи – родоплемінні об'єднання в Стародавній Греції, згодом територіальні округи.

Фратрія – сукупність кількох родів у Стародавній Греції.

Держава і право Стародавнього Риму

«Дигести» (або «Пандекти») – основна частина кодифікації Римського права, що відома «Звід цивільного права». Д. складені за часів правління імператора Юстиніана комісією під керівництвом Трибоніана з фрагментів праць римських юристів. Д. видано у 529 р. у Візантії.

Familia – сім'я в Давньому Римі, до складу якої, крім pater familias (домовладки), входили його дружина, діти та їх нащадки, дружини синів, інші родичі, кабальні, раби, худоба та неживі речі.

Jus abutendi (право розпорядження) – правомочність власника, яка полягає в тому, що він може визначати юридичну та фактичну долю речі, тобто відчужувати її всіма дозволеними способами, заповідати, встановлювати сервітути на користь інших осіб, знищити її, викинути тощо.

Jus possidendi (право посідання) – правомочність власника, яка полягає в тому, що власник має право фактично володіти своєю річчю.

Jus utendi (право користування) – правомочність власника, яка полягає в тому, що він має право вилучати з речі її корисні якості, одержувати доходи і прирощення від неї.

Pater familias – глава родини в Давньому Римі, який мав статус sui juris – «сам собі господар», «повноправний».

Animus possidendi – суб'єктивний елемент у фактичному складі відносин володіння, що передбачав наявність володільницької волі, тобто намір володіти річчю для себе.

Агнати – «родичі по батькові», тобто особи, які проживали разом в сім'ї під владою pater familias.

Ад'юдикація (adiudicatio) – складова формули, що наділяла суддю повноваженнями присудити кожній із сторін окремі речі або права.

Адопція (adoptio) – усиновлення осіб чужого права, тобто тих, що перебували під владою pater familias.

Активна заповідальна правоздатність (testamenti factio activa) – визнана правом здатність особи заповідати, що передбачала наявність у неї загальної цивільної правоздатності.

Акцепт – безумовне прийняття особою пропозиції укласти договір, здійснене у відповідь на оферту.

Альтернативне зобов'язання – зобов'язання, в якому боржник зобов'язаний вчинити одну з двох (або декількох) дій.

Арогація (arrogatio) – усиновлення повнолітніх та осіб із повною правоздатністю, тобто усиновлення «осіб свого права».

Безвідплатні договори – договори, що укладалися на користь тільки однієї сторони (наприклад, договір дарування).

Безіменні контракти (contractus innominati) – договори, що не охоплювалися традиційним для римського права поділом всіх контрактів на чотири групи – вербальні, літеральні, реальні, консенсуальні контракти.

Безпідставне збагачення однієї особи за рахунок іншої – зобов'язання, яке виникало в одному з випадків, коли без належних підстав: 1) майно однієї особи збільшувалося у зв'язку з тим, що інша особа передала свої кошти чи майно (наприклад, помилкова сплата боргу не тому кредитору); або 2) майно однієї особи залишилося незмінним, хоча повинно було б зменшитися, якби інша особа замість неї не передала свої кошти чи майно третій особі (наприклад, замість дійсного боржника помилково борг погасила інша особа).

Безтитульне володіння – володіння, за яким у суб'єкта не було наміру ставитися до речі як до своєї (набувати її у власність).

Безтілесні речі (res incorporales) – нематеріальні об'єкти права, що існували лише у відносинах між людьми (права, включаючи права на чужі речі (сервітут, узуфрукт тощо), зобов'язальні права вимоги).

Боржник – сторона зобов'язання, на якій лежить обов'язок виконати вимогу кредитора (борг).

Ведення чужих справ без доручення (negotiorum gestio) – зобов'язання (різновид квазіконтракту), за яким одна особа без повноважень із власної ініціативи у зв'язку з невідкладною потребою безоплатно вчиняла дії в інтересах іншої особи, але за рахунок останньої.

Вербальні контракти (verbis) – усні контракти, для укладення яких необхідно в установленій послідовності промовити певні слова (формули або фрази).

Виконання (solutio) зобов'язання – вчинення боржником певної дії (передача речі, сплата грошей, виконання роботи, надання послуги), що становить зміст зобов'язання.

Вина (в римському праві) – недодержання особою тієї моделі поведінки, яка вимагається правом.

Випадкові (accidentalia) елементи договору – елементи договору, які не є обов'язковими чи звичайними для певного виду договору, але включені в конкретний договір за бажанням його сторін.

Випадок (casus) – життєва обставина, за якої загибель, пошкодження речі або інша неможливість виконання зобов'язання сталися без вини боржника.

Відплатні договори – договори, за якими майнову вигоду отримують обидві сторони (наприклад, договір купівлі-продажу).

Відумерла спадщина (bona vacantia) – спадщина, яку не прийняли ні спадкоємці за заповітом, ні спадкоємці за законом.

Вільновідпущеник (libertini) – відпущений на свободу раб, який за загальним правилом формально набував правового статусу свого господаря, що звільнив його із рабства.

Віндикаційний позов (res vindicatio) – позов, який застосовувався тоді, коли одна особа заявляла, що є власником майна, яке перебуває в незаконному володінні іншої особи, і на цій підставі вимагала повернення майна (тобто, витребування своєї речі власником, що не володіє, від невластника, що володіє).

Волевиявлення сторони договору – зовнішня об'єктивна форма виявлення волі особи, яке може бути здійснено усно, письмово, з допомогою жесту, певної дії, а також у деяких випадках мовчанням.

Володіння (possessio) – фактичне панування особи над річчю, поєднане із наміром мати предмет володіння цілком для себе.

Воля сторони договору – внутрішнє бажання особи встановити певні права та обов'язки.

Двосторонні зобов'язання – зобов'язання, в яких кожна із сторін має певні права і несе відповідні обов'язки.

Декрет – нормативний акт загального або приватного характеру в Стародавньому Римі.

Декрети (decretum) – особисті рішення імператорського суду на підставі усного розгляду справи.

Делікт (delictum) – протиправна дія, внаслідок якої завдається шкода, не пов'язана з невиконанням правопорушником обов'язку за зобов'язанням.

Делікти приватні (delicta privata) – правопорушення, що посягали на права та інтереси приватних осіб, на користь яких здійснювалися відповідні майнові стягнення з порушника.

Делікти публічні (delicta publica) – правопорушення, які посягали на публічні інтереси (наприклад, злочини проти народу та його безпеки).

Демонстрація (demonstratio) – складова формули, що описувала підставу позову, ті юридичні факти, які породили право позивача і обов'язок відповідача.

Дерелікція (derelictio) – спосіб припинення права власності, який мав місце в разі, якщо власник відмовлявся від права на відповідну річ, тобто річ ставала такою, що нікому не належить, тобто кинutoю (така річ могла стати об'єктом окупації і перейти у власність до іншої особи).

Держава – політико-територіальна організація публічної влади, що володіє суверенітетом, має спеціальний апарат управління і примусу, встановлює податки, здатна за допомогою права надавати своїм велінням загальнообов'язкової сили для всього населення країни.

Держання – фактичне володіння річчю без наміру вважати її своєю (наприклад володіння речами на підставі договору).

Дигести (digesta) – збірники висловів юристів минулих часів.

Диктатор – екстроординарна магістратура в Римській республіці, яку створювали у надзвичайних обставинах (війна, бунт, голод, тощо). Д. призначав один з консулів за пропозицією сенату не більше ніж на шість місяців. Д. мав вищу владу (імперіум), мав право укласти перемир'я, скликати сенат, народні збори та головувати на них, видавати накази, чинити правосуддя і призначати покарання. Дії Д. не підлягали оскарженню, він не ніс за них відповідальність, на його рішення не поширювалося право вето плебейського трибуна.

Дієздатність – здатність особи своїми діями набувати права і створювати для себе обов'язки, відповідати за вчинені правопорушення.

Добросовісне неправомірне володіння – володіння, яке існувало тоді, коли його набувач у момент встановлення володіння не був та не міг бути обізнаний, що титул набуття речі містить недоліки, внаслідок яких не може бути підставою для передачі права.

Договір (contractus) – домовленість (узгоджене вираження волі) двох або більше сторін, спрямована на виникнення, зміну або припинення прав та обов'язків.

Договір доручення (mandatum) – договір, відповідно до якого одна сторона – довіритель (mandans) – доручала зробити що-небудь у своїх інтересах іншій особі – повіреному (mandator), яка зобов'язувалася вчинити ці дії безвідплатно.

Договір застави (contractus pignoratitius) – договір, за яким одна особа (заставадавець) передає іншій (заставодержателю) річ для забезпечення боргу, але з умовою, що заставодержатель поверне ту саму річ у момент сплати боргу або припинення застави.

Договір купівлі-продажу (emptio-venditio) – договір, за яким продавець (venditor) зобов'язується передати покупцеві річ (res) чи товар (merx), а покупець (emptor) зобов'язується прийняти річ чи товар і сплатити обумовлену вартість (pretium).

Договір міни (permutatio) – контракт, за яким одна особа передавала у власність річ іншій особі з метою отримати від неї замість тієї іншу річ, еквівалентну за вартістю.

Договір найму (locatio conductio) договір, за яким наймодавець зобов'язується передати майно в користування, виконати певну роботу чи надати послугу, а наймач зобов'язується оплатити це.

Договір позики (mutuum) – реальний договір, який виникає внаслідок передачі однією особою (позикодавцем) речей, визначених родовими ознаками, іншій особі (позичальнику) у власність із зобов'язанням останнього повернути їх у тій же кількості, такого ж роду і якості в установлений строк або до вимоги.

Договір позички (commodatum) – реальний договір, за яким одна особа (комодант) передає іншій особі (комодатарію) певну річ у тимчасове й безоплатне користування на чітко визначений строк.

Договір поклажі / зберігання / схову (depositum) реальний договір, відповідно до якого одна особа (поклажодавець) передає іншій особі (поклажонаймачеві) на безоплатне збереження рухому річ із правом повернення за першою вимогою.

Договір товариства (societas) – договір, відповідно до якого кілька осіб поєднують свої вклади для досягнення спільної мети (наприклад, збудувати будинок, разом вести торгівлю тощо).

Домінат – період специфічної форми рабовласницької монархії (III–V ст. н.е.), під час якого остаточно втрачають роль республіканські органи – сенат, магістратури. Першим Р обмеженим монархом став Діоклетіан (284 р.), який одержав титул Августа та Домінуса. Громадяни держави перетворилися на підданих імператора.

Дохідне товариство (societas quaestus) – товариство, що виникало між особами, які поєднували частину свого майна у вигляді внесків із метою отримання в майбутньому спільних доходів.

Доходи – корисні результати, отримані не безпосередньо від речі (на відміну від плодів), а в результаті циркуляції її в обігу, учиненні правочинів із нею за участю третіх осіб.

Едикт – усна заява, зокрема, заява магістратури на народних зборах у Стародавньому Римі.

Едикт претора – сукупність правил і юридичних формул, які обнародував претор у Стародавньому Римі під час вступу на посаду. На підставі Е.п. претор планував чинити правосуддя. Положення, що містилися в Е.п., не мали сили закону, однак були обов'язковими, оскільки підтримувалися владою самого претора. Так з'явилося нове джерело римського права – преторське право.

Едикти (edicta) імператорів – розпорядження, як правило, з питань публічного права, що були обов'язковими для тих осіб, яким вони адресувалися.

Едил – посадова особа в Римській державі періоду республіки, яка відала наглядом за громадським порядком у місті, будівництвом, станом вулиць, храмів, охороною державної скарбниці, торгівлею на ринках, організацією святкувань і видовищ.

Екстраординарний процес (extra ordinem cognitio) – вид римського цивільного процесу, що утвердився в період імперії, характеризувався відсутністю поділу на дві стадії ius та iudicium, провадився не не приватними суддями, а імператорськими посадовцями.

Екцепція (exceptio) – складова формули, що включалася до неї в разі, якщо відповідач наводив факти, які перетворювали претензії позивача в несправедливі.

Еманципація (emancipatio) – звільнення підвладного сина за волею pater familias, внаслідок якого син ставав «особою свого права», тобто набував повної правоздатності, хоча втрачав спадкові права в колишній сім'ї.

Емфітевзис (emphyteusis) – довгострокове відчужуване та успадковане право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб за наявності в особи потреби і можливості такого використання.

Завдаток (arra) – грошова сума або інша цінна річ, яку одна сторона (боржник) передає іншій стороні (кредитору) в момент укладення договору.

Загроза (metus) – протиправний психічний вплив на потерпілого (наприклад, вимагання, примушування до вчинення правочину під страхом завдання протиправної шкоди, у зв'язку з чим потерпілий був змушений діяти всупереч власної волі).

Закони – нормативно-правові акти найвищої юридичної сили, які в Давньому Римі у республіканський період приймалися у формі постанов народних зборів; у епоху принципату – постанов сенату (сенатусконсульти); у період абсолютної монархії – імператорських конституцій.

Закони XII таблиць – найдавніше джерело римського права, розроблене в 451-450 р. до н. е. на основі чинних правових джерел (звичаїв, прецедентів, нормативно-правових актів, прийнятих державними органами, тощо). З. XII т. було виконано на дванадцяти дошках – "таблицях", виставлених на форумі для ознайомлення всіх громадян Рима. Закони регулювали судочинство, майнові та шлюбно-сімейні стосунки, визначали злочинні діяння та покарання за них. На їх основі ґрунтувалася вся система римського права.

Закони XII таблиць – перший систематизований запис римських правових звичаїв, здійснений колегією децемвірів у 451-450 р. до н. е.

Законне володіння – володіння, що базувалося на правовому титулі й набувалося тими ж способами, що і право власності, або на підставі відповідного договору.

Законний римський шлюб (matrimonium iustum) – шлюб, що укладався тільки між римськими громадянами, які мали на це право.

Законні пакти (pacta legitima) – угоди, захист яких був передбачений правовими нормами, прийнятими (установленими) римським імператором.

Залік (compensatio) – припинення зобов'язання шляхом зарахування зустрічних однорідних вимог кредитора і боржника.

Заповіт (testamentum) – одностороннє волевиявлення (розпорядження) особи на випадок смерті, яке містить призначення спадкоємця (hereditas institutio).

Заповіт перед народними зібраннями (testamentum comitiis calatis) – заповіт, що здійснювався на народних зборах по куріях, які скликалися для цього двічі на рік, під час яких заповідач усно виражав свою волю щодо призначення спадкоємця, легату, опікуна дружині та неповнолітнім дітям, а потім звертався до народу з проханням засвідчити його волю.

Заповіт у поході (testamentum in procinctu) – заповіт, що здійснювався військовослужбовцями усно у поході, перед військом, без додержання формальностей.

Застава – спосіб забезпечення виконання зобов'язання, за яким встановлюється речове право заставодержателя на предмет застави.

Заставне право – речове право на чужу річ, яке слугує забезпеченню зобов'язальної вимоги і дає кредитору можливість продати цю річ та одержати задоволення своїх вимог.

Звичай – правило поведінки, що склалося внаслідок фактичного застосування протягом тривалого часу.

Звичайні (naturalia) елементи договору – елементи договору, які не є обов'язковими, тобто їх відсутність не впливає на чинність договору, однак, як правило, ці елементи включаються до договорів певного виду (наприклад, у договорі найму зазвичай вказується строк (періодичність) внесення плати за найм).

Звід цивільного права Юстиніана – кодифікація римського права періоду імперії, складена у Візантії у 529-534 рр. Звід має чотири частини: кодекс, "Дигести", "Інституції", новели. Звід вирізнявся простотою, відсутністю зайвого формалізму, високою юридичною технікою. Його норми стали базою для подальших нормативно-правових збірників.

Звільнення від боргу (remissio debiti) – одностороння відмова кредитора від стягнення за зобов'язанням.

Земельні сервітути (servitutes praediorum) – сервітути, об'єктом яких могли бути земельні ділянки, інші природні ресурси (наприклад, природні або штучні водоймища), інше нерухоме майно, зокрема, будівлі й споруди.

Зміст договору – сукупність елементів (умов) договору, які визначають права та обов'язки його сторін.

Зміст права власності – сукупність повноважень (правомочностей) власника щодо володіння, користування та розпорядження належним йому майном.

Зобов'язання (obligatio) – правове відношення, за яким одна сторона (кредитор) має право вимагати від іншої сторони (боржника) вчинити певну дію або втримуватися від дії.

Impuberes – у Давньому Римі хлопці віком від 7 до 14 років та дівчата віком від 7 до 12 років.

Infates – у Давньому Римі діти до 7 років.

Ідеальні (ідейні, ідеологічні) джерела права – юридичні ідеї, погляди, теорії та інші елементи правосвідомості, під впливом яких утворюється і функціонує право.

Імператор – спочатку почесний військовий титулу Республіканському Римі (з 189 р. до н. е.), яким воїни нагороджували полководця після великої перемоги. У період домінування римські І. ставали абсолютними монархами, які володіли необмеженою владою.

Імператорські конституції – постанови римського імператора, що поділялися на чотири види: едикти, рескрипти, мандати, декрети.

Індивідуальні речі (species) – речі, що є унікальними, тобто наявні в них ознаки притаманні лише цим речам.

Інституції (institutio) – підручники римського права для студентів, наприклад, Інституції Гая (II ст.).

Іntenція (intentio) – складова формули, що полягала в заяві, твердженні позивача про належність йому певного права.

Інтердикти (interdicta) – процесуальні засоби у вигляді актів адміністративної влади, які мали форму наказу чи заборони, що були обов'язковими для виконання.

Іпотека (грец. ὑποθήκη) – вид застави, особливістю якого було те, що боржник зберігав не лише право власності на річ, якою забезпечувалося виконання зобов'язання, а й володіння нею.

Істотні (essentialia) елементи договору – елементи договору, без яких він не міг би існувати (для кожного виду договору визначаються власні істотні умови, зокрема, для договору купівлі-продажу істотними є предмет договору (товар) та його ціна).

Квazіделікт (quasi ex delicto) – протиправна дія, внаслідок якої завдається шкода, що не пов'язана з невиконанням правопорушником обов'язку за зобов'язанням, але не визнана цивільним правом як делікт.

Квazіделікти (quasi ex delicto) – правпорушення, які не мали всіх ознак делікту, оскільки зазвичай викликали не саму шкоду, а загрозу її завдання, або спричиняли відповідальність не за свої, а за чужі дії (наприклад, відповідальність судді за неналежне здійснення судового провадження; відповідальність за викинуте або вилите із помешкання на вулицю; відповідальність за небезпечне для оточення виставлене, підвішене або вивішене майно, яке в разі свого падіння загрожувало оточуючим завданням шкоди; відповідальність власників готелів, заїжджих дворів, судоволодільців за шкоду, завдану майну постояльців або пасажирів).

Квazіконтракт (quasi ex contractu) – зобов'язання, яке виникає на підставі події або дії однієї зі сторін і має спільні риси з певними договорами (контрактами).

Квazіконтракти (quasi ex contractus) – зобов'язання, які виникають на підставі події або дії однієї зі сторін і мають спільні риси з певними договорами.

Квестори – посадові особи, які обіймали нижчі щаблі римських магистратур. У царський період К. – судді в кримінальних справах, у період республіки – помічники консулів. Згодом К. стали відати фінансовими справами розслідуванням кримінальних справ, виконувати судові функції. У період імперії К. відали благоустроєм вулиць, організацією гладіаторських боїв, обнародуванням законодавчих актів.

Квірити – так називали себе члени первісної римської общини, які поклонялися богу Квірину. В епоху Римської республіки К. – це офіційна назва громадян держави, носіїв таї званого квіритського права.

Квіритська власність – архаїчний вид права власності в Давньому Римі, якому були притаманні такі ознаки: 1) вона була доступна виключно римським громадянам (cives) і обмежувалася територіально землями Італії; 2) матеріальними об'єктами права власності могли бути тільки манципні речі (res mancipi); 3) все, що включалось в res чи давало їх приріст, було звільнено від будь-яких податкових платежів; 4) єдиним можливим способом набуття права власності була манципація.

Клятвена обіцянка вільновідпущеника (jusjurandum liberti) – різновид вербального контракту, який виникав у разі проголошення вільновідпущеником клятви надавати послуги патрону.

Когнати – «родичі по матері», тобто кровні родичі Когнітор (cognitor) – добровільний представник у цивільному процесі, який виступав від свого імені та відповідав за позовом про невиконання судового рішення.

Кодекс Юстиніана – перша частина Зводу цивільного права Юстиніана, видана 529 р. у Візантії (перше видання). К.Ю. складала кодифікаційні комісії за участю видатних юристів.

Кодифікація Юстиніана – Кодифікація римського права, що здійснювалася спеціальними законодавчими комісіями протягом 528- 565 рр., наслідком роботи яких стало видання спеціальних збірників: у 529 р. Кодексу Юстиніана (Codex vetus); в 533 р. Дигестів (digesta) або Пандектів (pandectae) та Інституцій (institutio); у 534 р. – оновленої редакції Кодексу Юстиніана (Codex repetitae praelectionis); в 565 р. – Новел (novellae).

Колони (coloni) – категорія юридично залежних людей (у класичну епоху були орендарями землі, а в період імперії зазнали прикріплення до землі, зберігаючи певну (обмежену) правоздатність).

Коментарі (commentarius) – тлумачення права або творів інших юристів.

Коміції – народні збори Стародавнього Риму й місце на форумі, де скликали народні збори, здійснювали правосуді виконували вироки тощо. Вирізняли три види К.: 1) куріатні (у кожній з трьохсот курій); 2) трибутні (у кожній з трьох триб); 3) центуріатні (збирали в центуріях-сотнях).

Кондемнація (condemnatio) – складова формули, що надавала судді право осудити чи виправдати відповідача, якщо підтвердяться або не підтвердяться доводи позивача.

Конкубінат (concupinatus) – дозволене законом (за умови відсутності права на законний римський шлюб) постійне (не випадкове) спільне проживання чоловіка та жінки з наміром утворення сім'ї, що не мало жодних правових наслідків.

Консенсуальні контракти – контракти, що вважаються укладеними з моменту досягнення домовленості між сторонами з усіх істотних умов.

Консерватизм – прихильність до старого, його обстоювання. **Контракт (ex contractus)** – договір (домовленість сторін), що врегульований цивільним правом (ius civile) та забезпечений позовним захистом.

Консисторіум – державна рада при римському імператорові в період домінанту.

Конституції – законодавчі акти римських імператорів, що мали вищу юридичну силу.

Консул – вища посадова особа римської магістратур Римі обирали двох консулів), наділена повноваженнями набору до армії та командування нею, призначення воєначальники укладання перемир'я й розпорядження військовими трофеями винесення смертних вироків.

Крадіжка (furtum) – делікт, пов'язаний із протиправним посяганням на чужий майновий інтерес (будь-яке умисне недобросовісне привласнення чужого майнового права незалежно від того, чи воно супроводжувалося заволодінням майном у цілому, чи мало місце привласнення чужого майнового

права в інший спосіб); різновидами крадіжки римські юристи вважали крадіжку власності, крадіжку користування, крадіжку володіння.

Кредитор – сторона зобов'язання, яка має право вимоги.

Куріатні коміції – народні збори в куріях Стародавнього Риму. У К.к. брали участь повноправні члени найдавніші римських родів, здатні нести військову службу (спочатку лише патриції). Кожен рід на зборах був представлений сотнею піших воїнів і десятком кінних та мав один голос. К.к. приймали або відхиляли пропозиції сенату, обирали або затверджували посадових осіб, вирішували питання оголошення війни й укладання миру, розглядали спори між родами та сім'ями, приймали до стану патриціїв, відалиусиновленням і спадкуванням.

Курії – племінні союзи в Римській республіці (на початку її існування), згодом – адміністративно-територіальні одиниці римської держави. До реформи Сервія Туллія римська община об'єднувала три триби (племені), кожна з яких поділяла на десять курій (по десять родів у кожній). У К. проводили народні збори – куріатні коміції.

Латини (Latini) – категорія населення Римської держави (спочатку так називали жителів Лація, які набули латинського громадянства до середини III ст. до н. е., а згодом правовий статус латинів почали надавати деяким общинам за межами Лація).

Легат (legatum) – заповідальний відказ, безоплатне заповідальне розпорядження спадкодавця, яке робилося в заповіті, щодо надання спадкоємцями певних грошових сум або речей визначеній спадкодавцем особі, на підставі чого виникало сингулярне спадкування.

Легісакційний процес (legis actiones) – найдавніший вид римського цивільного процесу, характерними рисами якого були жорсткий формалізм і урочистість (являв собою складний обряд, що складався з дій ритуального характеру).

Лежача спадщина (hereditas jacens) – правовий стан спадкового майна, що виникав після відкриття спадщини і тривав до прийняття спадщини спадкоємцями.

Літеральні контракти (litteris) – контракти, які породжували зобов'язання між кредитором і боржником на підставі дотримання письмової форми.

Магістр – посадова особа в Стародавньому Римі.

Магістратури – загальна назва державних посад у Стародавньому Римі, на які обирали народні збори на визначений строк (зазвичай на рік) для виконання певних функцій. М поділяла на ординарні (звичайні) й екстраординарні (надзвичайні). До ординарних М. належали посади консулів, преторів, цензорів, квесторів, едилів та інших, до надзвичайних – диктаторів.

Майно – об'єднана спільним господарським призначенням сукупність речей, прав вимоги та боргів особи.

Майнові позови (actio reipersecutoriae) – позови, які були спрямовані на відновлення порушених майнових прав шляхом відшкодування заподіяної шкоди або повернення речі.

Максимальне обмеження правоздатності (capitis deminutio maxima) – повна втрата особою всіх особистих та майнових прав, яка наставала через зміну статусу свободи (наприклад, вільна особа втрачала свободу внаслідок полону, продажу в рабство тощо).

Мандати (mandatum) – інструкції, що давалися імператором посадовим особам з адміністративних та судових справ.

Манумісія (manumissio) – спосіб припинення рабства в Давньому Римі.

Манципація (mancipatio) – специфічний римський спосіб набуття права власності, що застосовували тільки римські громадяни, які були наділені правом торгувати (ius commercii) в разі придбання манципних речей.

Манциповані речі (res mancipi) – речі, які переходили від одних осіб до інших лише в суворо визначених формах, за допомогою освяченого ритуалу манципації, що був доступний лише римським громадянам (найбільш важливі з економічних позицій того часу речі – раби, земельні ділянки, робоча худоба).

Матеріальні джерела права – суспільні відносини, які обумовлюють виникнення, розвиток, зміст права.

Мета договору (causa) – найближча ціль, задля якої укладається договір; матеріальна підстава укладення договору.

Мінімальне обмеження правоздатності (capitis deminutio minima) – втрата особою окремих прав у зв'язку зі зміною її сімейного статусу.

Момент виникнення правоздатності фізичної особи – момент її народження, за умови (за римським правом): щоб дитина цілком відокремилася від матері; щоб вона народилася живою; щоб вона мала людську подобу.

Набувальна давність (usucapio) – правовий засіб набуття права власності, сутність якого полягала в тому, що якщо особа, не будучи власником, володіла річчю впродовж певного часу за наявності певних умов, то вона набувала права власності.

Найм речі (locatio rei) – різновид договору найму, за яким надається у відплатне користування річ (в тому числі житло).

Найм роботи (locatio conductio operis) – різновид договору найму, за яким контрагент за обумовлену плату зобов'язувався не просто виконати будь-яку роботу, а в результаті виконання отриманого замовлення досягти заздалегідь обумовленого замовником результату.

Найм робочої сили (locatio conductio operarum) або найм послуг – різновид договору найму, за яким продавець зобов'язується за обумовлену плату надати здатність до праці для використання в певних цілях, а наймач (роботодавець) зобов'язується використовувати її та оплачувати робочий час.

Натуральні (naturales) зобов'язання – зобов'язання, які не користувалися ні позовними, ні преторськими, ні іншими засобами захисту, але мали юридичне значення, тобто вважалися такими, що існують.

Натуральні володільці (детентори) – особи, які панували над річчю від чужого імені, тобто без володільницького наміру ставитися до неї як до власної.

Невиконання або неналежне виконання зобов'язання – порушення умов договору або вимог, що пред'являються до належного виконання зобов'язання.

Негаторний позов (actio negatoria) – позов, який застосовувався тоді, коли належне власнику право не піддавалося сумніву, але інші особи зазіхали на те, щоб користуватись цією власністю, начебто маючи яке-небудь право на чужу річ (сервітут, узуфрукт тощо).

Недобросовісне неправомірне володіння – володіння, яке існувало тоді, коли набувач речі був обізнаний чи мав бути обізнаний щодо причини, внаслідок якої в нього не виникне право на річ.

Незаконне володіння – володіння, що не базувалося на правовому титулі, хоча й набувалося тими ж способами, що і право власності (наприклад, через купівлю-продаж res mancipi без додержання обряду манципації).

Нексум (nexum) – зобов'язання, що опосередковує особисте підпорядкування неплатоспроможного боржника кредитору щодо його обов'язку відпрацювати борг, яке здійснювалося у формі складного обряду із застосуванням злитків та ваг.

Неманциповані речі (res nec mancipi) – речі, права на які передавалися без ритуалу манципації та були доступні не лише римським громадянам.

Необережність (culpa) – форма вини, яка полягає в тому, що боржник не передбачає, але повинен був передбачити наслідки своєї дії чи бездіяльності.

Непереборна сила (vis major) – надзвичайна та невідвотна подія, якій неможливо протистояти (наприклад, землетрус, аварія корабля, повінь, напад розбійників).

Неподільні зобов'язання (obligatio individue) – зобов'язання, предмет яких не може бути поділений на частки, а отже, таке зобов'язання не підлягає виконанню частинами (зобов'язання, що виникали, наприклад, щодо передачі індивідуально визначеної речі або сервітуту).

Неподільні речі (res indivisibiles) – речі, які при діленні на частини втрачали функції єдиного цілого (наприклад, скульптура).

Неправомірне володіння – володіння, встановлене за допомогою насильства, таємно, шляхом уникнення реституції тощо.

Неправомірне знищення або пошкодження чужого майна (damnum injuria datum) – різновид делікту, який мав місце тоді, коли потерпілому не завдавалася особиста образа та коли заподіювач не набував внаслідок правопорушення тих чи інших вигід (наприклад, вирубування дерев; ушкодження, завдані чужому рабу; знищення врожаю; підпалення чужого будинку тощо).

Нерухомі речі (res immobiles) – речі, що не могли бути переміщені без заподіяння шкоди їх економічному призначенню, тобто земля та все, що пов'язане з нею (будівлі, споруди, насадження тощо).

Неспоживні речі – речі, які розраховані на тривале багаторазове використання (раби, робоча худоба тощо).

Неустойка (stipulatio poenae) – грошова сума, визначена в договорі, яку боржник зобов'язувався виплатити кредитору в разі невиконання або неналежного виконання основного зобов'язання.

Нобілі – вищий стан давньоримського суспільства. Спочатку до нього входили найбільш знатні патриціанські роди. Унаслідок реформ Сервія Туллія доступ у Н. одержали найбагатші плебейські роди.

Новація (novatio) – спосіб заміни кредитора у зобов'язанні, сутність якого полягала в тому, що в результаті встановлення нового тотожного за змістом зобов'язання між боржником і третьою особою припинялося існуюче зобов'язання між тим самим боржником і кредитором (водночас, новація – це спосіб припинення зобов'язання, за яким існуюче зобов'язання погашалося шляхом встановлення замість нього нового зобов'язання).

Ноксальний позов (actio noxales) – позов, що заявлявся проти pater familias, у якого під владою перебував правопорушник (відповідач повинен був або сам відшкодувати збитки, або видати порушника потерпілому).

Обман (dolus) – умисне введення в оману контрагента з метою спонукати його до волевиявлення на шкоду власним майновим інтересам.

Обов'язкова частка в спадщині – засіб обмеження заповідальної свободи, що являв собою категоричний наказ, звернений до спадкодавця: прямі спадкоємці (його діти і постуми) мають бути або призначені спадкоємцями за заповітом, або усунені від права на спадкування.

Односторонні зобов'язання – зобов'язання, в яких одна сторона має тільки права, а друга – несе тільки обов'язки.

Окупація (occupatio) – спосіб набуття права власності, що полягав у заволодінні безгосподарним майном із наміром утримувати його в себе (привласнити).

Особиста образа (injuria) – правопорушення, вчинене проти особистих немайнових прав особистості (будь-яка завдана потерпілому моральна шкода, в тому числі членушкодження).

Особистий позов (actio in personam) – позов, що мав відносний характер і заявлявся проти особи, зобов'язаної на користь позивача на підставі контракту чи делікту.

Особистий сервітут (servitutis personarum) – сервітут, що мав персоналізований характер, тобто, як правило, набувався і здійснювався лише певною особою і припинявся з її смертю або з інших визначених законом підстав.

Оферта – пропозиція укласти певний вид договору, звернена до конкретної особи або невизначеного кола осіб.

Оціночний договір (aestimatum) – договір, за яким одна сторона передавала іншій якусь річ для продажу за обумовлену ціну, а друга сторона зобов'язана була передати першій виручену від продажу речі грошову суму чи повернути річ.

Пакти (pactum) – неформальні, різні за змістом договори, які не регулювалися нормами цивільного права та, як правило, не забезпечувалися позовним захистом.

Пасивна заповідальна правоздатність – визнана правом здатність особи бути спадкоємцем.

Патриції – родова аристократія в Стародавньому Римі. Триста патриціанських родів, що становили римський народ, мали виключне право на користування громадською землею. Існували три римські статуси – статус сім'ї, статус свободи і статус громадянства. Цивільною правоздатністю володіли тільки батьки сімейств, а політичні права мали всі вільні римські громадяни. Упродовж тривалого часу виключно П. належала державна влада.

Пекулій (peculium) – частина майна рабовласника, яку він виокремлював з метою передачі в управління рабу.

Первісні способи набуття права власності – способи набуття права власності, за яких право набувача не залежить від попереднього права власності на певну річ.

Перегрини – вільні жителі провінцій і країн у Стародавньому Римі, поза Італією, які були завойовані Римом, а також вільні громадяни іноземних держав. П. не мали прав римських громадян, хоча одержали можливість (у III ст. н. е.) володіти власністю в Римі й укладати угоди.

Перегрини (peregrini) – категорія населення (чужоземці, тобто населення общин, які не мали автономії в Римській державі).

Передача володіння «довгою рукою» – виникнення похідного володіння, для здійснення якого було необхідно, щоб володілець покинув річ на очах у набувача, зробивши це з метою передання речі останньому.

Передача володіння «короткою рукою» – спосіб виникнення похідного володіння, що застосовувався стосовно особи, яка на підставі відповідного договору або з інших причин змінювала своє становище щодо речі (наприклад, ставала із природного цивільним володільцем).

Переробка (specificatio) – спосіб набуття права власності, який полягав у тому, що нова річ (nova species) належала власнику матеріалу, з якого вона була зроблена, або ж виконавцю цієї роботи, залежно від того, чи можливо було цей виріб, що виник унаслідок переробки, повернути в первісний стан.

Пігнус (pignus) – вид застави, особливістю якого була передача речі не у власність, а лише у володіння (ius possidendi) кредитора, який мав лише право продати її (ius distractionis) з метою погасити борг, а не залишити собі.

Плебейський трибун – спеціальна магістратура в Стародавньому Римі, заснована у 494 р. до н. е. для захисту інтересів плебеїв. Загалом обирали десять трибунів. Їх наділяли правом вето на виконання розпоряджень будь-якої посадової особи, зокрема постанови сенату.

Плебеї – один з вільних станів у Стародавньому Римі. Походження П. залишається спірним. П. жили великими сім'ями, займалися землеробством, ремеслом і торгівлею. Спочатку П. володіли тільки активним виборчим правом, могли одержати невеличкий земельний наділ у володіння. Згодом чисельність й економічний вплив П. збільшилися. Унаслідок реформ Сервія Туллія в VI ст. до н. е. П. набули прав римських громадян, одержали право брати участь у комісіях, комплектуванні війська, формуванні сенату, магістратур. У Законах XII таблиць П. було практично зрівняно з патриціями в цивільних правах.

Плоди – блага, що виникали в ході експлуатації речі, будучи похідними від неї (наприклад, урожай дерев).

Пограбування (rapina) – різновид делікту, який характеризувався як протиправне заволодіння чужим майном із застосуванням насильства (на порушника покладался обов'язок сплатити в чотирикратному розмірі вартість пограбованого майна).

Подільні зобов'язання (obligatio dividue) – зобов'язання, предмет яких може бути поділений без завдання шкоди його цінності (зобов'язання, що виникали, наприклад, з приводу грошей або речей, визначених родовими ознаками).

Подільні речі (res divisibiles) – речі, які допускалося поділяти на складові частини без зміни їх майнової цінності та завдання шкоди їх економічному призначенню (наприклад, земельні ділянки).

Позов з фікцією (actio fictio) – позов, що застосовувався тоді, коли необхідно було підвести нові відносини під існуючі види позовів, для чого допускалося існування фактів, яких насправді не було, або допускалася відсутність тих фактів, які реально мали місце.

Позов за аналогією (actio utilis) – позов, що передбачав застосування встановлених законом наслідків до схожих відносин.

Позови доброї совісті (actio bonae fidei) – позови, які давали можливість судді при вирішенні справи враховувати моральну оцінку поведінки сторін (наявність злого наміру, обману, насильницьких дій) без включення у формулу відповідної екцепції.

Позови магістратів (honorariae) – позови, що вводилися претором для захисту нових відносин, які не вписувалися у квіритське право.

Позови суворого права (actio stricti iuris) – позови, які передбачали, що рішення має спиратися виключно на букву закону та договору.

Позовна давність – строк, в межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого порушеного права чи інтересу.

Помилка (error) сторони договору – неправильне уявлення однієї сторони договору про виявлену зовні волю іншої сторони, яка спонукала останню на певне волевиявлення.

Порука (adpromissio) – договір, за яким третя особа (поручитель) з метою забезпечення виконання зобов'язання бере на себе відповідальність перед кредитором за виконання зобов'язання боржника.

Посесорний інтердикт – адміністративний засіб, за допомогою якого претор надавав захист володінню (наприклад, наказ претора припинити самочинні дії, який віддавався порушнику володіння).

Похідні способи набуття права власності – способи набуття права власності, що засновуються на праві попереднього власника на певну річ.

Права на чужі речі (iure in re aliena) – права, що виникали шляхом установаження обмежених речових правомочностей на належне іншій особі майно у випадках, якщо суб'єкт права не міг у повному обсязі задовольнити свої інтереси лише за рахунок панування над належними йому речами.

Право власності – право найбільш повне, у встановлених правопорядком межах, користування власною річчю, отримання з неї доходів та розпорядження нею.

Право користування чужим житлом для проживання (habitatio) – право особи безоплатно і, як правило, довічно використовувати чуже житло для особистого проживання і розміщення своєї сім'ї.

Право користування чужою робочою силою (рабами) або тваринами (худобою) (operae servorum vel animalium) – безоплатне й довічне право, предметом якого була праця рабів або можливість використання худоби згідно з її призначенням (для видобутку води, перевезення вантажів тощо).

Право народів – правова система в Стародавньому Римі, створена в класичний період для регулювання відносин за участю іноземців (перегринів). Претори перегринів у своїй правотворчості не були обмежені нормами цивільного права, мали свободу діяти на власний розсуд на засадах «справедливості» й «природного розуму», використовували право інших країн. П.н. було внутрішньодержавним, тобто римським правом, найбільш розвиненою та опрацьованою його частиною.

Право народів (jus gentium) – право, яким, за висловом римського юриста Ульпіана, «користуються народи людства», тобто яке регулює не лише відносини між римськими громадянами, а й між усіма людьми.

Право юридичне – заснована на уявленні про справедливість міра свободи і рівності соціальних суб'єктів, що відображає потреби суспільного розвитку, яка у своїй основі склалася в процесі повторення суспільних відносин (набуття ними нормативного характеру) і визнається та охороняється державою.

Правоздатність – здатність особи мати юридичні права та нести юридичні обов'язки.

Правоздатність римських громадян – юридична властивість, що зумовлювалася відповідністю становища особи трьом станам: стану свободи (status libertatis), стану громадянства (status civitatis), сімейному стану (status familiae).

Правомірне володіння – володіння, що ґрунтувалося на певній правовій підставі (наприклад, договорі).

Прекарій (precarium) – договір, за яким одна сторона передавала річ в безоплатне користування іншій стороні, яка, в свою чергу, зобов'язувалася повернути її на першу вимогу власника.

Прескрипція (praescriptio) – складова формули, що застосовувалася для поділу предмета позовних вимог (praescriptio pro actore – припис на користь позивача).

Претор – посада помічника консула в Стародавньому Римі, запроваджена в IV ст. до н. е. У зв'язку з постійною відсутністю в Римі консулів, що командували арміями, П. стали управителями міста. З 306 р. П. – керівник судового відомства. Він видавав загальнообов'язкові постанови (едикти претора), що стали джерелом права.

Преторська (бонітарна) власність – власність, що виникала на підставі відсутності хоча б однієї з ознак, притаманних квіритській власності, а саме: якщо набувач не був римським громадянином або хоча й був римським громадянином, але набував неманципні речі, або набував манципні речі шляхом простої традиції; ця власність розвивалася на основі преторського захисту покупця при абсолютному невизнанні з боку цивільного права.

Преторське право – система римського права, що сформувалася паралельно із системою цивільного права. П.п. створювали під час діяльності судових магістратів, переважно преторів, які своїми едиктами й формулами (наставляннями суддям для розгляду конкретної справи), формально не змінюючи та не скасовуючи закони, доповнювали й змінювали правове регулювання. П.п. відповідало потребам суспільних відносин, що розвивалися, економіки, насамперед, торгівлі, лихварства, великого землеволодіння.

Преторське право (jus praetorium) – особливий правовий порядок, що був запроваджений діяльністю римських преторів.

Преторські (honorariae) зобов'язання – зобов'язання, що не були визнані цивільним правом (ius civile), а отже й були позбавлені позовного захисту (захист цих зобов'язань надавався претором, що, однак, не призводило до їх легалізації).

Преторські пакти (pacta praetoria) – пакти, початковий захист яким був наданий претором.

Приватне право – сукупність правових норм, які за допомогою диспозитивного методу регулюють відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні та майновій незалежності їх учасників.

Приватні заповіти – заповіти, що здійснювалися без участі органів державної влади в усній або письмовій формі відбувалося за присутності семи (у деяких випадках – восьми) свідків.

Приватні речі – речі, суб'єктами права на які виступали окремі особи.

Приватні сервітути – сервітути, що встановлювались на користь обмеженого кола персонально визначених осіб, які набували статусу право володільців.

Придане (dos) – речі або інші майнові цінності, які надавалися чоловікові дружиною, її pater familias або третьою особою для полегшення матеріальних умов сімейного життя.

Прийняття спадщини (hereditas aditio) – юридичний факт, який наставав за наявності таких умов: а) здатність закликаних спадкоємців до прийняття спадщини; б) висловлена ними певним чином воля на прийняття спадщини.

Принцепс сенату – перший за списком сенатор у Стародавньому Римі. П.с. не мав особливих повноважень і привілеїв, але володів правом висловлюватися в сенаті першим.

Принципат – період обмеженої монархії в Стародавньому Римі (I ст. до н. е. – III ст. н. е.). Назву утворено від еловосполучення «принцепс-сенатус» – перший сенатор. У період П. владу монарха прикривали республіканськими атрибутами.

Природне право (jus naturale) – право, якому, на думку римського юриста Ульпіана, «природа навчила все живе, оскільки це право належить не лише людям, а й усім тваринам, що народжуються на землі й у морі, та птахам...».

Провінційна власність (земельна) – власність на землі, набуті Римом за межами Апеннінського півострова, що не включалися до об'єктів квіритської власності та не регулювалися італійським правом (ius italicum); її суб'єктом вважався римський народ (populus romanus) або пізніше римський імператор (princes).

Прогібіторний позов (actio prohibitoria) – позов про заборону (лат. prohibere –забороняти), який застосовувався в разі, якщо треті особи, які не зазіхали на чуже майно ні в цілому, ні в межах обмеженого права, проте своєю поведінкою заважали власнику нормально користуватися майном.

Прокуратор (procurator) – добровільний представник у цивільному процесі – особа, яка або спеціально призначалася представником на підставі договору доручення (mandatum) зі стороною у справі, або яка управляла всім майном позивача чи відповідача (виступав у процесі від свого імені, але не відповідав за позовом про невиконання судового рішення).

Публічне право – сукупність правових норм, які регулюють відносини, що побудовані на засадах влади і підпорядкування їх учасників владним інституціям і пов'язані з державними або суспільними інтересами.

Публічні заповіти – заповіти, що укладалися за участю органу державної влади: шляхом внесення усної волі заповідача до протоколу суду (судовий заповіт) або шляхом передачі до імператорського архіву на зберігання письмового заповіту (заповіт, який подавався імператору).

Публічні речі – речі, суб'єктом права на які виступав римський народ (речі, що перебували в спільному користуванні, – повітря, річки, моря, їх береги, дороги, театри тощо; речі, що забезпечували виконання державних функцій, – казна, військове майно; речі, що входили до державного земельного фонду).

Публічні сервітути – сервітути, що забезпечували права та інтереси невизначеного кола осіб, як правило, були необмеженими в часі й поширювались на правонаступників власника майна, стосовно якого вони встановлювалися.

Реальні контракти (re) – контракти, що вважаються укладеними в момент передачі одним контрагентом іншому певної речі (res).

Регули (regulae) – збірники коротко сформульованих юридичних правил, афоризмів і прислів'їв.

Рескрипти (rescriptum) імператора – письмові висновки, що давалися як відповідь на будь-яке особисте звернення однієї зі сторін спору або на лист відповідного органу.

Реформи Сервія Туллія (VI ст. до н. е.) – реформи, що завершили процес занепаду основ родового ладу й поклали початок державній організації. В основу суспільної організації Риму було покладено майновий і територіальний принципи. Усе вільне населення Риму (патриції та плебеї) було

розділено на шість розрядів за майновим станом. У Римі також утворено чотири міські та сімнадцять сільських округів. Це послаблювало кровноспоріднені зв'язки, на яких ґрунтувалася родова організація.

Рецепція права – відродження певної високорозвиненої системи права, яка існувала раніше, шляхом її впливу на менш розвинену правову систему.

Рецепція римського приватного права – процес відродження й пристосування загальних положень та засад цього права окремими правовими системами в умовах певних суспільно-економічних відносин.

Речі – об'єкти права, які в римському праві розглядалися у трьох основних значеннях: у найбільш загальному розумінні – все, що існує в матеріальному оточенні; у вузькому – все, що може бути предметом правовідносин між особами; у найбільш вузькому – все, що може бути предметом майнових прав, зокрема, речових і зобов'язальних.

Речі божественного (сакрального) права (res divini iuris) – речі, що належали богам і користувалися особливою охороною і захистом з боку Римської держави (храми тощо).

Речове право – сукупність правових норм, що встановлювали постійні та безпосередні правомочності окремих суб'єктів на свій розсуд використовувати повністю або частково певні речі.

Речовий позов (actio in rem) – позов, що мав абсолютний характер і подавався з метою захисту права власності або іншого речового права (сервітутного, заставного та ін.).

Родові речі (genera) – речі, які не мали в обороті індивідуальності, тобто яким були притаманні спільні риси певної групи речей (їх мінова вартість визначалася за кількістю, вагою, мірою, обсягом тощо).

Рухомі речі (res mobiles) – речі, що могли змінити своє розміщення в просторі, не змінюючи цінності і не завдаючи шкоди їх призначенню.

Corpus possessionis – об'єктивний елемент у фактичному складі відносин володіння, що передбачав реальне володарювання над предметом, можливість у будь-який момент здійснити певний потрібний суб'єкту вплив на річ.

Сенат – рада старійшин родів, вищий орган управління в Стародавньому Римі. До I ст. до н.е. до С. входили триста осіб (за кількістю патриціанських родів). Потім число senatorів збільшилося до шестисот, а згодом – до дев'ятисот. С. мав широку компетенцію: контролював законодавчу діяльність народних зборів, розпоряджався скарбницею, установлював податки, вирішував питання громадської безпеки, благоустрою, релігійних культів, укладав мирні та союзні договори, дозволяв набір до армії, приймав рішення про встановлення диктатури.

Сенатусконсульти (senatus consulta) – постанови римського сенату епохи принципату.

Сервітут (servitutis) – право обмеженого користування чужою річчю, яке встановлювалося або для створення певних вигод при експлуатації окремої земельної ділянки, або на користь певної особи.

Середнє (медіальне) обмеження правоздатності (capitis deminutio media) – втрата особою певної частини прав у разі зміни її статусу

громадянства (наприклад, для одержання у власність земельної ділянки римський громадянин переселявся у провінцію та набував правового статусу латина).

Символічна передача володіння – спосіб виникнення похідного володіння у формі, наприклад, передачі ключів від будівлі, де знаходився товар.

Синграф (syngrapha) – документ, написаний в присутності свідків від імені третьої особи, який засвідчував факт передачі кредитором певної грошової суми боржнику, скріплювався підписами сторін та свідків (боргова розписка, платіжне зобов'язання).

Сингулярне правонаступництво (successio singularis) – різновид правонаступництва, сутність якого полягає в наданні особі окремих прав без покладення на неї обов'язків.

Сім'я – засноване на шлюбі чи кровному спорідненні об'єднання осіб, пов'язаних спільністю побуту, взаємною допомогою й моральною відповідальністю.

Солідарне зобов'язання – зобов'язання, в якому кожний із кредиторів має право вимагати від боржника виконання обов'язку в повному обсязі, а кожний із боржників зобов'язаний перед кредитором виконати обов'язок повністю.

Спадкова трансмісія – перехід права на прийняття спадщини до спадкоємців особи, яка була закликає до спадкування, але не встигла за життя реалізувати своє право на прийняття спадщини.

Спадкування (hereditas) – перехід майна померлої особи (спадкодавця) до інших осіб (спадкоємців).

Спадкування за законом (hereditas ab intestato) – спадкове правонаступництво, яке настає тоді, коли після померлої особи не залишилося заповіту або коли спадкоємець за заповітом із тієї чи іншої причини не прийняв спадщини.

Спадкування за преторським едиктом – форма спадкування, що полягало у володінні спадковими речами, яке дозволялося претором у спорі двох претендентів на спадщину.

Спадщина – сукупність прав і обов'язків спадкодавця, яка переходила в порядку правонаступництва до його спадкоємців.

Спільна власність (communio) – власність на річ одночасно кількох осіб, які спільно здійснюють володіння, користування і розпорядження нею.

Споживні речі – речі, які припиняють своє існування в процесі споживання.

Спосіб набуття права власності (modus acquirendi) – факт, з настанням якого виникає право власності у конкретної особи.

Стадія iudicium – друга стадія цивільного процесу, що відбувалася перед суддею, який призначався претором.

Стадія ius – перша стадія цивільного процесу, що відбувалася перед претором.

Стипуляція (stipulatio) – усний договір, укладений шляхом запитання майбутнього кредитора і відповіді боржника, яка збігається із запитанням.

Суб'єкт права – особа, яка здатна мати юридичні права та обов'язки, вступати у правовідносини.

Суперфіцій (superficies) – право землекористувача (суперфіціарія) використовувати чужу земельну ділянку для спорудження житлових та інших будівель.

Таємна крадіжка (furtum nec manifestum) – різновид крадіжки, який характеризувався тим, що злодія не було спіймано на місці злочину, а також тим, що на нього за позовом потерпілого покладался обов'язок сплатити подвійну вартість привласнених ним чужих речей.

Титул набуття права власності (titulus acquirendi) – юридичний факт, який є правовою основою (підставою) виникнення права власності у конкретної особи.

Титульне володіння – володіння, що характеризувалося наявністю правової підстави – певного юридичного факта, який визнавався достатнім для набуття володіння.

Тілесні речі (res corporales) – матеріальні об'єкти, що існували в навколишньому світі незалежно від правових приписів.

Товариство всього майна (societas omnium bonorum) – товариство, що зазвичай виникало між членами сім'ї, які спільно отримали спадщину і домовилися зберегти сімейну спільність.

Товариство однієї речі або однієї справи (societas unius rei) – товариство, що виникало при поєднанні осіб для спільного користування однією річчю (землею, рабом) або для здійснення разового заходу (наприклад, торгового рейсу).

Товариство якої-небудь справи (societas alicujus negotiationis) – товариство, що створювалося з метою спільного здійснення певного виду діяльності шляхом поєднання особами необхідного для цього майна.

Традиція (traditio) – спосіб набуття права власності, що був визнаний правом народів (ius gentium), характеризувався простотою і ґрунтувався на певній юридичній підставі (iusta causa possessionis), за якою відбувалася передача (такими підставами були договори купівліпродажу, дарування, міни або інші дії, наприклад відмова від власності).

Триби – три племені, на які за етнічною ознакою поділяли населення Риму в найдавнішу епоху. Вони становили римську патриціанську общину. Під час проведення реформ Сервія Туллія у VI ст. до н. е. було створено чотири міські та сімнадцять сільських триб (територіальних округів). Згодом триб стало тридцять п'ять. У новостворених трибах діяли народні збори – трибутні коміції.

Трибутні коміції – народні збори за трибами. Участь у Т.к. не обмежувалася цензами. Т.к. підпорядковувалися аристократії. На них обговорювали питання, які пропонували магістрати й затверджували сенати. Постанови спільних (плебейсько-патриціанських) Т.к. називали «популісти», постанови плебейських Т.к. – «плебісцит». З 287 р. до н. е. рішення плебейських Т.к. вважали законами. На Т.к. обирали трибунів, квесторів, едилів. Вони здійснювали судові функції.

Узаконення (legitimatio) дітей – визнання законними власних дітей, народжених поза шлюбом, та встановлення над ними батьківської влади. що відбувалося: шляхом укладення шлюбу між батьками позашлюбної дитини; надання імператорського дозволу – рескрипту на legitimatio; зарахування сина до членів муніципального сенату (курії) або видання доньки заміж за члена муніципального сенату.

Узус (usus) – право користування чужою неспоживною річчю без права вилучення доходів, які вона здатна приносити (узусуарій не міг одержувати від речі доходи, але мав право обмеженого користування плодами речі для задоволення особистих потреб або найнеобхідніших потреб членів своєї сім'ї).

Узуфрукт (usufructus) – право користування чужою неспоживною річчю з правом отримання плодів, які вона здатна приносити.

Умисел (dolus) – форма вини, яка полягає в тому, що боржник передбачає наслідки своєї дії або бездіяльності та бажає їх настання.

Умова (condicio) – застереження в договорі, за допомогою якого юридичні наслідки договору стають залежними від настання (ненастання) в майбутньому певної події, щодо якої невідомо, настане вона чи ні.

Універсальне правонаступництво (sucessio universitas) – різновид правонаступництва, яке має місце в разі, якщо одна особа бере на себе майнові права і обов'язки другої як одне юридичне ціле.

Усиновлення – встановлення батьківської влади над чужими дітьми, що відбувалося у формі арогації або адопції.

Установлення приданого (dotis dictio) – різновид вербального контракту, який виникав у випадку, якщо на усну заяву особи, яка встановлювала придане, наречений давав свою згоду.

Уступка права (in iure cessio) – спосіб набуття права власності, що являв собою фіктивний судовий процес: особа, яка мала право брати участь у римському судовому процесі (позивач), за допомогою претора відсуджувала річ, що начебто належала їй, тоді як справжній власник речі (продавець) або не захищався перед позивачем, або визнавав право власності позивача.

Факультативне зобов'язання (facultas solutionis) – зобов'язанням, за яким боржнику надавалося право заміни предмета виконання за умови неможливості надання основного предмета зобов'язання.

Фідеїкоміс (fideicommissum) – усне або письмове висловлення спадкодавцем останньої волі (розпорядження), яким заповідач під чесне слово зобов'язував свого спадкоємця видати третій особі або всю спадщину, або її певну частину.

Фідуція (fiducia) – вид застави, особливістю якого було те, що боржник з метою надання гарантій виконання своїх боргових зобов'язань шляхом манципації (mancipatio) або уступки права (in iure cessio) передавав право власності на належну йому річ іншій особі – кредитору.

Формалізм – порядок юридичної оцінки актів, в якому приписується юридичне значення тільки їх певній визначеній формі.

Формальні джерела права – офіційно-державні способи закріплення і зовнішнього вираження правових норм, за допомогою язковості та формальної яких право набуває загальнообов'язковості.

Формулярний процес (per formulas) – вид римського цивільного процесу, що був уведений законом Ебуція, не пов'язувався зі здійсненням урочистих обрядів і передбачав застосування заздалегідь установлених претором формул захисту.

Хірограф (chirographum) – односторонній документ, виданий і підписаний боржником від власного імені, який засвідчував факт отримання ним від кредитора певної грошової суми.

Цензор – урядова особа в Стародавньому Римі, яка оцінювала майно громадян, стежила за надходженням податків тощо.

Цесія (cessio) – пряма уступка права вимоги, тобто спосіб заміни кредитора у зобов'язанні, яка в Давньому Римі здійснювалася з використанням інституту процесуального представництва.

Цивільне (інтердиктне) володіння – володіння, яке визначалося фізичною владою над річчю, поєднаною із наміром тримати річ у себе (його підставою вважався будь-який правомірний акт передачі речі, укладений із невласником, або протиправні дії, що призводили до встановлення фізичної влади над предметом володіння).

Цивільне (квіритське) право (ius civile) – право, яке народ Риму встановив сам для себе і яке поширювало свою дію тільки на римських громадян – квіритів.

Цивільне спадкування (hereditas) – найдавніша в Давньому Римі форма спадкування, яке регламентувалося цивільним (квіритським) правом (Законами XII таблиць).

Цивільні (civiles) зобов'язання – зобов'язання, що були узаконені цивільним правом (Законами XII таблиць та наступними законами) й були забезпечені позовним захистом.

Цивільні позови (civiles) – позови, що ґрунтувалися на ius civile (квіритському праві).

Часткове зобов'язання – зобов'язання, в якому кредитори (за активної множинності) мають право вимоги до боржника лише у своїй частці, а боржники (за пасивної множинності) зобов'язані виконати тільки певну частину обов'язку.

Шлюб без чоловічої влади (sine manu) – вид римського законного шлюбу, укладення якого не передбачало встановлення влади чоловіка над дружиною.

Шлюб із чоловічою владою (cum manu) – вид римського законного шлюбу, укладення якого породжувало встановлення влади чоловіка над дружиною (manus mariti).

Штрафні позови (actio poenales) – позови, за якими на користь потерпілого стягувався штраф з особи, яка вчинила делікт певного виду.

Юридичний факт – явище (життєва обставина), з якою норма права пов’язує настання певних правових наслідків (виникнення, зміну чи припинення прав та обов’язків сторін правовідносин).

Юриспруденція – діяльність юристів, що полягала в Давньому Римі в складанні формул приватних угод (*causae*), наданні порад щодо провадження справ у суді (*agere*), наданні відповідей на юридичні запитання окремих приватних осіб (*respondere*) тощо.

Явна крадіжка (*furtum manifestum*) – різновид крадіжки, який характеризувався тим, що злодія було схоплено на місці злочину або чужу річ знайдено в нього внаслідок спеціального обшуку.

Феодальна держава і право в імперії франків

Алод – вільно відчужуване, спадкове землеволодіння. А. сформувався в ранньофеодальних державах Західної Європи в процесі розкладання общинної власності на землю. А. став основою майбутнього вотчинного землеволодіння, а також земельного утримання залежних від феодалів селян. З розвитком феодалізму А. дрібних власників перетворилися на залежні селянські утримання, а великих власників – на феоди.

Бенефіцій – земельне володіння без права спадкування що надавали феодали васалам за певну службу, переважно військову в ранньому середньовіччі. Той, хто отримував Б., мав право на збирання податей із селян. З розвитком феодальних відносин Б. стали спадковими та перетворилися на лени й феоди.

Березневі поля – щорічні збори всіх франкських воїнів і, водночас, військові огляди. За часів Каролінгів Б.п. або Травні поля – щорічні збори франкської знаті, на яких вирішували законотворчі та військові питання.

Варварські правди – загальноприйнята назва ранньофеодальних юридичних кодифікацій, у яких закріплено правові звичаї, усталені зразки судових рішень. До них, зокрема, належать «Салічна правда» (кінець V ст.), «Бургундська правда» (кінець V– початок VI ст.), «Рипуарська правда» (VI ст.), «Вестготська правда» (кінець VI– початок VII ст.), «Саксонські і Тюрингська правда» (кінець VIII– початок IX ст.). Для В.П. властива безсистемність, фрагментарність. Вони відображали звичаєві правові відносини в період становлення держави.

Васал – у феодальних країнах землевласник, підпорядкований сюзерену й зобов’язаний нести на його користь різноманітні повинності.

Васалітет – система відносин особистої залежності феодалів від інших, найбільш поширена в Західній Європі. За часів середньовіччя В. визначав ієрархічний характер земельної власності (бенефіцій, феодал, лен). Договір про В. оформлювали встановленим обрядом (омаж). Васал зобов’язувався нести в сеньйора військову службу, брати участь у його суді, надавати йому матеріальну й іншу допомогу. Сеньйор забезпечував захист васалу.

Васальний договір – договір між сеньйором і васалом у феодальній державі, що містив елементи ієрархічної залежності, за яким той, хто отримував феод, зобов'язувався визнавати верховенство сеньйора (сюзерена).

Вергельд – штраф на користь держави за вбивство людини у Франкській державі. За «Салічною правдою», якщо вбивця не міг сплатити В., то розплачувався власним життям. Розмір В. встановлювали, залежно від соціального й правового стану правопорушника, а також від статі та віку потерпілого.

Імунітет – привілей землевласників, осіб панівного стану у феодальних державах здійснювати на підвладних їм територіях певні державні функції (адміністративно-поліцейські, судові, фіскальні) без втручання державних органів, а також бути повновладними стосовно залежного населення. Найвищого рівня розвитку І. досягає в більшості європейських країн у X–XII ст. в умовах послаблення влади монархів. І. сприяв феодальній роздробленості.

Імунітетні грамоти (формули) – королівські документи у феодальній державі, що надавали феодалам на визначених територіях права на незалежність (іноді часткову) від державної влади в судових, податкових, адміністративних й інших справах.

Комендація – особлива форма договору в державі франків, що полягала в проханні дрібних землевласників про заступництво феодала. Договір К. передбачав: 1) передання панові права власності на землю з подальшим її поверненням у вигляді утримання; 2) установлення особистої залежності слабкого" від свого сеньйора; 3) виконання на користь патрона (сеньйора) низки повинностей. Унаслідок К. селянство через два-три покоління було цілком покріпачено.

Композиція – грошове відшкодування потерпілому за шкоду, заподіяну злочинцем, у державі франків.

Лен – земельне володіння (або інше джерело прибутку) у середньовічних країнах Європи, подароване якій-небудь особі за проходження нею військової чи адміністративної служби. У наслідок поширення денних дарувань остаточно сформувалася ієрархічна система феодального землеволодіння.

Магдебурзьке право – система феодального права, що регулювала самоврядування міст. Назва походить від міста Магдебург. Що отримало широкі права та привілеї у XIII ст.

Майордом – королівський дворецький у державі франків за перших Меровінгів. У VII–VIII ст. М. – вища адміністративна посада, що існувала в кожній з окремих частин держави франків, яка в цей час розпалася. Поступово М. стає фактичним главою держави, а його посада перетворюється на спадкову.

Маршал – «старший по королівській стайні», який згодом став начальником кінного війська в державі франків. М. подеколи був старшим воєначальником під час ведення бойових дій.

Ордалія («суд божий») – форма одержання судового доказу, коли винуватість визначали шляхом випробування (божественної сили). «Салічна правда» передбачала «випробування казанком»: руку обвинувачуваного опус-

кали в казанок із кропом, а потім зав'язували, приклавши до пов'язки печатку. Якщо протягом трьох днів рука гоїлася, обвинувачуваного вважали невинним.

Реформи Карла Мартела – реформи, унаслідок яких ліквідовано дарування земель у повну власність і започатковано роздавання їх у вигляді бенефіція; здійснено конфіскацію земель у непокірних світських і духовних феодалів; об'єднано частини держави франків у єдине ціле; запроваджено професійнелицарське військо.

«Салічна правда» – збірник правових норм, укладений у державі франків наприкінці V ст., що є однією з найдавніших «варварських правд». «Салічна правда» значною мірою зберегла риси первіснообщинного ладу, зокрема, общинну власність на землю, водночас передбачено було й приватне володіння присадибними ділянками. Сім'я у франків мала патріархальний характер. У «Салічна правда» передбачено різні види злочинів. Покарання залежали ВІД суспільного становища злочинця. Діяв звичай кровної помсти за значного розвитку системи штрафів. Судовий процес мав змагальний характер.

Сеньйоріальна монархія – форма правління феодальної держави, побудована за принципом сюзеренітету-васалітету, за якої політичну владу було розділено між монархом і феодалами різного рівня, пов'язаними сюзеренно-васальними відносинами.

Феод – земельне утримання середньовічних країнах Західної Європи, яке васал одержав від свого сеньйора (те саме, що й лен).

Станово-представницька монархія в країнах Західної Європи

Велика хартія вольностей 1215 р. – найважливіший нормативно-правовий акт у феодальній Англії, прийнятий королем Іоанном Безземельним 15 червня 1215р.В.х.в. обмежила сваволлю короля у використанні його земельних прав, узаконила створення комітету з двадцяти п'яти баронів, які володіли контрольними функціями стосовно короля. Баронам і лицарям вона забезпечувала спадкове володіння всіма феодами та помірний розмір васальних податків, їм був дозволений «суд рівних». У В.х.в. закріплено презумпцію невинуватості. У В.х.в. відображено й певні інтереси третього стану.

Великий березневий ордонанс 1357 р. – програма реформ у Франції, висунута представниками третього стану в Генеральних штатах у 1357 р. В.б.о. вимагав установа контролю за зборами й витратами податків з боку Генеральних штатів, а також права скликання цього органу тричі на рік беззгоди короля.

Генеральні штати – вищий станово-представницький державний орган у Франції, утворений у 1302 р. королем Філіпом IV Красивим. Г.ш. складалися з трьох палат. До першої палати входило вище духовництво, до другої – виборні від дворянства, до третьої – виборні від третього стану (міщан) і легісти. Г.ш. скликав король для вирішення питань війни і миру, запровадження нових податків тощо.

Золота булла–конституційний акт у Німеччині («Священній Римській імперії»), прийнятий на імперських сеймах у 1356 р. та затверджений імператором-

ром Карлом IV. З.б. закріплювала роздробленість країни, політичну самостійність і незалежність правителів земель – курфюрстів. За З.б. обрання імператорів здійснювали простою більшістю голосів колегією курфюрстів. З.б. установлювала привілеї курфюрстів.

Канцлер – вища посадова особа в країнах середньовічної Європи, найближчий помічник короля, який відав королівською канцелярією.

Колегія курфюрстів – постійно діючий орган державного управління в Німеччині (XIII ст. – 1806 р.), що складався, зазвичай, із семи курфюрстів. Статус К.к. юридичне закріплено Золотою буллою 1356 р. К.к. збиралася на засідання щорічно на місяць для обговорення важливих державних справ. Пріоритетом К.к. було право суду над імператором і його звільнення з посади.

Кріпосне право – юридичне закріплення позаекономічної залежності селян від феодалів, що здійснювала державна влада в інтересах землевласників унаслідок розвитку феодалльної власності на землю.

Курфюрст – місцевий сюзерен (духовний або світський) у Німеччині, за яким із XIII ст. було закріплено право обирати імператора в складі колегії курфюрстів, оформленої Золотою буллою 1356 р.

Кутюми – місцеве звичаєве право в північній частині феодалльної Франції.

Ландтаги – збори представників духовництва, лицарів і городян у кожній окремій державі Німеччини в XIII ст. У XIV ст. Л. формувалися як органи станового представництва; у XVI–XVII ст. – органи влади.

Ордонанси – королівські укази у Франції та Англії з другої половини XII ст., що мали силу законів.

Палата лордів – верхня палата англійського парламенту, П.л. складалася з духовних і світських лордів. З кінця XIV ст. членство в П.л. стало спадковим.

Палата общин – нижня палата англійського парламенту, що в часи середньовіччя складалася з лицарів, які представляли графство й городян.

Паризький парламент – вищий суд королівства у Франції.

Парламент – станово-представницький орган у середньовічній Англії.

Провінційні штати – місцеві станово-представницькі органи, що почали виникати з кінця XIII ст. в різних провінціях Франції.

Рейхстаг – загальноімперський постійно діючий станово-представницький орган при німецькому імператорові з XII ст. З XIV ст. до його складу входили три колегії: колегія курфюрстів, колегія князів, графів і вільних панів, колегія представників імперських міст. Компетенцію Р. не було цілком визначено. Р. мав право законодавчої ініціативи, проте його акти не мали обов'язкової сили.

Розшуковий процес (інквізиційний) – формасудочинства, що виникла в давньосхідних державах і була розвинута в середньовічних країнах. Для Р.п. характерна широка ініціатива компетентних державних (церковних) органів у порушенні судового переслідування, проведенні розслідування (обшуків, допитів, зокрема й шляхом катування). Процесуальні права учасників Р.п. було обмежено, судочинство було переважно письмовим. Обвинувачення підтриму-

вали судді чи прокурори. Захисту не було. Р.п. застосовували в політичних і релігійних справах.

"Священна Римська імперія" – заснована у 962 р. німецьким королем Оттоном унаслідок агресії щодо Італії та слов'янського Сходу, що призвела до штучного об'єднання німецьких князівств, насильницького приєднання слов'янських земель і Північної Італії. З кінця XV ст. С.Р.і. стали називати "С.Р.І. німецької нації". Була розгромлена в 1806 р. армією Наполеона.

Стани – соціальні групи в рабовласницьких і феодальних і державах, що різнилися юридичне оформленою правосуб'єктністю. С. поділили на вищі (привілейовані) і нижчі, залежно від класової приналежності, прав й обов'язків, ролі в державі, професійних, етнічних, релігійних та інших ознак. У середньовічній Європі світські феодалі консолідувалися в С. дворянства. Формувався й інший панівний С. – духівництво, а також третій С., що охоплював різні соціальні групи – переважно міщан.

Станово-представницька монархія – форма правління періоду розвинутого феодалізму. У здійсненні державно-владних функцій монархи за цієї форми правління спиралися на органи, сформовані з представників переважно панівних станів – світських і духовних феодалів. У діяльності вищих, передусім місцевих, станово-представницьких органів брали участь і представники непривілейованих станів, що мало засвідчити представництво цими органами інтересів "усієї землі".

Суд рівних – принцип юстиції у феодальній Європі, за яким підсудність особи залежала від її соціального статусу. Так, васалів короля могли судити лише васали короля і т.п.

Абсолютна монархія в країнах Західної Європи

Зоряна палата – надзвичайний судовий орган, спеціальне відділення Таємної ради, засноване в Англії в період абсолютизму (1487 р.). Назва походить від прикрашеної зірками стелі зали засідань у Вестмінстері. З. п. була знаряддям боротьби із супротивниками сильної королівської влади. Судочинство в ній було переважно розшуковим (інквізиційним).

Кароліна – перше загальнонімецьке кримінальне і кримінально-процесуальне укладення, прийняте рейхстагом за часів Карла V у 1532 р., на основі якого пізніше утворилося "загальнонімецьке кримінальне право". Система покарань за К. відрізнялася особливою жорстокістю.

Князівський абсолютизм – своєрідна форма абсолютної монархії в Німеччині, яка полягала в тому, що абсолютизм сформувався не в межах усієї імперії, а в межах територій окремих князівств.

«Криваве законодавство» – сукупність нормативно-правових актів про боротьбу з жебрацтвом і бродяжництвом, прийнятих в Англії в період «обгородження» наприкінці XV–XVI ст. Початок цьому законодавству поклав Акт проти жебраків і злидарів 1495р., у якому встановлювалися суворі заходи адміністративної і кримінальної репресії; шмагання, таврування, відрізання вух, носа, тюремне ув'язнення жебраків і злидарів. Передбачалася навіть

страта за повторну втечу від хазяїна. Низка таких законів одержала назву «кривавих».

Місдиміно́р – правопорушення (дрібний карний злочин) у середньовічній Англії. У XIV ст. до М. належали злочини, що обмежували інтереси приватних осіб і не зачіпали інтересів корони. За М. не могли бути призначені страта й конфіскація майна.

Монархія абсолютна (абсолютизм) – форма правління у пізньофеодалних державах, за якої влада неподільно, необмежене належить монарху (царю, імператору, королю, курфюрсту), що є одноособовим законодавцем, головою адміністрації, очолює збройні сили, фактично керує судом, державною релігійною системою. Характерними є наявність сильного бюрократичного апарату, постійної армії та ліквідація станово-представницьких органів. Період розквіту абсолютизму в Західній Європі – XVII–XVIII ст.

Фелонія – тяжкий карний злочин у Англії. Ф. зазвичай каралася смертю з конфіскацією майна. У XIV ст. із Ф. виокремлюється зрада.

Держава і право буржуазної Англії

Акт про спадкування престолу (Акт про устрій) 1701 р. – закон, що установлював порядок спадкування престолу і формування окремих ланок державного механізму Великобританії. Згідно з цим Актом, особи, які вступали на англійський трон, належали до англіканської церкви. Народжені за межами Великобританії не могли бути членами парламенту, обіймати високі посади. Акт установлював правило «контрасигнатури» (скріплення підписом міністра правових актів, які подаються на підпис королю), а також міністерську відповідальність перед парламентом, фактично закріплював принцип «незмінності суддів».

Англіканська церква – державна церква Великобританії, утворена за часів Реформації з ініціативи правлячих кіл Англії. У 1534 р. англійський парламент проголосив незалежність церкви від папи, й англійського короля – її главою. Від англійців вимагалось повне підкорення новій церковній організації. За заперечення її основних принципів передбачалася смертна кара.

Англосаксонська правова система – склалася в Англії внаслідок впливу на правові норми англійської буржуазної революції і особливостей історичного розвитку країни. Основні її риси: 1) головним джерелом є загальне, прецедентне право; 2) незначний розвиток кодифікації; 3) архаїчність форм закріплення права (так, вважаються чинними всі законодавчі акти, починаючи з Великої хартії вольностей 1215 р.); 4) слабкий вплив римського права, а отже, відсутність поділу права на публічне і приватне, повна свобода заповіту, громіздкість і неточність формулювань. А. п. с. поширювалася на території колишніх колоній Англії (Північної Америки, Австралії, Нової Зеландії та ін.).

Білль про права 1689 р. – один із найважливіших правових актів, що юридичне закріпили конституційну монархію в Англії, яка встановилася внаслідок «Славної революції». Цим актом було проголошено верховенство парламенту у сфері законодавства, його виняткову прерогативу щодо введення і

збирання податків; встановлено, що ніхто, крім парламенту, не може звільняти від дії закону, скасовувати закон або його призупиняти, визначати склад і чисельність армії, виділяти кошти для цієї мети; надано свободу виступів у парламенті та подачі петицій, гарантовано часте й регулярне скликання палат парламенту.

Велика ремонстрація 1641 р. – прийнята англійським парламентом програма прибічників англійської революції. В. р. повторювала вимоги Петиції про права: свобода торгове-промислової діяльності; заборона збирати податки без дозволу парламенту; відповідальність уряду перед парламентом; завершення реформації церкви.

Віги – політичне угруповання в англійському парламенті, що сформувалося у 70-ті роки XVII ст. В. відображали інтереси торгової та фінансової буржуазії, обуржуазненої дворянської аристократії.

Джентрі – нове дворянство в Англії. Пов'язані економічними інтересами з англійськобуржуазією, Д. виступили на боці останньої під час англійської буржуазної революції середини XVII ст. Союз буржуазії з Д. визначивне завершений, консервативний характер революції.

Дигери – представники найбільшого селянства і пролетаріату міста й села, які під час англійської буржуазної і революції виступили з вимогою знищення приватної власності на землю і предметів споживання.

Знаряддя управління – підготовлений радою офіцерів у і 1563р. в Англії нормативний акт про форму правління. Юридичне закріпив державний механізм військової диктатури в і період так званого протекторату О. Кромвеля. Останній і практично зосередив у своїх руках всю повноту влади, і Головною опорою його була армія.

Левелери – політична партія в Англії часів революції XVII ст. Л. вважали природними й невід'ємними правами і людини свободу особи, совісті, власності, торгової і промислової діяльності, рівність перед законом і судом. Л. і виступали за республіку з однопалатним парламентом, який биконтролювався народом і обирався загальним голосуванням, за розмежування законодавчої, виконавчої і судової влади.

«Славна революція» – події, що відбулися в Англії у 1688 р., коли спроби англійського короля відновити абсолютну монархію викликали незадоволення не лише вігів, а й торі, Об'єднавшись, вони змусили короля зректися влади й запросилина англійський престол Вільгельма Оранського – чоловіка дочки Якова II.

Хабеас корпус акт – традиційна назва англійського конституційного закону «Акт про краще забезпечення свободи підданого та про попередження ув'язнення за морями», прийнятого парламентом у 1679 р. Х. к. а. містив низку юридичних гарантій недоторканності особи. Було встановлено, що кожен, хто вважав себе незаконно арештованим, мав право звернутися до суду. Якщо суддя визнавав необґрунтованість арешту, арештованого звільняли і не могли арештувати повторно за тим самим обвинуваченням.

Акт про гомстедів 1862 р. – прийнятий у США в період громадянської війни між Північчю і Півднем. Передбачав фактично безплатне роздавання незайнятих земель заходу громадянам США та іммігрантам, які виявили бажання стати і громадянами США. Це сприяло перетворенню війни в буржуазно-демократичну революцію і посилювало армію і Півночі, оскільки з'явився важливий стимул для її підтримання і з боку широких верств північноамериканського населення, і зацікавленого у вирішенні аграрного питання.

Білл про права 1791 р. – перші десять поправок до Конституції США, які містять перелік наданих громадянам і штатам прав і свобод. Проголошено свободу слова, друку, і мітингів і демонстрацій, віросповідання, недоторканність особи, житла, документів і майна, а також захист від необґрунтованих обшуків та арештів, право громадян на суд присяжних, неприпустимість подвійної відповідальності за один і той самий злочин; право громадянина не свідчити проти себе, право на отримання обвинуваченим інформації про характер і підстави обвинувачення, право на захист, заборону надмірних податків, штрафів, жорстоких та незвичайних покарань. Конгресу заборонено приймати закони, що порушують ці свободи.

Декларація незалежності Сполучених Штатів Америки – прийнята 4 липня 1776 р., містила положення про рівність усіх людей, їх право на "життя, свободу і щастя". Проте рівноправність стосувалася лише білих чоловіків-власників. Утверджено принцип народного суверенітету й самовизначення, проголошено право й обов'язок народу на зміну чи повалення уряду, який порушує ці права. Колишні англійські колонії проголошено "вільними і незалежними штатами".

Конституція США – прийнята у 1787 р., набула чинності 1788 р. Конституція США складається з преамбули і семи статей. В основу організації владних структур було покладено принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу й судову; взаємовідносини між ними визначалися системою стримування і противаги. Кожна гілка влади має особливе джерело формування, різні строки повноважень і може нейтралізувати узурпаторські зазіхання інших. Законодавчу владу представляє двопалатний конгрес. Виконавчу владу – президент, який є головою держави та уряду. Судову владу очолює Верховний суд. К. визначає компетенцію федеральних органів влади та права штатів як суб'єктів федерації.

Статті конфедерації та вічного союзу – прийняті в США континентальним конгресом у листопаді 1777 р., ратифіковані всіма штатами й набрали чинності в 1781 р. Це міжнародний правовий акт про утворення союзу (конфедерації) 13 незалежних держав-штатів з метою «спільної оборони, забезпечення своїх свобод». У ньому закріплено республіканську форму правління у штатах, збереження суверенітету штатів, їх право самостійно визначати ввізне мито, мати збройні сили. Засновано однопалатний конгрес, який обирався щорічно і мав консультативні повноваження.

«Чорні кодекси» – законодавчі акти, видані в 1865–1866 рр. у південних штатах США. «Чорні кодекси» мали за мету узаконити расову дискримінацію, забезпечити з допомогою примусових заходів південних плантаторів робочою силою. Містили норми, що забороняли шлюби між білими та неграми, а також норми про бродяжництво, навчання, заняття певними професіями тощо.

Держава і право Франції XVIII–XIX ст.

Декларація прав людини і громадянина 1793 р. – прийнята Конвентом у Франції. Декларація мала демократичний і революційний характер. У ній проголошено, що метою суспільства є загальне щастя, тому уряд зобов'язаний забезпечити людині можливість користуватися своїми невід'ємними правами. Декларація визнавала за народом право на повстання, передбачала виборність усіх державних посад; громадянам надавалося ширше коло прав і свобод.

Жирондисти – одна з впливових груп депутатів Конвенту часів французької революції. Ж. представляли ліберальну, насамперед торгово-промислово, буржуазію і вважали, що завдання революції вичерпуються проголошенням республіки, завоюванням політичних свобод, передусім свободи приватної ініціативи, підприємницької діяльності.

Конвент (Національний Конвент) – вищий орган влади у Франції в період Першої республіки. К. утворений після повалення монархії 20 вересня 1792 р. за результатами двоступеневих виборів. Після повстання 31 травня – 2 червня 1793 р. влада в країні перейшла до якобінців. К. став вищим органом влади, який здійснював якобінську диктатуру.

Континентальна (романо-германська) система права – сформувалася у Франції наприкінці XVIII – початку XIX ст. унаслідок революції 1789–1794 рр. її характерні риси такі: 1) основними джерелами права є статути; 2) розвинута кодифікація; 3) широке використання римського права, що зумовило поділ права на публічне і приватне; чіткість і досконалість формулювань; обмеження свободи заповіту; 4) майже повністю відсутні архаїзми. Найбільш повно ці ознаки характерні Цивільному кодексу Франції 1804 р. К.с.п. отримала поширення в більшості країн континентальної Європи та в їх колишніх колоніях.

Французька Конституція 1791 р. – прийнята після завершення першого етапу французької революції. Ґрунтувалася Ф. К. 1791р. на теоріях розподілу влади Ш. Монтеск'є і народного суверенітету Ж. Ж. Руссо. У ній скасовано чимало станових привілеїв, закріплено природні та громадянські права і свободи, зокрема, свобода пересування і вибору місця проживання, свобода слова, друку, зборів без зброї, право громадян звертатися з петиціями до органів влади. Надавалося визначення свободи – "... робити все, що не завдає шкоди правам інших чи громадській безпеці". Проголошено недоторканність власності. Законодавча влада належала однопалатним Національним законодавчим зборам, які формувалися багатоступеневими виборами. Для виборців встановлено віковий та майновий цензи, ценз осілості. Король мав виконавчу владу.

Французька Конституція 1795 р. – прийнята після повалення якобінської республіки. Конституцію відкривала Декларація прав та обов'язків людини і громадянина. У ній зазначено, що власність "... є основою всього соціального ладу", обов'язком кожного є захист держави і власності. Законодавча влада надавалася Законодавчому корпусу, який складався з двох палат: Ради старійшин і Ради п'ятисот. Вибори Законодавчого корпусу були двоступеневими. Вищим виконавчим органом була Директорія, яка складалася з п'яти членів, обраних Законодавчим корпусом.

Цивільний кодекс Франції – розроблений у 1800 р. за участю Наполеона. Остаточо було затверджено у 1804 р. Побудований за інституційною системою. Книга "Про особи" містить норми про рівність і свободу громадян, положення сімейного права, закріплено переважне становище в сім'ї чоловіка та батька. У книзі "Про майно та різні види власності" врегульовано речові правовідносини, зокрема право власності.

У книзі "Про різні способи придбання власності" йдеться про зобов'язальні відносини, види договорів, спадкове право. Кодекс вирізняється точними й лаконічними юридичними формулюваннями, зрозумілістю викладу.

Якобінська конституція – прийнята в період якобінської диктатури у 1793 р. Я. к. підтверджувала встановлення у Франції республіки. Згідно з Я. к., народ повинен безпосередньо обирати представників до органів управління. Законодавчий корпус (Національні збори) обирався у складі однієї палати на один рік. Центральним адміністративним органом була Виконавча рада, члени якої обиралися Законодавчим корпусом. Я. к. містить основні принципи правосуддя (формулювання обвинувачення присяжними, право обвинуваченого на захист, публічність розгляду справи). Вона не набрала чинності, введення її в дію відкладалося до підписання миру.

Державно-правовий розвиток країн Західної Європи та США у ХХ ст.

Абвер – орган військової розвідки й контррозвідки фашистської Німеччини. Сформувався як управління при військовому міністерстві, з 1939 р. – самостійне відомство.

Веймарська конституція 1919 р. – прийнята у м. Веймар унаслідок Листопадової революції 1918р. у Німеччині. За В. к. Німеччина ставала парламентською республікою з федеративним державним устроєм. В. к. визначала перелік основних буржуазно-демократичних прав і свобод. Вищим законодавчим органом проголошено рейхстаг. Друга палата парламенту – рейхсрат – представляла землі. Президент обирався на сім років населенням. Імперський уряд очолював рейхсканцлер, формально відповідальний перед рейхстагом.

Виборча реформа у Великобританії 1918 р. – встановила єдність виборчого права у графствах і містах. Виборче право надавалося з досягненням повноліття (21 рік) усім особам чоловічої статі, які відповідали вимогам цензу осілості (шість місяців) або володіли приміщеннями "для ділових занять".

Жінки отримали право голосу з досягненням 30 років, якщо вони або їх чоловіки мали прибуток понад 5 фунтів стерлінгів на рік.

Виборча реформа у Великобританії 1928 р. – урівнювала жінок у виборчих правах із чоловіками. Ценз осілості на виборах депутатів палати общин був зменшений до трьох місяців.

Гестапо – державна таємна поліція, заснована в 1933 р. У 1936 р. Г. об'єдналося із СС у загальнонімецьку поліцію безпеки.

Декрет «Про захист німецького народу» від 4 лютого 1933 р. – надавав право німецькій поліції не допускати політичних зборів, якщо вони могли порушити "громадський спокій" або якщо на таких зборах звучали "образливі висловлювання" стосовно чиновників.

Декрети «Проти зради німецькому народові» і «Про захист народу і держави» від 28 лютого 1933 р. – у Німеччині санкціонували необмежений терор стосовно всіх осіб, які були з будь-якої причини небажані для фашистів, що обґрунтовувалося необхідністю придушення "ворожих для держави комуністичних насильницьких дій". Декрет "Про захист народу і держави" скасовував дію статей Веймарської конституції в частині надання політичних та особистих прав і свобод.

Закон Вагнера (Акт 1935 р. про національні трудові відносини) – прийнятий конгресом та підписаний 5 липня 1935 р. президентом США. Легалізував профспілки, колективні договори і страйки робочих. Контроль за виконанням З.В. здійснювало особливе Національне управління з трудових відносин.

Закон про захист держави – прийнятий в Італії в 1926 р. поновлював смертну кару і передбачав її застосування за такі державні злочини, як замах на короля і на главу уряду, збройний виступ проти державної влади тощо. Умисел за вчинення цих злочинів карався ув'язненням на строк від 15 до 20 років. Закон передбачав також створення "Особливого трибуналу", який керувався правилами воєнного часу.

Закон про захист республіки – прийнятий у Німеччині в 1929 р. містив норми про нові склади політичних злочинів.

Закон про національне промислове відновлення (НІРА) – прийнятий у США у 1933 р. Окреслював систему заходів щодо зростання економіки. Цим Законом запроваджено "кодекси чесної конкуренції", які мали регулювати умови конкуренції, зайнятості, найму в певних професіях і галузях промисловості. Закріплено право робочих на створення профспілкових організацій. Створено Національну адміністрацію відновлення промисловості.

Закон про повноваження і прерогативи глави уряду 1925 р. – прийнятий в Італії. Надав Б. Муссоліні повну виконавчу владу, ліквідував принцип політичної відповідальності уряду перед парламентом. Глава уряду формально призначався і відкликався королем і відповідав перед ним за загальний політичний напрям діяльності уряду. Інші члени уряду були відповідальні не лише перед королем, а й перед главою уряду.

Закон про регулювання сільського господарства 1933 р. – прийнятий у США у процесі проведення "нового курсу". Встановлював компенсації для

фермерів за скорочення посівних площ з метою підвищення цін на продукти сільського господарства й запобігання розоренню фермерів. Заохочувалося знищення частини вже отриманої продукції. Передбачалося створення спеціального адміністративного органу із сільськогосподарського регулювання.

Закон про структуру і повноваження "Великої ради фашизму" 1928 р. – прийнятий в Італії. Санкціонував зростання державного апарату з фашистською партією. Вищий орган партії – "Велика рада фашизму" – проголошено верховним державним органом. Його очолював глава уряду.

Кодекс поліції безпеки 1926 р. – надзвичайний закон в Італії, що скасовував основні права і свободи громадян. Встановлював необмежені повноваження поліції безпеки в боротьбі з політичними противниками фашистського режиму.

Корпоративна система – створена в Італії фашистами для підняття економіки та воєнізації країни. Відповідно до Закону про правову організацію трудових відносин 1926 р. і Хартії праці 1927 р., у всіх галузях виробництва створювалися корпорації із представників профспілок і союзів підприємців, які повинні були вирішувати питання щодо умов праці та взаємовідносин між підприємцями й синдикатами. У 1930р. було утворено Національну раду корпорацій на чолі з Б. Муссоліні. У 1934 р. корпорації охоплювали всі галузі народного господарства.

Надзвичайний закон "Для захисту республіки і примирення країни" 1930 р. – установлював покарання в Німеччині за публічну критику державного устрою і наділяв поліцію правом розганяти збори, на яких звучали критичні виступи. Адміністративним органам надавалося право припиняти на певний строк випуск газет і журналів.

"Новий курс" – сукупність заходів, спрямованих на державне регулювання американської економіки, запропонованих президентом США Ф. Рузвельтом і його радниками з метою мінімізації негативних наслідків економічної кризи 1929–1933 рр. Золотий запас США було передано до державної скарбниці, здійснено випуск доларів, не забезпечених золотом; заборонено обмін паперових грошей на золото; прийнято закони про відновлення промисловості, регулювання сільського господарства, Надзвичайний банківський закон, закони про трудові відносини, про соціальне забезпечення та ін. Для безробітних було організовано громадські роботи.

Рейхсрат– представницький орган урядів земель у Німеччині в 1919–1934 рр.

СА (штурмові загони) – напіввійськові формування фашистської націонал-соціалістичної робочої партії, що діяли в Німеччині у 1921–1945 рр.

СД (служба безпеки) – розвідувальні органи нацистської партії в Німеччині в рамках СС, орган внутріпартійної розвідки. У червні 1934 р. оголошені єдиною розвідувальною і контр-розвідувальною службою нацистської партії.

СС (охоронні загони) – військова організація нацистської партії в Німеччині, що відокремилася в 1925р. від СА для особистої охорони фюрера. З 1934р. СС – самостійна організація, до якої входили спеціальні охоронні

загони, що склалися із загальних загонів, військових загонів і підрозділів "Мертва голова", а також СД.

Конституція Італії 1947 р. – закріпила, поряд з традиційними для буржуазних конституцій основними правами і свободами громадян, важливі соціальні гарантії. К. І. 1947р. передбачала націоналізацію підприємств, пов'язаних з публічними службами, енергетикою, експлуатацією природних ресурсів; встановлення справедливих соціальних відносин у сільському господарстві; установила в Італії парламентську республіку з унітарним державним устроєм, з визнанням автономії деяких. Законодавча влада належала парламенту, який складався з двох палат – палати депутатів і сенату. Президент республіки обирався парламентом за участі представників областей строком на сім років. Реальна виконавча влада належала Голові Ради міністрів, який мав політичну відповідальність перед парламентом.

Конституція Франції 1958 р. затвердила П'яту Республіку, для якої характерна сильна влада президента. Згідно з К. Ф., він може розпустити парламент і не мати перед ним відповідальності, здійснює керівництво урядом, головує на його засіданнях, змінює міністрів за рекомендацією прем'єр-міністра. Президент має широкі повноваження у сферах зовнішньої політики та військовій, може видавати акти, які мають силу закону. Парламент складається з двох палат: Національних зборів і сенату, що мають однакові права.

Конституція Французької Республіки 1946 р. – визначала державний устрій Четвертої Республіки, затвердила права і свободи, проголошені Декларацією прав людини і громадянина 1789 р. Додатково закріплено право на організацію профспілок і на страйки, рівноправність жінок і чоловіків; заборонено дискримінацію за мотивами національної належності, віросповідання або політичних переконань тощо. Францію проголошено неподільною, світською, демократичною і соціальною республікою. Парламент був двопалатним: Національні збори і Рада республіки. Уряд був політичне відповідальним перед Національними зборами. Президент обирався на сім років обома палатами парламенту, йому належало право призначати уряд, але за попередньою згодою Національних зборів.

Конституція ФРН 1949 р. ("Боннська конституція") – закріпила встановлення у ФРН парламентської республіки з федеративним державним устроєм і буржуазно-демократичним режимом. До складу ФРН увійшли десять земель. Вищим законодавчим органом є парламент, що складається з двох палат – бундестагу й бундесрату. Перший обирається громадянами на чотири роки, другий формується з представників урядів земель. Главою держави є президент, обраний Федеральними зборами без обговорення строком на п'ять років. Провідну роль у системі виконавчої влади відіграє уряд на чолі з канцлером. Судову владу здійснюють Федеральний конституційний суд, федеральні суди й суди земель.

Конституція Японії 1946 р. – встановила в Японії парламентську монархію з унітарним державним устроєм і буржуазно-демократичним політичним режимом. За імператором формально збережено широкі повноваження, але він може їх здійснювати лише за погодження Кабінету міністрів. Вищим органом

влади і єдиним законодавчим органом країни є двопалатний парламент, який складається з палати представників і палати радників. Вищим органом виконавчої влади є Кабінет міністрів. У К. Я. 1946р. проголошено традиційні демократичні права і свободи, відмову Японії від війни як засобу вирішення міжнародних спорів і відновлення армії.

Ліга Націй – міжнародна організація, що діяла між Першою і Другою світовими війнами. Згідно з Уставом, головною метою Л. Н. була організація розвитку співробітництва між народами і гарантія їх миру та безпеки.

Організація Об'єднаних Націй (ООН) – міжнародна організація, створена в 1945 р. на конференції в Сан-Франциско. Цілі ООН за Уставом: підтримання міжнародного миру й безпеки, попередження та усунення загрози війни, припинення актів агресії, вирішення конфліктів, розвиток дружніх стосунків між народами, налагодження співробітництва тощо. Головні органи ООН: Генеральна Асамблея, Рада Безпеки, Економічна і Соціальна Рада, Рада з опіки, Міжнародний Суд і Секретаріат. Штаб-квартира ООН у Нью-Йорку, відділення в Женеві та Відні. У Женеві розташована штаб-квартира спеціалізованої установи ООН із питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО).

Потсдамські угоди про післявоєнний устрій Німеччини – прийняті в 1945 р. СРСР, США і Великобританією, закріплювали підвалини узгодженої політики трьох держав стосовно післявоєнної Європи. Передбачено ліквідацію німецького військово-промислового потенціалу, знищення всіх видів зброї; заборонено її виробництво. Заборонено відродження фашистських партій та організацій. Німецькому народу гарантовано право побудувати своє життя на демократичній і мирній основі.

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ

Автономія [від грецького – незалежність] – самостійне здійснення державної влади національною державою (автономною республікою) або національне-державним утворенням (автономною областю, національним округом), що входить до складу держави, в межах компетенції, що встановлюється вищим органом державної влади за участю відповідної автономної одиниці.

Агресія – застосування збройної сили однією державою (групою держав) проти суверенітету, територіальної цілісності, політичної незалежності іншої держави або народу (нації). А. – звернення до сили всупереч міжнародним зобов'язанням.

Адміністративно-командна система – система управління суспільством, заснована на жорстких методах бюрократичного централізму.

Акт соборності УНР і ЗУНР – урочиста подія на Софіївському майдані у Києві 22 січня 1919 р., яка символізувала об'єднання УНР і ЗУНР в єдину державу.

Анафема – відлучення від церкви, церковне прокляття певних осіб і явищ.

Андрусівський договір про перемир'я (13 січня 1667 р.) – укладений між Московською державою і Польщею, без участі України. За умовами А.д. Лівобережна Україна залишалася за Московією, Правобережжя – за Польщею, крім Києва, який на два роки мав відійти до Росії. Запорозька Січ потрапляла під владу обох держав. Внаслідок А.д. стався поділ української території на дві частини. Між Польщею і Росією цей поділ остаточно закріплено "Вічним миром" (1686 р.).

Анексія – насильницьке приєднання цілої держави або її частини до іншої країни.

Антанта – союз Великобританії, Франції та Росії, який остаточно оформився 1907 р. для боротьби проти Троїстого союзу.

Античні держави Північного Причорномор'я – міста-держави (поліси), які виникли в процесі грецької колонізації VI-V ст. до н.е.: Тіра в Нижній Наддністрянщині, Ольвія в Нижньому Побужжі, Херсонес у Півд.-Заз. Криму, Пантікапей на Керченському півострові (з 480 р. до н.е. став столицею Боспорського царства). У V–VI ст. до н.е. були одними з найбільших центрів хлібної торгівлі. А.д.П.П. швидко позбулися залежності від метрополії, але у I–III ст. потрапили до сфери інтересів Римської імперії. Завдяки створеному ними елліно-варварському синтезу справили величезний вплив на соціально-економічний, політичний та культурний розвиток різних етнополітичних об'єднань Східної Європи. Проіснували до IV ст., були знищені гуннами.

Античний поліс – община, що складалася з формально рівних громадян, які володіли виключним правом власності на основні засоби виробництва (в т.ч. землю); місто з околицями.

Антська держава – міжплемінний військово-політичний союз від кінця IV до початку VII ст. на території України в межиріччі Дніпра і Дністра. Назва держави походить від назви народу (анти). При антських царях діяла рада, яка називалася коментом. То був дорадчий орган, що певним чином впливав на

вибір правителями політичних рішень. Виявом демократії в А. д. були всенародні збори – народне віче. На них обговорювалися важливі питання суспільного життя.

Архонт – правитель (начальник) у полісах Стародавньої Греції. Колегії архонтів були в античних містах-державах Північного Причорномор'я.

Байдак – важкий човен у козаків.

Баскак – збирач данини; чиновник Золотої Орди, який наглядав за збором данини на підвладних землях, забезпечував її доправлення до ханського двору, вів облік населення.

Батуринські статті 1663 р. – п'ять умов, що їх уклав 17 листопада 1663 р. гетьман І. Брюховецький з представниками російського уряду Башмаковим і Фроловим як додаток до основних Переяславських статей 1659 р. Це накладало на українську сторону зобов'язання утримувати коштом населення російські війська в Україні, повертати до Росії втікачів, упорядкувати козацький реєстр, визначений попередніми договорами, заборонити українським купцям продавати збіжжя на Правобережжі, вивозити горілку й тютюн в російські міста, аби не порушувати державної монополії. Після тривалих дискусій уряд Брюховецького був змушений погодитися з умовами Москви.

Безпосередність судового розгляду – принцип кримінального і цивільного процесу, за яким суд першої інстанції, розглядаючи справу, повинен безпосередньо дослідити докази: допитати підсудних, потерпілих, свідків, заслухати висновки експертів, оглянути речові докази, оголосити протоколи та інші документи, заслухати пояснення осіб, які беруть участь у справі, ознайомитися з письмовими доказами.

"Березневі статті" договору 1654 року – укладені між царським урядом і українським урядом козацькою старшиною, умови їх передбачали збереження в Україні існуючої системи влади та управління, встановлення козацького реєстру в 60 тис. осіб, право України на зовнішні відносини, російську збройну допомогу козакам у боротьбі з Польщею, тобто збереження української державності та права.

Берестейська унія (1596 р.) – унія (об'єднання) православної церкви України і католицької церкви на умовах залежності від папи римського із збереженням в рамках Київської митрополії адміністративної та обрядової автономії, із збереженням східного обряду в греко-католицькій церкві.

Биричі – служилі люди в Київській Русі, що виконували різноманітні князівські доручення.

Біловезька пуца – лісовий масив на кордоні колишнього СРСР з Польщею, заповідник. У сучасній історії відомий підписанням угоди між лідерами трьох колишніх радянських республік – Росії, України, Білорусії, яка в грудні 1991 р. започаткувала юридичне оформлення розвалу Радянського Союзу.

Білоцерківська угода (1651 р.) – укладена між польсько-шляхетським урядом і Богданом Хмельницьким 28 жовтня 1651 р. в м. Білій Церкві після Берестейської Битви. За Б.у. в Україні відновлюється польсько-шляхетська

влада; польській шляхті поверталися маєтності; козацький реєстр скорочується з 40 тис. до 20 тис.; козацькою територією визнавалося лише Київське воєводство; гетьман позбавлявся права дипломатичних зносин з іншими державами і зобов'язувався розірвати військовий союз із Кримським Ханом. У зв'язку з нападом Польщі на Україну в травні 1652 р. Б. Хмельницький анулював Б.у.

Бояри (від старослов. "бой" – воїн, боярин, великий або тюрк. "Бояр" – багатий, знатний) – верхівка панівного класу феодального суспільства в Київській Русі, Росії, Молдавії і Румунії. В Київській Русі Б., або болярами, називали великих феодалів-землевласників, які поділялися на дві групи: "старців", що виділилися під час розкладу родового ладу і становили панівну верхівку феодального суспільства, і "мужів воїнів", що служили у військових дружинах великих і удільних князів. Б. захоплювали вільні і селянські землі, експлуатували селян. В період феодального роздроблення Б. відігравали головну роль в міжусобній боротьбі, яка дуже негативно позначилась на розвитку Київської держави. Після загарбання українських земель литовськими і польськими феодалами в II-й половині XIV ст. Б. пішли на службу до іноземних поневолювачів і деякі з них (наприклад, Збаразькі) дістали титули князів. Середні Б. перетворилися на військових слуг, урядовців, а також дістали шляхетські привілеї, земельні пожалування. Переважна більшість збіднілих дрібних Б. протягом XV-XVI ст. втратила своє привілейоване становище, злилася з селянством і потрапила у феодальну залежність. Лише незначна частина їх з організацією реєстрового козацтва (1572 р.) була записана до козацького реєстру.

Боярська Рада – дорадчий орган при князівстві у Київській Русі, що мав вплив при вирішенні різноманітних справ.

Брест-Литовський (Берестейський) мирний договір 1918 р. – підписаний 09.02.1918 р. представниками УНР і державами Четверного союзу (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією). 25.01.1918 р. Центральна Рада оприлюднила IV Універсал, яким проголошувався вихід УНР із складу Російської Федерації. 01.02.1918 р. делегація Четверного Союзу визнала УНР на чолі з Центральною Радою незалежною державою. Спираючись на Б.-Л.м.д., австро-німецькі війська до березня прибули в Україну. Договір виявився легальним прикриттям для втручання в українські державні справи, грабунку УНР з боку окупаційних військ.

Брестська церковна унія 1596 р. – об'єднання православної церкви з католицькою на території Речі Посполитої, більшій частині України, Білорусі та утворення Української греко-католицької (уніатської) церкви. Проголошена в жовтні 1596 р. на церковному соборі в м. Бресті (Бересті). Главою церкви у справах віри, моралі та церковної адміністрації визнавався Папа Римський, проте зберігалася церковно-культурна автономія.

Булава – старовинна зброя у вигляді металевої голівки на рукояті завдовжки 0,5–0,6 м. Символ гетьманської влади у період існування козацько-гетьманської держави.

Бунчук – довге древяне з кулею або гострим кінцем та кінським волоссям на верхньому кінці. Символ гетьманської влади, разом із булавою належав до гетьманських клейнодів.

Бунчукове товариство – вища категорія знатного військового товариства в гетьманській Україні XVII-XVIII ст. Бунчукові товариші були при гетьмані. Під час урочистих процесій носили перед гетьманом малі бунчуки. У воєнних походах виконували обов'язки ад'ютантів гетьмана, в мирний час – різні гетьманські доручення. Призначали їх здебільшого з родичів генеральної старшини, вони підлягали суду самого гетьмана, а згодом – генеральному суду.

Буржуазія (від франц. bourgeoisie, від пізньолатин. burgis – укріплене місто), – капіталісти, пануючий клас, капітал історичного суспільства, який володіє основними засобами виробництва. Внаслідок бурж. революцій XVI – XIX ст. Б. прийшла до влади в найбільш економічно розвинутих країнах Західної Європи. В боротьбі проти феодалізму Б. відіграла прогресивну роль. В Україні буржуазія зародилася вже у XVIII ст. На початку XX ст. вона вже являла собою значну соціально-економічну та політичну силу. Могутньою на цей час була і українська аграрна буржуазія.

Вальний сейм (сойм) Великого князівства Литовського – орган станового представництва в державі. Утворений в XV ст. Складався із двох палат – Панів-Ради (див.) і власне сейму (по два шляхтича від повіту). Після Люблінської унії 1569 р. злився з сеймом Речі Посполитої.

Великоросійський приказ – орган центрального управління Московської держави, який відав справами Слобідської України. Виокремлений з Розрядного приказу 1688 р., був у підпорядкуванні Посольського приказу. Здійснював, зокрема, безпосередній контроль за справами п'яти українських козацьких слобідських полків (Острогозького, Охтирського, Сумського, Харківського та Ізюмського), що функціонували на засадах самоуправління.

Версальський мирний договір від 28 червня 1919 р. символізував завершення Першої світової війни, перемогу в якій одержали країни Антанти. Найбільших політичних, економічних і військових втрат зазнала Німеччина. Вона мала виплатити країнам-переможцям репарації, їй заборонялося мати власні збройні сили чисельністю більше 100 тисяч осіб, офіцерський корпус мав становити 4 тисячі осіб, на озброєнні не могло бути важкої артилерії, авіації, танків, підводних човнів* ліквідовувався Генеральний штаб, усі військові навчальні заклади, скасовувалася загальна військова повинність. Німеччина втрачала 67,3 тис. кв. км території, а також усі їй належні колонії.

Виморочне (безгосподарне) майно – майно, в якого немає спадкоємця. Термін побутує в цивільному законодавстві багатьох країн. У Цивільному кодексі України він відсутній. Однак кодексом передбачено, що майно, не успадковане ні за законом, ні за заповітом, переходить до держави за правом спадкоємства.

Вира – в "Руській Правді" – штраф. У Київській Русі IX–XII століть вира дорівнювала 40 гривням (800 г. срібла).

Вирники – чиновники, урядники, що збирали судові штрафи (виру).

Війна – стан, у якому держави застосовують одна проти одної всі форми тиску з дотриманням дії законів і звичаїв війни (Jus in bello). Останні є частиною міжнародного гуманітарного права, що застосовується у період збройних конфліктів. У стані війни відносини між державами (двома і більше) характеризуються насильством, що є наслідком розриву мирних відносин. Однак розрив дипломатичних відносин між державами ще не означає війни. При визначенні стану війни важливо насамперед встановити не обсяг насильницьких дій, а факт: ведуться вони при збереженні в основному мирних зв'язків між супротивними сторонами, при одночасному розриві мирних відносин, чи після їх розриву. Поняття війни не обов'язково включає ведення воєнних дій. Стан війни можливий, якщо держава після оголошення війни захоплює за правом війни на своїй суверенній території майно супротивника, здійснює допустимі за гуманітарним правом дії щодо його громадян та інші акти, не ведучи при цьому воєнних дій. У Статуті ООН є положення щодо правової заборони війни, яке позбавляє її будь-якої законності. Тому поділ на законні й незаконні війни, що існував ще за часів Ліги Націй, остаточно втратив своє юридичне значення, оскільки будь-яке ведення воєнних дій поставлено під контроль Ради Безпеки, у тому числі випадки, пов'язані із застосуванням права на самооборону. Лише ООН має право вживати заходів воєнного характеру для запобігання загрозі миру і безпеки та для припинення збройного конфлікту, який почався.

Військовополонені – особи зі складу однієї воюючої сторони, які захоплені під час збройного конфлікту іншою стороною і перебувають під її владою до закінчення воєнних дій. Режим військовополонених регулюють IV Гаазька конвенція про закони і звичаї сухопутної війни 1907 р., III Женевська конвенція про поведінку з військовополоненими 1949 р. та прийняті в 1977 р. у Женеві I і II Додаткові протоколи до Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 р. Ці документи передбачають гуманне ставлення до військовополонених без дискримінації за расовою, етнічною, релігійною, національною, політичною, соціальною або іншою ознакою. Після завершення воєнних дій і у зв'язку з мирним урегулюванням військовополонені мають бути повернені на батьківщину.

Військо Запорозьке – у XVI ст. офіційна назва козацького війська, а від середини XVII ст. – Української козацької держави. Назву "В.З." слід відрізняти від Низового В.З., тобто Запорозької Січі.

Військова демократія – термін, уведений до обігу Л. Морганом, яким визначалася влада військових ватажків за умов збереження залишків первісного колективізму та демократії на стадії розкладу первісногромадського ладу.

Військова старшина – керівники окружних українських військових частин та урядовці за доби Козаччини. До 1648 р. В. с. мала характер військового керівництва. За Гетьманщини стала також виконавчим органом державного управління, а старшини – урядовцями. Військові трибунали – органи судової влади, що з'явилися в роки радянсько-німецької війни. Розглядали справи про злочини військовиків, військовозобов'язаних та деякі інші.

Військова Рада – зібрання козаків в Січі, в якому брали участь всі козаки. На В.Р., яка скликалаь на Різдво, обирали військову старшину: кошового отамана, писаря, суддю, осавула, довбиша, пушкаря, товмача та кантаржея. В.В. скликалаь також на Великдень і Покрову. Не перетворилась на орган влади через невизначеність її складу і компетенції. Поступово позбавляється своєї ролі на користь Старшинській Раді.

Військова старшина – керівники окремих військових частин та носії урядових функцій у козацьку добу. До 1648 р. В.с. мала характер тільки військового керівництва (полків і сотень). За Гетьманщини В.с. стала також виконавчим органом державного управління, а старшини, до неї належні, – урядовцями. В.С. поділялася на ген.В.с. (генральні – обозний, суддя, писарі, підскарбій, осавул, хорунжий, бунчужний), полкову В.с. (сотенні – отаман, писар, осавул, хорунжий). На Запоріжжі існувала січова В.с., до складу якої входили – січові – суддя, писар і осавул, що їх Січова Рада вибирала на один рік.

Військово-польові суди Директорії УНР – надзвичайні судові установи Української Народної Республіки. Почали створюватися при всіх військових частинах через тиждень після виникнення Директорії за наказом С Петлюри та О. Осецького від 22.09.1918 р. До них входили прокурор, двоє старшин, двоє козаків і секретар.

Війт – особа, яка очолювала місцеве управління або самоврядування в містах і селах України XV-XVIII ст. (на Лівобережній та Слобідській Україні ця особа називалась старостою). На посаду В. обирали представників заможних верств населення. Після Визвольної війни міські В. затверджувалися гетьманом. Ця посада проіснувала в селах до XVIII ст., а в містах – до скасування Магдебурзького права на початку XIX.

Віче – народні збори, орган влади, який зберігся з часів родоплемінного ладу. В зборах брали участь вільні дорослі жителі міст, але вирішальна роль в них належала міській феодальній верхівці – боярам і "старцам градским". У Києві першу звітку про віче подає літопис 1024 року: переможець Ярослава, Мстислав, не сів на князівський стіл, бо кияни в особі віче не побажали його. В Київській Русі і Галицько-Волинському князівстві В. не набуло парламентських форм, не перетворилося в постійний державний орган. Важливими функціями В. було комплектування народних ополчень, вибір його ватажків. В. скликалося під час облоги міста, перед початком воєнних походів, на знак протесту проти політики князя. Досить часто віче обирало князів. З 50 князів, що займали київський престол, 14 були запрошені вічем. В. не отримало великого впливу на політичне життя, не мало чітко визначеної компетенції та регламенту роботи.

"Вічний мир" – договір між Московською державою і Річчю Посполитою, підписаний 6 травня 1686 р. у Москві. Підтвердив умови Андусівського перемир'я 1667 р. Обидві держави зобов'язувалися не укладати сепаратного миру з Османською імперією. Підписавши "В.м.", Московщина стала членом антитурецької "Священної ліги", куди, крім Польщі, входили Австрія, Венеція та Ватикан. Цей договір став актом остаточного міжнародно-правового поділу Української держави на дві частини (Правобережжя відійшло під владу короля, Лівобережжя – царя). Однак не була вирішена проблема політичного статусу

правобережних земель Наддніпрянщини, які оголошувалися "пусткою". Договір відігравав значну роль у боротьбі з турецькою агресією у Східній та Південно-Східній Європі, але надовго розчленував на дві частини Україну, без будь-якого відома її представників.

Возний – службова особа у Великому князівстві Литовському, згодом у Речі Посполитій (зокрема й на українських землях) із другої половини XVI ст.; судовий виконавець. Призначався воєводою за поданням земського суду і шляхти.

Волость – у Київській Русі певна територія, підпорядкована єдиній владі (князя, монастиря та ін.). Волость – адміністративно-територіальна одиниця. На Русі – вся територія землі або князівства; напівсамостійний уділ; сільська територія, що підпорядковувалася місту. Від кінця XIV ст. – частина повіту. З 1861 р. – одиниця станового селянського управління. Ліквідована в СРСР адміністративно-територіальною реформою 1923-1929 рр.

Волоське право – звичаєве молдовське право, що складалось у XIV–XV ст. з утворенням Молдовської держави. В. п. не було записане, тому мало-відоме. Поширювалося на вільних селян, регулювало внутрішні відносини в сільській громаді.

Вотчинний суд – суд феодала над населенням, що мешкало в його вотчині. У Великому Князівстві Литовському введений Привілеєм 1447 р., закріплений Судебником Великого князя Казимира 1468 р. Суд з найтяжчих кримінальних злочинів залишився у віданні держави. (Вотчинному суду не підлягали справи з найтяжчих кримінальних злочинів.

Всеукраїнська надзвичайна комісія – комісія для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та службовими злочинами, створена рішенням Тимчасового робітничо-селянського уряду УСРР від 03.12.1918 р. в м. Курську, де в той час формувалися адміністративні структури майбутньої УСРР. Функціонувала при відділі внутрішніх справ уряду. На території України почала функціонувати з 05.01.1919 р. після зайняття Харкова частинами Червоної Армії. Формувалася під контролем і на організаційних принципах Всеросійської надзвичайної комісії (ВНК), керувалась її директивами.

Гайдамаччина – народно-визвольний рух на Правобережній Україні у XVIII ст. проти феодально-кріпосницького й національно-релігійного гніту з боку Польщі.

Гвалт – тяжкий кримінальний злочин, зловмисний напад на чужий дім, двір або маєток, у результаті якого господар або члени його сім'ї зазнавали тілесних ушкоджень або й втрачали життя.

Генеральна Військова Канцелярія – вища державна військово-адміністративна козацько-старшинська установа, за посередництва якої гетьман здійснював свою військову і цивільну владу. Створена в роки Визвольної війни середини XVII ст. Діяла при гетьмані в Чигирині, а згодом в Гадячі, Батурині, Глухові. Із 20-х років XVIII ст., крім ведення діловодства, Г.в.к. набула значення адміністративного колегіального органу виконавчої влади. У роки міжгетьманства (1724-1727) в її руках цілком зосереджувалося державне управління Гетьманщиною. Діяла до ліквідації гетьманства в 1764 р.

Генерал-губернаторство – адміністративно-територіальна одиниця Росії в 1775—1917 рр. Складалося з однієї чи декількох губерній чи областей, що перебували під керівництвом генерал-губернатора.

Генеральна старшина – у 2-й пол. XVII—XVIII ст. найвища виборна військова і цивільна адміністрація на Лівобережній Україні; рада при гетьмані, його найближче оточення. Була політичною елітою українського суспільства, відігравала роль виконавчого органу державного управління. Гетьман – воєначальник, отаман, ватажок – в Україні в XVI–XVII ст. ватажок козацького війська; у XVII-XVIII ст.- правитель України та головнокомандувач козацького війська.

Гетьманські статті – державно-правові документи, що визначали суспільно-політичний устрій Української держави – Гетьманщини XVII–XVIII ст. та її взаємовідносини з Російською державою. Здебільшого вони уклалися з нагоди виборів нового гетьмана як своєрідні угоди між козацькою старшиною на чолі з гетьманом і представниками московського царя.

Глухівські статті 1669 р – договір між лівобережним гетьманом Дем'яном Многогрішним і представниками московського царя, укладений в Глухові 16 березня 1669 р. 27 статей договору і далі обмежували українську автономію. В Гетьманщині зберігалось воєводське урядування, хоча кількість воєвод значно зменшувалася – вони залишалися лише в Києві, Чернігові, Ніжині, Острі та Переяславі, а їхні функції зводилися до командування залогами. Г.с. обумовлювалась обов'язкова участь українських делегатів у дипломатичних справах Москви, однак заборонялася самостійна міжнародна політика.

Головний отаман – назва посади верховного головнокомандувача Армії УНР, уведена Директорією УНР у листопаді 1918 р. У 1918–1926 рр. ним був С. Петлюра.

Гоніння сліду – форма досудового розшуку злочинця за його слідами у давньоруському й литовсько-руському праві.

Городничий – за часів Київської Русі урядовець, котрий наглядав за розбудовою міста, зокрема контролював спорудження укріплень. В українських містах, що входили до Литовської держави, Г. називалися коменданти великих фортець; вони безпосередньо підпорядковувалися великому князеві та панам-радї.

Готи – група германських племен, які прийшли у Північне Причорномор'я із заходу у III ст. Поділялися на остготів і вестготів.

Городельська унія (1413 р.) – Литви з Польщею. Забезпечувала литовцям права, рівні з правами поляків, за умовою прийняття ними католицтва. Таким чином, католицьке населення Великого князівства Литовського було поставлено над православним, що призвело до загострення відносин між ними.

Гродський (замковий) суд – впроваджений II Литовський Статутом (1566 р.). Суд, що розглядав кримінальні справи мешканців повіту.

Губернія – вища одиниця адміністративного поділу і місцевого устрою в Росії. Оформилася в XVIII ст. при Петрі I в процесі організації абсолютистської

держави. На території України були губернії Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська, Чернігівська. Губернський розподіл було скасовано в 1924–1929 рр. в зв'язку з введенням нового адміністративно-територіального поділу на області.

Губернське правління – головна адміністративна установа губернії в Російській імперії кінця XVIII – початку XX ст. Запроваджене на підставі «Установлення про губернії» (1775 р.). За цим законом Г. п. було дорадчим органом під безпосереднім керівництвом намісника. До нього входили губернатор, радники та асесори. Гуни – кочовий народ, який сформувався у II–IV ст. у Приураллі з тюркомовних хунну, місцевих угрів і сарматів. Масовий рух Г. на захід (в 70-х роках IV ст.) дав поштовх великому переселенню народів. Г. підкорили низку германських та інших племен, очолили міцний союз племен, який спустошував різні країни. Найбільшої могутності набули за царя Аттіли. Просування Г. на захід було зупинено на Каталаунських полях (451 р.). Після смерті Аттіли (453 р.) союз розпався.

Дворянство – один із найвищих станів феодального суспільства, наділений привілеями, здебільшого спадковими. Як аристократичний прошарок існує в деяких країнах і тепер. Термін «дворяни» відомий у Київській Русі з XII ст.: при дворі великого князя перебували «слуги дворні». Під такою самою назвою вони згадуються і в галицько-волинських літописах із XIII ст.

Дворянські збори – орган дворянського станового самоуправління в Російській імперії в 1785—1917 рр. Були губернські й повітові Д. з. Скликалися раз на три роки. Вирішували дворянські та загальномісцеві справи, обирали предводителів дворянства, справників тощо. Після реформ середини XIX ст. клопоталися в основному справами дворянства.

Десяцький – спочатку виборна посада у руському війську; згодом – найнижча посада у князівській адміністрації; людина, що виконувала громадські та поліцейські функції.

Державна жандармерія – орган захисту правопорядку і державної безпеки Західноукраїнської Народної Республіки у 1918–1920 рр.

Державне політичне управління УСРР (ДПУ УСРР) – орган державної безпеки радянської України, що функціонував упродовж 1922–1934 р. Утворене на базі скасованої Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУНК).

Державний лад – складова конституційного ладу; сукупність загальних принципів, закріплених конституцією та законодавством держави щодо організації державної влади та здійснення владних повноважень.

Державний секретаріат ЗУНР – Рада Державних Секретарів – вищий виконавчий орган державної влади Західноукраїнської Народної Республіки.

Директорія Української Народної Республіки – тимчасовий український верховний революційний орган, створений 14 листопада 1918 р. Українським національним союзом для організації і проведення повстання проти режиму Гетьмана П. Скоропадського. Головою її став В. Винниченко, членами – С. Петлюра, Ф. Швець, П. Андрієвський, А. Макаренко. 26 грудня 1918 р., після вступу до Києва, Директорія опублікувала свій програмний політичний документ – Декларацію, в якій проголошувала ліквідацію

гетьманського режиму й відновлення незалежної Української Народної Республіки. Водночас було обрано Раду Народних Міністрів УНР, яку очолив В. Чехівський (УСДРП). 22 січня 1919 р. у Києві проголошено акт возз'єднання УНР і ЗУНР в єдину державу.

Дисиденти – в переносному значенні всі інакомислячі. В СРСР – рух радянської інтелігенції за здійснення прав людини, позиція «пасивного опору» режиму.

Дружина князя. У Київській Русі так називали озброєні загони, що становили постійну військову силу князя. Дружинники в мирний час управляли окремими частинами князівського господарства, а під час походу були ядром княжого війська. За свою службу вони одержували від князя утримання натурою або впливові посади в керівництві державою.

Емський акт 1876 р. – таємне розпорядження російського царя Олександра II про заборону друку й поширення книжок українською мовою.

Емпорія – невеликі торгові пункти, засновані греками-купцями, навколо яких формувалися виселки, хори, поліс.

Жердівські статті 1659 р. – історичний документ, підготовлений гетьманом Ю. Б. Хмельницьким та козацькою старшиною, якого не було прийнято через опір царського воєводи князя О. М. Трубецького.

Жупа – у слов'янських народів родоплемінне об'єднання, територія, зайнята ним, або певна адміністративно-територіальна одиниця.

Займанщина – земельна власність, набута правом першого зайняття вільної землі. Була поширена серед козаків і посполитих селян у малоземельних місцевостях Слобідської та Лівобережної України і Запорозької Січі в XVI—XVIII ст. З. припинилася з розвитком феодално-кріпосницьких відносин, закріпаченням селянства і переходом вільних земель у державну і поміщицьку власність.

Заклад – застава рухомого майна, за якої майно, що є предметом застави, передається заставодавцем у володіння заставодержателя.

«Закон судний людем» – найдавніша пам'ятка слов'янського права VIII—XIX ст.; збірник норм державного, кримінального, процесуального і частково цивільного права.

Законодавчий акт – правовий документ, що ухвалюється органом законодавчої влади чи референдумом. З. а. приймається парламентами у формі законів.

Замковий (городський, двірний) уряд – орган місцевого управління у Великому князівстві Литовському. За структурою подібний до уряду великого князя литовського. Утворювався на базі двірних урядів удільних та інших князів.

Звичай – правило поведінки, що склалося історично в процесі співжиття людей і забезпечується силою громадської думки.

Земельне право – галузь права, яким регулюються суспільні відносини щодо власності на землю, державне управління земельним фондом, використання та охорона землі як природного ресурсу, охорони прав і законодавчих інтересів суб'єктів земельних відносин. Земська служба – у

Великому князівстві Литовському військова служба, державна (земська) повинність, що її виконували зем'яни (шляхта). З. с було започатковано з метою створення могутнього, добре озброєного, мобільного, боєздатного війська.

Інвентарні правила 1847–1848 рр. – положення, які визначали розмір селянського наділу та уніфікували повинності поміщицьких селян на Правобережній Україні, в Білорусі та Литві. Були запроваджені російським імператором Миколою I і спрямовані на обмеження кріпосного права.

Кабала – тяжка форма особистої залежності, пов'язана з позикою.

Каптуровий суд – у Речі Посполитій з 1572 р. (після смерті Сигізмунда II Августа) тимчасова надзвичайна установа для здійснення правосуддя у період безкоролів'я – від дня офіційного оголошення про смерть короля і до обрання його наступника.

Катування, тортури, катунгі – умисне заподіяння іншій особі фізичних і моральних страждань, пов'язане з особливим мученням потерпілого.

Кіш – у Запорозькій Січі XVI–XVIII ст. місце постійного перебування запорозьких козаків та назва їхнього органу управління, що мав військові, виконавчі, судові та адміністративні функції.

Кодифікаційний акт – нормативно-правовий акт, що приймається у результаті кодифікації. Є новим за формою і змістом актом, що замінює іноді велику кількість розрізнених правових актів.

Колегії – в Росії XVIII–XIX ст. центральні органи влади, що відали окремими галузями державного управління. Прообраз сучасних міністерств. Засновані Петром I у 1717–1721 рр. замість приказів.

Колесування – вид страти. Засудженого до К. розпластували у лежачому стані на ешафоті горілиць, руки і ноги міцно прив'язували до помосту. Кат за допомогою великого дерев'яного колеса розбивав засудженому кістки. Кількість, місце та порядок завдання ударів були різними. Найжорстокішим видом К. вважалося роздроблення лише кінцівок засудженого, внаслідок чого він помирав повільною смертю. Страчуваного з роздробленими кістками клали на колесо, що вважалося посиленням ганебності страти. Роздроблені кінцівки при цьому звисали між шпичцями колеса. В разі дозволу на припинення страждань кат відрубав засудженому голову, насаджував її на палю і вставляв у центральний отвір колеса.

Комісаріати – назва державних органів зі спеціальною компетенцією. За часів Радянського Союзу (до 1946 р.) – назва міністерств.

Компути – козацькі списки (реєстри, переписи) з відомостями про майновий стан козаків, проходження ними військової служби та ін. За часів перебування України в складі Речі Посполитої відігравали роль юридичних актів, на підставі яких визначалася належність певної особи до козацтва як окремого суспільного стану.

Конституція П. Орлика – угода між П. Орликом і козацькою старшиною, укладена під час виборів Орлика на гетьманство. Точна назва – "Пакти і Конституція прав і вільностей Війська Запорозького". Основним її пунктом є проголошення незалежності України; наголошувалося, що в Україні повинна

бути тільки православна церква. К. передбачає створення вищого законодавчого органу – Генеральної Ради, яка мала скликатись тричі на рік і складалась із Генеральної старшини, представників від Запоріжжя та по одному представнику від кожного полку. К. обмежувала права гетьмана: він не мав права самочинно призначати на посади, позбавлявся судової влади, яка передавалась в руки Генерального суду. Без рішення Генеральної Ради гетьман мав право розглядати тільки поточні питання, радячись при цьому з генеральною старшиною. К. звертала увагу на становище міщан, посполитих і козаків. Гетьман мав стежити за тим, щоб старшина не утискувала "людей убогих". Скасовувались всі тягарі, що були накладені на селян і козаків та державні монополії. Отже, за К.Пилипа Орлика Україна мала стати демократичною республікою з виборними законодавчими, виконавчими і судовими органами.

Коротка редакція "Руської Правди" – найдавніша реакція Руської Правди, підготовлена не пізніше 1054 року. Складається із "Правди Ярослава" (ст. 1–18), "Правди Ярославичів" (ст. 19–41), "Покону вірного" (ст. 42) і "Уроку мостників" (ст. 43).

Кормління – спосіб утримання державних посадових осіб (княжих урядовців) за рахунок місцевого населення у Давній Україні-Русі до середини XVI ст.

Курінь – казарма до 44 аршин завдовжки і 5 аршин завширшки, з двома відділами, де жили козаки, розташовувалися кухня та пекарня. Термін означав і самостійний військовий підрозділ (хоча в бою не був тактичною одиницею). У мирний час – адміністративна одиниця поза межами січового укріплення, а також господарська організація для спільного здобуття і споживання продуктів, випасу худоби.

Кревська унія (1385 р.) – династична унія Польщі і Литви, яка виникла внаслідок шлюбу великого князя литовського Ягайла і польської королеви Ядвіги. Згідно з К.у., Ягайло отримував польську корону і мусив: 1) перевести Литву на латинську абетку; 2) вжити заходів, щоб повернути втрачені Польщею та Литвою землі; 3) повернути Польщі землі, забрані від неї будь-ким; 4) звільнити полонених (очевидно, поляків); 5) прилучити литовські і руські землі до Корони Польської. В 1389 р. К.У. була скасована і проголошена незалежність Великого князівства Литовського.

Кріпосне право – система феодальної залежності селян, полягала у прикріпленні до землі, підлеглості адміністративній, судовій владі феодала. В Україні склалося у XIII–XIV ст. під впливом польської експансії. Остаточо оформлене у XVIII ст. урядом Катерини II. Скасоване реформою 1861 р. Формою феодальної експлуатації селян були – оброк, панщина та ін. Пережитки К.П. зберігалися до 1905 р.

Лава – судовий орган, складова частина магістрату в українських містах із магдебурзьким правом, на яку покладалося здійснення правосуддя. Клопоталася переважно кримінальними справами. Розгляд цивільних справ було віднесено до компетенції іншої складової частини магістрату – ради. Тяжкі

злочини і складні цивільні справи Л. розглядала на спільних засіданнях із радою.

Лавник, лавний суд, присяжний – член лави, судового органу в українських містах із магдебурзьким правом. Кількість Л. у різних містах коливалася від 4 до 12 осіб.

Люблінська унія (1569 р.) – об'єднання Польщі і Литви в єдину державу Річ Посполиту із спільним королем і великим князем, спільним сеймом, зовнішньою політикою і монетною системою. Велике князівство Литовське зберігало державну автономію, маючи окремі закони, уряд, адміністрацію, суд, військо і фінанси. Державною мовою Князівства залишалась "руська" мова. Українська шляхта зрівнювалася в правах з польською та литовською. Л.у. закріпила юрисдикцію Речі Посполитої над усією Лівобережною та Правобережною Україною за винятком Буковини (перебувала у складі Молдавії), Закарпаття (Угорщина), Чернігівщини та Сіверщини (Московська Русь).

Люди добрі, мужі судні, люди притомні, земські люди добрі, сторона людей добрих – свідки у давньоруському суді, суді Великого князівства Литовського (XII–XVI ст.). На відміну від інших свідків, Л. д. свідчили не з фактичних обставин справи, а своїм голосом надавали вагомості словам сторін як гідних довіри.

Магдебурзьке право – феодальне міське право, за яким міста частково звільнялися від центральної адміністрації та влади феодалів і створювали органи самоврядування. Виникло у XIII ст. у м. Магдебурзі (Німеччина). У XIII–XIV ст. поширилося також у Польщі, Литві, Чехії, Білорусі та в Україні. В Україні його дістало в 1339 р. м.Санок Галицько-Волинського князівства, Львову його надано в 1356, Києву – в 1497 р. У XV–XVII ст. це право дістала більшість міст України. Магдебурзьке право встановлювало порядок виборів, функції органів місцевого самоврядування, суду, купецьких об'єднань, цехів, регулювало питання торгівлі, опіки, спадкування, визначало міру покарання за різні види злочинів тощо. З поширенням в останній чверті XVIII ст. в Україні загальноросійських законів магдебурзьке право фактично припинило свою дію. Указом від 1831 р. Микола I скасував його по всій території України, крім Києва, де воно зберігалось до 1835 р. У містах Західної України, які після першого поділу Польщі (1772р.) відійшли до Австрії, магдебурзьке право також деякий час зберігалось. У Львові його застосування припинено 1786 року.

Магнати – великі феодали, родовита і багата знать у ряді країн Європи, зокрема аристократичний прошарок шляхти на українських землях часів панування великого князівства Литовського і Речі Посполитої.

Майорат – порядок спадкування майна старшим у сім'ї або роду. Характерний для правовідносин епохи феодалізму. Існувало три види М.: а) сеньйорат, коли нерухомість переходила до старшого роду; б) власне М., коли спадкоємцем ставав старший із синів; в) право первородства, коли нащадком вважався первонароджений син, а зі смертю його до відкриття спадку – старший онук, а не наступний за старшинством син.

Малоросійська колегія – центральний орган державного управління Російської держави у справах Лівобережної України, утворений за указом Петра I 1722 р. Малоросійська колегія повинна була здійснювати нагляд за діяльністю гетьмана та козацької старшини. Містилась у Глухові. Скасована 1727 р., поновлена 1764 р. для остаточного знищення залишків самоуправління, автономії України. Ліквідована 1786 р., коли на Україну було поширено систему адміністративного управління Російської держави.

Малоросійський приказ – один з центральних органів державного управління Московської держави, що відав справами Лівобережної України. Його діяльність була спрямована на обмеження автономії України, знищення її організаційних форм, встановлення єдиної для всієї країни системи органів державної влади. Створений 1663 р. (до цього з 1657 р. стосунки з Україною підтримувалися через Посольський приказ), підпорядковувався Посольському приказу. Виконував адміністративні, військові і судові функції. Санкціонував вибори нових гетьманів та козацької старшини. Здійснював безпосереднє керівництво московськими воєводами в українських містах, контроль за діяльністю духовництва православної церкви тощо. Ліквідований 1722 р. у зв'язку зі створенням Малоросійської колегії.

Метеки – категорія населення грецьких полісів, яка означала «осілі чужоземці». М. був громадянином і не мав права брати участі в політичному житті, але, за великі заслуги перед містом, міг набути громадянство.

Метрополія – у Стародавній Греції місто-держава (поліс) стосовно до утворення поселень за межами полісу (колоній).

Міста-поліси – в античну добу грецькі міста-держави, що мали суверенітет і ознаки держави. Переважна більшість М.-п. мала республіканську форму правління. До складу М.-п. входили власне територія міста і приміська зона.

Монархія – форма державного правління (або сама держава, в якій панує така форма), за якої верховна влада зосереджена (повністю або частково) в руках одноособового глави держави і здебільшого передається у спадок. Монарх (король, цар, емір, шах і т. д.) користується владою за власним правом, яке не делеговане йому ніякою іншою владою. Він є джерелом права (затверджує закони), стоїть на чолі законодавчої влади, його ім'ям виконується правосуддя; у міждержавних справах він представляє державу.

Московські статті – україно-російський договір, укладений гетьманом І. Брюховецьким 11 жовтня 1665 р. в Москві з урядом Олексія Михайловича. Згідно М.с. безпосереднє управління військово-адміністративним і фінансово-господарським життям України передавалося в руки царських воєвод, за винятком лише козацького стану; збільшувалася кількість російських військ у Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині, де вони перебували на підставі Переяславських статей 1659 р., їх утримання покладалося на українську сторону. Також до українських найкрупніших міст вводилися російські військові залоги. Збирання податків з українського населення покладалося на царську адміністрацію, а зібрані кошти залучалися до царської скарбниці. Українська православна церква підпорядковувалася московському патріархові. М.с. викликали велике обурення в Україні, спричинили подальше падіння

авторитету Брюховецького і стали однією з головних причин антимосковського повстання 1886 р. В 1669 р. М.с. були денонсовані.

Мужі галицькі – категорія населення Галицько-Волинської держави, найближче оточення князя, на яке він спирався у боротьбі з боярством. Часто за свою службу отримували земельні наділи від князя.

Надвищий суд, Народницький суд – судовий орган в Україні за часів Директорії УНР 1919-1920 рр. Перші такі суди з'явилися у січні 1919 р. Утворений гетьманом П. Скоропадським Державний сенат Української Держави було ліквідовано. Натомість 02.01.1919 р. відновлено Генеральний суд, що існував за Центральної Ради, але зі зміною назв: Генеральний суд і генеральні судді – на Н. с і надвищі судді.

«Надзвичайне трудове законодавство» – зміни радянського законодавства з початком радянсько-німецької війни, що запроваджували надзвичайні норми права, обумовлені потребами країни у стані війни.

Наказний гетьман – в Україні ХVН-ХVІІІ ст. особа, яка тимчасово обіймала посаду гетьмана. Призначався гетьманом чи обирався козацькою старшиною зі свого середовища або з-поміж полковників. Мав гетьманські повноваження в поході, коли в ньому не брав участі сам гетьман, під час тривалої відсутності гетьмана в резиденції або його неспроможності виконувати свої обов'язки внаслідок хвороби, у разі смерті гетьмана або його усунення.

Наказний отаман – посадова особа в Запорозькій Січі. Призначався на час відсутності кошового отамана з різних причин: воєнний похід, делегація до столиці тощо. Найчастіше, функції Н. о. виконував військовий суддя.

Намісник – на Русі посадова особа, яка разом із волостелем очолювала місцеве управління, відала судом, збирала мито. Посада вперше запроваджена в ХІІ ст. і остаточно встановлена у ХVІ ст. Призначався в місто великим чи удільними князями. Нагороджувався за службу кормлінням, тобто за рахунок місцевого населення. У розпорядженні Н. був адміністративний персонал і військові загони для місцевої оборони та придушення антикнязівських виступів.

Народна рада – назва опозиційної меншості депутатів Верховної Ради УРСР, обраних першими напівдемократичними виборами 1990 р.

Народний комісаріат – центральний орган державного управління окремою галуззю адміністративно-політичного, військового, господарського чи соціально-культурного будівництва в СРСР і радянських республіках в 1917–1946 роках.

Народний секретаріат – перший рад. уряд України, утворений за постановою ЦВК радянської України від 30 (17) грудня 1917 р.

Неосудність – психопатологічний стан людини, за якого вона під час вчинення суспільно небезпечного діяння не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки (ч. 2 ст. 19 КК України). Поняття Н. застосовується і в адміністративному законодавстві (статті 17, 20 КпАП України). Н. відкидає

можливість особи бути суб'єктом злочину чи адміністративного правопорушення.

Номоканон – збірник церковних правил (часто з тлумаченнями визначних богословів) та імператорських указів, що стосувалися церкви. Слов'янська назва – «законоправительники».

Оброк, чинш – податки, що їх виплачували селяни феодалам спочатку у формі продуктової (натуральний О.), а з розвитком товарно-грошових відносин – грошової (грошовий О.) феодално-земельної ренти. З О. пов'язане також поняття оброчної податі (грошового збору з колишніх державних селян), запровадженої в Росії 1723 р. царем Петром І.

Олігархія – недемократична форма правління, що забезпечує панування вузького кола найбагатших осіб (олігархів); владна еліта, яка очолює і репрезентує олігархічне правління. Визначальною характеристикою О. є підпорядкування влади невеликій групі осіб для задоволення власних інтересів, насамперед тих, що стосуються нагромадження багатств і одержання привілеїв.

Операція «Вісла» – акція, затверджена польським керівництвом 29 березня 1947 р. Проведена спільно польськими та радянськими спецслужбами. Спрямована проти споконвічно українського населення Надсяння, Лемківщини, Холмщини, Підляшшя, яке насильницьким чином переселялося до західних і північних областей Польщі, з обов'язковим розпорошенням серед польського населення

Ордалії – система випробувань (водою, розпеченим залізом, поєдинки та ін.) особи (свідка, позивача, відповідача), за результатами яких вона визнавалася винною або невинною, а її свідчення – правдивими чи брехливими. Це зазвичай робилося, коли бракувало інших переконливих доказів. Застосовувалися здебільшого вода чи вогонь. Випробування вогнем полягало в тому, що людина повинна була певний час тримати руку над вогнем або пройти через вогнище чи пронести на певну відстань розпечене залізо або камінь.

Осадники – назва польських колоністів на західноукраїнських і західнобілоруських землях, що були в складі Польщі протягом 1919–1939 рр. Підставою для утворення осадницьких господарств стали ухвалені польським сеймом закони: про аграрну реформу 1920 р. та про військову колонізацію 1920 р.

Особлива нарада – орган позасудової репресії, створений 10 липня 1934 р. при НКВС СРСР. Діяльність була спрямована безпосередньо на проведення масових репресій. В адміністративному порядку могла застосовувати такі покарання: заслання, виселення, ув'язнення до таборів на термін до 5 років, виселення за межі СРСР.

Пам'ятки права – давні конституції, кодекси, закони та інші нормативно-правові акти; записи правових звичаїв; матеріали судової, арбітражної, адміністративної та договірної практики; юридичні та філософсько-правові трактати тощо. П. п. є насамперед відповідною інтелектуальною інформацією, а в деяких випадках, коли йдеться про унікальне видання, також її матеріальними носіями. Важливе джерело для вивчення історії правової думки минулих років.

Пани-Рада – орган центрального управління, Рада при князі в Великому князівстві Литовському, що значною мірою обмежувала верховну владу. Складалась із магнатів і верхівки духовенства. За привілеєм 1492 р. до компетенції Пани-Рада належали питання війни і миру, оподаткування, зносини з іноземними державами, законодавство. З утворенням Великого вільного сейму князівства Пани-Рада увійшли в нього як верхня палата.

Парцеляція – поділ, подріблення земель сільськогосподарського призначення на невеликі ділянки (парцели). Патент – форма законодавчого акта в Австрії за часів Марії-Терезії та Йосифа II.

Переяславські статті Ю.Хмельницького – угода, підписана в 1659 р. між представником Москви кн.Трубецьким і гетьманом Юрієм Хмельницьким. Являла собою подріблений варіант Березневих статей. За II Переяславськими статтями, московські залоги розташовувались в усіх найкрупніших містах України, козакам заборонялося вести війну і вступати в зовнішні зносини з іноземними державами без дозволу царя; заборонялося самостійно, без схвалення Москви, обирати гетьмана, генеральну старшину і полковників.

Переяславсько-Московська угода 1654 р. – угода між російським царським урядом і українським урядом, козацькою старшиною, умови якої містилися у "Статтях" Б.Хмельницького від 31 березня 1654 р. та "Жалуваній грамоті" царя гетьманові та війську Запорозькому від 6 квітня 1654 р. Угода оформлювала створення своєрідної конфедерації, спрямованої проти зовнішнього ворога. Розірвана у вересні 1658 р. козацькою Україною, розчарованою у своїх надіях досягти в конфедеративному союзі з Росією воз'єднання українських етнічних земель у межах національної держави. Оригінал до нас не дійшов.

Пернач, пірнач, шестипер – вид булави. За часів Гетьманщини (XVII–XVIII ст.) був головним атрибутом полковницької влади. Являв собою ребристу булаву (меншу за гетьманську) – срібну або визолочену жез-лоподібну палицю з наверхшам, виконаним у формі шести ажурних ребер-пір'їн. Тому його ще називали шестипером. П. носили за поясом, а на урочистях здіймали вгору у правій руці.

Підкоморський суд – становий шляхетський суд, який розглядав земельні суперечки. В Польщі існував з XIV ст., у Литовсько-Руській державі впроваджений II Статутом Великого князівства Литовського (1566 р.).

Повіт – адміністративно-територіальна одиниця в Росії з XIII ст. П. виступав як сукупність волостей, що тяжіли до будь-якого центру. Управлявся князівськими намісниками, з XVII ст. – воєводою. З XVIII ст. входив до складу губернії; з 1775 р. П. – нижча адміністративна, судова та фінансова одиниця. Поліційно-адміністративна влада в межах П. здійснювалася капітаном-справником.

Позасудові органи – державні несудові органи, наділені правом виносити вирoki у кримінальних справах і застосовувати заходи адміністративної репресії (висилка, ув'язнення до установ виконання покарань лістративному порядку). Широко використовувалися в Російській імперії для боротьби з революційним рухом, а також в СРСР.

Полк – адміністративно-територіальна одиниця в Україні в XVI–XVIII ст., під час Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького середини XVII ст. П., сформовані на взір реєстрових, стали основними військовими та адміністративними одиницями козацької держави – Гетьманщини.

Полонізація – тривалий процес на західноукраїнських землях, що входили до складу Польщі, який мав декілька напрямків. У 1924 р. в державних органах Польщі було заборонено використання української мови. Україномовні школи перетворювалися на двомовні з перевагою польської мови. Подібна політика викликала протести з боку місцевого населення, що, своєю чергою, викликало розправи з мирними мешканцями, арешти й загострення відносин між українцями та поляками напередодні Другої світової війни.

Полюддя – у Київській Русі щорічний об'їзд (зазвичай восени або взимку) князем із дружиною підвладного населення для кормління і збирання данини («ходіння по людях»); згодом – сама данина.

Посадник – намісник князя у найбільших центрах Київської Русі X–XI ст. Вперше П. згадано в «Повісті временних літ» під 997 р. Були повноправними представниками великокнязівської влади на місцях, слідкували за порядком, провадили судочинство, збирали данину і мито, водночас керували військовими силами міста; в їхньому віданні була і прилегла сільськогосподарська територія

Потік і пограбування – вища міра покарання за «Руською Правдою». Призначалась в трьох випадках: за вбивство в розбої; підпал; крадіжку коней. Покарання включало конфіскацію майна і видачу злочинця (разом із родиною) "головою", тобто в холопство.

Приказ – орган центрального управління в Росії XVI – початку XVIII ст.

Рабство – історично перша та найгрубіша форма експлуатації, за якої раб поряд із засобами виробництва був власністю свого господа-рйабовласника. Р. стало основою рабовласницького ладу.

Режим санації – назва режиму в Польщі 1926–1939 рр. Установлений Ю. Пілсудським у травні 1926 р. Під гаслом «санації» («оздоровлення») політичного та економічного життя режим захищав інтереси великих земельних магнатів, монополістичного капіталу, проводив антирадянську політику.

Репресії – каральні заходи, покарання, що застосовувалися державними органами країни. В історії Радянського Союзу найбільш відомі політичні Р. 1930-х рр., спричинені тоталітарним режимом Й. Сталіна.

Республіка – держава, в якій органи влади формуються за принципом виборності їх народом; форма державного управління, за якою вища влада належить виборним представникам органам, а глава держави обирається населенням чи представницьким органом.

Розширена редакція «Руської Правди» – виникла не раніше 1113 року. Пов'язана з іменем Володимира Мономаха; поділяється на Суд Ярослава ст. 1–52) і Устав Володимира Мономаха (ст. 53–121).

«Руська Правда» – перша писана пам'ятка звичаєвого права Київської Русі. Збереглася у трьох редакціях: короткій, поширеній і скороченій. В основі

«Руської Правди» лежать правові норми часів панування родоплемінного устрою: «Закон Руський» і «Устав земляний» (к. X ст.). «Руська Правда» відіграла важливу роль у соціально-економічному розвитку суспільства, поступі державності і складанні державного управління.

Скіпетр – символ царської влади. Вступаючи на престол, його одержував боспорський цар від римського імператора.

Скорочена редакція «Руської Правди» – складена в XV столітті із переробленої Поширеної редакції.

Соцький – командир підрозділу (сотні) у руському війську. Посада з'явилась у IX ст. С міг виконувати адміністративно-поліційні функції за призначенням князя на нових захоплених територіях.

Стан – соціальна група, що мала закріплені в звичаях або законах характеристики і передавала за спадком права та обов'язки. Для станової організації, що зазвичай складалася з кількох С, характерною була ієрархія, відображена в нерівноправстві С і привілеїв.

Старшинська Рада – орган державного управління Гетьманщини, до складу якого входила генеральна старшина генеральний обозний, генеральний суддя, генеральний писар, генеральний підскарбій, генеральний осавул, генеральний хорунжий, генеральний бунчужний).

Статути Великого князівства Литовського – кодекси права Великого Князівства Литовського 1529, 1566 і 1588 років. Увібрали основні положення державного, цивільного, сімейного, кримінального і процесуального права князівства. Джерелами Статуту Великого Князівства Литовського були звичаєве литовське, білоруське, українське право, відповідна місцева судова практика, "Руська Правда", польські судєбники та кодекси інших держав. Статути Великого Князівства Литовського декларували рівність громадян незалежно від соціального стану і походження, віротерпимість, відповідальність суддів перед законом, заборону перетворювати вільних людей на рабів і т. ін. Водночас запроваджували привілеї князів, магнатів та шляхти, в т.ч. і право закріпачення селян. III Статут основним збірником права в Україні з XVI до 40-х років XIX ст.

Суверенітет – незалежне від будь-яких сил, обставин та осіб верховенство; незалежність держави в зовнішніх і внутрішніх справах.

Судєбник Казимира IV – перший кодекс норм кримінального права та судочинства Великого князівства Литовського, Руського, Жемойтського, виданий 29 лютого 1468 р. у Вільно. Базувався на положеннях "Руської Правди", великокнязівських привілеях, уставах, ухвалах та звичаєвому праві литовських, білоруських і українських земель. Містив 25 статей, 16 з них присвячено "татєбі" – крадіжці. Закріпив право вотчинного суду, принцип одноособової відповідальності за злочин. Діяв до виходу I Литовського Статуту 1529 р.

Тисяцький – воєначальник, який очолював руське міське ополчення – «тисячу», призначався князем. У місцях, де було розвинуте вічогіз управління, Т. обирався з місцевих бояр на один рік і виступав помічником посадника.

Толерантність – терпиме ставлення до інших, чужих думок, ніру вань, політичних уподобань і позицій.

Тоталітаризм – політичний режим і система державної влади з використанням насильницьких засобів у процесі управління суспільством, з відсутністю політичного плюралізму й демократичних свобод, обмеженням політичних прав усього населення.

«Трійки» – каральні позасудові органи, до складу яких входили начальник управління ДПУ, обласний прокурор і перший секретар обкому КП(б)У. Ці органи могли брати до свого провадження будь-яку кримінальну справу, яка розглядалася без свідків, без участі захисту, без ознайомлення з нею звинуваченого і навіть без нього. Вироки «Т» оскарженню не підлягали.

Удільні князівства – феодалні володіння на Русі в XII–XVI ст., що утворилися внаслідок роздроблення великих феодалних князівств після розпаду Київської держави. Номінально перебували у васальній залежності від великого князя, однак фактично були незалежними (мали своє військо, гроші, суд, установи). Ліквідовані в ході утворення Руської централізованої держави. На українських і білоруських землях, що потрапили під владу Великого князівства Литовського, удільні князівства ліквідовані в XV ст.

Узурпація – протизаконне захоплення влади; привласнення чийось прав на що-небудь.

Унітарна держава – форма державного устрою, яка базується на зверхності суверенітету (верховної влади), єдиної держави над адміністративно-територіальними одиницями, на які вона переділена.

Фашизм – крайня, антидемократична, радикально-екстремістська політична течія, в основі якої – синтез концепції нації як вищої та одвічної реальності та догматизованого принципу соціальної справедливості; різновид тоталітаризму.

Федерація – форма державного устрою; союзна держава, що складається з кількох держав або державних утворень, кожне з яких, поряд із загальнофедеральними, має власні законодавчі, виконавчі та судові органи.

Централізація – зосередження керівництва, управління в єдиному центрі; зосередження більшої частини державних функцій у віданні центральних установ.

Центральна Рада – всеукраїнське громадсько-політичне об'єднання, згодом представницький орган народної влади, який виступив ініціатором національного відродження України, очолив національно-визвольний рух і протягом 14 місяців (березень 1917 – квітень 1918 рр.) практично втілював українську ідею у життя. Центральна Рада була створена 4 (17) березня 1917 р. у Києві з ініціативних соціалістів-самостійників та Товариства українських поступовців (ТУП), політичним ідеалом якого була автономна Україна у складі перебудованої на федеративних засадах Російської держави. До Центральної Ради ввійшли представники всіх українських національних партій – Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), Української партії соціалістів-революціонерів (УПСД), Української народної партії (УНП), дрібних партій, культурно-освітніх, кооперативних, військових, студентських

організацій, громад і гуртків, а також наукових осередків. Головою Центральної Ради було обрано видатного українського історика, активного діяча українського національного руху М.Грушевського. Важливу роль в її діяльності відіграли В.Винниченко, С.Єфремов, Б.Мартос, С.Петлюра, І.Стешенко, П.Христюк та інші. Поступово Центральна Рада перетворилася в справжній керівний осередок національно-демократичної революції, своєрідний український парламент. В червні 1917 р. до складу Центральної Ради входило 568 осіб, із них 212 представників селянства, 132 солдатів і 100 робітників. Повний склад Центральної Ради восени 1917 р. становив 822 члени. Важливе значення мав Всеукраїнський Національний Конгрес, який відбувся у Києві 6 квітня 1917 р. Конгрес висунув вимоги щодо національно-територіальної автономії України. Історичне значення діяльності Центральної Ради як речника українського відродження у ХХ ст. полягає: 1) у політичній сфері – закладання основ національного самовизначення, самостійного управління, самоврядування України, проголошення автономії, а згодом і суверенітету УНР, формування вищих виконавчих органів – спочатку Комітету Центральної Ради, Генерального Секретаріату, а потім – Ради Народних Міністрів, запровадження української символіки – національного прапора, національного гербу та ін.; 2) у правовій сфері – творення і вдосконалення діяльності законодавчих органів – Великої і Малої Рад, гарантування громадянської і політичної правоздатності і дієздатності, рівності громадян незалежно від статі, віри, національності, освіти, майнового і податкового становища, визнання народу України єдиним джерелом влади і забезпечення громадянам УНР права безпосередньої участі у формуванні її органів, проголошення незалежності судової влади, обрання Генерального Суду, затвердження першої в новітній історії України Конституції УНР (Статуту про державний устрій, права і вільності УНР). 29 квітня 1918 р. відбулося останнє засідання Центральної Ради, на якому було схвалено проект Конституції й обрано М. Грушевського президентом УНР; 3) у соціально-економічній сфері – розв'язання національного питання на демократичних засадах, надання росіянам, євреям, полякам права на національно-персональну автономію та на вільний національний розвиток усім іншим народам, формальне скасування приватної власності на поміщицькі, удільні, монастирські та церковні землі і проголошення їх, а також лісів, вод і надр власністю трудового народу, встановлення 8-годинного робочого дня. Центральна Рада не зуміла створити міцну національну армію, здатну захистити народ від зовнішніх антиукраїнських сил і ліквідувати внутрішню анархію. У кінцевому рахунку, невдачі Центральної Ради були зумовлені недостатнім розвитком національного руху, нездатністю його керівників повести за собою мільйонні маси населення України.

Цивілізація – будь-яка форма існування живих істот, наділених розумом; історичні типи культур, локалізованих у часі та просторі; рівень суспільного розвитку і матеріальної культури, досягнутий суспільством.

Шовінізм – агресивна форма націоналізму, в основі якої лежить проповідь національної винятковості, протиставлення інтересів однієї нації інтересам іншої.

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

Абсолютна монархія – різновид монархічної форми правління, що характеризується юридичним і фактичним зосередженням усієї повноти державної і духовної (релігійної) влади у руках монарха. Різновидом абсолютної монархії є теократична монархія, у якій державна влада належить церковній ієрархії (Ватикан).

Абстрактне тлумачення – це вид офіційного тлумачення, що має загальний характер, тобто поширюється на всіх осіб, які опинилися в нормативно регламентованій ситуації, та всі врегульовані цією нормою випадки.

Автентичне тлумачення – це вид офіційного тлумачення, який здійснюється суб'єктом, що видав правовий акт, який підлягає інтерпретації.

Авторитарний режим – різновид антидемократичного державного режиму, який характеризується значним зосередженням державної влади у руках однієї або кількох осіб, звуженням політичних прав і свобод громадян та громадсько-політичних об'єднань, недопущенням політичної опозиції, наявність єдиної, обов'язкової політичної ідеології, приниження ролі представницьких органів влади, використанням насильства і позасудових методів примусу, спираючись на поліцейські та військові апарати.

Акт (правовий) – офіційний письмовий документ органу публічної влади, в якому вміщується правова норма (нормативно-правовий А.) або владний припис, винесений у результаті вирішення конкретної юридичної справи (правозастосовний акт).

Акт застосування права – правовий акт, що містить індивідуальний владний припис компетентного органу за результатами вирішення конкретної справи.

Акт регуляторний – прийнятий уповноваженим регуляторним органом: 1) нормативно-правовий акт, який або окремі положення якого спрямовані на правове регулювання господарських відносин, а також адміністративних відносин між регуляторними органами або іншими органами державної влади та суб'єктами господарювання або 2) інший офіційний письмовий документ, який встановлює, змінює чи скасовує норми права, застосовується неодноразово та щодо невизначеного кола осіб і який або окремі положення якого спрямовані на правове регулювання господарських відносин, а також адміністративних відносин між регуляторними органами або іншими органами державної влади та суб'єктами господарювання незалежно від того, чи вважається цей документ відповідно до закону, що регулює відносини у певній сфері, нормативно-правовим актом.

Акт тлумачення права – правовий акт, що містить роз'яснення змісту юридичної норми, сформульоване уповноваженим органом у межах компетенції та має обов'язковий характер для суб'єктів застосування норм, що роз'яснювалися.

Акт юридичний – акт (офіційний документ) волевиявлення держави, формально обов'язковий для виконання.

Акти законодавчої влади – офіційні документи, що приймаються вищими представницькими органами державної влади – парламентами. Це закони, декларації, постанови, інші акти. Юридичні форми, найменування та порядок їх прийняття визначаються в Україні Конституцією України та Регламентом Верховної Ради України.

Акти місцевих органів влади – офіційні документи, що приймаються у межах повноважень місцевими Радами народних депутатів, спрямовані на забезпечення виконання Конституції і законів України з урахуванням місцевих умов. Окреслені акти мають підзаконний характер та обов'язкові для виконання усіма розташованими на території Ради виконавчо-розпорядчими органами, підприємствами, установами, організаціями, посадовими особами та громадянами.

Акти органів виконавчої влади – офіційні документи, що приймаються у межах своїх повноважень органами виконавчої влади, спрямовані на забезпечення виконання законів Вони мають підзаконний характер – приймаються на підставі та з метою дотримання Конституції і законів України. Серед них розрізняють нормативні, ті що встановлюють норми права та носять загальний характер, та індивідуальні, спрямовані на вирішення конкретних питань і визначають (змінюють, припиняють) суб'єктивні права та юридичні обов'язки суб'єктів у сфері управління. Органами виконавчої влади приймаються постанови, розпорядження, накази, інструкції, устави, положення, рішення тощо.

Акти правозастосування – це індивідуальні правові акти компетентних органів, видані на основі юридичних фактів та норм права, які визначають права, обов'язки або міру юридичної відповідальності для конкретних осіб у конкретній юридичній справі. Відмінність акта правозастосування від нормативного акта полягає в тому, що перший індивідуалізований, адресований конкретним особам, а нормативні акти мають загальний характер. Їм властива функція індивідуального регулювання, звернена до конкретного суб'єкта або суб'єктів. Нормативні акти розраховані на багаторазове використання, а правозастосовчі – одноразової чинності. На відміну від нормативно-правових актів, акти правозастосування, виступаючи юридичними фактами, безпосередньо тягнуть за собою юридичні наслідки.

Акти тлумачення норм права (інтерпретаційно-правовий акт) – акт-документ, що містить роз'яснення змісту і порядку застосування правової норми, сформульоване уповноваженим органом у рамках його компетенції, та має обов'язкову силу для усіх тих, хто застосовує роз'яснені норми. Розрізняються акти аутентичного і легального тлумачення. Акти аутентичного тлумачення видаються тим самим органом, який видав норму, що тлумачиться. Акти легального тлумачення походять від компетентного органу у відношенні до акту, який виданий іншим органом.

Амністія – повне або часткове звільнення від відбування покарання або пом'якшення покарання певних категорій осіб, засуджених за вчинені злочини, припинення порушеного кримінального переслідування, а також зняття судимості з осіб, які відбули покарання або звільнені від нього. Амністія оголошується

актом, що видається вищим органом державної влади. Згідно з Конституцією України амністія оголошується законом України(ч. 3 ст. 92).

Аналогія закону – застосування до суспільних відносин, які не врегульовані відповідною правовою нормою, норм права, які регулюють подібні за змістом відносини у межах певної галузі права. Аналогія закону є засобом вирішення конкретних юридичних справ за наявності прогалин у чинному законодавстві України. Не припускається застосування аналогії закону у галузях кримінального та адміністративного права.

Аналогія права – застосування до суспільних відносин, які не врегульовані відповідною правовою нормою, і за відсутності норм права, які регулюють подібні за змістом відносини, загальних засад і принципів певної галузі права. Аналогія права використовується тоді, коли не можна застосовувати аналогію закону. Не припускається застосування аналогії права у галузях кримінального та адміністративного права.

Аналогія у праві – способи усунення прогалин у праві у окремих випадках застосування законів судами чи іншими юрисдикційними органами. Розрізняється аналогія закону та аналогія права. Аналогія закону передбачає вирішення справи чи окремого юридичного питання на підставі закону, що регулює схожі відносини. У свою чергу аналогія права визначає рішення справи чи окремого юридичного питання на підставі загальних начал і сенсу законодавства. Випадки аналогії застосовуються перш за все у цивільному, приватному праві, де суди не можуть посилатися на відсутність конкретного закону. Однак аналогія не застосовується у кримінальному та адміністративному праві, оскільки при їх застосуванні діє правило: "Немає злочину або проступку, немає покарання або стягнення, якщо немає закону".

Антидемократичний державний (державно-правовий) режим – вид державного режиму, при якому державна влада зосереджується в руках неконтрольованої народом групи осіб або в руках однієї особи і здійснюється більш жорсткими методами шляхом порушення прав і свобод людини та усуненням можливостей для вільного волевиявлення інтересів різних груп населення. Антидемократичний режим існує в наступних формах: деспотичний, тиранічний, тоталітарний, авторитарний.

Апарат держави – сукупність органів, за допомогою яких практично здійснюється державна влада, зазвичай будується за принципом поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову.

Апарат органів виконавчої влади – організаційно поєднана сукупність структурних підрозділів і посад, які призначені для здійснення консультативних чи обслуговуючих функцій щодо виконання відповідними органами закріплених за ними повноважень.

Апарат публічного управління – система органів управління, сукупність організацій держави і громадянського суспільства, що забезпечують реалізацію управлінських функцій держави, здійснення публічної політики, управління тією чи іншою сферою публічного життя, відповідно до покладених на них суспільно значущих функцій і повноважень. Важливу роль у реалізації управлінських функцій держави у системі публічного управління відіграють виконавчі органи

державної влади на чолі з урядом, які безпосередньо реалізують стратегічні та оперативні управлінські рішення, сприяють оптимізації ефективної роботи апарату публічного управління.

Апарат публічної влади – структурована сукупність усіх державних органів та органів місцевого самоврядування, які у визначених законодавством межах забезпечують упорядкування суспільної життєдіяльності з метою захисту прав, свобод і законних інтересів громадянина і людини, вирішення нагальних суспільно-політичних та соціально-економічних питань.

Апатриди – особи без громадянства, тобто ті, що не мають громадянства буд-якої держави.

Апеляційний суд – орган судової системи судів загальної юрисдикції, який є судом вищого рівня для місцевих судів і нижчого стосовно Верховного Суду. В Україні діють загальні та спеціалізовані апеляційні суди, які розглядають справи у апеляційному порядку відповідно до процесуального закону, по першій інстанції, що віднесені до їх підсудності законом, ведуть та аналізують судову статистику, вивчають і узагальнюють судову практику тощо.

Апеляція (звернення) – це оскарження рішення суду першої інстанції, яке не набрало законної сили, до суду вищої судової інстанції та перегляд ним оскаржуваного рішення і адміністративної справи в межах апеляційної скарги і позовних вимог, що були заявлені в суді першої інстанції.

Бездіяльність – певна форма поведінки особи, яка полягає у невиконанні нею дій, які вона повинна була і могла вчинити в силу покладених на неї посадових обов'язків і згідно з чинним законодавством України.

Бездомна особа – особа, яка перебуває у соціальному становищі бездомності. До бездомних осіб належать безпритульні особи та особи, які мають притулок.

Безпосереднє народовладдя – самостійна реалізація народом власної волі щодо власних інтересів (у цілому чи щодо частини суспільства або окремих осіб) або щодо інших народів і держав за їх згодою при сприянні політичних партій, їх блоків, інших складових механізму безпосередньої демократії або без них.

Безпосередня демократія – безпосереднє волевиявлення всього народу або його частини з метою здійснення суспільних функцій шляхом виборів, референдумів або в інших, не заборонених Конституцією і законами, формах.

Біженець – іноземний громадянин або особа без громадянства, яка внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, національності, ставлення до релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи або політичних переконань змушена залишити територію держави, громадянином якої вона є, або територію свого постійного проживання і не може або не бажає користуватися захистом цієї держави внаслідок зазначених побоювань, і щодо якої прийнято рішення про надання статусу біженця. У міжнародному праві питання біженців регулюється Конвенцією про правовий статус біженців 1951 р., яка у 1967 р. була доповнена протоколом. В Україні прийнято Закон України "Про біженців". Блокада воєнна, політична або економічна ізоляція чи оточення якоїсь держави (або її частини, групи держав, їх

збройних сил), насильницьке порушення її зовнішніх зв'язків з метою примусити виконувати вимоги організаторів блокади.

Біпатриди (біполіди) – (від лат. bis – двічі + грецьк. patris (patridos) – батьківщина, вітчизна) – особи, що мають громадянство двох чи більше держав, тобто подвійне громадянство.

Біпатризм – стан людини, яка перебуває одночасно в громадянстві двох та більше держав. Закон України "Про громадянство України" встановлює: якщо громадянин України набув громадянства (підданства) іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України; якщо іноземець набув громадянства України, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України.

Благодійна організація – недержавна організація, головною метою діяльності якої є здійснення благодійної діяльності в інтересах суспільства або окремих категорій осіб. Благодійні організації можуть утворюватись у формах членських благодійних організацій, благодійних фондів, благодійних установ, інших благодійних організацій (фондацій, місій, ліг тощо).

Буквальне тлумачення – це вид тлумачення, за якого зміст правової норми повністю збігається з її буквальним виразом.

Бюрократизм (у буквальному значенні – влада «бюро») – характеристика діяльності державних (муніципальних) службовців, виражає зловживання державною владою в особистих інтересах і на шкоду суспільству, але в рамках закону. Форми прояви бюрократизму – формалізм, тяганина та ін.

Верховенство закону – визнання конституції, закону вищим джерелом права. Як принцип правової системи В. з. дістало визнання в XVII–XIX ст. з формуванням громадянського суспільства і правової держави. Теоретичного обґрунтування набуло в працях Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо.

Верховенство Конституції (юридичне) – пріоритетне становище Конституції в системі національного законодавства України, її вища юридична сила щодо всіх інших правових актів. В. К. закріплене в ч. 2 ст. 8 Конституції України.

Верховенство права – це принцип діяльності органів державної влади, інших публічних та приватних суб'єктів на засадах законності, правової визначеності, рівності перед законом та недискримінації, забезпечення доступу до незалежного та неупередженого правосуддя, дотримання прав людини.

Верховна Рада України – єдиний, загальнонаціональний, представницький, колегіальний орган законодавчої влади в Україні. Верховна Рада України є однопалатним парламентом, його головними функціями є: представницька, законодавча, установча та функція парламентського контролю. Конституційний склад Верховної Ради України становить 450 народних депутатів, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Верховний Суд України – найвищий судовий орган у системі судів загальної юрисдикції. Верховний Суд України здійснює правосуддя, розглядає справи у касаційному порядку та у порядку виключного провадження; забезпечує

однакове застосування законодавства усіма судами загальної юрисдикції, дає роз'яснення з питань судової практики тощо.

Вето – акт глави держави, який забороняє або не допускає набрання законної сили прийнятого парламентом закону. Розрізняють абсолютне вето, тобто остаточне відхилення главою держави закону, прийнятого парламентом та відкладальне вето, тобто право глави держави на повернення зі своїми зауваженнями та сформульованими пропозиціями переданого йому на підпис закону до парламенту для повторного розгляду.

Вето (Президента України) – рішення Президента України, яке означає його відмову у підписанні закону, прийнятого Верховною Радою України. У випадку застосування права вето Президент повертає закон до Верховної ради України із своїми вмотивованими пропозиціями.

Вибори – передбачена Конституцією і законами України форма безпосереднього народовладдя, що являє собою волевиявлення народу з метою формування органів державної влади або місцевого самоврядування шляхом голосування.

Виборні особи – Президент України, народні депутати України, депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутати місцевих рад, сільські, селищні, міські голови.

Виборці – громадяни, включені до списку осіб, які відповідно до Конституції та законів мають право брати участь у виборах. В Україні це громадяни, які мають право голосу на виборах і на день їх проведення досягають 18 років та включені до списків осіб, які мають право брати участь у виборах. Не можуть бути виборцями громадяни, яких визнано судом недієздатними.

Виконавець (співвиконавець) – особа, яка у співучасті з іншими суб'єктами злочину безпосередньо чи шляхом використання інших осіб, що відповідно до закону не підлягають кримінальній відповідальності за скоєне, вчинила злочин, передбачений КК.

Виконавець злочину – особа, яка безпосередньо вчинила злочин. У разі співучасті виконавця злочину (співвиконавцем) є особа, яка разом з іншим суб'єктом злочину безпосередньо шляхом використання інших осіб, що відповідно до закону не підлягають кримінальній відповідальності за скоєне, вчинила злочин.

Виконавча влада – одна з гілок державної влади, єдина система виконавчо-розпорядчих державних органів, які здійснюють безпосереднє управління державними справами.

Виконавчі органи рад – органи, які відповідно до [Конституції України](#) та Закону України "Про місцеві самоврядування" від 21 травня 1997 р. створюються сільськими, селищними, міськими, районними в містах (у разі їх створення) радами для здійснення виконавчих функцій і повноважень місцевого самоврядування у межах, визначених цим та іншими законами.

Виконання законного наказу як обставина, що виключає злочинність діяння – правомірне заподіяння шкоди право-охоронюваним інтересам людини, суспільства або держави особою, зобов'язаною виконати цей наказ.

Вина – 1) психічне ставлення особи до вчинюваної протиправної дії або бездіяльності та її наслідків, виражене у формі умислу чи необережності. Вина є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину та однією з підстав кримінальної відповідальності за конкретно вчинений злочин; 2) у міжнародному праві – встановлений факт вчиненого суб'єктом міжнародного права протиправного діяння, що спричинює відповідальність. Вина є основним чинником встановлення міжнародно-правової відповідальності. На відміну від національного визначення вини в міжнародному праві не передбачено встановлення психічного ставлення правопорушника до своїх дій або бездіяльності та їх наслідків у формі умислу або необережності. Політична відповідальність завжди ґрунтується на наявності вини, а матеріальна відповідальність може ґрунтуватися на наявності вини і абсолютній відповідальності, що передбачена договором.

Вина – психічне ставлення особи до вчинюваної протиправної дії або бездіяльності та її наслідків, виражене у формі умислу чи необережності. Вина є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину та однією з підстав кримінальної відповідальності за конкретно вчинений злочин.

Виправданий ризик як обставина, що виключає злочинність діяння – вчинення діяння (дії або бездіяльності), пов'язаного із заподіянням шкоди правоохоронюваним інтересам особи, суспільства або держави для досягнення значної суспільно корисної мети, якщо ця мета у даній обстановці не могла бути досягнута неризикованою дією (бездіяльністю) і вжиті особою запобіжні заходи давали достатні підстави розраховувати на запобігання шкоди правоохоронюваним інтересам.

Вихід із громадянства – припинення правового зв'язку між індивідом і державою, що виражається в існуванні їх взаємних прав і обов'язків, за клопотанням особи у порядку, встановленому законом. Питання про вихід із громадянства в Україні вирішує Президент України. Підстави та порядок втрати громадянства регулюються Конституцією України та Законом України "Про громадянство".

Вища рада юстиції – колегіальний незалежний орган, відповідальний за формування високопрофесійного суддівського корпусу, а також за прийняття рішень стосовно порушень суддями і прокурорами вимог щодо несумісності та в межах своєї компетенції про їх дисциплінарну відповідальність.

Відповідальність юридична – вид відповідальності, сутність якої полягає у застосуванні до правопорушників передбачених законодавством санкцій, що забезпечується у примусовому порядку державою.

Влада – у загальному розумінні реальна здатність і можливість владно-можного суб'єкта впливати на діяльність і поведінку людей, примушувати їх виконувати його волю.

Внутрішні функції держави – напрямки діяльності держави, що здійснюються у межах її території і в яких конкретизується її внутрішня політика відносно економічних, ідеологічних, культурних та інших сторін життя суспільства.

Власність – це економічна категорія, що визначає основи суспільного і державного ладу. У соціальному житті відносини власності виступають як відносини між людьми у процесі привласнення ними матеріальних благ, здійснення обміну, розподілу та споживання для задоволення матеріальних і духовних потреб. Тому сутність відносин власності полягає в їх соціальному характері, оскільки відносини власності не можуть існувати поза суспільством.

Властивості (юридичні) Конституції України – її специфічні риси як Основного Закону, що відрізняють Конституцію України від інших нормативно-правових актів, характеризують її сутність і зміст. До В. (ю). К. У. належать: юридичне верховенство, стабільність, пряма дія норм, особливий механізм правового захисту.

Внутрішній суверенітет – це суверенітет у внутрішньополітичній сфері, який означає незалежність держави від інших суб'єктів політичної системи. Невід'ємна якість держави, що відображає її верховенство на своїй території.

Галузева типізація – це засіб нормотворчої техніки, який дозволяє закріпити норми права таким чином, щоб вони включались у певну галузь права.

Галузеві принципи права – це принципи, які притаманні певній галузі права, визначають її характер та напрями подальшого розвитку.

Галузь законодавства – сукупність усіх чинних нормативно-правових актів, що мають загальний предмет і метод правового регулювання.

Галузь права – певна сукупність правових норм, що мають окреслений предмет і метод правового регулювання.

Галузь права – сукупність правових норм, що регулюють якісно однорідну сферу суспільних відносин специфічним методом правового регулювання.

Гаранти прав і обов'язків – засоби й умови, які реально забезпечують повне і неухильне здійснення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків суб'єктів.

Гарантії законності – це об'єктивні умови і суб'єктивні фактори, а також спеціальні засоби, що забезпечують режим законності. До об'єктивних гарантій (умовами) відносяться економічні, політичні, ідеологічні, соціальні та правові. До суб'єктивних факторів відносяться стан правової науки, ефективність діяльності політичного керівництва та ін. Спеціальні засоби забезпечення законності – це юридичні й організаційні засоби, призначені виключно для забезпечення законності.

Гарантії прав людини і громадянина – система умов, засобів і способів, що забезпечують усім і кожному рівні правові можливості для виявлення, придбання та реалізації своїх прав і свобод. За сферою дії розрізняють міжнародно-правові (планетарні) гарантії, гарантії в рамках регіональних міжнародних співтовариств, внутрішньодержавні та автономні гарантії.

Гіпотеза – складова частина норми права, яка містить умови, обставини, за настанням чи ненастанням яких суб'єкти мають здійснювати свої права та обов'язки, непередбачені у диспозиції цієї норми.

Гіпотеза – частина норми права, в якій встановлені умови, за котрих діє правило, сформульоване в її диспозиції.

Глава держави – посадова особа або колегіальний орган, що здійснює верховне представництво держави у внутрішній та зовнішній політиці. Главою держави в Україні є Президент, який займає особливе місце у системі органів державної влади, виступає від її імені, є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, дотримання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

Глава уряду – керівник вищого колегіального органу у системі органів виконавчої влади. Главою уряду в Україні є Прем'єр-міністр України, який входить до складу Кабінету Міністрів України.

Готування до злочину – підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення злочину.

Громадське об'єднання – це добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів.

Громадянське суспільство – спільність вільних і рівноправних людей та їх об'єднань, кожній з яких держава забезпечує юридично рівні можливості бути власником, користуватися економічною свободою, мати надійний соціальний захист, брати участь у політичному житті держави.

Гуманістичні засади конституційного ладу України – основоположні принципи, які визначають і закріплюють провідну роль громадянина в державному будівництві та місцевому самоврядуванні. До Г. з. к. л. У. відносять принципи гуманізму та народного суверенітету.

Декларативні норми містять у собі положення програмного характеру, визначають завдання правового регулювання окремих видів суспільних відносин, містять нормативні оголошення.

Декларація – акт, який у загальній, принциповій формі передає основні властивості конституційно-правового регулювання, виражає наміри та зобов'язання учасників правових відносин.

Делеговані повноваження – повноваження органів виконавчої влади, надані органам місцевого самоврядування законом, а також повноваження органів місцевого самоврядування, які передаються відповідним місцевим державним адміністраціям за рішенням районних, обласних рад.

Делікт – порушення правових норм, за яке передбачена правова відповідальність.

Деліктоздатність – закріплена у законі здатність суб'єкта нести юридичну відповідальність за вчинене правопорушення.

Демократична держава – це держава, яка заснована на здійсненні народовладдя шляхом забезпечення прав громадян, їх рівної участі у формуванні державної влади і контролі за її діяльністю.

Демократичний державний (державно-правовий) режим – вид державного режиму, при якому державна влада здійснюється на основі рівної

участі громадян та їх об'єднань у формуванні державної політики, утворенні й діяльності державних органів, дотримання прав і свобод людини. Демократичний режим існує в наступних формах: ліберально-демократичний, консервативно-демократичний, радикально-демократичний.

Депутатська недоторканність – гарантія діяльності народного депутата України, яка полягає в особливому порядку притягнення депутата до кримінальної відповідальності, його затримання та арешту.

Депутатське запитання – це засіб одержання депутатом інформації або роз'яснення з тієї чи іншої проблеми. Відповідне запитання може бути оголошено на сесії Ради або дано депутату в індивідуальному порядку. Запитання не включається до порядку денного сесії, не обговорюється і рішення по ньому не приймається.

Депутатське звернення – викладена в письмовій формі пропозиція народного депутата, звернена до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, керівників підприємств, установ і організацій, об'єднань громадян здійснити певні дії, дати офіційне роз'яснення чи викласти позицію з питань, віднесених до їх компетенції.

Депутатський запит – це вимога народного депутата, народних депутатів чи комітету Верховної Ради України, яка заявляється на сесії Верховної Ради України до Президента України, до органів Верховної Ради України, до Кабінету Міністрів України, до керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ і організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування і форм власності, дати офіційну відповідь з питань, віднесених до їх компетенції.

Держава – суверенна, політико-територіальна організація публічної влади певної частини населення в соціально-неоднорідному суспільстві, що має спеціальний апарат управління і примусу, здатна за допомогою права робити свої веління загальнообов'язковими для населення всієї країни, а також здійснювати керівництво і управління загальносуспільними справами.

Державна влада – особливий різновид соціальної влади, яка поширюється на все суспільство, має публічно-політичний характер, здійснюється від імені держави спеціальними суб'єктами (органами держави та їхніми посадовими особами), які здатні регулювати і впливати на поведінку людей та спеціальними засобами домагатися здійснення своєї волі.

Державна служба – це професійна діяльність осіб, які обіймають посади в органах державної влади, установах і на підприємствах щодо практичного виконання їх функцій.

Державне підприємство – підприємство, що діє на основі державної власності.

Державний (державно-правовий) режим – сукупність способів та методів здійснення державної влади у суспільстві. Основними видами державно-правового режиму є демократичний та антидемократичний.

Державний апарат – система органів державної влади (державних органів), у діяльності яких здійснюється державна влада (у формі представницької демократії), реалізуються функції держави та забезпечується захист її інтересів.

Державний борг – загальна сума боргових зобов'язань держави з повернення отриманих та непогашених кредитів (позик) станом на звітну дату, що виникають внаслідок державного запозичення.

Державний Герб – відмінний знак, що є офіційною емблемою держави, яка зображується на прапорах, грошових знаках, печатках і деяких офіційних документах. Згідно з Конституцією України (ч. 3 ст. 20), Великий Д. Г. України встановлюється з урахуванням малого Д. Г. України та герба Війська Запорізького законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України. При цьому головним елементом Великого Д. Г. України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Д. Г. України ч. 4 ст. 20 Конституції України).

Державний Гімн – музикально-поетичний твір, який разом з Державним Гербом і Державним Прапором є офіційним символом держави. Конституція України (ч. 5 ст. 20) встановлює, що Д. Г. України є національний гімн на музику М. Вербицького із словами, затвердженими законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України. Текст Д. Г. України затверджено Законом України "Про Державний Гімн України" від 6 березня 2003 р.

Державний кордон України – лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України – суші, вод, надр, повітряного простору. Згідно із Законом України "Про державний кордон України" (1991), державний кордон України визначається рішеннями ВР України, а також міжнародними договорами України.

Державний лад – система соціальних, економічних і політичних відносин, які закріплені нормами конституційного права. Державний лад визначає основні організаційні форми та інститути механізму політичної влади у державі.

Державний орган – особа або група осіб, організованих у встановленому законом порядку, які виступають від імені держави, у зв'язку з чим наділені державно-владними повноваженнями.

Державний прапор – офіційний відмінний знак (емблема) держави, символ її суверенітету. Згідно з Конституцією України (ч. 2 ст. 20), Д. П. України являє собою стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів.

Державний примус (як метод здійснення державної влади) – психологічний, матеріальний або фізичний (насильницький) вплив повноважних органів і посадових осіб держави на особу з метою змусити (примусити її діяти з волі володарюючого суб'єкта, в інтересах суспільства і держави). Державний примус буває правовим і неправовим.

Державний примус (як метод здійснення державної влади) – психологічний, матеріальний або фізичний (насильницький) вплив повноважних органів і посадових осіб держави на особу з метою змусити (примусити її діяти з волі володарюючого суб'єкта, в інтересах суспільства і держави). Державний примус буває правовим і неправовим.

Державний службовець – це особа, яка обіймає посади в органах державної влади та інших державних організаціях щодо практичного виконання їх функцій та одержує заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету.

Державний суверенітет – верховенство, самостійність, повнота і єдність державної влади на території країни та її незалежність і рівноправність у відносинах з іншими державами. Декларацією про державний суверенітет від 16 липня 1990 року було проголошено про державний суверенітет України.

Державний устрій – адміністративно-територіальна організація державної влади, яка визначає правове положення окремих частин держави (територіальних одиниць), їх взаємовідносини між собою та з державою у цілому. За державним устроєм всі держави поділяються на прості (унітарні) та складні (федерація, конфедерація, імперія). Україна є унітарною державою з автономним утворенням.

Державні органи – організації, наділені державно-владними повноваженнями і покликані здійснювати від імені держави управлінські функції у суспільстві.

Державні підприємства – організації, що здійснюють функції держави у виробничій сфері, безпосередньо забезпечують виробництво матеріальних благ.

Державні символи – закріплені Конституцією та законами офіційні знаки чи звукові вирази, які в лаконічній формі відображають національно-державні та історико-культурні ідеї народу і символізують суверенітет держави.

Державні символи України – вищі відзнаки держави, закріплені в законодавстві країни офіційні знаки (зображення, предмети) чи звукові вираження, які в короткій формі передають одну або кілька ідей політичного чи історичного характеру та символізують суверенітет держави.

Державні установи – державні організації, які забезпечують здійснення функцій держави у невиробничій сфері.

Державні установи – організації, що здійснюють функції держави, пов'язані зі створенням нематеріальних благ.

Децентралізація – процес передання частини функцій і повноважень центральних органів виконавчої влади органам регіонального та місцевого самоврядування.

Децентралізація демократична – передбачає деволюцію частини державної виконавчої влади на рівень населення відповідних адміністративно-територіальних одиниць (територіальних громад, територіальних колективів) і тих органів, які воно обирає, тобто тут йде мова про місцеве самоврядування.

Джерело (форма) права – засіб його зовнішнього вияву, за допомогою якого право набуває формальної визначеності та загальнообов'язковості.

Диспозиція – частина норми права, в якій визначається певне правило поведінки, тобто те, що суб'єкт повинен (або може) вчинити чи утримуватися від певних дій.

Дисциплінарна відповідальність – 1) вид юридичної відповідальності, що полягає у застосуванні до особи, яка вчинила порушення трудової, навчальної, службової або військової дисципліни, заходів дисциплінарного впливу; 2) це

обов'язок державного службовця відповідати за здійснений ним дисциплінарний вчинок та нести міру стягнення, передбачену чинним законодавством.

Дисциплінарне стягнення – передбачений у нормативно-правовому акті захід примусового впливу, що застосовується органом, якому надано право прийняття на роботу, до працівника, що вчинив дисциплінарний проступок.

Дисциплінарний проступок – невиконання або неналежне виконання працівником покладених на нього законодавством про працю, колективним і трудовим договорами трудових обов'язків.

Дитина – особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно із законом, застосованим до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше. Законодавство визначає правовий статус: 1) дитини-сироти; 2) дитини, позбавленої батьківського піклування, 3) дитини, розлученої із сім'єю; 4) безпритульної дитини; 5) дитини-інваліда; 6) дитини біженця; 7) дитини, яка потребує додаткового захисту; 8) дитини, яка потребує тимчасового захисту (див. ст. 1 Закону України "Про охорону дитинства").

Дієздатність – передбачена нормами права здатність і юридична можливість особи своїми діями набувати і здійснювати права і обов'язки.

Дійове каяття – такі дії особи, які свідчать про щирий осуд вчиненого нею злочину і про прагнення усунути його наслідки.

Дія закону – обов'язковість виконання закону протягом певного часу, на певній території та щодо конкретного кола осіб, організацій та інших суб'єктів права.

Добровільна відмова при співучасті – своєчасне усунення особою за своєю волею особистої участі в злочині внаслідок прийнятого нею остаточного рішення при усвідомленні можливості доведення цього злочину іншими співучасниками до кінця.

Добровільна відмова – остаточне припинення особою за своєю волею готування до злочину або замаху на злочин, якщо при цьому вона усвідомлювала можливість доведення злочину до кінця.

Довічне позбавлення волі – вид покарання, яке встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується до осіб, визнаних винними у вчиненні тяжких злочинів, лише у випадках, спеціально передбачених Кримінальним кодексом України, якщо суд не вважає за можливе застосування позбавлення волі на певний строк. Довічне позбавлення волі є основним видом покарання. Довічне позбавлення волі не застосовується до осіб, які вчинили злочини у віці до 18 років, і до осіб у віці понад 65 років, а також до жінок, які були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент винесення вироку.

Дуалістична монархія – різновид обмеженої (конституційної) монархічної форми правління, якій притаманна подвійність (дуалізм) вищих органів державної влади і за якої монарх зосереджує у своїх руках виконавчу владу, а законодавчі повноваження розподіляються між ним і виборчим представницьким органом (парламентом).

Екологічне правопорушення – протиправне діяння (дія або бездіяльність), що порушує встановлений в Україні екологічний правопорядок. Е. п. є підставою для застосування до винних у його скоєнні фізичних і юридичних осіб юридичної

відповідальності – адміністративної, кримінальної, цивільно-правової і дисциплінарної. Різновидами Е. п. є відповідні адміністративні проступки і кримінальні злочини. Зміст Е. п., яке тягне за собою застосування юридичних санкцій, розкривається через особливості його складових елементів: суб'єкта, об'єкта, суб'єктивної та об'єктивної сторін. Суб'єктами Е. п. можуть бути підприємства, установи і організації, посадові особи і громадяни України, а також іноземці та особи без громадянства. Суб'єктивну сторону Е. п. становить вина у формі умислу або необережності. Об'єктом Е. п. є встановлений в Україні екологічний правопорядок. Е.п. характеризується: протиправністю діяння (бездіяльності), що тягне за собою порушення екологічного правопорядку; заподіянням шкоди або загрозою заподіяння її у сфері охорони навколишнього природного середовища і природокористування; причинним зв'язком між протиправним діянням (бездіяльністю) і шкодою від цього діяння (бездіяльності).

Економічні права – це можливість людини брати участь у виробництві матеріальних та інших благ.

Економічні функції держави – напрямки діяльності держави та її органів щодо регулювання сфери економічних відносин на засадах ринку і добросовісної конкуренції, створення умов для розвитку виробництва, захист різних форм власності.

Експатріація – вихід з громадянства, що відбувається за ініціативою самої особи за її клопотанням.

Екстрадиція (фр. extradition від лат. ex – з, поза + traditio – передача) – передача злочинців державою, на території якої він знаходиться, іншій державі на вимогу останньої з метою притягти злочинця до кримінальної відповідальності або виконання вироку, що набрав чинності.

Ексцес виконавця – вчинення виконавцем таких злочинних дій, що не охоплювалися ні прямим, ні непрямым умислом інших співучасників.

Електорат – корпус виборців, сукупність громадян, котрі користуються активним виборчим правом, тобто правом обирати когось до складу органу влади.

Еміграція (лат. emigratio – виселення, переселення) – виїзд за межі країни на постійне проживання.

Заборона – спосіб правового регулювання, який виражається у покладанні обов'язки утримуватися від певних дій (наприклад, роботодавцю заборонено залучати до надурочних робіт неповнолітніх).

Зайнятість – не заборонена законодавством діяльність осіб, пов'язана із задоволенням їх особистих та суспільних потреб з метою одержання доходу (заробітної плати) у грошовій або іншій формі, а також діяльність членів однієї сім'ї, які здійснюють господарську діяльність або працюють у суб'єктів господарювання, заснованих на їх власності, у тому числі безоплатно.

Закінчений злочин – діяння, яке містить всі ознаки складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК.

Закон – нормативно-правовий акт, прийнятий органом законодавчої влади держави або безпосередньо народом на референдумі, який регулює

найважливіші суспільні відносини, виражає волю та інтереси більшості населення, має вищу юридичну силу щодо інших нормативно-правових актів, особливий порядок прийняття, охороняється та гарантується державою. За своєю юридичною силою закони поділяється на: 1) конституції; 2) конституційні закони; 3) органічні закони; 4) звичайні (прості, поточні) закони.

Законність – правовий режим (стан) точного і неухильного виконання законів та підзаконних нормативно-правових актів держави усіма суб'єктами суспільних відносин (державою, її органами та посадовими особами, громадськими об'єднаннями, громадянами).

Законодавство – сукупність усіх чинних законів і підзаконних нормативно-правових актів вищих та центральних органів держави, що видаються уповноваженими правотворчими органами в межах їх компетенції.

Законодавча влада – одна із гілок державної влади, яка наділена повноваженнями щодо прийняття, зміни чи скасування законів. Законодавча владає самостійною відносно виконавчої і судової гілок влади. Відповідно до Конституції України єдиним органом законодавчої влади в Україні є Верховна Рада України.

Законодавча ініціатива – належить уповноваженим державним органам право внесення законопроекту до законодавчого органу.

Законодавчий процес – встановлений Конституцією і законами України порядок здійснення законодавчої функції ВР України та реалізація нею своїх законодавчих повноважень. Законодавчий процес складається, з таких стадій: 1) законодавча ініціатива; 2) розробка законопроекту; 3) попереднє обговорення законопроекту; 4) офіційне обговорення законопроекту на пленарних засіданнях Верховної Ради України (читання законопроекту); 5) прийняття закону; 6) підписання (промульгація) закону Президентом України; 7) оприлюднення (опублікування) закону; 8) набрання законом чинності.

Закономірності розвитку держави – стійкі, повторювані зв'язки, що характеризують самотність, цілісність держави та історичний процес його розвитку. Основною закономірністю вважається поступове історичне перетворення з примітивного, "варварського" освіти примусово-репресивного характеру в політичну організацію всього суспільства.

Законопроект – початковий текст закону, запропонований для розгляду законодавчому органу влади. Законопроект вправі вносити суб'єкти, які, мають право законодавчої ініціативи. Верховна Рада України може доручити розробку законопроекту парламентським комітетам, тимчасовій спеціальній комісії, Кабінету Міністрів України, міністерствам, колективами вчених-фахівців.

Замах на злочин – вчинення особою з прямим умислом діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини Кримінального кодексу України, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від її волі. Замах на злочин є закінченим, якщо особа виконала всі дії, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця, але злочин не було закінчено з

причин, які не залежали від її волі. Замах на злочин є незакінченим, якщо особа з причин, що не залежали від її волі, не вчинила усіх дій, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця.

Заява (клопотання) – це звернення громадян, у якому викладаються: 1) прохання про сприяння реалізації закріплених Конституцією та чинним законодавством своїх прав та інтересів; 2) прохання (клопотання) у письмовій формі про визнання за особою відповідного статусу, прав чи свобод; 3) повідомлення про порушення чинного законодавства; 4) повідомлення про недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, органів державної влади, їх посадових осіб, депутатів усіх рівнів, а також висловлення думки щодо поліпшення їх діяльності.

Заяви та звернення – акти ненормативного характеру, які містять заклики до парламентів, інших вищих органів інших країн здійснити певні дії (або утриматися від здійснення певних дій) з метою підтримання миру, подальшого розвитку дво- та багатосторонніх відносин, усунення джерел ускладнення міжнародного становища в цілому чи двосторонніх відносин.

Зворотна сила закону – поширення дії виданого закону на правовідносини, які виникли до набрання ним чинності. Зворотної дії у часі законодавчий акт не має, крім випадків, коли він пом'якшує або скасовує юридичну відповідальність.

Зловживання правом – діяння, при якому суб'єкт не порушує правові приписи, однак при цьому своїми діями він завдає шкоди оточуючим, тобто реалізує своє суб'єктивне право "на зло" іншим суб'єктам.

Зміст правовідносин – передбачена нормами права сукупність суб'єктивних прав та юридичних обов'язків суб'єктів правовідносин. Розрізняють юридичний і фактичний зміст правовідносин. Юридичний зміст – зафіксовані у нормах права реальні можливості суб'єктів правовідносин щодо здійснення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. Фактичний зміст – це фактична поведінка суб'єктів правовідносин, у межах якої реалізуються їхні суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Змішана (парламентсько-президентська або президентсько-парламентська) республіка – форма державного правління, за якої державна влада поєднує ознаки як парламентської, так і президентської республік. Залежно від співвідношення повноважень вищих органів державної влади розрізняють парламентсько-президентську і президентсько-парламентську республіки.

Зовнішні форми права – способи зовнішнього виразу норми, в якому вона набуває офіційності та загальнообов'язковості (нормативно-правовий акт, нормативний договір тощо).

Зовнішні функції держави – напрямки діяльності держави, що здійснюються за межами її території у взаємовідносинах з іншими державами та міжнародними організаціями, і в яких виявляється її зовнішня політика.

Ідеологія – система політичних, правових, моральних, релігійних, естетичних і філософських поглядів і ідей, в яких усвідомлюються і оцінюються відносини людей до дійсності. Система поглядів, ідей, що

характеризують яку-небудь соціальну групу, клас, політичну партію, суспільство.

Імперативний метод правового регулювання – метод, який приписує суб'єктам певний варіант поведінки в категоричній, владній формі.

Імперія– складна (союзна) держава, яка насильницьким шляхом об'єднала території суверенних багатонаціональних держав або їх частин з головною державою (метрополією).

Імпічмент – спеціальна процедура щодо притягнення до відповідальності вищих посадових осіб (президента, міністра тощо) у випадках порушення ними законів держави.

Імплементация (лат. impleo – "наповнюю", "виконую") – процес входження норм міжнародного права в національне законодавство.

Імунітет – особливий правовий статус іноземців, встановлений законодавством України і міжнародними договорами, що передбачає для іноземців-дипломатів чи співробітників дипломатичних представництв і консульських установ зарубіжних країн режим найбільшого сприяння.

Імунітет держави – принцип міжнародного права, що витікає з державного суверенітету і означає певні виключення з міжнародно-правових зобов'язань.

Інавгурація – урочиста процедура вступу на посаду Президента держави. В Україні вступ Президента на посаду відбувається з моменту складання присяги народом на урочистому засіданні ВР України. Приведення Президента України до присяги здійснює Голова Конституційного Суду України.

Інкорпорація – вид систематизації нормативних актів в одному збірнику на основі певного критерію (за алфавітом, хронологією, предметом правового регулювання тощо) без зміни їх внутрішнього змісту.

Іноземець – особа, яка не перебуває в громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав.

Іноземні громадяни (піддані) – особи, які перебувають на території держави не маючи її громадянства і є громадянами (підданими) іншої держави або держав.

Інститут права – частина норм певної галузі чи підгалузі права, що регулює конкретну групу або сторону однорідних відносин.

Інститут громадянства – сукупність законодавчих норм і доктринальних положень конституційного права, що являють собою структурний елемент правового статусу особи у частині її зв'язку з державою.

Інститути громадянського суспільства – суб'єкти громадської взаємодії, які наділені правами та обов'язками щодо захисту й реалізації своїх легітимних інтересів, і які в процесі своєї діяльності формують суспільні відносини, спрямовані на подальшу розбудову громадянського суспільства та на участь в управлінні державними справами, зокрема у формуванні та реалізації державної/публічної політики. Сьогодні в Україні до таких соціальних інститутів на законодавчому рівні віднесено: громадські організації, професійні і творчі спілки, організації роботодавців, благодійні та релігійні організації, органи

самоорганізації населення, незалежні засоби масової комунікації та інші не-підприємницькі товариства й установи.

Інструкція – 1) підзаконний нормативний акт, що видається міністерствами, керівниками інших центральних та місцевих органів державного управління в межах їхньої компетенції на основі і для виконання законів, указів, постанов і розпоряджень уряду та актів вищестоящих органів державного управління; 2) зведення правил, які регламентують виробничо-технічну діяльність.

Інформаційний запит – звернення з вимогою про надання можливості ознайомлення з офіційними документами.

Інформація – документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що мали або мають місце у суспільстві, державі та навколишньому середовищі.

Кабінет Міністрів України – вищий орган у системі органів виконавчої влади, відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України, що керується у своїй діяльності Конституцією, законами України, указами Президента України та постановами Верховної Ради України.

Кодекс – нормативно-правовий акт, в якому об'єднано і систематизовано правові норми, що регламентують відповідну сферу суспільних відносин. Кодекс, як правило, виступає основою певної галузі чи підгалузі законодавства.

Кодифікація – вид систематизації законодавства, який передбачає змістовну переробку (усунення розбіжностей і протиріч, скасування застарілих норм) нормативно-правових актів, що мають спільний предмет і метод правового регулювання та створення нового систематизованого нормативно-правового акту. Формами кодифікації є: основи законодавства, кодекси, статuti, положення, правила.

Колегіальність – принцип управління, за яким керівництво або прийняття рішення здійснюється групою уповноважених осіб (колегією), кожен із яких несе персональну відповідальність за певний напрямок діяльності.

Колегія органу виконавчої влади – це постійний колегіальний консультативно-дорадчий орган, який створюється в єдиначальних органах державного управління для колективного обговорення та вирішення питань, віднесених до компетенції відповідного органу, рішення якого втілюються в життя наказом керівника центрального органу виконавчої влади або розпорядженням голови місцевої державної адміністрації.

Колізійні норми – покликані усувати виникаючі протиріччя між правовими приписами.

Комітет Верховної Ради України – орган ВР України, що створюється з народних депутатів України для здійснення законопроектної роботи, підготовки та попереднього розгляду питань, віднесених до повноважень ВР України, виконання контрольних функцій.

Консолідація – зведення в одне ціле кількох чинних нормативних актів.

Конституційний лад – 1. Сукупність правовідносин, що виникають у зв'язку із застосуванням норм конституції та інших джерел галузі конституційного права. 2. Сукупність основоположних правовідносин, закріплених і нерідко спеціально виділених конституцією. 3. Система конституційних положень, здебільшого сутнісного характеру, котрі іноді наділені найвищим рівнем юридичної жорсткості.

Конституційний статус громадянина – загальні основоположні начала, за допомогою яких у конституції визначаються основні права, свободи й обов'язки громадянина, а також гарантії їх здійснення.

Конституційний Суд України є органом конституційної юрисдикції, який забезпечує верховенство [Конституції України](#), вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та у передбачених Конституцією України випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також інші повноваження відповідно до Конституції України.

Конституційні закони – нормативно-правові акти, які вносять зміни і доповнення в конституцію, приймаються в особливому, ускладненому порядку, мають таку саму юридичну силу, що й конституція.

Конституційні обов'язки – це закріплені Конституцією України вид і міра необхідної, обов'язкової поведінки людини і громадянина, що спрямована на забезпечення інтересів суспільства, держави, інших людей і за недотримання яких настає юридична відповідальність.

Конституційні принципи правового статусу особи – основні ідеї, відображені у Конституції і покладені в основу змісту й умов реалізації прав та обов'язків людини в державі.

Конституційно-правова відповідальність – особливий вид юридичної відповідальності, яка передбачається конституційно-правовими нормами і настає за конституційний делікт (правопорушення). К.-п. в. має політичний і моральний характер. її формами є: скасування або призупинення дії правового акта; дострокове припинення повноважень, усунення з поста; визнання виборів або результатів референдуму недійсними.

Конституційно-правова норма – загальнообов'язкове правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою з метою охорони та регулювання суспільних відносин, які становлять предмет галузі конституційного права. К.-п. н. характеризуються особливим змістом (регулюють особливе коло відносин), установчим характером приписів (визначають основи побудови правової системи та державного механізму), основоположним джерелом (Конституція України), особливостями структури (переважна більшість не містить санкції"), особливим колом суб'єктів (народ, держава тощо), загальнорегулятивним характером (норми-принципи, норми-дефініції, норми-програми тощо).

Конституційно-правовий статус особи – це правове положення особи у суспільстві і державі, сукупність їх прав, свобод, обов'язків і законних інтересів, що визнаються і гарантуються державою і закріплені в Конституції України.

Конституційно-правові відносини – суспільні відносини, врегульовані конституційно-правовими нормами, тобто відносини, суб'єкти яких

наділяються взаємними правами та обов'язками згідно з приписом конституційно-правової норми. К.-п. в. характеризуються специфічним змістом (пов'язані зі здійсненням публічної влади та реалізацією прав і свобод людини й громадянина), особливим суб'єктним складом, особливим механізмом реалізації прав та обов'язків суб'єктів (у значній частині цих відносин права та обов'язки суб'єктів реалізуються не безпосередньо, а через інші відносини).

Конституція України – Основний Закон держави, який визначає і закріплює суспільний та державний лад, порядок формування, організацію і компетенцію органів державної влади та місцевого самоврядування, адміністративно-територіальний устрій, правовий статус громадянина, приймається вищим представницьким органом держави або самим народом, має найвищу юридичну силу, особливу структуру та особливу процедуру прийняття. Чинна Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р.

Конституція – (від лат. Constitution – установа, устрій) – основний закон держави, єдиний нормативний акт найвищої юридичної сили, який регламентує засади функціонування політичної системи суспільства, встановлює засади державного ладу, порядок формування, організації і діяльності ключових ланок державного механізму, визначає принципи територіальної організації держави, закріплює основи правового статусу фізичної особи і її взаємовідносини з державою.

Контроль – функція управління, яка полягає в перевірці виконання завдань об'єктами управління, з метою отримання інформації щодо виконання завдань та вжиття своєчасних заходів для досягнення результату.

Конфедерація – складна (союзна) держава, тимчасовий союз суверенних держав, які добровільно об'єдналися на підставі договору для досягнення певних цілей у політичній, економічній та військових сферах зі збереженням свого суверенітету.

Конфіскація – примусове, безоплатне вилучення у власність держави всього або частини майна, що є особистою власністю засудженого. Конфіскація майна може бути призначена лише у випадках, передбачених Кримінальним кодексом України. Конфіскації підлягають майно, що є особистою власністю засудженого, його частка у спільній власності, акції, вклади в банках тощо. Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі і порядку, встановлених законом.

Корпоративні норми – це правила, що розробляються політичними партіями, громадськими організаціями, профспілками та іншими об'єднаннями з метою реалізації інтересів своїх членів.

Корупційне правопорушення – діяння, що містить ознаки корупції, вчинене особою, зазначеною у [частині першій](#) статті 3 Закону України [Про запобігання корупції](#) від 14.10.2014 р., за яке законом встановлено кримінальну, дисциплінарну та/або цивільно-правову відповідальність.

Корупція – 1) використання особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування чи іншими особами, визначеними законодавчими актами, наданих їм службових повноважень чи пов'язаних з ними

можливостей з метою одержання неправомірної вигоди, або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб, або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди цим особам, або на їх вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей; 2) негативне суспільне та публічно-владне явище, основою якого є протиправне використання свого службового чи посадового становища з метою отримання для себе чи інших осіб неправомірної вигоди.

Крайня необхідність – незлочинне заподіяння шкоди охоронюваним законом інтересам з метою усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи її правам, суспільним чи державним інтересам, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності. Діяння, вчинені у стані крайньої необхідності, хоча формально й містять ознаки злочину, але таким не вважаються і визнаються суспільно корисними.

Кримінальна відповідальність – вид юридичної відповідальності, який полягає у застосуванні до винної осудної фізичної особи, яка вчинила злочин, заходів державного осуду у вигляді позбавлення або обмеження особистого, майнового або іншого характеру (покарання), що визначається обвинувальним вироком суду. Підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого Кримінальним кодексом України. Кримінальна відповідальність – це об'єктивне право держави реагувати на вчинений злочин.

Культурні права й свободи – це суб'єктивні права людини в культурній сфері, певні можливості доступу до духовних здобутків свого народу і всього людства, їх засвоєння, використання й участі в подальшому їх розвитку.

Легалізація (офіційне визнання) – надання законної сили, узаконення об'єднань громадян – їх реєстрація або повідомлення про заснування.

Легальне (делеговане) тлумачення – це вид офіційного тлумачення, що здійснюється спеціально уповноваженим суб'єктом щодо правових актів, які видані іншими суб'єктами.

Локальний правовий акт – підзаконний нормативно-правовий акт, виданий адміністрацією підприємства, установи, організації, який є обов'язковим для певного, встановленого чинним законодавством, кола суб'єктів.

Матеріальна відповідальність – вид юридичної відповідальності, яка полягає в обов'язку однієї сторони трудового договору відшкодувати повністю або частково матеріальні збитки, заподіяні іншій стороні, протиправними і винними діями.

Матеріальне право – це підсистема права, норми якої визначають певну модель поведінки шляхом встановлення прав та обов'язків суб'єктів права.

Метод правового регулювання – засіб, за допомогою якого право впливає на суспільні відносини (заборона, винагорода, призначення відповідальності певного виду тощо).

Механізм держави – система нормативно визначених державних організацій, за посередництвом яких держава виконує покладені на неї завдання та реалізує функції.

Механізм держави – система нормативно визначених державних організацій, за посередництвом яких держава виконує покладені на неї завдання та реалізує функції.

Механізм правового регулювання – система спеціальних правових засобів, за допомогою яких здійснюється впорядкування суспільних відносин. До елементів механізму правового регулювання належать норми права, нормативно-правові акти, юридичні факти, правовідносини, акти реалізації, тлумачення та застосування норм права, законність, правосвідомість і правова культура.

Міжгалузева аналогія (субсидіарне застосування норм права) – це вирішення справи за наявності прогалини в законодавстві на основі норми права, яка регулює подібні відносини в суміжних галузях права.

Момент зупинення дії нормативно-правового акта – це календарна дата, з якої нормативно-правовий акт тимчасово перериває свою дію.

Момент набрання нормативно-правовим актом чинності – це календарна дата, з якої суб'єкти права повинні керуватися ним, виконувати і додержуватись його приписів.

Момент припинення дії нормативно-правового акта – це календарна дата, з якої нормативно-правовий акт остаточно втрачає чинність.

Монархія – форма державного правління, за якої вища державна влада повністю або частково належить одній особі – монарху і, як правило, передається у спадщину представникам правлячої династії. Монархія поділяється на необмежені і обмежені (конституційні).

Наказ – вид підзаконного нормативно-правового акту, розпорядчий документ, що видається керівниками міністерств, відомств, підприємств, установ, організацій тощо, в якому містяться норми права, які регулюють певні суспільні відносини. Наказ видається на основі та у виконання законів, указів Президента, постанов і розпоряджень уряду, наказів та вказівок вищестоящих органів. Наказ вступає в силу з моменту його видання.

Необмежена монархія – монархічна форма правління, за якої влада монарха ніким і нічим не обмежена. Різновидами необмеженої монархії є деспотична та абсолютна монархія.

Неофіційне тлумачення норм права – процес з'ясування та роз'яснення змісту правової норми, яке здійснюється будь-яким неуповноваженим суб'єктом права і тому воно позбавлене юридичної сили і не тягне за собою юридичних наслідків, тобто не є загальнообов'язковим для застосування. Неофіційне тлумачення норм права поділяється на доктринальне (здійснюється науковцями); професійне (здійснюється юристами-практиками); буденне (здійснюється громадянами, які не є фахівцями в сфері юриспруденції).

Норма права – загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, яке встановлене або санкціоноване державою і спрямоване на

врегулювання суспільних відносин шляхом надання їх учасникам юридичних прав і покладання на них юридичних обов'язків.

Нормативно-правовий акт – офіційний письмовий документ, прийнятий у встановленому законом порядку і формі уповноваженими на те суб'єктами правотворчості, який закріплює правило поведінки загального характеру, що забезпечується державою. Нормативно-правовий акт є основним джерелом права України. Нормативно-правові акти поділяються на закони та підзаконні акти.

Нормативно-правовий договір – письмова угода, в якій правила поведінки загального характеру встановлюються за взаємною згодою двох і більше суб'єктів правових відносин і забезпечується державою.

Нормативно-правовий припис – це форма закріплення в нормативно-правовому акті змісту норми права.

Нормотворча техніка – це система засобів і правил вираження та закріплення змісту нормативно-правових актів, використання якої забезпечує ясність, точність, чіткість та несуперечність цих актів.

Нормотворчість – це діяльність уповноважених на це суб'єктів з розробки, розгляду, прийняття та офіційного оприлюднення нормативно-правових актів, яка здійснюється за визначеною процедурою.

Об'єкт правопорушення – суспільні відносини, які охороняються нормами права та на які посягає конкретне правопорушення.

Об'єкти правовідносин – певні матеріальні, духовні та інші соціальні блага з приводу яких між суб'єктами виникають, змінюються чи припиняються правові відносини.

Об'єктивна сторона правопорушення – зовнішнє вираження протиправного діяння, яке посягає на об'єкт, що охороняється нормами права, завдає йому шкоди чи створює загрозу заподіяння шкоди.

Об'єктивне право – система діючих у державі загальнообов'язкових, формально визначених норм права, втілених у різних джерелах права і незалежних від індивідуальної свідомості суб'єкта права.

Обмежена (конституційна) монархія – монархічна форма правління, за якої влада монарха в тій чи іншій мірі обмежується конституцією та повноваженнями певних державних органів. Різновидами обмеженої (конституційно) монархії є дуалістична та парламентська монархія.

Оприлюднення закону – одна із стадій законодавчого процесу, яка полягає у доведенні до відома населення через визначені законодавством офіційні видання повного і точного тексту прийнятого закону. Значення цієї стадії полягає у тому, що неоприлюднені та, таким чином, не доведені до відома людей закони не застосовуються.

Орган держави – структурний елемент апарату держави, створений державою чи обраний безпосередньо народом колектив державних службовців (або один державний службовець), які наділені державно-владними повноваженнями та необхідними матеріально-технічними засобами для виконання завдань і функцій держави.

Органи виконавчої влади – різновид самостійних державних органів, призначених для здійснення виконавчих та розпорядчих функцій управлінського характеру щодо безпосереднього керівництва державними справами. Органи виконавчої влади класифікуються на: 1) вищі (Кабінет Міністрів України); 2) центральні (міністерства, державні комітети, центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом); 3) місцеві (державні адміністрації в областях, районах, районах Автономної Республіки Крим, містах Києві, Севастополі).

Парламентська монархія – різновид обмеженої (конституційної) монархічної форми правління, за якої влада монарха суттєво обмежена в усіх сферах здійснення державної влади, за монархом лише формально зберігається статус глави держави виключно із представницькими повноваженнями.

Парламентська республіка – форма державного правління, за якої державна влада належить парламенту, який обирається населенням країни і який формує повністю відповідальний перед ним уряд та інші вищі органи державної влади.

Підгалузь права – сукупність однорідних правових інститутів певної галузі права, що регулюють певну сферу суспільних відносин.

Підзаконні нормативно-правові акти – нормативно-правові акти, прийняті уповноваженими на те компетентними правотворчими державними органами на підставі та на виконання законів. Підзаконні нормативно-правові акти мають меншу юридичну силу, ніж будь-який закон і не можуть протирічити йому, а також не можуть змінювати або скасовувати норми законів. Підзаконні нормативно-правові акти поділяють на: 1) загальні (постанови Верховної Ради України, укази Президента України, постанови, розпорядження Кабінету Міністрів України, акти Конституційного Суду, Верховного Суду, Генерального прокурора України, вищих судів України); 2) відомчі (інструкції, вказівки, нормативні накази міністерств, державних комітетів, інших органів центральної виконавчої влади зі спеціальним статусом); 3) місцеві (рішення і нормативні ухвали місцевих рад, рішення виконавчих комітетів місцевих рад, нормативні накази управлінь і відділів обласних та районних державних адміністрацій); 4) локальні (інструкції та нормативні накази адміністрацій державних підприємств, установ, організацій).

Поділ влади – конституційне розмежування владних компетенцій та повноважень між законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади, кожна із якої має бути відносно самостійною, незалежною. Для узгодження їх дій Конституцією України передбачена система стримувань і противаг, що має на меті виключення можливості концентрації влади в руках одного органу.

Поділ влади – конституційне розмежування владних компетенцій та повноважень між законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади, кожна із якої має бути відносно самостійною, незалежною. Для узгодження їх дій Конституцією України передбачена система стримувань і противаг, що має на меті виключення можливості концентрації влади в руках одного органу.

Покарання – захід державного примусу, що застосовується за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає у передбаченому

законом обмеженні прав і свобод засудженого. Метою П. є виправлення засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів, як засудженими, так і іншими особами.

Політична система суспільства – система взаємозв'язаних та взаємодіючих об'єднань (організацій) людей, що базуються на різноманітних формах власності, що відображають інтереси та волю соціальних класів, верств, груп і націй, що реалізують політичну владу або борються за її здійснення в рамках права через державу.

Політичний режим – це методи здійснення політичної влади, підсумкове політичний стан у суспільстві, яке складається в результаті взаємодії і протиборства різних політичних сил, функціонування всіх політичних інститутів і характеризується демократизмом або антидемократизмом. Основні види політичного режиму – демократичний і недемократичний.

Права людини – 1) поняття, що характеризує коло соц. можливостей особистості в екон., політ., культурній та ін. сферах, які сучасні держави зобов'язані гарантувати. Поняття П.л. виникло в період Великої Французької революції (1789 р). Франц. просвітителі справедливо вважали, що влада і народ – не пани і раби, а рівноправні члени суспільства; 2) суб'єктивні права – це те, що належать людині як такій і на володіння якими може претендувати кожна людина незалежно від обставин.

Право на гідне існування – природне право, яке передбачає забезпечення засобів для існування, гідного відпочинку, а також можливостей для духовного вдосконалення.

Право(об'єктивне право) – система загальнообов'язкових, формально визначених, встановлених або санкціонованих і гарантованих державою правил поведінки загального характеру (норм права), які встановлюють права та обов'язки учасників правовідносин, виступають регулятором суспільних відносин та забезпечуються можливістю застосування державного примусу.

Правова держава – організація політичної влади, діяльність якої заснована на принципі верховенства права і закону, взаємній відповідальності держави і особи, визнанні і реальному забезпеченні прав і свобод людини і громадянина, окремих груп людей і громадянського суспільства в цілому.

Правова поведінка – передбачена нормами права соціально значима поведінка індивідуальних чи колективних суб'єктів, що контролюється їх свідомістю та волею і породжує відповідні юридичні наслідки. Існує два види Правової поведінки – 1) правомірна; 2) неправомірна.

Правова поведінка – соціально значуща поведінка суб'єктів, яка передбачена нормами права, підконтрольна свідомості та волі, а також має юрид. наслідки.

Правова презумпція – закріплене в законодавстві припущення про наявність або відсутність певних юридичних фактів.

Правова система – сукупність взаємопов'язаних, взаємодіючих і взаємоузгоджених правових засобів, за допомогою яких держава здійснює регулювання суспільних відносин. Правова система кожної держави має свою специфіку, структуру, мету, відносини, формується у визначений історичний

період та характеризується притаманними лише їй національними особливостями.

Правова інтерсуб'єктивність – спосіб осмислення права, згідно з яким зміст права виводиться з взаємодії правосуб'єктів; П.і. є відмінною рисою сучасних концепцій природного права.

Правова культура – невід'ємна частина культури суспільства в цілому, що виражає певний рівень розвитку правосвідомості і стану законності, які характеризують ступінь правоздатності і дієздатності громадян у вирішенні сусп. протиріч.

Правова онтологія – розділ філософії права, в якому вивчаються проблеми природи права і його основ, сутності права і форм його існування.

Правовий (судовий або адміністративний) прецедент – рішення з конкретної судової чи адміністративної справи, яке стає обов'язковим зразком при вирішенні у майбутньому аналогічних справ.

Правовий інститут – відокремлена всередині галузі права група юридичних норм, об'єднаних певною спільністю ознак регульованого ним виду однорідних суспільних відносин.

Правові відносини(правовідносини) – врегульовані нормами права суспільні зв'язки між суб'єктами права, які є носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, що забезпечуються державою. Правові відносини виникають на основі норм права і настанні юридичних фактів.

Правомірна поведінка – суспільно корисна, необхідна, бажана і допустима поведінка індивідуальних чи колективних суб'єктів, яка відповідає приписам правових норм, гарантується і охороняється державою.

Правопорушення – суспільно небезпечне винне протиправне діяння (дія або бездіяльність) деліктоздатного суб'єкта, за яке чинне законодавство передбачає юридичну відповідальність.

Правопорядок – відповідність суспільних відносин приписам норм права.

Правопорядок – фактичний стан упорядкованих правом суспільних відносин, який характеризується рівнем дотримання законності, забезпечення та реалізації прав і обов'язків усіх суб'єктів правовідносин.

Правосуб'єктність – здатність бути суб'єктом права (учасником правовідносин).

Предмет правового регулювання – певні суспільні відносини, що врегульовуються відповідною сукупністю правових норм.

Президентська республіка – республіка, в якій повноваження глави держави, а в деяких випадках і голови уряду, належать президентові, який обирається населенням шляхом прямих чи непрямих виборів і формує уряд, що підзвітний і не несе повної відповідальності перед парламентом.

Презумпція невинуватості – правове положення, за яким обвинувачений вважається невинуватим, поки його вину не буде доведено в установленому законом порядку.

Принципи права – основні засади, вихідні ідеї, положення, що відображають зміст права, його сутність і призначення у суспільстві,

визначають спрямованість правового регулювання і поширюються на усіх суб'єктів права.

Проступок – суспільно шкідлива протиправна винна (умисна або необережна) дія або бездіяльність, яка порушує приписи інших, крім Кримінального Кодексу України, норм права. П. діляться на види: 1) конституційні 2) адміністративні; 3) дисциплінарні; 4) цивільні.

Протекторат держави – засноване на письмових чи інших угодах нерівноправне об'єднання держав, в якому підопічна сторона передає державі-протекторату права на здійснення частини своїх суверенних прав на умовах збереження власної державності та одержання політичної, воєнної, фінансової допомоги, а також інших послуг.

Республіка – форма державного правління, за якої державна влада здійснюється представницькими органами (парламентом, президентом), які обираються населенням країни на певний, чітко визначений законодавством строк. Республіки поділяються на президентські, парламентські та змішані.

Розпорядження – вид підзаконного нормативно-правового акту; акт органу управління, який видається у межах його компетенції і має обов'язкову силу для юридичних і фізичних осіб, яким розпорядження адресоване. Розпорядження вступає в силу з моменту його видання.

Санкція – частина правової норми, де містяться вказівки на ті негативні наслідки, що настають для суб'єкта у випадку невиконання ним правил, визначених у диспозиції, або умов, встановлених у гіпотезі норми права.

Система законодавства – сукупність усіх упорядкованих певним чином нормативно-правових актів держави, які розподілені залежно від предмета правового регулювання на галузі та інститути законодавства. Система законодавства є зовнішньою формою вираження права.

Система права – обумовлена об'єктивними факторами внутрішня будова права, що характеризується єдністю і узгодженістю всіх її норм, розподілом їх на галузі, підгалузі та інститути. Система права є складовим елементом правової системи.

Систематизація нормативно-правових актів (законодавства) – діяльність компетентних державних органів та уповноважених організацій з упорядкування і вдосконалення чинних нормативно-правових актів, зведення їх у єдину внутрішню узгоджену систему. Основними видами систематизації є: інкорпорація кодифікація, консолідація.

Склад злочину – сукупність встановлених кримінальним законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, які визначають конкретне суспільно небезпечне діяння як злочинне. Склад злочину структурно складається з чотирьох обов'язкових елементів: об'єкт злочину, об'єктивна сторона, суб'єкт злочину, суб'єктивна сторона. Відсутність хоча б одного із зазначених елементів виключає склад злочину в цілому.

Склад правовідносин – комплексне поняття, що характеризує правовідносини під кутом зору їх змісту, суб'єктів і об'єктів.

Склад правопорушення – сукупність закріплених у законі об’єктивних і суб’єктивних ознак, за наявності яких, суспільно небезпечне винне протиправне діяння визнається конкретним правопорушенням.

Складна (союзна) держава – форма державного устрою, держава, яка утворилася з окремих державних утворень, які мали всі ознаки держави, але певну частину своїх суверенних прав передали вищим центральним органам союзної держави. Складні держави поділяються на федерації, конфедерації, імперії.

Соціальна влада – система відносин підпорядкування одних людей волі і дій інших. Структура будь-якого владношення складається з володарюючого суб’єкта (народ, клас, громада, рід, рада старійшин і вождь) і підвладного об’єкта (індивід, колектив, організація).

Стаття – структурна частина тексту певного джерела права, яка є словесно-документальною формою вираження норми права.

Суб’єкт правовідносин – учасник правових відносин, який має суб’єктивні права та здатний виконувати юридичні обов’язки. До суб’єктів правовідносин належать: 1) фізичні особи; 2) юридичні особи; 3) державні та громадські організації; 4) соціальні спільноти (народ, нація, населення відповідного регіону, територіальні громади та ін.).

Суб’єкт правопорушення – деліктоздатна фізична чи юридична особа, яка вчинила правопорушення. Рівень деліктоздатності фізичної особи залежить від її віку, стану психічного здоров’я, посади та інших обставин.

Суб’єктивна сторона правопорушення – внутрішнє психічне ставлення особи до вчиненого нею протиправного діяння та його негативних наслідків.

Суб’єктивне право – закріплене правовими засобами можливість конкретного суб’єкта здійснювати певні дії, вимагати дій від інших суб’єктів та звертатися до держави за захистом порушених прав.

Суб’єктивні права – передбачена правовою нормою вид і міра можливої чи дозволеної поведінки суб’єкта правовідносин із задоволенням своїх законних інтересів та потреб, забезпечується як юридичними обов’язками інших суб’єктів, так і захистом з боку держави.

Субординація – система підпорядкування нижчестоящих органів і посадових осіб вищим, виконання правил службової дисципліни.

Тип держави і права – модель або ідеальний, виражений в понятті, образ держави та права, в якому поєднуються загальні істотні риси визначеної групи державно-правових явищ і якому відповідає певний клас конкретних держав і конкретних правових систем.

Тлумачення норм права – інтелектуально-вольова діяльність суб’єктів права (компетентних державних органів та їхніх посадових осіб, інших фізичних і юридичних осіб) із з’ясування та роз’яснення дійсного змісту норм права з метою їх найбільш правильної реалізації, яка виражається у прийнятті інтерпретаційного акта. Тлумачення не вносить поправки, доповнення чи зміни до правової норми. Тлумачення норм права розрізняють: 1) за суб’єктами; 2) за обсягом; 3) за способами; 4) за аналогією.

Тоталітарний режим – різновид антидемократичного державного режиму, який характеризується зосередженням державної влади в руках правлячої верхівки або Однієї особи, всебічним і всеохоплюючим контролем держави над суспільством, підкоренням останнього державою, наявність загальнообов'язкової державної ідеології та репресивних методів управління.

Указ – назва підзаконного нормативно-правового акту, який видається Президентом України у межах його повноважень. Указ не повинен суперечити Конституції України та законам України і є обов'язковим для виконання на всій території України. Указ має вищу юридичну силу по відношенню до інших підзаконних актів.

Унітарна держава – проста держава, в якій адміністративно-територіальні одиниці не мають ознак суверенітету і не можуть бути суб'єктами політичних міжнародних відносин. Залежно від характеру державних утворень унітарні держави поділяються на централізовані і децентралізовані.

Фактичний зміст правовідносин – реально здійснювані учасниками правовідносин дії, спрямовані на реалізацію своїх прав і обов'язків.

Федерація – складна (союзна) держава, до складу якої входять на добровільній основі декілька державних утворень (суб'єктів федерації), які мають певну юридично визначену політичну самостійність. Федерація поділяється на територіальну і національну федерації.

Форма держави – система (спосіб) організації і здійснення державної влади в країні, взяту в єдності взаємозалежних трьох елементів: форми державного правління, форми державного устрою, форми державного режиму.

Форма державного правління – елемент форми держави, який характеризує порядок утворення, структуру і повноваження вищих органів державної влади, характер їх взаємовідносин між собою та населенням, способи легітимації державної влади. За формою державного правління усі держави поділяються на монархії та республіки.

Форма державного режиму – елемент форми держави, який характеризує політичну організацію влади, сукупність способів, прийомів, методів здійснення державної влади у суспільстві.

Форма державного устрою – елемент форми держави, який визначає територіальну організацію держави, спосіб поділу території держави на складові частини та порядок їх взаємовідносин між собою і з державою у цілому. За формою державного устрою всі держави поділяються на прості та складні.

Функції держави – основні напрямки діяльності держави, в яких відображаються та конкретизуються її завдання і цілі, виявляється сутність та соціальне призначення держави у суспільстві. Основні функції держави: 1) за соціальним значенням державної діяльності – основні та неосновні (додаткові); 2) за часом їх дії – постійні та тимчасові; 3) за сферою суспільного життя – гуманітарні, економічні та політичні; 4) за територіальною спрямованістю – внутрішні та зовнішні функції.

Функції права – основні напрями впливу права на суспільні відносини, що відображають його сутність і соціальне призначення у суспільстві, а також

способи організації суспільних відносин. Функції права поділяються на: 1) загальносоціальні; 2) спеціально-юридичні.

Юридична відповідальність – вид соціальної відповідальності, передбачений чинним законодавством обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних благ (особистого, майнового або організаційного характеру) за вчинене правопорушення. Юридична відповідальність відображає реакцію суспільства, держави на вчинене правопорушення. Види юридичної відповідальності: 1) конституційна 2) кримінальна; 3) адміністративна; 4) цивільна; 5) дисциплінарна; 6) матеріальна.

Юридичний зміст правовідносин – зафіксовані у нормах права суб'єктивні права та юридичні обов'язки їх кучасників (сторін).

Юридичні дії – вид юридичних фактів, обставини, які пов'язані з вольовою поведінкою суб'єкта правовідносин та характеризуються як зовнішній прояв його волі і свідомості. Усі юридичні дії поділяються на правомірні і неправомірні (протиправні). Правомірні дії – це вчинки суб'єктів, які відповідають приписам правових норм. Вони поділяються на юридичні акти та юридичні вчинки. Неправомірні(протиправні) дії – це вчинки суб'єктів, які чиняться всупереч приписам правових норм. Вони поділяються на проступки та злочини.

Юридичні обов'язки – передбачена правовою нормою і забезпечена можливістю державного примусу міра належної поведінки зобов'язаного суб'єкта, яку він повинен здійснити в інтересах уповноваженого суб'єкта.

Юридичні події – вид юридичних фактів, обставин або явища, виникнення, дія і припинення яких не залежить від волі суб'єктів правовідносин, але з настанням яких настають певні правові наслідки (смерть людини, загибель майна внаслідок стихійного лиха тощо).

Юридичні факти – передбачені нормами права конкретні життєві обставини, які зумовлюють виникнення, зміну або припинення правовідносин. За вольовим критерієм Юридичні факти поділяються на юридичні події та юридичні дії.

ІСТОРІЯ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО

Аббаньяно Нікола (1901–1977) – італійський філософ, представник екзистенціалізму. Обґрунтував оптимістичні прогнози людського існування, розглядаючи останні як “пошук сутності буття безпосередньо самою людиною”. Стверджував, що автентичний екзистенційний вибір є не інакше як спроба знайти у дійсному деяку єдність між минулим і майбутнім, яка б виключала неможливість наступного вибору. Основні твори: “Структура екзистенції”, “Позитивний екзистенціалізм” тощо.

Абеляр (Abelard, Abailard) П'єр (1079-1142) – франц. реліг. філософ і поет. У дискусії про природу універсалій (загальних понять) з раціоналістичних позицій розвинув вчення, що пізніше отримало назву концептуалізму. Основні твори: “Християнська теологія”, “Пізнай самого себе” тощо.

Августин Блаженний (лат. Augustinus Sanctus) Аврелій (354-430) – христ. реліг. філософ і церковний діяч, яскравий представник патристики. Визнаний святим католическою церквою. А. належить онтологічне обґрунтування буття Божого, що впливає з ідеї існування найдосконалішої істоти не тільки у людській свідомості, але й у дійсності. За А., світобудова – це процес безупинного божественного творіння. Місія, сенс життя кожної людини – у пізнанні істини (яка міститься в її богоданій душі) шляхом повсякденної духовної праці над собою, яка й приводить її до Бога. Основні твори: “Про Град Божій”, “Сповідь”.

Авенаріус Ріхард (1843–1896) – швейцарський філософ, родоначальник емпіріокритицизму. Вважав, що у досліді знімається протилежність матерії і духу, висунув теорію, згідно з якою “без суб'єкта немає об'єкта” (без свідомості немає матерії). Основні твори: “Філософія як пізнання світу у відповідності з принципом найменшої енергії”, “Критика чистого досвіду”.

Аверроес (Ібн Рушд, Абу-аль-Валід Мухаммед ібн-Ахмед) (1126–1198) – провідний араб. філософ на Заході; прагнув пов'язати вчення Аристотеля з ісламською теологією: існує тільки один активний розум – божественний розум, який актуалізує потенціальний інтелект. А. також належить вчення про вічність створеного світу і вчення про подвійність істини, яке поставило під загрозу поняття Бога, оскільки з'явилась можливість вирішення питання на користь пантеїзму. Найважливіші твори: “Коментарі до категорій Аристотеля”, “Про гармонію релігії та філософії” тощо.

Авіценна (Ібн Сіна, Абу Алі Хусейн ібн-Абдаллах) (980–1037) – араб. лікар і філософ перського походження. Здійснював спроби поєднати філософію Аристотеля з неоплатонізмом. Головні твори: “Настанови й зауваги”, “Поділ теоретичних (intellectual) наук” тощо.

Аврелій (лат. Aurelius) Марк (121-180), римський імператор, філософ-стоїк. Розвиток всесвіту пов'язував зі здійсненням природного (божественного) промислу, а людське щастя вбачав у досягненні злагоди з життям природи. Головна праця: “До самого себе” (у рос. перекладі “Наодинці з собою”).

Агностицизм (грец. *agnostos* – недоступний для пізнання) – філос. вчення, яке заперечує можливість пізнання суті речей та закономірностей розвитку дійсності.

Агон (грец. *agon* – змагання) – соц. форма мирного змагання, найбільш поширена у Стародавній Греції.

Адепт (лат. *adeptus* – такий, що досяг) – ревний прибічник якогось вчення або ідеї.

Айєр Алфред (1910–1989) – англ. філософ-неопозитивіст і логік. Питання філософії науки А. зводив до логічного аналізу мови науки з перекладом відповідних понять у логічно ясну і зрозумілу термінологію. Основні твори: “Основи емпіричного знання”, “Проблема знання” тощо.

Акоста Уріель (прибл. 1585-1640) – нідерландський філософ-раціоналіст. У творі “Приклад людського життя” А. обґрунтував ідею закону природи, притаманного людині від народження. Закон цей, за думкою А., поєднує людей взаємним коханням та слугує підґрунтям щодо розрізнення добра та зла. Наукова спадщина А. мала чималий вплив на становлення свідомості Б.Спінози.

Аксіологія (грец. *axios* – цінний і *logos* – вчення) – 1) узагальнені уявлення про блага, об’єкти, що є значимими для людини, є предметом її бажання, прагнення, інтересу; 2) філос. вчення про *цінності*.

Аксіологія публічного управління – 1) наука про ціннісні засади публічного управління, учення про природу духовних, моральних, естетичних та інших цінностей, їх зв’язок між собою і з соціальними, культурними чинниками та особистістю людини; 2) процес досягнення національних цілей, інтересів і цінностей через державні інститути з дотримання принципу відповідальності та підвищення правосвідомості (правовий вимір); забезпечення взаємодії всіх гілок влади, державного апарату та місцевої влади, зв’язку держави і громадськості в цілому (політичний вимір); досягнення професіоналізму та прозорості в публічно-управлінській діяльності при збереженні таких ціннісних ознак, як моральність і толерантність (організаційний вимір).

Аксіома (грец. *axioma* – прийняття положення) – вихідне положення, яке не потребує доказу, оскільки є абсолютно очевидним і складає основу доказу ін. положень.

Аксіоматичний метод – спосіб побудови наукової теорії, що передбачає відбір певних її положень в якості вихідних, з яких суто логічним шляхом доказів виводяться всі ін.

Альберт Великий (прибл. 1193–1280) – нім. філософ і теолог що мав надзвичайно широкі знання. А.В. став відомим завдяки критичному стилю мислення, але не створив своєї власної системи. А.В. перший видатний христ. аристотелік середньовіччя; сприяючи розвитку науки, різко відмежував її від теології. Він вважав методом наукового дослідження спостереження через проникнення у живе ціле буття; космос розумів як наповнену силами сукупність форм і розвивав вчення про реальну цілісність. А.В. доводив, що не можна протиставляти душу і тіло, що мораль виникає не із розуму, а має основу у совісті. Основні праці: “Коментарі до повчань Пітера Ломбарта”, “Коментарі до Псевдо-Діонісія”, “Про єдність інтелекту”.

Альтюссер Луи П'єр (1918-1990) – франц. філософ структуралістського спрямування. А. гуманізував марксистську теорію. А. применшував роль епістемології, а також тлумачив “філософію практики” як “практику філософії”. Головні праці: “Елементи автократії”, “З галузі філософії”.

Анаксагор (прибл. 500–428 до н.е.) із Клазомен – давньогрец. філософ, математик і астроном. Світогляд А. сформувався під впливом мілетської школи та онтології Парменіда. Багатоманітність тіл у природі зводив до різних незмінних, нескінченно малих чуттєво несприйманих елементів дійсного світу (що з часом були визначені як гомеомерії), які спочатку були у безпорядку змішані й утворили хаос. Світовий “розум” – найтонша і найлегша речовина – приводить їх в дію та впорядковує; він містить в собі повне космічне знання. За А., жодна річ не виникає, а також не зникає, а утворюється з поєднання вже існуючих речей. Пізнаним може бути, вважав А., тільки різне і суперечливе.

Анаксимандр (прибл. 610-540 до н.е.) з Мілету – давньогрец. філософ, учень Фалеса. Згідно космологічної теорії А. першоосновою всього суцього є “нескінченне всеохопне” (апейрон), яке розглядалося ним як означення, атрибут. За А., космогенез має три стадії: 1) виокремлення світового зародка з “нескінченного всеохопного”; 2) поділ зародка та поляризація внаслідок цього протилежностей: вологе холодне ядро і гаряча вогненна кора; 3) взаємодія та боротьба цих початків буття, наслідком чого є упорядкування Космосу. А. створив першу геометричну модель Всесвіту. А. обстоював небожественний характер природної еволюції. Головна праця – “Про природу”.

Ансельм (Anselm) Кентерберійський (1033-1109), англ. реліг. філософ італійського походження, представник ранньої схоластики августинського напрямку. А. розвинув т.зв. онтологічний доказ буття Бога, виводячи його з самого поняття Бога. А. вбачав у вірі умову раціонального знання, керуючись правилом: “вірую, щоб розуміти”. Основні твори: “Чому Бог став людиною”, “Книга роздумів і молитвословій” тощо.

Антисфен (прибл. 444–368 до н.е.) – давньогрец. філософ, засновник філос. школи кініків. А. вимагав відмовитися від задоволення надмірних потреб, виховання сильного характеру, проповідував повернення людини до простоти природного стану. Він доводив, що найбільшою насолодою є праця, а метою життя – добropорядність. Заперечуючи традиційні релігію і державу, вважав мудреців не громадянами якоїсь певної держави, а громадянами усього світу.

Античність (лат. *antiquus* – стародавній) – 1) у широкому значенні: стародавній світ; 2) у вузькому значенні: культура Стародавньої Греції і Риму. Культурна парадигма А. вважається фундаментом сучасної європ. цивілізації.

Апель Карл-Отто (народ. 1922) – нім. філософ, один із основоположників сучасної версії філософії постмодерну – парадигми комунікативної філософії. За визначенням А., “філософія сьогодні стикається з проблемою мови як основоположною проблематикою наукового утворення понять і теорій і своїх власних висловлювань, а це значить – осмисленого і інтерсуб’єктивно значущого вираження пізнання взагалі”. А. аналізує роль мови не тільки в герменевтичних процедурах “понятійного мислення, предметного пізнання і

осмисленої дії”, які протікають у межах суб’єкт-об’єктного відношення, але й, передусім, в контексті суб’єкт-суб’єктного відношення. Головні праці: “Трансформація філософії”, “Дискурс і відповідальність: Проблема переходу до постконвенційної моралі” тощо.

Аристип (прибл. 435 – прибл. 355 до н.е.) – давньогрец. філософ, засновник кіренської, або гедонічної, школи. Вчив, що пізнання базується на одних лише сприйняттях, причини яких, однак, пізнати неможливо. А. вважав сприйняття ін. людей недоступним щодо суб’єкта пізнання, він міг тільки користуватися їх висловами. За А., мудрець насолоджується задоволеннями, не піддаючись тому, щоб вони заволоділи ним. Він доводив, що не варто ремствувати на минуле чи боятися майбутнього: в мисленні, як і в діях, значення слід надавати лише теперішньому; тільки ним ми можемо вільно розпоряджатися.

Аристотель (384–322 до н.е.) – найвидатніший давньогрец. філософ, учень Платона, вихователь Олександра Македонського, що створив *перипатетичну школу* – Ліцей. А. розробив систему формальної логіки, філос. апарат і стиль наукового мислення, які сприйняті переважно наступною філос. культурою західноєвроп. цивілізації; створив оригінальне вчення про основні принципи буття: про можливість та здійснення, форму та матерію, діючу причину та мету. Першодвигуном світобудови А. вважав одвічний і нерухомий “розум” (нус), а внутрішніми спонукальними силами речей – ідеї (форми, *ейдоси*). В етиці обґрунтовував значення розумової поведінки людини як істоти суспільної. Серед творів: “Фізика”, “Про душу” та ін.

Арон Раймон (1905–1983) – франц. філософ, соціолог і публіцист, один із родоначальників теорії “індустріального суспільства”. У своїх працях звертався до порівняльно-істор. аналізу з використанням концепції “соц. індустріалізації” або “технологічного детермінізму”, що переросла в теорію “індустріального суспільства”.

Асмус Валентин Фердинандович (1894-1975) – видатний укр. та рос. філософ. Вищу філос. освіту здобув в Київському ун-ті, з 1940 р. – доктор філос. наук. А. першим з радянських філософів був обраний дійсним членом Міжнар. ін.-ту філософії у Парижі. В центрі наукових досліджень А. проблеми історії філософії, логіки та естетики. Головні праці А. присвячені аналізу кантівської філос. спадщини (напр. “Діалектика Канта”, “Філософія Імануїла Канта”), а також творчості Платона, Декарта тощо.

Атомізм – вчення давньогрец. філософії про атомарну природу всього суцього. Основоположником науково оформленого А. визнаний *Демокрит*, який вважав, що матерія складається з найдрібніших часток – атомів.

Баденська школа – одна з течій неокантіанства у ХХ ст., що отримала таку назву у зв’язку з тим, що її головні представники *В.Віндельбанд* (1848-1915) та *Г.Ріккерт* (1863-1936) працювали переважно у Гейдельберзькому та Фрейбурзькому ун-тах землі Баден. Б.ш., виходячи з кантівської філос. концепції, протиставляла буття або суще належному; вважала, що наукові поняття – не відображення реальності, а її перетворення у думці. Їхні ідеї були

сприйнятті і розвинені представниками ін. соц.-гуманітарних наук – соціології, естетики тощо (М.Вебером, І.Коном, Е.Ласком, Г.Мюнстербергером та ін.).

Башляр Гастон (1884–1962) – франц. філософ, представник критичного раціоналізму. Виходячи не з метафізичного протиставлення, а з постійної взаємодії раціонального (розуму) і емпіричного (практики), Б. прагнув філос. осмислити значення плідних ідей у науці і роль знання у суспільстві. Головні праці: “Новітній науковий дух”, “Прикладний раціоналізм” тощо.

Беккарія (Beccaria) Чезаре (1738-1794) – італ. юрист та просвітник, який висунув на основі критичного аналізу сучасного йому кримінального права та судової практики ідеї про домірність покарання щодо злочину, рівність всіх перед законом, неприпустимість тортур тощо. Діяльність Б. відіграла важливу роль у формуванні демократичних принципів кримінального права.

Бекон Роджер (1214–1292) – англ. філософ і природознавець, противник клерикалізму. Послідовно проводив відокремлення теології від світських наук (філософії); дослід, експеримент і математику вважав наріжним камінням усієї науки. Закликав вчених свого часу перейти від авторитетів до речей, від точок зору до джерел, від суперечок до дослідів, від книг до природи. Основні праці: “Короткий курс філософії”, “Короткий курс теології” тощо.

Бекон Френсіс (1561–1626) – англ. держ. діяч і філософ, родоначальник сучасного англ. емпіризму. Найважливіше завдання науки вбачав у підкоренні природи і доцільному перетворенні культури на підставі пізнання природи. Для цього, за Б., людині необхідно відмовитися від забобонів і хибних уявлень (ідолів). Єдино надійним джерелом пізнання, за Б., є дослід (спостереження і експеримент), а єдино правильним методом пізнання – індукція, яка веде до пізнання законів; від них можна знову спуститися до досліду, прийти до тих винаходів, які зміцнюють владу людини над природою, оскільки людина здатна здійснити те, про що вона знає. Головна праця “Нова Атлантида”.

Белл (Bell) Даніел (народився у 1919) – амер. соціолог, один з авторів концепцій *деїдеологізації* та *постіндустріального суспільства*. Серед головних суперечностей цього суспільства Б. визначає як провідну – між культурою та економікою. Визначальним чинником культури постіндустріального суспільства Б. вважає самореалізацію спільноти, а не окремого індивіда. Основні праці: “Прихід постіндустріального суспільства: Спроба соціального передбачення”, “Комунітаризм та його критики” тощо.

Бергсон Анрі Луї (1859–1941) – франц. філософ, один з найвидатніших представників філософії життя та інтуїтивізму. Вважав, що мозок є для мислення механічним знаряддям, яким воно користується, і що розум може осягати лише все мертве і застигле, дане у неорганічній природі, а не життя, яке по суті не може бути пізнаним за допомогою понять. Життя може бути осягнуте тільки завдяки власним переживанням, інтуїції. Основні праці: “Час і свобода волі”, “Творча еволюція” тощо.

Берклі Джордж (1685–1753) – англ. теолог і філософ. Вважав, що зовнішній світ не існує незалежно від сприйняття і мислення. Буття речей полягає лише у тому, що вони сприймаються; взагалі немає нічого реально

існуючого, крім субстанції духу, душі і власного Я. Головні твори: “Нова теорія бачення”, “Трактат про принципи людського знання” тощо.

Бетті Еміліо (1890-1970) – італ. правознавець і філософ, один з провідних представників сучасної *герменевтики*. Б. обстоював ідеал об’єктивного розуміння втілень духа у смислонаповнених формах, значущих виявах життя, текстах культури, духовних вартостях. Він розробив наступні чотири критерії тлумачення пам’яток духовної культури: 1) герменевтичної автономії об’єкта та іманентності стандартів герменевтики; 2) цілісності та зв’язаності значень герменевтичних досліджень; 3) актуальності розуміння значень смислонаповнених форм; 4) герменевтичної відповідності значення (у сенсі досягнення герменевтичної гармонізації й погодженості між інтерпретатором та спонукою від об’єкта). Б. обґрунтував особливості герменевтичної методології. Основні праці: “Загальна теорія інтерпретації”, “Герменевтика як загальна методологія вчення про дух”.

Бехер Еріх (1882–1929) – нім. філософ, представник критичного реалізму і віталізму. Вважав, що у світовій історії і в людському бутті, починаючи з самих примітивних форм і закінчуючи вищими творіннями культури, діють індивідуальні псих. сили.

Боден Жан (1530-1596) – видатний франц. політ. мислитель, соціолог, правознавець, засновник концепції держ. суверенітету, створення світської (незалежної від церкви) держави. Основні твори: “Шість книг про республіку”, “Театр природи” тощо.

Бодріяр Жан (народився у 1929) – визначний франц. соціолог і філософ, теоретик “смерті модерну”. У 80-х рр. ХХ ст. Б. розробив теорію нового постмодерністського суспільства, в якій обґрунтував оригінальне бачення соц. досвіду та стадій істор. процесу. Він також заклав основи нової метафізичної теорії. Головні твори: “Суспільство споживання”, “Стратегії фатальностей”.

Брентано Франц (1838–1917) – нім. філософ, з 1864 р. – катол. священник. За сумніви у вірі у 1873 р. позбавлений духовного сану і відлучений від катол. церкви. Послідовник філософії Аристотеля і катол. неосхоластики. Був рішучим противником Канта і німецького ідеалізму, на противагу останньому захищав яскраво виражений реалізм. Є засновником інтенціональної психології як вчення про псих. феномени. У галузі метафізики прагнув обґрунтувати вільний христ. теїзм. Основні твори: “Про майбутнє філософії”, “Вступ до психології почуттів” тощо.

Бруно Джордано (1548–1600) – італ. натураліст і філософ, з 1563 р. – домініканський монах, у 1576 р. втік з монастиря; за час 16-річного мандрювання Швейцарією, Францією, Англією, Німеччиною проповідував своє вчення. У Венеції був схоплений інквізицією і засуджений до страти за ересь. Створив геніальний пантеїстичний світогляд, який проповідував з поетичною силою і поетичним натхненням. Всесвіт є Бог, він нескінченний, численні сонця з їх планетами рухаються в ньому своїми орбітами. Цей нескінченний, рухомий своїми внутрішніми силами універсум є єдино суцільним і живим, як субстанція він залишається вічним і незмінним. Одиначні речі приймають участь у вічному дусі і житті згідно зі ступенем розвитку своєї організації, однак вони

піддаються змінам. У світі немає нічого неживого, все одушевлене. Бог не може вимагати від нас більших почесей, аніж ті, які ми йому виявимо, якщо будемо вивчати закони руху і розвитку універсуму і жити згідно з цими законами. Будь-яке пізнання природного закону є моральною справою.

Бубер Мартін (1878–1965) – євр. реліг. філос. Прагнув дати тлумачення сутності характеру єврейського народу і його історії. Життя єврея проявляється “здебільшого у відносинах, аніж у своїй сутності; він жертвує собою заради вигоди, якщо має мілку душу, і присвячує себе ідеї, якщо має душу велику. Але він ніколи або майже ніколи не зживається з оточуючими речами так, щоб ставитися до них зі спокійною увагою і турботливо берегти їх, щоб перебувати в любові до навколишнього світу і бути впевненим у своєму існуванні”. Головною якістю душі єврея Б. вважав пафос, прагнення неможливого. Головні твори: “Я і Ти”, “Релігія і філософія” тощо.

Бьоме Якоб (1575–1624) – нім. містик, що створив складну систему космології. За Б. із першооснови, яка є вічною єдністю, безмовністю без сутності, вічним спокоєм і нічим, силою прагнення до “дещо” породжується божество, потім Богом – вічна природа, потім владою Божою – духовний світ і як останнє породження – земний світ. В усьому, навіть у Богу, міститься як добре, так і зле начало. Серед основних праць: “Про народження й означення усіх сутностей”, “Христософія, або шлях до Христа” та ін.

Відродження – 1) у загальноприйнятому істор. значенні: епоха Ренесансу (XIV – поч. XVII ст.ст.) як перехідний період від Середньовіччя до Нового часу, протягом якого на основі звернення до спадщини античності у сфері культури європ. держав яскраво відбилось прагнення засобами мистецтва, філософії затвердити ідеали гуманізму, гармонійного розвитку особистості в її органічному зв’язку зі світобудовою; 2) у більш широкому розумінні: істор. поворот у розвитку суспільства, окремих його сфер і навіть структур, пов’язаний насамперед з ідейним піднесенням на основі звернення до позитивної спадщини минулого, особливо до культурних витоків і нац. традицій з метою забезпечення перспективи сусп. прогресу.

Вільнодумство – стосовно релігії: течія сусп. думки, вихідним пунктом якої є визнання права розуму на критичний розгляд релігії та вільне дослідження оточуючого світу.

Віталізм (лат. *vita* – життя) – 1) вчення, що виникло у стародавності і таке, що постійно модифікується, про якісну відмінність *життя* від неживої природи, про наявність особливих факторів і сил, від яких залежать властивості живих організмів; 2) течія в біології, що визнає наявність в організмі нематеріальної, непізнаної сили (“життєвої сили”, “душі” тощо), яка керує життєвими явищами і забезпечує його цілісність.

Волюнтаризм (лат. *voluntas* – воля) – напрямок у філософії, що проголошує першоосновою буття волю.

Вебер Макс (Карл Еміль Максиміліан) (1864–1920) – видатний нім. соціолог, соц. філософ, історик, економіст, юрист. Створив соц.-філос. парадигму, головною перевагою якої є ідея *раціональності*, що методологічно екстраполюється на всі сфери людської життєдіяльності. В., спираючись на

неокантіанську *гносеологію*, здійснив розмежування досвідного знання і цінності; розробив концепцію “розуміння”, в якій соціальна дія пояснюється через тлумачення індивідуальних мотивів, а також теорію ідеальних типів – уявних конструкцій істор. процесу. В. обґрунтував вирішальне значення *протестантизму* як раціональної релігії, раціонального права та управління (*бюрократія*), раціонального грошового обігу у становленні західноєвр. капіталізму за допомогою послідовної раціональної регуляції поведінки суб’єктів господарської діяльності з метою досягнення граничної екон. ефективності. Головні твори В.: “Національна держава та народногосподарська політика”, “Протестантська етика і дух капіталізму”, “Господарство і суспільство”.

Веди (санскр. *veda* – священне знання) – найдавніші пам’ятки індійської реліг. літератури, що складались протягом багатьох століть (кін. II – поч. I тис. до н.е.). В. складаються з 4 збірників: Рігведа, Самаведа, Яджурведа, Атхарваведа.

Венцль Алоїз (1887–1967) – нім. філос., який прагнув поєднати методи і результати сучасної біології і фізики з філософією і релігією з метою отримання загальнообов’язкових положень про дійсність і для побудови теорії свободи.

Вернадський Володимир Іванович (1863–1945) – видатний вчений, мислитель і сусп. діяч, перший президент Української академії наук (1918–1921). В. відомий як створювач нових напрямків у науці: геохімії, біогеохімії, радіології та біосферології. Ідеї В. відіграли величезну роль у формуванні сучасної парадигми природознавства і наукової картини світу. Заслугою В. є розробка засад цілісного вчення про *біосферу* як живу *речовину*, що організує земну оболонку, її *еволюцію у ноосферу*, в якій людський розум і розвиток наукової думки стануть вирішальною умовою прогресу людства. Вчення В. про взаємодію природи і суспільства сприяло формуванню сучасної *екологічної свідомості*. В. розвинув традицію *російського космізму*, що спиралася на ідею життєвої єдності людства і космосу. Основні твори: “Біосфера і ноосфера”, “Наукова думка як планетарне явище” тощо.

Винниченко Володимир Кирилович (1880–1951) – один з найвидатніших укр. мислителів ХХ ст., держ. і політ. діяч, митець, публіцист, літератор, автор етико-філос. теорії конкордизму. Світоглядна позиція В. характеризується тенденцією до синтезу суперечливих підходів на ґрунті загальнолюдських цінностей. Його творчий доробок – це значною мірою прагнення віднайти відповідь на питання щодо можливості запобігти домінуванню тварино-хижих виявів людської істоти над людяністю в ній. В. вважав, що людина через гріхопадіння порушила властиву їй від природи рівновагу й “погодження сил” та впала в дискордію чи розлад сил, що спричинило розвиток її агресивності. На думку В., і капіталізм, і держ. соціалізм є наслідком хворобливого ускладнення розвитку такої людини. Альтернатива такому перебігу історії – конкордизм, що як філос. підхід містить умову “усуспільнення” людиною самої себе: погодженість її із собою, ін. людьми та природою. Серед головних філос. творів – соц. утопічний роман “Сонячна машина”.

Віко Джамбаттиста (1668-1774) – видатний італ. мислитель, філософ Нового часу, найважливішим внеском якого в розвиток філософії було осмислення історії як головного чинника людської діяльності. Основною одиницею історії В. вважав громадянський світ, утворений спільнотою однотипних народів. Він обстоював думку, за якою життєвий цикл кожного народу вичерпувався трьома основними епохами, які аналогічні періодам життя самої людини: дитинству, юності та зрілості. В. обґрунтовував, що своєрідність кожної з цих епох визначається особливостями міфологічного, релігійного та наукового рівня світогляду, мистецтва, мови, писемності того чи ін. народу. Головні твори: “Універсальне право”, “Основи нової науки про спільну природу націй”.

Віндельбанд Вільгельм (1848-1915) – нім. філософ, керманіч баденської школи неокантіанства. Започаткований ним підхід дістав назву нормативізму чи телеологічного критицизму. Згідно з такою методологією предметом філософії постає не те, що є (тобто – той чи ін. вияв, вимір буття), а те, що має бути – належне, ідеали, цінності. У цьому сенсі В. визначив філософію як “критичну науку про загальнообов’язкові цінності”, а з її позицій тлумачив історію як низку циклів їх усвідомлення й втілення. Головні праці: “Про свободу волі”, “Філософія культури і трансцендентальний ідеалізм” тощо.

Вітгенштейн Людвіг (1889–1951) – австр. філософ, неопозитивіст. Вважав, що пізнання є відображенням фактів, які не залежать один від одного. В. доводив, що судження є “функціями істинності” одиничних висловлювань про факти, тобто такими, які можуть бути виведені з них логічним шляхом. Він обстоював думку, що логіці притаманний виключно тавтологічний характер і вона нічого не стверджує про дійсність, тому наука помилилася б, якби стала ураховувати логіку мови. Головні твори: “Логіко-філософський трактат”, “Філософські дослідження”.

Вольтер, справжнє ім’я Франсуа Марі Аруе (1694–1778) – знаменитий франц. філософ і письменник епохи франц. Просвітництва. Вважав, що пізнання трансцендентного (напр., при вирішенні питання відносно безсмертя душі і свободи людської волі) неможливе, і особливо активно боровся з церквою через її догматизм. Всупереч позиції Руссо, В. особливо підкреслював цінність культури, зображував історію людства як історію боротьби людини за прогрес і освіту.

Г’юм Дейвід (1711-1776) – англ. історик, філософ-агностик. Позиція Г. визначалася трьома принципами асоціації: подібності, суміжності та причини й наслідку. Вихідною категорією його філософії є *досвід*, який, за Г., складається із сприйнятів та ідей, тому, хоча буденна свідомість і доводить реальність існування зовнішнього світу, досвід це довести не в змозі. В цілому для Г. проблема співвідношення *буття* і *духу* постала як доконечно не розв’язана. В етиці Г. висував критерієм моралі принцип корисності. У сфері релігієзнавства Г. з позиції скептицизму заперечував існування дива. Головні праці: “Трактат про людську природу”, “Дослідження стосовно принципів моралі” тощо.

Габермас Юрген (народився у 1929) – видатний нім. філософ ХХ ст., провідний представник комунікативного напрямку в філософії. В річищі герменевтично-прагматично-лінгвістичного повороту Г. реконструював неомарксистську критичну теорію суспільства на засадах теорії комунікативної дії. Г. розвинув систему пост конвенційної етики, що ґрунтується на консенсуально-дискурсивній легітимації соц. інституцій. На відміну від *Апеля*, Г. заперечує трансцендентально-прагматичне граничне обґрунтування норм, зводячи його до процедурного досягнення консенсусу в реальній комунікації. Основні твори: “Пізнання та інтерес”, “Теорія комунікативної дії” тощо.

Габріоль Соломон бен Іегуда, ібн (1020/21– 1069/70) – перший євр. філософ Заходу. В універсальній матерії розрізняв тілесну і духовну; душа теж є матерією. Тільки Бог – форма без матерії, від нього бере початок воля, яка творить і рухає світ, пов’язує між собою форму і матерію.

Гадамер Ганс-Георг (1900-2001) – видатний нім. філософ ХХ ст., основоположник філос. *герменевтики*. Г. надає герменевтиці універсального характеру, вбачаючи її завдання не в тому, щоб розробити метод розуміння, а в тому, щоб прояснити природу цього розуміння, умови, за яких воно здійснюється. Всезагальну основу герменевтичного феномена Г. вбачає у скінченності людського існування. Світ людського буття, як вважає Г., не стільки пізнається за допомогою суто раціонально-теоретичних засобів, скільки осягається через співпереживання, випробування, дослідження, набуття життєвого досвіду. Вихідні схеми життєдіяльності (поведінки і орієнтації), на думку Г., людина здобуває в процесі засвоєння мови, тобто ще на стадії до понятійної інтеріоризації надбань культури: на цій стадії формуються глибинні підвалини людського досвіду, які відкладаються у мовних структурах. Тому мову Г. обстоював як фундаментальне підґрунтя самої можливості людського буття – здійснення буття як розуміння. Основні праці: “Істина і метод”, “Діалог і діалектика” тощо.

Гайдеггер Мартін (1889-1976) – видатний нім. філософ ХХ ст., творчість якого мала вирішальний вплив на формування сучасної філософської герменевтики, екзистенціалізму, антропології, філософії мови, пост структуралізму та психоаналізу. Творчість “раннього” Г. (до 1930 р.) базувалася в основному на парадигмальних ідеях його вчителя *Гуссерля*. Починаючи з доповіді “Про сутність істини”, Г. трансформується в самотнього філософа, що створив власну філософську систему універсальної феноменологічної онтології. Справжнє мислення, за Г., має осмислювати саме Буття, яке визначає різні виміри Буття суцього, а не лише один із них. Якщо “ранній” Г. осмислює Буття статично як горизонтну єдність різних видів Буття суцього, то “пізній” Г. переосмислює Буття як Подію, яка в стримуючому від виявлення себе посиленні (“епохе”) визначає той спосіб Буття суцього, який відкривається людині. Головні твори: “Буття і час”, “Феноменологія і теологія” тощо.

Галілей Галілео (1564–1642) – італ. математик, фізик, астроном і мислитель. Вимагав відкинути авторитет у питаннях науки, сумніватися, базувати всезагальні положення на спостереженні та експерименті, вживати індуктивний метод умовиводу. Прибічник раціоналізму, вважав, що світ можна

пізнати виключно механічним способом, за допомогою математики, механіки, розуму.

Гаман Іоганн Георг (1730-1788) – нім. філософ, прибічник вчення про *безпосереднє знання*, який виступав проти ідей *просвітництва* та *раціоналізму*, протиставивши їм віру у творчу силу містичної інтуїції. Г. висловив ідею про єдність протилежностей як всезагальний закон *буття*, вплинувши на формування поглядів *І.Г. Фіхте*, *Ф.В.І. Шеллінга*, *Г.В.Ф. Гегеля*. Головний твір – “Хрестові походи філолога” (1762).

Гартман Едуард (1842–1906) – нім. філософ, який прагнув за допомогою спекулятивно-індуктивного методу із змісту свідомості вивести те, що знаходиться по той бік свідомості, тобто світ несвідомого. В індивідах це несвідоме створює свідомість, яка є душою. Наскільки вищим і досконалішим стає свідомість в ході світового процесу, настільки більше вона досягає розуміння того, що будь-яке бажання породжує нещастя і тільки відмова від нього приводить до кращого із можливих станів – до небожності. Принцип практичної філософії полягає в тому, щоб викрити будь-яку псевдомораль, спрямовану на досягнення щастя, а також мету несвідомого – спасіння світу від бажань – зробити метою свідомості. Основні праці: “Філософія позасвідомого”, “Феноменологія моральної свідомості” тощо.

Гартман Микола (1882–1950) – нім. філософ, котрий вважав, що в філософії мова йде про дослідження світу явищ, який складається з різноманітних прошарків буття (неорганічного, органічного, духовного), з яких кожний вищий прошарок бере початок у нижчому, не будучи повністю детермінованим останнім. При цьому в усіх сферах існують проблеми, які не є вирішеними до кінця, власне метафізичні проблеми, які належать до проблемного мислення. Основні форми буття (існування, життя, свідомість, дух, свобода тощо) вічно залишаються загадковими, непізнаними. Світ, по суті, є лише одним світом. Приписувати цій світовій єдності деяку “ідею”, напр., у формі “Бога”, було б недоцільно. До метафізичних, не вирішених до кінця, питань філософії належить також питання про знаходження людини між дійсністю і ідеальною вимогою, між каузальною, реальною і теологічною ціннісною детермінованістю. Тільки через людину цінності впливають теологічно детермінованим чином на каузально детермінований світ. Звідси виникає влада людини над речами, яка дозволяє їй втручатися у природний перебіг подій і змінювати його за власною волею.

Гегель Георг Вільгельм Фрідріх (1770–1831) – видатний нім. філософ. Створив на об’єктивно-ідеалістичному ґрунті систематичну теорію діалектики. Її центральне поняття – розвиток – є характеристикою діяльності Абсолюту (світового духу), його надчасового руху у сфері чистої моралі і конкретних категорій, його переходу у відчужений стан інобуття – у природу, його повернення до себе і до людини у формах псих. діяльності індивіда (“суб’єктивний дух”), надіндивідуального “об’єктивного духу” (право, мораль і моральність – сім’я, громадянське суспільство і держава) і “абсолютного духу” (мистецтво, релігія, філософія як форми самосвідомості духу). За Г., протиріччя – внутрішнє джерело розвитку як сходження від абстрактного до конкретного.

З таких позицій Г. Обстоює думку, що історія – це “прогрес духу у свідомості свободи”, який послідовно реалізується через “дух” окремих народів. Головні праці: “Феноменологія духу” (1805), “Наука логіки” (1812-1815), “Основи філософії права” (1821) та ін.

Гейзинга Йоган (1872-1945) – датський філософ, історик. Г. розробив теорію Буття людини як “гри”. У трактаті “Homo Ludens” (“Людина граюча”) обґрунтував наскрізне значення гри у розвитку основних культурних форм людства – не лише у мистецтві, а й в філософії, наці, політиці, юриспруденції, військовій справі тощо. Г. відкидає психофізіологічні уявлення про підпорядкування функції гри будь-яким біологічним цілям та обстоює неможливість редукції буттєвого феномена гри до фактів пізнавального і псих. життя. Він виявляє визначну роль гри в людській історії. Головні праці: “Сутінки Середньовіччя”, “Тінь прийдешнього”.

Гекслі Томас Генрі (1825–1895) – англ. філософ і природознавець. Еволюціоніст і агностик, вважав матеріалістичне розуміння життя єдиною плідною природничо-науковою гіпотезою, оскільки воно не забуває про те, що матерія і сила є лише назвами певних станів свідомості і що “закон є лише правилом, яке завжди має силу у досліді і від якого ми очікуємо, що він завжди матиме силу”.

Гелен Арнольд (1904–1976) – нім. філософ, який вважав, що особливе положення людини обумовлене відсутністю інстинкту самозбереження. Надлишок спонукань, який виникає таким чином, що можна показати на прикладі рухів, потребує керування. За думкою Г., людина – не “мисляча істота”, а істота, яка пізнає практично, працює для свого майбутнього, формує і виправляє саму себе і навколишній світ згідно з певним принципом, створює культуру. Головні твори: “Теорія свободи волі”, “Душа в технічну епоху” та ін.

Гельвецій (Helveticus) Клод Адріан (1715–1771) – франц. філософ і психолог. Виводив потреби, пристрасті, ідеї, судження, вчинки людини з її почуттєвої здатності відчуття. В почуттєвих відчуттях – голоді, спразі тощо – потрібно шукати причину, яка примушує людей обробляти землю, об’єднуватися у суспільство і укладати договори. Мотивом усієї діяльності є любов людини до себе, тому проповідь моралі нічого не дає. Кращий законодавець – той, хто може знищити розподіл сусп. і приватних інтересів. Основні праці: “Про розум” (1758), “Про людину” (1773, видана посмертно).

Гельмгольц (Helmholtz) Герман Людвіг Фердінанд (1821-1894) – видатний нім. вчений, автор фундаментальних праць з фізики, біофізики, фізіології та психології. Г. уперше (1847) математично обґрунтував закон збереження енергії, розкрив його всезагальний характер; увів поняття вільної і зв’язаної енергії; розробив термодинамічну теорію хімічних процесів; виміряв швидкість поширення нервового імпульсу тощо.

Геракліт Ефеський (прибл. 544–483 до н.е.) – давньогрец. філософ. Г. вчив, що світ не створений ніким із богів і людей, а завжди був, є і буде вічно живим огнем, який закономірно спалахує і знову закономірно згасає. Із всесильного божественного першовогню, який є чистим розумом, логосом, шляхом розколу і боротьби, за Г., виникла множина речей (“шлях донизу”);

злагода і мир ведуть до оціпеніння, поки оціпеніння знов не перетвориться на єдність першовогню (“шлях доверху”). У цьому вічному русі доверху і донизу із Єдиного, як вважав Г., походить усе і із усього – Єдине. Все тече, але у цій течії панує логос як закон, який пізнають лиш деякі. Війна, на думку Г., є батьком усіх речей, і в одних вона виявляє богів, в інших – людей, в одних – рабів, в інших – вільних. Він доводив, що мудрість є пізнання розуму, логосу, який панує в усьому і править усім через усе; бути мудрим – означає схилитися перед цим розумом і підкорятися йому. Тільки шляхом підкорення законам розуму, які виражаються як в держ. устрої, так і в природі, людина, за Г., може набути душевної ясності, яка створює її вище щастя. Головна праця Г. – “Про природу”.

Гербарт Іоганн Фрідріх (1776–1841) – нім. філософ, що припускав існування множин простих реальних сутностей, кожній із яких відповідає проста якість, яка сама себе зберігає. Душа, за Г., – проста реальна сутність, місце якій у мозку. Джерелом естетичних та етичних ідей є недовільні судження смаку. Нормами морального життя як окремої людини, так і всього суспільства, на думку Г., слугують практичні ідеї: 1) внутрішньої свободи, 2) досконалості, 3) доброго відношення, 4) права, 5) справедливості. В державі ці ідеї стають ідеями правового суспільства, систем: заробітної платні, управління, культури. Основі твори: “Загальна теорія освіти”, “Загальна практична філософія” тощо.

Гердер Іоганн Готфрід (1744–1803) – нім. філософ. Прагнув в усякому бутті і події виявити тенденцію до вищої мети. Простір і час суть поняття, взяті з досліду, форма і матерія пізнання в їх джерелі також не відірвані одна від одної. Замість “критики розуму” потрібна фізіологія людських пізнавальних здібностей. В історії, як і в природі, все розвивається із певних природних умов згідно з суворими законами. Закон прогресу в історії базується на законі прогресу в природі; історія є прогресивним розвитком до гуманізму. Речі не походять одна від одної, а все розвивається з Бога – вічного і нескінченного кореня усіх речей, і світові закономірність та порядок є вираженням божественної сили і розуму. Найвідоміші праці Г. – “Ідеї до філософії історії людства” (1784-1791).

Гете Іоганн Вольфганг (1749–1832) – видатний німецький поет і мислитель. Вищим символом світогляду Г. є Бог-природа, в якій вічне життя, становлення і рух відкривають нам, “як вона розчиняє твердиню в дусі, як вона продукти духу перетворює в твердиню”. Дух і матерія, душа і тіло, думка і протяжність, воля і рух – основні властивості Всього, які взаємодоповнюють одне одного. “Людина як дійсна істота поставлена в центр дійсного світу і наділена такими органами, що вона може пізнавати дійсне і можливе. Вона, очевидно, є органом почуттів природи. Не всі однаковою мірою, але всі рівномірно пізнають природу. Але лише в самих високих, самих великих людях природа усвідомлює саму себе, і вона відчуває і мислить те, що є і відбувається в усі часи”. Г. тверезо і реалістично мислив про можливість предметного пізнання: “Нічого не потрібно шукати за явищами, вони самі суть теорії”. Серед головних творів: “Досвід та ідея”, “Аналіз і синтез”.

Гносеологія (грец. *gnosis* – пізнання і *logos* – вчення, поняття) – одна з фундаментальних філос. дисциплін, яка вивчає пізнання, його роль у людській життєдіяльності, рушійні сили, суперечливість пізнання, критерії й ознаки істинних знань.

Гоббс Томас (1588–1679) – видатний англ. філософ початку епохи Нового часу. Г. розвинув вчення механістичного матеріалізму, спираючись на концепцію свого попередника Ф.Бекона. Відкинувши ідею божественного встановлення суспільства, Г. розвинув *теорію суспільного договору*. Головні праці Г.: “Філософські елементи вчення про громадянина” (1642), “Левіафан” (1651), “Основи філософії” (1642-1658).

Гольбах Поль Анрі (1723–1789) – франц. філософ, автор “Системи природи” – головного твору франц. матеріалізму й атеїзму, в якому стверджується вічність матерії, що у процесі поступового розвитку і зміни породжує всю багатоманітність реального світу.

Горкгаймер Макс (1895-1973) – видатний нім. філософ і соціолог ХХ ст., один з засновників Франкфуртської школи. На першому етапі своєї творчості створив оригінальну критичну теорію, яка справила значний вплив на формування сучасної некласичної філософської думки у Західній Європі. На другому етапі своєї наукової діяльності Г. полишає неомарксистську парадигму. Під впливом переосмислення ідейної спадщини *Шопенгауєра* та *Ніцше* Г. переходить до пошуку шляхів подолання інструментального мислення і освоєння такого типу мислення, яке постає нон-конформістським стосовно будь-якої реальності. На третьому, заключному, етапі свого творчого шляху Г. вдається до розробки негативної теології. Основні твори: “Потьмарення розуму. Критика індустріального розуму”, “Критична теорія” (в 2-х т.) та ін.

Гроцій Гуго де Гроот (1583–1645) – нідерландський гуманіст, мислитель, теоретик права, держ. діяч. Досліджував питання міжнар., цивільного, кримінального права, війни і миру, влади і держ. устрою. Завдання філософії права Г. вбачав у розкритті раціоналістичними засобами абсолютного, незмінного, рівного для всіх народів і часів права, наданого самою природою, а тому такого, яке стоїть вище позитивного права. Поняття права у Г. має два значення. У першому значенні право – це моральна якість, яка дозволяє людині мати певні речі або робити певні вчинки (право в суб’єктивному смислі). У другому значенні поняття права тотожне поняттю закону (право в об’єктивному смислі). Г. вважав, що закони природного права беруть початок у самій природі розуму, а тому вони такі ж вічні, як і сам розум. Згідно з його вченням, навіть сам Бог не може змінити начал природного права. Державу ж Г. визначав як вічне, повне і верховне суспільство, утворене для охорони людського права і для загальної користі. Основні праці: “Три книги про право війни і миру”, “Про істину християнської релігії”.

Гуманізм (лат. *humanus* – людський, людяний) – напрямок сусп. думки, що виник в епоху *Відродження*, згідно з яким людина розглядається як вища цінність, захищається її свобода і всебічний розвиток.

Гуманність (лат. *humanus* – людяний) – обумовлена моральними нормами і цінностями система установок особистості на соц. об’єкти (людину, групу,

живу істоту), що виражається у свідомості переживаннями жалю і реалізується у спілкуванні і діяльності, в актах сприяння, співучасті, допомоги.

Гуссерль Едмунд (1859–1938) – видатний нім. філософ, засновник феноменологічної школи. Г. зміст знання зводив до світу феноменів”, який щільно зв’язаний зі свідомістю суб’єкта і визначається предметоутворюючими інтенціональними актами свідомості, тобто її спрямованістю. Аналіз цього “світу” привів Г. до висновку про існування певної його структури, низки “шарів” феноменів, які разом з тим виступають і як структура самого суб’єкту – “чистого Я”. Пізніше Г. звертається до дослідження “життєвого світу” окремих суб’єктів, розглядаючи його як і раніше як результат поетапного конструювання суб’єктом (на цей раз кожним окремо, а не “чистим Я”) сфери своїх предметів. Г. критикував науку того часу, яка втратила, на його думку, ядро пізнавальних проблем – розуміння творчої активності суб’єкта. Основні праці Г.: “Філософія як сувора наука” (1911); “Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія” (1954, посмертно) та ін.

Гьоффінг Херальд (1843–1931) – датський філософ, критичний позитивіст. Відхиляв будь-яке теологічне або метафізичне обґрунтування етики. Основною ідеєю його філософії релігії є положення, що істинна життєва віра може вирости тільки з власного досвіду і особистих розумів.

Дамаскін Йоан (прибл. 675 – до 753) – видатний візантійський теолог і філософ, систематизатор грец. патристики. Д. заклав основи схоластичного методу та доводив підпорядкування філософії теології. Головна його праця “Джерело знання” є розлогим тлумаченням основних теологічних і філос. понять. Цією працею Д. завершує розробку неоплатонівської традиції у філософії. Його вчення справило значний вплив на розвиток середньовічної релігійної філософії у Європі.

Дедуктивний метод – спосіб дослідження або викладання, який базується на логічно послідовному переході від загальних положень до окремих.

Дедукція (лат. *deduction* – виведення) – один з головних способів міркування (умовиводу) та методів дослідження. Під Д. у широкому смислі розуміється будь-який висновок взагалі; у більш специфічному й найбільш вживаному смислі – доказ або вивід твердження (наслідку) з одного або декількох ін. тверджень (посилань) на основі законів формальної логіки, який має достовірний характер. Сучасне поняття Д. є узагальненням аристотелівського тлумачення Д. як висновку від загального до часткового й демонструє його односторонність.

Деїзм (лат. *deis* – бог) – філос.-реліг. вчення, згідно з яким Бог є безособова першопричина світу, яка знаходиться поза природою та соціумом і не втручається в їхній розвиток.

Декарт Рене (1596–1650) – один із найвидатніших франц. філософів Нового часу, математик і природознавець. Д. – засновник сучасного раціоналізму, переконаний у суверенності розуму. В основі філософії Д. – дуалізм душі і тіла, “мислячої” і “протяжної” субстанцій. Матерію він ототожнював з протяжністю (або простором), рух зводив до переміщення тіл. Загальна причина руху, за Д., – Бог, який створив матерію, рух і спокій. Людина, на його

думку, – зв'язок тілесного механізму з душею, яка має мислення і волю. Безумовне основоположення всього знання, за Д., – безпосередня достовірність свідомості (“мислю – значить існую”). Він прагнув довести існування Бога і реальності зовнішнього світу.

Демократія (грец. *demos* – народ і *kratos* – влада) – форма держ.-політ. устрою суспільства, заснована на визнанні народу в якості джерела влади. Головні принципи Д.: верховенство права, рівноправ'я громадян, їх правова захищеність, розподіл гілок влади на законодавчу, судову й виконавчу, вибірність голови держави та представницьких органів тощо. Розрізнять безпосередню Д., втілену у принципі прямої участі громадян у прийнятті найважливіших держ. рішень (шляхом референдумів, всезагального голосування на виборах голови держави і урядових органів влади) і представницьку (коли рішення щодо важливих держ. справ приймають обрані громадянами представницькі органи влади: парламенти, органи місцевого самоврядування тощо).

Демокріт (прибл. 460–прибл. 371 до н.е.) – давньогрец. філософ, засновник атомізму. Вважав, що все, що відбувається, являє собою рух атомів, які розрізняються за формою і величиною, місцем і розташуванням, знаходяться у пустому просторі і вічному русі, і завдяки їх з'єднанню і роз'єднанню речі і світи виникають і гинуть. Вище благо – це блаженство; воно полягає у спокої і радості душі і може досягатися завдяки обмеженню своїх бажань і помірному способу життя. Головний твір: “Великий діакосмос (світоустрій)”.

Деонтологія (грец. *deon* – потрібне і *logos* – вчення) – розділ етики, в якому розглядаються проблеми обов'язку, моральних вимог і нормативів, а також належного взагалі як специфічної моральної форми прояву соц. необхідності.

Деспотія (грец. *despoteia* – необмежена влада) – форма самодержавної необмеженої влади.

Детермінізм (лат. *determino* – визначаю) – матеріалістичне вчення про загальну діалектичну зумовленість явищ природи, суспільства та людської психіки, зокрема волі. Головним у Д. є положення про причинність як такий зв'язок явищ, при якому одне явище (причина) за певних умов породжує ін. (дію).

Діоген Синопський (прибл. 412–323 до н.е.) – давньогрец. філософ-кінік, що сповідував принцип: має право на існування лише те, що відповідає природі. Сократівську ідею самоспоглядання Д. розвинув до ідеї внутрішнього аскетизму, який заперечував усякі надмірності у способі життя і вважав своїм обов'язком зведення потреб до крайнього мінімуму. Керуючись принципом “жити згідно з природою”, Д. відмовлявся від будь-яких узвичаєних людських форм існування, здійснивши тим самим першу спробу радикальної критики культури. На цій підставі він вимагав спільності дружин та дітей і не визнавав пануючої моралі. Д. дійшов думки, що всі людські встановлення надлишкові й шкідливі, тому слід відмовитися від будь-якого надбання й відчути себе дійсно вільним.

Драгоманов Михайло Петрович (1841-1895) – укр. суспільствознавець, літератор, громадський діяч. Філософ. спадщині Д. притаманні антропологічні акценти й етична зорієнтованість; у системі цінностей першорядну позицію займає людина, її свобода та гідність. Ядром його історіософії є ідея суспільного поступу, рушійною силою якого виступає все людство, а змістом є збагачення духовної культури і зміцнення соц. справедливості, критерієм – утвердження ідеї невід’ємних прав людини. Філософ.-політ. концепція Д. ґрунтується на лібералізмі, відповідно до чого вищою вартістю визначається особистість. Серед найвідоміших публікацій: “Зібрання політичних творів”, “Чудацькі думки про українську національну справу” та ін.

Дрогобич Юрій (справжнє прізвище Котермак; *близ. 1450-1494*) – відомий укр. вчений, доктор медицини і філософії, професор астрономії. Найвідоміша книга Д. – “Прогностична оцінка поточного 1483 р...” – перша друкowana праця укр. автора.

Думка – результат розумового відтворення і перетворення (через аналіз і синтез, ототожнення і розрізнення, диференціацію і інтеграцію тощо) пізнавальних образів об’єктів, оперування їх ознаками, що дозволяє виявляти загальне у частковому, абстрактне в конкретному, важливе у випадковому.

Дюринг Євген (1833–1921) – нім. філософ і економіст, поміркований матеріаліст. Д. визнавав поняття сили як специфічного життєвого принципу, відчуття і думку розглядав як прості стани збудження матерії. Виходячи із властивостей числа, стверджував закінченість Всесвіту у просторі і закінченість світового процесу у часі: подільність матерії теж повинна мати межу. На думку Д., оскільки Всесвіт і життя колись почалися, вони завжди можуть розпочатися знов. Головна праця: “Нові основні закони раціональної фізики та хімії”.

Дюркгейм Еміль (1858-1917) – відомий соціолог і філософ, засновник франц. соціол. школи. Предметом соціології Д. вважав особливу реальність, яку не вивчала жодна з наук, що існували: соц. реальність, засадою якої стали “соціальні факти”, що мають об’єктивне, незалежне від індивіда існування й здатність впливати на нього. Завдання соціології Д. вбачав в обґрунтуванні програми реформування кризового суспільства Основні праці Д.: “Метод соціології” (1895), “Елементарні форми релігійного життя” (1912) та ін.

Дьюї Джон (1859–1952) – амер. філософ, який вважав, що дійсне пізнання досягається лише природничонауковими методами. На його думку, трансцендентне не має реальності; немає нічого довговічного. Людина, за Д., починає мислити тільки тоді, коли їй приходится долати труднощі матеріального порядку; ідея – продукт і функція досвіду. Вона має цінність лише постільки, оскільки приносить практичну користь. Основні праці: “Психологія”, “Людська природа і поведінка” тощо.

Екхарт Іоганн (прибл. 1260–1327) – нім. філософ-містик, домініканець, який вважав, що віра повинна перетворювати надприродне знання на знання логічне. За Е. вищою силою душі є розум; найблагороднішою діяльністю душі є пізнання, матеріал для якого поставляють почуття; з цього матеріалу “загальне почуття” створює сприйняття; на основі сприйняття розум створює поняття. Сутність Бога, на його думку, складається з ідей, а сенс життя – у пізнанні Бога

і поверненні до Бога; таку можливість дають чесне життя, відмова від усього тілесного і добрі справи на благо ближніх; пасивного споглядання недостатньо.

Еразм Роттердамський (1466-1536) – одна з напотужніших постатей гуманістичного напрямку у європейській культурі доби Відродження. Протиставляв схоластиці своє гуманістичне відчуття, що ґрунтувалося на двох головних підмурках: 1) відстоюванні тези щодо парадоксальної двоїстості усіх явищ буття та 2) доведенні згубності будь-якої одержимості, обмеженості, що межує з інтелектуальною засліпленістю. Е. підтримував концепцію християнського епікуреїзму, поєднуючи принцип насолоди *Епікура* із цінностями християнської моралі. Найбільш відомі праці: “Похвала глупоті”, “Про свободу волі”.

Жільсон Етьєн Анрі (1884–1978) – французький реліг. філософ. Схоластичну систему Фоми Аквінського він розцінював як “вічну філософію”, яка пояснює всі проблеми буття, і ратував за її відродження. Нову філософію Ж. розглядав як безперервний ланцюг оман. За допомогою томізму Ж. вважав можливим досягти гармонії між філософією і вірою, оскільки філос. і богословські істини вважав рівноцінними.

Зизаній Лаврентій (Тустановський; справжнє прізвище – Кукіль) (р.н. невизначений – після 1633) – укр. вчений, церковний діяч, педагог, поет, який змолоду опанував церковнослов'янську, грец. та лат. мови. Найвідоміші праці З. – перший в Україні буквар зі словником “Наука к читанню и розуменю писма словенскаго...” і “Грамматика словенска...”, що мали велике значення для розвитку освіти слов'янських народів.

Зенківський Василь Васильович (1891-1962) – укр. філософ, який перейшов від неокантіанства до феноменологічної парадигми та творчого використання ідей *З.Фрейда*. Плідно розробляв питання щодо детермінації псих. актів та теорії виховання. Серед головних творів: “Проблема психічної причинності”, “Проблема виховання у світлі християнської антропології” та ін.

Зенон-стоїк (прибл. 336–264 до н.е.) – давньогрец. філософ, котрий віддавав перевагу мудрості перед знанням, яке вважав лише засобом досягнення мудрості. У своєму вченні З. майстерно об'єднав головні положення кінічної етики з гераклітівською фізикою і багатьма аристотелівськими доктринами в одну послідовну систему, у якій уже містяться провідні особливості філософії стоїків.

Зизаній Лаврентій (Тустановський; справжнє прізвище – Кукіль) (р.н. невизначений – після 1633) – укр. вчений, церковний діяч, педагог, поет, який змолоду опанував церковнослов'янську, грец. та лат. мови. Найвідоміші праці З. – перший в Україні буквар зі словником “Наука к читанню и розуменю писма словенскаго...” і “Грамматика словенска...”, що мали велике значення для розвитку освіти слов'янських народів.

Зіммель Георг (1858–1918) – засновник т.зв. формальної соціології, головними поняттями якої стали: *зміст* як істор. обумовлені цілі, мотиви, спонукання людських взаємодій і *форма* як універсальний засіб втілення й реалізації істор. мінливих змістів. З. здійснив аналіз і піддав критиці сучасний йому капіталістичний спосіб життя, його внутрішні суперечливі тенденції,

обґрунтував феномен “індивідуального закону” – свого роду унікально-особистісного апріорі, що визначає життя й поведінку індивіда і знаменує собою (поряд зі створенням культурних форм) здатність “життя” до творчості та художньої “саморегуляції” Ідеї З. вплинули на виникнення неомарксизму, відображені у філос. антропології. Головні праці: “Проблеми історії філософії”, “Соціологія”, “Про соціальну диференціацію”, “Конфлікт сучасної культури”.

Зомбарт Вернер (1863-1941) – видатний нім. соціолог, економіст, який досліджував з неокантіанських позицій генезис капіталізму й обґрунтував перспективу його еволюції у суспільство “соціального плюралізму”. Ідеї З. про держ. втручання у процес регулювання економіки були використані й розвинуті Дж. Кейнсом, а також стали основою для створення теорії *конвергенції*. Головні праці: “Сучасний капіталізм”, “Майбутнє капіталізму” та ін.

Іларіон (р.н. невідомий – прибл. 1053) – церковний діяч, письменник, історик і філософ, що належав до найближчого оточення князя Ярослава Мудрого. Він був першим київським владикою з місцевого духівництва. Найвідоміша праця І. – “Слово про закон і благодать” – істор. та реліг.-філос. твір, в якому проповідуються мир і злагода між христ. народами.

Історія вчень про державу і право як навчальна дисципліна є сукупністю найважливіших усталених знань про державно-правові вчення, їх виникнення, історичний розвиток, зв’язки із сучасністю та суспільною практикою.

Історія вчень про державу і право як юридична наука – це система знань про персоніфіковані державно-правові ідеї та цілісні вчення (доктрини, теорії), їх виникнення, історичний розвиток, зв’язки із сучасністю та суспільною практикою.

Кавалеров Анатолій Іванович (народився у 1937) – укр. філософ, доктор філос. наук, сферу наукових інтересів якого складають проблеми соц. філософії, філософії історії і освіти, методологія пізнання, управління та організації науки, соціологія побуту та сім’ї, аксіологічні проблеми особистості тощо. Основні праці: “Діалектика душі за Я.Коменським”, “Ідеї менталітету в філософських поглядах Г.Сковороди: Філософія. Менталітет. Освіта” та ін.

Калиновський Стефан (1700–1753) – укр. церковний діяч, філософ, який закінчив Київсько-Могилянську академію, де працював викладачем. У 1729–1730 рр. він створив оригінальний “Філософський курс” на підставі творчого переосмислення тогочасної парадигми барокової схоластики. К., будуючи свою етичну концепцію на раціоналістичних умоглядних розміркуваннях і відсуваючи на другий план чуттєві, емоційні стимули людської поведінки, демонстрував просвітницькі тенденції в осмисленні етичної і філос. проблематики в загалі. К. з 1734 р. на посаді ректора Московської слов’яно-греко-латинської академії.

Кампанелла Томмазо (1568–1639) – італ. філософ, поет, політ. діяч. Він виступав проти вивчення природи виключно за допомогою праць *Аристотеля* і вимагав вивчення самої природи. Збереження і підтримання власного буття – вища мета поведінки. Воля цілком і повністю спрямована на владу; влада

досягається завдяки знанню, яке повинно бути покладене в основу всього виховання. Головні праці: “Філософія раціонального і реального”, “Загальна філософія” та ін.

Камю Альбер (1913–1960) – франц. філософ який захищав екзистенціалізм “абсурдного”, вчення про сторонність людини в світі. За К., безглуздість і безнадійність людського існування не можуть бути доведеними, вони повинні бути просто прийнятими; у цьому і полягає гідність людини; Сізіф – символ життя. Він виступав проти марксистської моралі, віддаючи перевагу жертвності тих, хто “історії не робить, а терпить її напасті”. Основні твори: “Міф про Сизифа”, “Бунтівна людина” та ін.

Канигін Юрій Михайлович (народився у 1935) – укр. історіософ, соціолог, економіст, один з перших дослідників на теренах колишнього СРСР теорії та практики інформатизації суспільства, проблем “тонко структурної соціології” та соц. інтелекту. Серед праць: “Основи когнітивного суспільства: Інформаційна теорія соціальних систем”, “Економіка та організація машинної інформатики” та ін.

Кант Іммануїл (1724–1804) – видатний нім. філософ, родоначальник нім. класичного ідеалізму. Розробив парадигму “критичного” або “трансцендентального” ідеалізму, головною складовою якої стали вчення про доцільність природи й антиномічність розуму. У питаннях гносеології відстоював позицію, згідно з якою справжнє теоретичне знання вважав можливим отримати тільки у математиці та природознавстві. У розумі, за К., закладене невикорінне прагнення до безумовного знання, обумовлене вищими етичними запитами, в силу чого людський розум прагне вирішити питання про межі або безмежність світу у просторі й часі, про можливості існування неподільних елементів світу, про характер процесів, що відбуваються у світі, з т.з. наявності у них необхідності, випадковості і свободи, про існування Бога як безумовно необхідної істоти. Головні праці: “Критика чистого розуму”, “Критика практичного розуму” та ін.

Карнап Рудольф (1891–1970) – нім. філософ і логік, який вважав важливим уточнення основних понять філософії і науки за допомогою апарату математичної логіки. Він розвинув формалізовану теорію індуктивних висновків, теорію семантичної інформації і квантифікації модальної логіки. Серед головних праць: “Логічна будова світу”, “Логічні засади ймовірності”.

Картезіанство (від *Cartesius* – лат. транскрипція імені Декарт) – філос. вчення Р.Декарта (Картезіуса, 1596-1650) і особливо його послідовників. Філософія Декарта пов’язана з його дослідженнями у галузі космогонії, математики і фізики. К. – дуалістично суперечливе обґрунтування всесвіту. Декарт проголосив Бога творцем матерії (тілесної субстанції), джерелом всезагального розвитку й гармонізатором всіх сфер життя. Гносеологічні позиції Декарта полягали в обґрунтуванні панування людини над природою як кінцевої мети пізнавальної та перетворювальної діяльності людини, яка удосконалює свою природу.

Кассирер Ернст (1874-1945) – нім. філософ, представник Марбурзької школи неокантіанства. Протягом творчого життя К. наблизився до ідей

феноменології та філос. антропології. З цих позицій К. створив теорію формування понять у природничих науках. К. доходить думки, що “символічні форми культури” (мова, міф, релігія, мистецтво, наука, історія) – це самостійні, не підпорядковані один одному засоби освоєння людиною світу, виявлення нею своєї сутності. Серед праць: “Філософія символічних форм”, “Міф держави”.

К’єркегор Сьорен (1813-1855) – датський реліг. філософ, попередник сучасного *екзистенціалізму*. Критикуючи як нім. романтиків, так і представників нім. класичної філософії, особливо вчення Г.В.Ф.Гегеля, за надлишковий естетизм та спекулятивність, відкидаючи “науковий спосіб філософування” як безособовий, К. обґрунтовував, що філософія може бути тільки “екзистенційною”, тобто такою, що має вельми особистісний характер. Серед творів: “Поняття іронії”, “Твори любові”, “Хвороба до смерті” та ін.

Кирило (Константин) (826-869) і **Мефодій (820-885)** – церковні і культурні діячі, що походили з Греції. К. здійснив кілька подорожей з метою поширення християнства. М. тривалий час посідав держ. посади, потім постригся у ченці. Вони – автори слов’янської абетки і правопису. Православна церква визнає К. і М. святими і рівноапостольними.

Кирило-мефодіївське товариство – просвітницька національно орієнтована таємна антисамодержавна організація, яка діяла в середовищі укр. інтелігентів у 1845-1847 рр. в Києві. Представники: Т.Шевченко, П.Куліш, М.Костомаров.

Кініки – давньогрец. філос. школа, що склалася навколо Антисфена (*прибл. 450-360 до н.е.*) – учня Горгія і Сократа, який проводив заняття на одному з афінських пагорбів – Кіносаргу, назву якого і пов’язують з власне найменуванням цієї школи (грец. *кунікої*). К. обґрунтовували ідею безмежної духовної свободи індивіда, втілення якої на практиці призводило до демонстративного зневажання існуючих соц. правил і соц. ін-тів.

Кіренаїки – давньогрец. філос. школа у Півн. Африці (V ст. до н.е.), заснована Аристіпом з Кирени – учнем Сократа. К. звеличували культ гедонізму, ототожнюючи щастя з почуттєвими насолодами.

Кістяківський Богдан Олександрович (1868-1920) – видатний укр. філософ, правознавець, який створив самобутню соціокультурну концепцію права. Серед основних творів: “Раціональне та ірраціональне у праві”, “Держава і особистість” та ін.

Коген Герман (1842-1918) – нім. філософ, засновник Марбурзької школи неокантіанства. Творення власної філос. системи на основі переосмислення кантівської філософії мало наслідком виключення з неї дуалізму “речей у собі” і свідомості, а також елементів матеріалізму. К. вважав, що головним для філософії є питання про логічні засади понять математики, природознавства й етики. Основою етичної теорії К. була думка про те, що етичні ідеали можуть бути можливою дійсністю лише за умови існування Бога, який, з його т.з., також є лише “методичним поняттям”. Головні праці: “Система філософії” (у 3-х томах, “Етика чистої волі”, “Естетика чистого чуття” та ін.

Коллінгвуд Робін Джордж (1889-1943) – впливовий англ. філософ та історик XX ст., який намагався створити оригінальну версію “метафізики без

онтології” як істор. науки про найглибінніші підвалини наукового мислення, зміна котрих приводить до серйозних, тектонічного штибу зрушень у суспільстві. Зокрема, кризу техногенної європ. культури К. трактував як наслідок відмови від її головної засади – віри у розум. Серед праць: “Начерк метафізики”, “Ідея історії” та ін.

Кондорсе Марі Жан Антуан де (1743–1794) – франц. філософ-енциклопедист, сенсуаліст, позитивіст. К. прагнув довести первісне добро й необмежену здатність людини і усього людства до постійного та безмежного вдосконалення, оскільки людина дозволяє володарювати своєму розуму. Основною перешкодою на шляху прогресу К. вважав невігластво, забобони, релігію та деспотизм. Умови її подолання він вбачав у розумі та природних здатностях людини, в основі яких лежать “природні закони” та “природне право” – право на власність, майнова нерівність, але рівність усіх перед законом. До основних праць відносяться: “Досліди аналізу”, “Ескіз історичної картини поступу людського розуму”.

Кониський Георгій (1717 – 1795) – укр. філософ, прихильник концепції двох істин – віри і розуму. Світ К. розумів як сконцентрований навколо Землі одухотворений різноманітними формами організм, впорядкований і побудований на основі доцільності. Людина, за К., досконале, причетне до тілесної й духовної природи створіння; своєю духовною природою – розумом – вона уподібнюється до Бога і тому повинна шукати та знайти шлях свого земного щастя. Основні твори: “Воскресіння мертвих”, “Слова і речі”.

Кононович-Горбацький Йосиф (р.н. невідомий – 1653) – укр. філософ, один з засновників могилянської філос. школи. Виходячи з позицій поміркованого номіналізму, К.-Г. вважав, що універсалії – раціональні сутності – у своєму бутті, з одного боку, залежать від існування індивідуальних речей, з якими співвідносяться, з ін. – є категоріями, завдяки яким ці індивідуальні речі опановуються інтелектом. “Універсальну природу”, за К.-Г., можна пізнати лише через індивідуумів. К.-Г. наполягав на ідеї “подвійної істини”, розмежовуючи сферу філософії і теології, розуму і віри, високо оцінюючи пізнавальну здатність людського розуму. Основні праці: “Оратор могилянський”, “Підручник логіки”.

Конт Огюст (1798–1857) – видатний франц. філософ, соціолог (саме він увів у науковий обіг термін *соціологія*), основоположник *позитивізму*. Вихідна позиція вчення К. полягає в обґрунтуванні вимог до науки обмежуватися описом зовнішнього вигляду явищ. У своїй соц. теорії К. обґрунтовував як засіб встановлення соц. гармонії пропаганду “нової” релігії, в якій культ особистого Бога замінюється культом абстрактної людини як вищої істоти. Головна праця К.: “Курс позитивної філософії”.

Конфуцій (552–479 до н.е.) – кит. філософ, основоположник *конфуціанства*, яке являє собою філософію моралі, приведену до реліг. форми. Основний зміст його вчення складають п’ять простих і великих чеснот: мудрість, гуманність, вірність, повага до старших і мужність. Визнання їх практично означає добросовісність і глибоку повагу до себе і до інших, на що дійсно здатні лише особливі і повноцінні люди. Самопізнання повинне допомагати

виникненню суспільного устрою, який базується на розумі і дає індивіду можливість не тільки зайнятися самовдосконаленням, але й виконати своє призначення у діяч для всіх. Найбільш видомий твір – “Лунь Юй” (в перекладній літературі називається “Зібрання” “Уривки”).

Костомаров Микола Іванович (1817-1885) – видатний укр. історик, етнограф та суп.-політ. діяч, один з засновників Кирило-Мефодіївського товариства. На відміну від *Максимовича*, який робив наголос на емпіричній правді історії, К. посилив романтичні акценти, відшукуючи наскрізну ідею, що поєднує минуле, сучасне й майбутнє укр. народу в єдине істор. ціле. Як історіософ, К. не стільки з’ясовував причинну залежність значущих подій, скільки прагнув до виявлення засад буття та ментальності укр. людини. Серед головних творів: “Книги буття українського народу”, “Дві руські народності”.

Кроче Бенедетто (1866–1952) – італ. філософ, який вважав, що немає ніякої природи. Немає нічого реального, крім духу, який здійснюється діалектично на чотирьох ступенях: як інтуїція (естетичний ступінь), як синтез загального з індивідуальним (логічний ступінь), як воля одиничності (економічний ступінь) і як воля всезагального (етичний ступінь). Дух, за К., проходить ці ступені щоразу на більш високому рівні, тому світ є історія, а істор. розвиток відбувається від гарного до кращого. Головні праці: “Філософія духа”, “Політика і мораль” та ін.

Ксенофан (580-577 – 485-490 до н.е.) – давньогрец. філософ, який вимагав мудрості, вільної від чуттєвих образів. Саме у цьому сенсі К. розумів богів як одне і все. До природи К. відносився з благоговінням, як до вищої досконалості. Але повної впевненості у існуванні богів і загальної, єдиної природи, вважав К., ніхто не досяг і не міг досягти, оскільки якщо б кому-небудь і вдалось стати на правильний шлях, то все одно він не визнає би того, оскільки все є видимість.

Кузанський Ніколас (1401-1464) – нім. філософ і теолог, католицький ієрарх. Творчість К. просякнута ідеями гуманізму: людина, за К., це – мікрокосм, подібний до макрокосму, в якому здійснюється єдність божественного й природного. Він тримався формули: віра керує розумом, а розум поширює віру; інтелектуальне пізнання є розгортанням віри. Серед основних творів: “Про втаємниченого Бога”, “Про злагоду віри”.

Куліш Пантелеймон Олександрович (1819-1897) – видатний укр. мислитель, суп.-політ. діяч, один з провідних ідеологів Кирило-Мефодіївського товариства. Основою його світогляду була ідеалістична парадигма мислення, у царині соц. філософії визначав освіту та культурну держ. традицію як підґрунтя для сталої розбудови укр. суспільства. Серед головних творів: “Козаки стосовно держави і суспільства”, “Хутірська філософія та відсторонення від світу поезії”.

Кун Томас Самюел (1922-1996) – амер. історик і філософ науки, який створив історіографічну концепцію науки, спираючись на оригінальну інтерпретацію поняття “парадигма”, зокрема тезу про несумірність парадигм. Основні праці: “Коперніканська революція”, “Структура наукових революцій”.

Лавелль Луї (1883–1951) – франц. філософ, який вважав, що з буття, яке в сутності є Бог, витікають усі способи участі в ньому. Існування, за Л., є чистою можливістю – і саме можливістю участі у бутті; дійсність є буття даного існування, вона – явище і об’єкт.

Лакан Жак (1901-1981) – представник франц. структурного психоаналізу. Л. відокремлював форму мовних знаків (позначення) від їхнього змісту (позначене) і абсолютизував роль символів-позначень як сили, що зумовлює не тільки поведінку, а й долю людини. Серед ін. праць: “Функція і царина мовлення й мови у психоаналізі”, “Мова особистості”.

Лакатос (Лакатош) Імре (1922-1974) – історик науки, представник т.зв. методологічного фальсифікаціонізму – напрямку в англ.-амер. філософії науки, що орієнтується на вивчення закономірностей еволюції наукового знання. Л. розробив універсальну логіко-нормативну реконструкцію розвитку теоретичної науки – методологію науково-дослідних програм. Методологія Л. розглядає зростання “зрілої” (розвинутої) науки як зміну теорій, які складають безперервну послідовність. Головні праці: “Докази і спростування”, “Фальсифікація й методологія науково-дослідних програм”, “Історія науки та її раціональні реконструкції”.

Лаконізм (грец. *lakonismos*) – стислість і чіткість мови, викладу думок; за переказом, цією якістю славилися відомі спартанці, мешканці Давньої Лаконії.

Ламарк Жан Батіст (1744-1812) – франц. мислитель, засновник першого цілісного вчення про еволюцію органічного світу. За Л., види тварин та рослин постійно змінюються, ускладнюючись у своїй організації внаслідок впливу зовнішнього середовища і деякого внутрішнього прагнення всіх організмів до самовдосконалення. Л. цікавився також питаннями класифікації наук, присвятивши цьому працю “Аналітична система позитивних знань людини” (1820). Наприк. XIX – поч. XX ст. ідеї Л. про наслідування набутих навичок, іманентність стимулів до еволюції, припущенні психіч. здібностей у протоплазми були розвинуті А.Вагнером та А.Паулі (Німеччина), Г.Осборном (США) на противагу дарвіністському вченню.

Ламетрі Жюльєн Офре де (1709-1751) – франц. філософ, який з антикартезіанських позицій доводив, що існує лише матеріальна тілесна субстанція. За Л., людина від інших живих істот відрізняється лише більшою мірою чутливості і розумності, а її свідомість – природна, у своїй основі матеріальна властивість. Л. поширював сенсуалістичний підхід на сферу етики, яку вважав підпорядкованим законам природі чинником унормування людських бажань. Вважав цілком можливим існування Бога, хоча був переконаний у його непричетності до людського життя, і на цій підставі відкидав віру у безсмертя душі та потойбічний світ. Серед головних творів: “Природна історія душі”, “Людина-машина”, “Людина-рослина” та ін.

Лао-цзи (власне ім’я Лі Ер, VI-V ст. до н.е., переклад псевдоніму – старий мудрець, старий малюк) – давньокит. філософ, засновник даосизму. Вчення Л. викладене у манускрипті “Дао де цзин”. Давньокит. культурі притаманна міфологізація Л., основою якої є теорія його постійних втілень як

наставника кит. імператорів, проповідника своїх ідей у різних країнах (його втіленню приписується виникнення буддизму як версії даосизму в Індії тощо).

Лапідарний (лат. *lapidarius* – висічений на камені) – гранично стиснутий, короткий, виразний стиль, притаманний надписам на давньоримських пам'ятниках.

Ладан Ларрі (народився у 1940) – амер. філософ постпозитивістської орієнтації, що розробив концепцію неораціоналістичної методології науки і “сітчасту модель обґрунтування” науки. Він здійснив поєднання крайнощів континуального і дисконтинуального підходів у методології науки, акцентуючи увагу на аналізові ціннісного виміру пізнавальної діяльності. Серед ін. праць: “Прогрес та його проблеми”, “Наука і цінності”.

Левіафан (давньоєвр.) – біблійне чудовисько, яке символізує державу в однойменному трактаті *Т.Гоббса*.

Леві-Брюль Люсьєн (1857-1939) – видатний франц. етнолог і філософ. Концепція Л.-Б. значно вплинула на вивчення істор. специфіки мислення (“ментальності”) у різні епохи, у т.ч. на аналітичну психологію К.Г.Юнга і міфологічні теорії школи Н.Я.Марра. Головні праці: “Функції мислення у нижчих суспільствах”, “Первісне мислення”.

Леві-Стросс Клод (народився у 1908) – видатний франц. етнолог-структураліст, основоположник концепції структурної антропології, заснованої на синтезі чуттєвого й раціонального. Наголошуючи на єдності наукового методу, Л.-С. вважав, що гуманітарні науки стануть науками у повному обсязі тоді, коли повністю асимілюють метод природничих наук. Л.-С. настільки розширено підходить до трактування наукового знання, включаючи до його складу галузі, в яких явище не віддільне від сутності, а споглядач від того, що споглядається, що наукою стають практично всі відомі форми мислення. Тут спостерігається суттєва відмінність структурної антропології Л.-С. від ін. напрямків структуралізму. Головні праці: “Міфологіки” (у 4-х томах), “Структурна антропологія” (у 2-х томах) та ін.

Левінас Емманюель (1905-1995) – франц. філософ, який радикально переосмислив філософію діалогу в напрямці етики свідчення. Антитеза етики Л. і онтології *Ю.Гайдеггера* – одна з ключових подій філософії ХХ ст. Л. наполягає на асиметрії у діалозі між “Я” і “Ти”, вбачаючи у останньому – інстанцію зобов'язання і відповідальності як початку індивідуалізації людини. Серед головних творів: “Гуманізм іншої людини”, “Між нами: Дослідження думок-про-іншого” тощо.

Левкіпп (прибл. 500-440 до н.е.) – засновник ант. атомістики. Л. вживав термін “атом” для позначення найменшої – “неподільної форми” цілісності буття, котру протиставляв ін. фундаментальному початку Всесвіту (Космосу) – пустоту чи небуттю.

Легізм (лат. *lex, legis* – закон) – 1) прийняте у загальнонауковій традиції позначення школи фа цзя – “законників” – одного з напрямків давньокит. етико-політ. думки. Засновниками Л. вважаються: Гуань Чжун (кін. VIII-VII ст. до н.е.), Цзи Чань (VI ст. до н.е.) та ін. Основу Л. складає вчення про верховенство єдиного юрид. закону (фа) у житті держави, творцем якого може

бути тільки самодержавний правитель. На відміну від лі – “ритуалу”, норм “ритуальної благочинності”, закони можуть змінюватися й переглядатися відповідно до потреб моменту. Теоретики Л. (напр., Лі Куй, У Ци, Шан Ян, Хань Фей та ін.) створили струнку концепцію деспотичної держави, що обґрунтовувала в якості головних методів держ. управління – примус й заохочення, у співвідношенні яких перевага віддавалась примусовим заходам, покаранню, а головним мірилом людських достоїнств вважались відданість правителю та безумовне підкорення закону. Акцент на Л. як головний антипод конфуціанства використовувався центральною владою протягом майже всієї історії розвитку кит. суспільства; 2) у широкому значенні: позиція, що ставить закон вище за право.

Лейбніц Готфрід Вільгельм (1646–1716) – нім. філософ, математик, фізик, історик і дипломат. Він вважав, що реальний світ складається з незліченних псих. діяльних субстанцій – монад, які знаходяться між собою у відношенні завчасно встановленої гармонії. Існуючий світ, за Л., створений Богом як “найкращий із усіх можливих світів”. В дусі раціоналізму він розвинув вчення про природжену здатність розуму до пізнання вищих категорій буття і всезагальних та необхідних істин логіки і математики.

Лессінг Готхольд Ефраїм (1729-1781) – нім. філософ, культуролог, який розробив ідею про притаманність кожному різновиду мистецтва свого особливого чільного принципу, якого представник цього різновиду повинен неухильно дотримуватися з метою досягнення довершених результатів (напр., поезія має орієнтуватися на темпоральність, пластичні мистецтва – на просторовість і т.ін.). У своїй етичній теорії головною метою людства обґрунтовував здійснення у діях людей євангельського вчення про вчинення добра заради його самого, а не заради бажаної винагороди. Основні твори: “Лаокоон”, “Виховання людського роду” та ін.

Липинський В’ячеслав Казимирович (1882-1931) – видатний укр. політолог, представник консервативної традиції в укр. політ. філософії, обстоював ідею розвою України як самостійної держави на засадах монархізму чи гетьманату. Серед головних праць: “Покликання варягів”, “Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму” та ін.

Ліотар Жан-Франсуа (1924-1998) – франц. філософ-постструктураліст, який застосував поняття *постмодернізму* до розвитку філософії як “філософію постмодерну”. Поняття *постмодерну* вказує, за Л., не стільки на хронологічний, скільки на змістовний елемент розвитку філософії: визначає початок панування радикального плюралістичного дискурсу у філософії як природної реакції на вади модернізму (на думку Л., модерн був епохою панування “великих метарозповідей” – “діалектики духу”, “емансіпації людини”, “герменевтики смислу” тощо). Епоха постмодерну, з т.з. Л., це – епоха недовіри до метарозповідей, їх делігітимації, вивільнення “мікронаративів”, що не зазіхають на загальноновизнаність і використовуються лише ситуативно. В цьому сенсі ключовим терміном (явищем) філос. дискурсу, за Л., постає поняття (феномен) мовної гри: кожен жанр дискурсу запроваджує свої правила прийнятності ходів цієї гри, неспіввимірні з правилами ін. жанрів, оскільки правило є не

денотативним, а суто прескриптивним судженням. Тому, різні жанри дискурсу не можуть нічого “довести” один одному і “суперечка” між ними є єдиною можливою формою їх взаємодії як сутності їх існування. Серед ін. праць: “Постмодерністська умова”, “Могила інтелектуала” та ін.

Локк Джон (1632–1704) – англ. філософ, мислитель, політ. діяч, який розробив доктрину лібералізму, розвинув теорію пізнання матеріалістичного емпіризму, рішуче відкинувши вчення *Р.Декарта* й кембріджських платоників про уроджені ідеї й обґрунтувавши значення досвіду як єдиного джерела будь-яких ідей. Найвидатніша праці Л. – “Досвід про людський розум”.

Лоренц Конрад (1903-1989) – австр. біолог і філософ, один із засновників еволюційної епістемології та фундатор сучасної *етології*, лауреат Нобелівської премії (1973), ґрунтовно розробляв проблеми культурної антропології. Серед головних творів: “Так зване зло: до історії природи агресії”, “Опала смертного гріха в людській цивілізації” та ін.

Луман Ніклас (1927-1998) – нім. філософ, соціолог, представник системної теорії суспільства. Л. на основі еволюційної теорії розглядає соц. явища крізь призму посилення системної комплексності суспільства, обумовленого диференціацією таких систем як політика, економіка, церква, наука, мораль та ін. Дистанціюючись від традиційного розгляду системи в термінах частини й цілого, Л. застосовує такі поняття як система і доквілля. Своїми працями, зокрема, “Теорія суспільства чи соціальна технологія – що дає системний аналіз?” (у співавторстві), “Соціальні системи”, “Екологічна комунікація”, Л. протистоїть комунікативній теорії.

Львівсько-варшавська школа – група польських філософів, логіків, які працювали в період між I та II світовими війнами у Львові, Варшаві, Кракові. Особливо активно вона діяла у 20-30-х рр. XX ст. За своїм філос. напрямком близька до неопозитивізму. (Представники: В.Липинський, О.Ольжич).

Лютер Мартін (1483–1546) – творець нім. Реформації. Він закликав до боротьби проти папства і духовенства, оскільки вони встановлюють опіку над совістю і вірою. Л. визнавав природне знання про Бога і моральні принципи, засновані на розумі, який, однак, безперервно може лише готувати віру, але ніколи не може замінити її або перевершити. Л. ратував за формальне навчання мисленню за допомоги логіки, яке полягає в тому, що “людині роздільно і ясно називають річ короткими ясними словами”, причому не латиною, а рідною мовою.

Лютеранство – один з основних напрямів протестантизму, який виник в XVI ст. в ході Реформації у Німеччині. Віровчення Л. спирається на Біблію. Основи Л. закладені теологом та сусп. діячем Мартином Лютером (1483-1546). Головним догматом Л. є положення про “спасіння души” через особисту віру (без посередництва церкви) і “добрі справи”.

Макіавеллізм – поняття, похідне від імені італ. мислителя й політ. діяча, ідеолога міцної держ. влади Нікколо Макіавеллі (1469-1527). Означає політ. діяльність, що здійснюється підступними методами, нехтує нормами моралі, тобто керується принципом “мета виправдовує засоби”.

Мак-Люен Херберт Маршал (1911-1980) – канадський філософ, соціолог, теоретик комунікативних технологій. Він обґрунтував положення, що комунікація, забезпечуючи цілісність суспільства, стає водночас і засобом його розуміння. За М.-Л., комунікація є продовженням, екстеріоризацією тілесних органів та почуттів людини. М.-Л. також відмічав, що людство стоїть на порозі “розкріпаченого й безтурботного світу”, в якому воно може стати єдиною родиною, проте зауважував, що характер розвитку сучасних інформаційних технологій призводить до того, що зміст комунікації відступає на задній план, стаючи багато в чому випадковим, ситуативним, тоді як засоби її здійснення набувають загрозливих розмірів за своїм маніпуляційним впливом на індивідів. Головні праці: “Галактика Гутенберга” (1962), “Місто як класна кімната” (у співавторстві з К.Хаченом та Е.Мак-Люеном).

Максимович Михайло Олександрович (1804-1873) – укр. вчений-енциклопедист, натурфілософ, історик, етнограф, фундатор наукового українознавства, перший ректор Київського ун-ту. Його філос. світогляд відзначався виразним ухилом до кардіоцентризму (нац. парадигми “філософії серця”. Серед ін. творів: “Роздуми про природу”, “Лист про філософію” тощо.

Мальбранш Нікола (1638-1715) – франц. філософ, головний представник оказіоналізму, згідно з вченням якого тільки Бог становить дієву причину руху речей, включаючи тіло людини, а також взаємодію душі і тіла. М. відмежовував Бога від наявного у світі зла, рахуючи, що останнє пов’язане лише з окремішнім індивідуальним існуванням, а в обширах універсаму навіть зло слід розглядати як добро. Основні твори: “Пошуки істини” (у 3-х томах), “Трактат про мораль”, “Бесіди про розуміння Бога у китайській філософії” і ін.

Мамардашвілі Мераб Костянтинович (1930-1990) – видатний грузинський філософ і мислитель, який присвятив свою творчість дослідженню вільного явища, або події, думки з позиції захисту трансцендентальних підвалин європ. культури, виявлених *Р.Декартом* та *І.Кантом*. Головні праці: “Картезіанські роздуми”, “Форми і зміст мислення”, “Класичний і неklasичний ідеали раціональності”, “Як я розумію філософію”.

Мамфорд Льюїс (1895-1976) – відомий амер. філософ, культуролог й письменник, який критично обміркував результати науково-технічного прогресу з т.з. постійно зростаючого розриву між рівнями технології і моральності. У зв’язку з цим М. охарактеризував сучасне суспільство як панування “Мегамашини” – гранично раціоналізованої, бюрократизованої та понадіндивідуальної соціальності, якій властиві перетворення прогресу на божество, техніки – на своєрідну релігію, вчених – на касту нових жерців, а людини – на переміщену особу у створеному ними світі. М. обґрунтовує необхідність гармонізації відношень соціуму з його творцем – людиною. Найвідомішою працею М. є двотомник “Міф про машину” (1967-1970).

Мангейм Карл (1893-1947) – відомий нім. соціолог, основне коло досліджень якого пов’язане з соціологією знання і теорією ідеології. Вважаючи знання екзистенційно обумовленим та враховуючи співвіднесеність усіх його смислових елементів всередині певної сусп. системи, М. відкидає ототожнення

ідеології з помилковою свідомістю і наголошує на її функціях, у т.ч. на прагненні захистити існуючий устрій. Протилежністю ідеології виступає утопія, орієнтована на майбуття, на руйнування існуючого соц. ладу. М. детально аналізує різні форми утопічної свідомості – хіліазм анабаптистів, ліберальний гуманізм, консервативну свідомість, а також соціалістично-комуністичну утопію. Головні праці: “Діагноз нашого часу”, “Нариси соціології знання”, “Систематична соціологія”, “Людина і суспільство в епоху перетворення”.

Марк Аврелій Антонін (121–180) – римський імператор, філософ. В центрі його антиматеріалістичного вчення стоїть часткове володіння людиною своїм тілом, душею і духом, носієм яких є благочестива, мужня і керована розумом особистість – володарка (правда, тільки над духом), вихователь почуття обов’язку і обитель совісті.

Маркс Карл Генріх (1818–1883) – нім. мислитель, основоположник діалектичного та істор. матеріалізму, марксистської політекономії та наукового комунізму, організатор комуністичного руху у Західній Європі. Найфундаментальніша багатотомна праця М. – “Капітал”, над якою він працював з 1857 р. і практично до самої смерті, присвячена аналізу розвитку й обґрунтуванню неминучості загибелі капіталізму в результаті пролетарської революції.

Марксизм – вчення, основоположниками якого є *К.Маркс* та *Ф.Енгельс*. Теоретичними підвалинами М. є діалектичний та істор. матеріалізм. М. містить формаційну парадигму істор. прогресу, згідно з якою історія людства являє собою послідовну зміну сусп.-екон. формацій: первіснообщинний лад, рабовласницьке, феодальне суспільство, капіталізм, а також комуністична формація, обумовлена визріванням необхідних для цього екон., соц., політ., духовних умов. Рушійну силу істор. розвитку М. вбачає у боротьбі пригноблених мас за своє визволення – у класовій боротьбі, вищою формою якої визнає соціалістичну революцію. Поширення М. наприк. ХІХ та у ХХ ст. набуло глобально-світового характеру і привело до розвитку світового комуністичного руху, ствердження соціалістичного устрою у ряді країн Європи, Азії та Латинської Америки. Однак нестатки його творчого розвитку і втілення у соц. практику, насамперед в СРСР, призвели до краху “реального соціалізму” наприк. ХХ ст. у світових масштабах. Існуючі на сьогодні в якості правлячих комуністичні партії у В’єтнамі, КНР, КНДР, на Кубі по-різному переосмислили М., застосувавши його до специфіки нац.-держ. розвитку своїх країн.

Марсель Габріель (1889 – 1973) – франц. філософ – один з фундаторів *екзистенціалізму*. Людське життя М. розглядав переважно крізь призму протилежності між тим, чим ми володіємо (речі, думки, почуття), і тим, що ми “є”, що складає нашу сутність. За М., якщо те, чим ми володіємо, уражує нас або робить своїми слугами, буття затьмарюється. Серед ін. творів: “Таїна Буття”, “Проблематична людина”.

Мах Ернст (1838 – 1916) – австр. фізик і філософ, один із засновників емпіріокритицизму (махізму). Він вважав, що вихідні поняття класичної фізики

(простір, час, рух) суб'єктивні за своїм походженням, світ – “комплекс відчуттів”, завдання науки – їх опис. Серед ін. праць: “Аналіз відчуття”, “Простір і геометрія”.

Мерло-Понті Морис (1908 – 1961) – франц. філософ, найвидатніший представник феноменології. Він вважав феноменологію єдиним засобом філософствування, завдяки чому можна подолати крайнощі суб'єктивізму й об'єктивізму, а також досягти цілісного розуміння природи, поведінки людини, значень мови, творів мистецтва, філос. доктрин та істор. подій, адже за всіма цими відношеннями, за М.-П., стоїть одна й та ж структура – глибинне значуще ядро. В головних творах – “Гуманізм і терор» та “Мандри діалектики” М.-П. здійснив з позицій феноменологічної концепції історії аналіз сучасної епохи. Ідеї М.-П. продовжують плідно впливати на розвиток філос. думки: феноменології, герменевтики, структуралізму та ін. її новітніх течій.

Методологія історії вчень про державу і право – це система принципів і методів дослідження державно-правових ідей та цілісних вчень (доктрин, теорій), їх виникнення, історичного розвитку, зв'язків із сучасністю та суспільною практикою.

Методологія науки – це система принципів і методів повного та всебічного дослідження її предмету.

Мід Джордж Герберт (1863 – 1931) – амер. філософ, соціолог та соц. психолог, засновник інтеракціонізму – теоретико-методологічного напрямку у соціології. Формування людського “Я”, за М., є цілком соц., відбувається в процесі взаємодії індивіда у різних групах і залежить від їх різноманітності; внаслідок такої взаємодії індивід засвоює значення символів і способів діяльності (ролі).

Міллер Джон Стюарт (1806 – 1873) – англ. філософ, психолог, соціолог і економіст. Він вважав, що основу всієї філософії складає психологія, яка встановлює, що реально дані тільки відповідні відчуття і уявлення про переходи або майбутні можливі відчуття. Єдиним джерелом пізнання є дослід, єдино припустимим прийомом пізнання – індукція. Моральні цінності не є природженими, інтуїтивними (або апіорними), незмінними, навпаки вони емпіричні і варіативні. Вищою метою моральної поведінки є сприяння якомога більшому щастю всіх.

Міхновський Микола (1873 -1924) – визначний укр. політ. діяч, ідеолог нац.-визвольного руху на поч. ХХ ст., правознавець. М. розумів *націоналізм* як ідеологію, яка поєднує цінність особистості, індивідуальної свободи і нації; вважав, що загальнолюдське (“космополітизм”) не суперечить національному, оскільки людство складається з націй, а культурна різноманітність людства є цінністю. Гасло “Україна для українців” М. визначав як право українців на істор. батьківщину, а не в розумінні позбавлення права ін. етнонац. груп на проживання в Україні. Найбільш відомий твір М. – “Самостійна Україна”.

Монтень Мішель Ейкем де (1533 – 1592) – франц. юрист, політик і філософ, який розвінчував суєтність людей і марність людського розуму, щоразу посиляючись на сумнівність людського існування. За М., природа – вихователь. На його думку, переважна більшість традиційного надто велика,

щоб для її розвіювання піддаватися небезпеці, а розсудливість у житті – найнеобхідніша чеснота. Головні твори: “Подорожні записи”, “Нотатки”.

Монтеск’є Шарль Луї (1689 – 1755) – франц. філософ права й історії. Він прагнув пояснити закони і політ. життя різних країн і народів, виходячи з їх природних та істор. умов, у дусі теорії середовища.

Мор Томас (1478 – 1535) – англ. держ. діяч, мислитель-гуманіст. У найбільш відомому творі “Утопія” (1516) обґрунтував тезу про те, що моральні орієнтації індивіда мають бути спрямовані на дотримання природних задовольень, схвальне ставлення до простоти (навіть спрощеності) у сосунках та засудження прагнення до багатства й станових переваг.

Муньє Еммануель (1905 – 1950) – засновник франц. *персоналізму*. У центрі вчення М. – поняття “особистості”, що протиставляється ізольованому і самодостатньому індивіду. Для М. особистість – це вища духовна сутність, яка перебуває в постійному самоздійсненні, самореалізації в напрямі до трансцендентного. М. тримався думки про те, що на розвиток особистості впливає чинник трансформації суспільства. Він протиставляє концепції “індивідуалістичного гуманізму” доби *Відродження* власну концепцію нового гуманізму, в якій враховуються всі “виміри особистості”, зокрема і насамперед – її зв’язок з ін. людьми. М. висунув програму “персоналістської общинної революції”, вимогами якої були: “соціалізація” основних галузей виробництва, піднесення особистості працівника, примат праці над капіталом, знищення класів. На відміну від марксистської версії революції з приматом класової боротьби М. обґрунтував “персоналістську революцію” як духовний переворот на ґрунті глибокого морального відродження людей, в результаті якого через духовне оновлення окремих особистостей відбудеться становлення нової цивілізації. Головні праці: “Персоналістська і общинна революція”, “Персоналізм” та ін.

Мур Джордж Едвард (1873 – 1958) – англ. філософ, засновник неореалізму як продовження шотландської філософії здорового глузду. Самобутність його філос. підходу полягає у тому, що він вважав визнання існування зовнішнього світу на рівні повсякденного мислення і мовлення цілком виправданим. М. запропонував об’єктивне розуміння етики на противагу суб’єктивістським концепціям. Основні твори: “Етика”, “Філософські статті” та ін.

Нібур Рейнольд (1892 – 1971) – амер. філософ і протестантський теолог. Н. оголошував ілюзорними і наївними надії на приведення суспільства у відповідність з вимогами христ. моралі, а особистості – з можливістю удосконалення, стверджуючи, що будь-які спроби побудови справедливого суспільного порядку натрапляють на злу і егоїстичну, гріховну сутність людини. Історія, за Н., будучи сферою зіткнення ірраціональної волі людей і волі Бога, непідвладна людині, яка, бажаючи підкорити її собі, завжди отримує результати, протилежні очікуванім. Серед ін. праць: “Природа і доля людини” (у 2-х томах), “Моральна людина і аморальне суспільство”.

Ніцше Фрідріх (1844 – 1900) – нім. філософ, який прагнув створити ідеал нової людини, надлюдини, покликаної знищити все брехливе, хворобливе,

вороже життю. Борючись проти християнства, Н. стверджував, що продуктом його є “рабська мораль”. Боровся він і проти буржуа, мораль яких вважав брехливою, і проти плебсу, який загрожував, на його думку, усьому благородному і високому. Н. вчив, що все суще, у т.ч. і людське пізнання, є лише формою прояву волі до влади; ніякого абсолютного буття немає: буття – це становлення, але не безперервне виникнення нового, а лише “вічна круговерть” усього того, що в минулому вже повторювалось безліч разів; ідентичне, незмінне Я – така ж фікція, як і істинне буття.

Ортега-і-Гасет Хосе (1883 – 1955) – видатний іспанський філософ, засновник вчення раціовіталізму. Він піддав критиці картезіанство, класичний ідеалізм у цілому за те, що людська суб’єктивність в ньому опинилась вилученою зі світу і у цій системі людина виступила суб’єктом, який пізнає, проте не живе, внаслідок чого спонтанні прояви її буття залишились за межами дослідження. Вчення О. звернене до існування людини як індивіда, до особистісних структур її буття й свідомості, і у цьому воно багато в чому споріднене з антропологічним напрямком у зах. філософії – філософії життя, феноменології та екзистенціалізму. Концепція раціовіталізму О. дала таке розуміння проблеми взаємодії людини і суспільства (сам О. називав її філос. соціологією), яке протистояло суто соціол. позиції *Е.Дюркгейма*. Розроблена на таких засадах теорія культури отримала тлумачення як система ідей про світ і людину, принципово відмінних від ідей науки та масової культури. Для О. справжньою є лише “жива” культура, тобто та, яку людина робить особистим надбанням, звертаючись до неї в силу спонтанної внутрішньої потреби. Основні праці: “Дегуманізація мистецтва”, “Повстання мас”.

Парацельс Філіп Ареола Теофраст Бомбаст фон Гогенгейм (1493 – 1541) – філософ, лікар, натураліст. Він вважав, що все наше знання є самоодкровенням, а всі наші можливості – результат взаємодії з природою, яка має божественне походження. Всі істоти виникають в результаті поєднання видимого, елементарного земного тіла і недоступного спостереженню небесного, астрального життєвого Духа. Серед філос. творів: “Філософія”, “Потаємна філософія”.

Парменід із Елея (*прибл. 540/515 – після 480 до н.е.*) – давньогрец. філософ, засновник т.зв. елейської школи. Своє вчення П. виклав у поемі “Про суще (природу)”. Він – зачинатель строгого мислення, умоглядної метафізики, яка виводить свої положення із самої думки.

Парсонс Толкотт (1902 – 1979) – видатний амер. соціолог, який розробив теорію людської дії як системи, що самоорганізується, і специфіка якої полягає у символічності (символічні механізми регуляції – мова, цінності), нормативності (залежність від загальноприйнятих цінностей і норм) і волюнтаристичності (суб’єктивність і певна ірраціональність людської дії). Головні праці: “Структура соціальної дії”, “Соціальна система” та ін.

Паскаль Блез (1623 – 1662) – франц. філософ, математик і фізик. Він вважав, що великі душі, навіть якщо вони досягли всіх можливих знань, повертаються до незнання, піддаються одкровенню і віддаються на милість Бога, яка сама є таємницею. Істина, за П., ґрунтується на “логіці серця” і на

суб'єктивному переживанні містичного доказу Бога. Серед ін. творів: “Листи провінціала”, “Думки про релігію”.

Пейн Томас (1737 – 1809) – амер. філософ-просвітник, політ. діяч, літератор. П. з позицій деїзму та радикального просвітництва розробляв проблеми революційного демократичного оновлення суспільства, конституціоналізму, висунув ідею творення держави загального добробуту, обстоював як універсальний для нової цивілізації принцип захисту прав людини. Головні праці: “Права людини”, “Сторіччя розуму” та ін.

Петражицький Лев Йосипович (1867 – 1931) – юрист і філософ, один із засновників психол. школи права. П. запропонував феноменологічне тлумачення права; сутність права вбачав у псих. переживанні. Середовищем формування правової норми П. вважав психіку індивіда, тому інтуїтивне право гнучко реагує на життєві запити. Соц. ж ін.-ти не визначають поведінки індивідів, а лише створюють ситуації і умови для формування правової норми.

Піаже Жан (1896 – 1980) – швейцарський логік, психолог і філософ, основоположник операціональної концепції інтелекту та генетичної епістемології. Згідно з концепцією П., функціонування і розвиток психіки здійснюється у рамках адаптації індивіда до середовища: асиміляції матеріалу, що сприймається, за індивідуальних схем мислення й поведінки, а також пристосування цих схем до конкретних ситуацій. Головні праці: “Психологія інтелекту” (увійшла до виданих російською мовою) “Обраних психологічних праць”.

Пірс Чарльз Сандерс (1839 – 1914) – видатний амер. філософ, логік, природознавець, засновник “фанероскопічної” (“фанерон” – явище, видимість) концепції буття та пізнання, родоначальник прагматизму, засновник семіотики. Найфундаментальніші категорії концепції П.: “первинність”, “вторинність”, “третинність”, що концентровано характеризують рівні багатомірної світобудови. У своїх космологічних поглядах П. виходив з принципу еволюції Всесвіту, рушійною силою якої є прагнення до досконалості. Відкидаючи механістичний детермінізм, П. приділяв велику увагу у космічному процесі “творчої випадковості”. За П., дух не тільки раціоналізує світ, але й привносить до нього любов і гармонію, невіддільні від творчої свободи. Найвище втілення духу П. вбачав у Богові, до якого людина звернена всіма своїми духовними якостями – почуттям досконалості, любов'ю та вірою. Раціональні докази Бога, за П., неможливі та марні, у поведінці людини завжди залишок, що не пізнається раціонально і спрямовується вірою. Творчий доробок: “Зібрання статей” у 6-ти томах та ін.

Піфагор (584/570 – поч. V ст. до н.е.) – давньогрец. філософ, вчений і соц. реформатор, якому приписують перше застосування терміну “філософія”. П. створив власну реліг.-філос. школу.

Платон (427 – 347 до н.е.) – видатний філософ античності, засновник філос. школи Академія і творець системи об'єктивного ідеалізму. Ідеї П., поряд з творчістю *Парменіда*, *Піфагора*, *Сократа* (учнем якого він був) та деяких ін. давньогрец. мислителів заклали фундамент європ. філософії. Серед ін. творів: “Апологія”, “Держава”, “Закони”, “Післязаконня”, “Про справедливість”.

Плеснер Гельмут (1892 – 1958) – нім. філософ, один із засновників філос. антропології. П. тлумачив людину як ексцентричну істоту, яка постійно прагне до виходу за межі безпосереднього існування, до нескінченної самозміни, оскільки завжди перебуває “поза місцем” і “у нічому”. Ексцентричні акти її поведінки, за П., визначають ставлення людини до самої себе і оточуючого світу. Серед головних праць: “Щаблі органічного і людина”, “Запізніла нація”.

Плотін (205 – 270) – давньогрец. філософ, засновник неоплатонізму, який виходив з “єдиного”, яке є першосутністю, але не розумом, не предметом розумного пізнання. “Єдине”, за П., виділяє з себе завдяки виливанню (еманації) світовий дух, нус. Нус створює з себе світову душу; він поєднує у собі світ ідей, істинний світ, у той час як чуттєвий світ є лише ілюзорним відображенням світу ідей. Світова душа, на думку П., дробиться на окремі душі; матерія виникає як нижчий ступінь еманации, абсолютне заперечення божественної першосутності. Остання і найвища мета душі, за П., виділяється з “єдиного”, возз’єднується з ним завдяки екстазу, по відношенню до якого пізнання є тільки підготовчим ступенем.

Подолинський Сергій Андрійович (1850–1891) – укр. вчений, громадський діяч. П. досліджував зв’язок між фізичними і соц. науками, питання енергетики виробництва. Серед праць: “Громадівство й теорія Дарвіна”, “Людська праця і єдність сили” та ін.

Поппер Карл (1902 – 1994) – австр.-британський філософ, прихильник “еволюційної епістемології” та “критичного раціоналізму” основною сферою наукових досліджень якого епістемологія та філософія науки. П. припускав, що жодна теорія не гарантована від спростування, і допускав можливість конкуренції різних теорій. Головну увагу П. зосередив на виявленні способів мислення, які лежать в основі тоталітарних ідеологій, з метою їхнього подання. Серед основних праць: “Логіка наукового відкриття”, “Відкрите суспільство та його вороги” тощо.

Потебня Олександр Опанасович (1835 – 1891) – укр. мовознавець, етнолог, філософ. Вбачаючи у мові єдино властиві кожній людині та певній спільності спосіб та можливість сприймати світ і мислити його, П. виступав проти денаціоналізації загалом і де українізації зокрема. Він доводив, що зникнення хоча б однієї мови спричиняє втрату на рівні загальнолюдської культури, яка становить інтегративний продукт різних нац. культур. П. захищав право нац. культур на самостійне і рівноправне співіснування і розвиток. Поняття “націоналізм” розглядав як світогляд, що обстоює нац. розмаїтість людства, стверджував, що “послідовний націоналізм є інтернаціоналізмом”. Серед головних праць: “Про зв’язок деяких уявлень у мові”, “Про долю і спорідненні з нею істоти” та ін.

Предметом історії вчень про державу і право є державно-правові ідеї та цілісні вчення (доктрини, теорії), їх виникнення, історичний розвиток, зв’язки із сучасністю та суспільною практикою.

Прокопович Феофан (1677-1736) – видатний представник могилянської філос. школи. Творцем і першопричиною світу він вважав Бога. Весь світ, за П.,

складається з природних (фізичних) тіл, кожне з яких він визначає як субстанцію, що, у свою чергу, складається з матерії і форми. Матерію розглядав як спільний і єдиний субстрат природних тіл, витлумачував її як активну, єдину і однорідну в усіх природних тілах (земних і небесних), як ненароджувану і незнищену, був переконаний у наявності у матерії власного існування, а форму розглядав як основу якісної різноманітності речей. Стверджував, що світ складається з нескінченно подільних найдрібніших частинок – корпускул. Простір і час вважав невід’ємними від рухомого тіла і був близьким до розуміння простору як протяжності.

Протагор (480 – 410) – давньогрец. філософ, найвідоміший із софістів. П. наголошував, що “людина є мірою всіх речей – сутніх у їх бутті і несутніх у їх небутті”. Всезагально значуща істина неможлива. Для однієї і тієї ж людини ніколи одне і те ж не буває істинним раз і назавжди, у різний час, оскільки “та ж” людина стає ін. людиною.

Пуанкаре Жюль Анрі (1853 – 1912) – франц. математик і філософ. Він вважав математику творенням духу, яке покоїться на мовчазно прийнятій згоді, тобто на довільній системі знаків, прийнятій для зображення реальних зв’язків. Принципи фізики є вільними прийняттями духу: вони ані істинні, ані хибні, але зручні і лише відповідають тим дослідям, в яких вони будуть розвиватися. Філософ. погляди П. ґрунтуються на доктрині конвенціоналізму. П. вніс вагомий внесок у методологічний аналіз парадоксів теорії множин. Серед ін. творів: “Наука і гіпотеза”, “Наука і метод”.

Райл Гілберт (1900 – 1976) – англ. філософ. Він вважав, що граматична форма вираження думок у ряді випадків дезорієнтує людину і приводить її до “категоріальних помилок” – невиправданому віднесенню фактів, які відповідають одній категорії, до деякої ін. категорії. Р. доводив, що все, що відноситься до духовного життя суспільства, слід зводити до дій, які спостерігаються, і пояснювати у термінах поведінки і реакцій.

Рассел Бертран (1872 – 1970) – англ. математик, логік, соціолог і філософ-позитивіст. Він вважав, що світ складається з чуттєвих даних, логічно нерозривно пов’язаних між собою. Р. доводив, що чуттєві дані різноманітних предметів і є “духом” спостерігача. Чуттєві дані предмета, який спостерігається великою кількістю індивідів, за Р., – це реальність матерії, яка, правда, не доводиться. Етичне уявлення про мету у Р. – життя, яке спрямовується чуттєвою любов’ю і витікає з віри у могутність розуму. Серед ін. праць: “Освіта і соціальний лад”, “Людське пізнання: його обсяг і межі”.

Рейнінгер Роберт (1869 – 1955) – австр. філософ, який створив трансцендентальну теорію пізнання та обґрунтував суб’єктивістську етику цінностей. За Р., не існує цінностей, незалежних від оцінюючого суб’єкта; судження про цінності базуються на почутті цінності; пізнання цінностей є пізнання власних цінностей, які створені особистістю; вища цінність – самовдосконалення, яке одночасно складає сенс життя.

Ремке Йоханнес (1848 – 1930) – нім. філософ, що прагнув зобразити філософію не суб’єктивно обумовленою, а такою наукою, яка стверджує

об'єктивність і логічний пріоритет всезагального і, виходячи з всезагального, розуміє окреме як єдність.

Ренан Жозеф Ернест (1823 – 1892) – франц. орієнталіст і філософ, який підкреслював відносний характер пізнання і вважав неможливою метафізику. Мета світу – створення більш досконалої людини, мета розвитку – здійснення Бога.

Рикер Поль (народився у 1913) – видатний франц. філософ, представник реліг. філос. герменевтики. Особливого наголосу набуває в філософії Р. проблема “Себе як іншого”. Позаяк “Інший”, за Р., завжди перебуває в опозиції стосовно власної культури, то погляд на “Себе” як на “Іншого” розкриває конфліктність, розірваність існування людини у світі. Разом з тим, такий погляд дозволяє людині (“Собі”) співвіднести з існування ін., а отже і інших, людей і толерантно поставитись до їхньої інакшості, знаходячи з ними порозуміння. Серед основних творів: “Філософія волі” (у 2-х томах), “Сам як Інший”, “Конфлікт інтерпретацій”.

Риккерт Генріх (1863 – 1936) – нім. філософ, один з провідних представників *баденської школи* неокантіанства. Серед багатьох праць: “Об’єкт знання”, “Науки про культуру і науки про природу”, “Гайдельберзька традиція у німецькій філософії”.

Рільке Райнер Марія (1875 – 1926) – австр. поет-філософ, який у своїх поетичних творах вперше висловив усі ті думки, які потім висунули *М.Гайдеггер* і *К.Ясперс*. Головні його теми: Бог у становленні, майбутня вічність, майбутнє, “зрілий плід того дерева, на якому ми – лише листя”; смерть, “яка росте і дозріває разом з нами”, яка належить до сфери індивідуального життя і сповіщає цьому життю його достоїнство; завдання людини, які полягають у тому, щоб створити “незриму землю” – надати речам, з якими ми маємо справу у повсякденному житті, притаманний їм сенс завдяки любовному відношенню до них і, таким чином, підняти їх у сферу цінного, духовного; життям володіє лише те, що щойно формується, незавершене; все завершене “поглинається вічністю”; наскільки благородніше дещо, настільки воно слабше, настільки сильніша для нього загроза бути знищеним технікою.

Руссо Жан Жак (1712 – 1778) – найвідоміший представник демократичного крила франц. Просвітництва, світоглядну позицію якого визначав деїзм. Матерію і дух Р. розглядав як два споконвічно існуючих початка. У теорії пізнання Р. виступав з позицій сенсуалізму. Ідеї Р. передбачили формування громадянського суспільства; він був прибічником теорії сусп. договору. Головними соц.-філос. творами Р. є: “Міркування про походження й засади нерівності серед людей” та “Про суспільний договір”.

Сантаяна Джордж (1863 – 1952) – амер. філософ-письменник, що створив вчення про “царство буття”, у центр якого помістив концепцію “ідеальних сутностей”. Він вважав, що “цінність мислення ідеальна, не каузальна, тобто вона є не інструментом дії, а досвідом, який перетворюється, образно кажучи, на арену”.

Сартр Жан-Поль (1905 – 1980) – видатний франц. філософ і письменник, лідер течії атеїстичного екзистенціалізму. Погляди С. сформувався під

впливом ідей *С.К'еркегора, Е.Гуссерля, З.Фрейда*. Відмічаючи значущість марксизму, С. прагнув оновити його з позицій екзистенціалістської антропології та психоаналізу. Створена С. “феноменологічна онтологія” стала однією з версій дуалізму: свідомість, за С., будучи причиною особливого роду буття, виступає фактором активності, джерелом руху, якісного розмаїття світу, привносячи до нього людський смисл. Негативна діалектика С. перетворюється на метод обґрунтування індетермінізму, її сфера обмежена свідомістю людини. Головною етичною категорією у С. виступає свобода, що розглядається на основі індивідуальної свідомості: “людина завжди і цілком вільна або її немає зовсім”. Замінюючи соц.-істор. аналіз антропологічним, С. вибудовував теорію сусп. відносин та істор. розвитку. Суперечливість його філософії вплинула на всю його творчість та сусп.-політ. діяльність. Головні праці: “Екзистенціалізм – це гуманізм”, “Ситуації” (у 6-ти томах), “Критика діалектичного розуму” та ін.

Сенека Луцій Анней (прибл. 4 до н.е. – 65 н.е.) – римський філософ, поет і держ. діяч, один із найвидатніших представників стоїцизму. Він вважав філософію морально-реліг. порадником до життя. Виходячи з моральних слабостей людини, С. вимагав моральної суворості щодо самого себе і розумної, вільної від співчуття поблажливості до ближнього. Вища чеснота – вірність самому собі. Серед ін. творів: “Про милосердя”, “Дослідження про природу”.

Сен-Сімон Клод Анрі (1760 – 1825) – франц. філософ-утопіст. Головне завдання суспільства С. вбачав в утопістській програмі вирішення робітничого питання; це питання він прагнув вирішити на шляху інтернаціоналізму, держ. соціалізму, реліг. реформи, а також за допомогою братерської любові, яка стверджує нове християнство без священників і догм.

Сковорода Григорій Савич (1722 – 1794) – укр. філософ, просвітник, поет, педагог. С вів спосіб життя мандрівного проповідника-філософа. С. прийшов до висновку про вічність і нескінченність матерії, про домінування у природі закономірних зв'язків. Особливу увагу С. приділяє обґрунтуванню цілісного етичного вчення, центром якого є ідея щастя і єдності людини й природи. Паралельно з цим він шукає онтологічні та гносеологічні обґрунтування свого вчення. Основою вчення С. виступає концепція “двох натур”. С. вважає, що всі проблеми найбільш яскраво проявляються в людині і підкреслює, що самопізнання дає ключ до усіх онтологічних, гносеологічних і морально-етичних завдань. Основні напрямки: вчення про дві натури (зовнішню і внутрішню); вчення про три світи (макрокосм, мікрокосм і світ символів); вчення про людину (філософія серця); вчення про пізнання (світ можна пізнати, можливості людини необмежені); соціологічне вчення; етичне вчення. Головні твори: “Наркис. Розмови про те: пізнай себе”, “Вступні двері до християнської добронравності” та ін.

Сміт Адам (1727 – 1790) – шотландський економіст і філософ. Екон. життя він виводив з особистих інтересів індивіда. У нерегламентованій свободі занять і вільній конкуренції С. вбачав основну умову досконалого господарського життя. Джерело моральних оцінок С. бачив у симпатії: “Вчиняй так, щоб

тобі міг симпатизувати незацікавлений спостерігач”. С. боровся як проти аскетичної релігійної моралі, так і проти моралі егоїзму.

Сократ (469 – 399) – один із найзнаменитіших філософів античності. С. стверджував, що моральне можна пізнати і засвоїти, а зі знання моральності витікають завжди дії відповідно до неї. Моральною, за С., є та дія, яка дає істинну користь, а, разом з тим, істинне блаженство: тому передумовою практичної пристосованості є самопізнання. Якщо я знаю, хто саме я є, то, доводив він, я також знаю, ким я повинен бути. Найбільшою чеснотою є, за С., помірність: наскільки меншим задовольняєшся, настільки ближчим стаєш до Бога. Лише той, хто навчився керувати собою і в усіх без винятку випадках дотримується вірного розуміння, має, на думку С., право веліти ін. і бути держ. мужем.

Спенсер Герберт (1820–1903) – англ. філософ, головний представник еволюціонізму. С. під філософією розумів абсолютно однорідне, цілісне знання, яке базується на конкретних науках і досягло універсальної узагальненості, тобто вищого ступеня пізнання закону, який охоплює весь світ. Згідно з вченням С., цей закон полягає в розвитку (еволюціонізм).

Спіноза Бенедикт (Барух) (1632 – 1677) – нідерландський філософ-пантеїст. С. вважав, що чим більше значить людський дух, тим краще пізнає він свої власні сили і порядок природи, тим легше може керувати собою, встановлювати для себе правила і утримуватися від марних речей. С. обстоював думку, що оскільки в природі не може існувати нічого такого, що суперечило б її законам, більше того, усе здійснюється за певними законами, а всі конкретні дії природи здійснюються за певними законами і в нерозривному зв'язку, то з цього виходить, що душа, поки вона вірно розуміє речі, продовжує здійснювати ці дії об'єктивно. Душа, за С., сама є тільки часткою всеосяжної природи, субстанції, яка виявляє себе у двох атрибутах: протяжності і мисленні, матерії і дусі. Всі речі, ідеї, на думку С., є способами буття цієї єдиної, вічної і нескінченної субстанції, поза якою немає ніякого буття і Бога. Він доводив, що чим більше і чим краще ми пізнаємо окремі речі, тим більше ми пізнаємо Бога і тим більше ми любимо його. Ця інтелектуальна любов до Бога, за С., є частиною нескінченної любові, якою Бог любить самого себе. У такому пізнанні і любові до Бога і полягає наше благо. Серед ін. творів: “Короткий трактат про Бога, людину та її щастя”, “Етика”.

Тайлор Едуард Бернетт (1832 – 1917) – видатний англ. етнограф та культуролог, релігієзнавець, який разом із *Г.Спенсером* заклав основи еволюціоністської теорії розвитку культури. Найбільш відомий твір – “Первісна культура” (у 2-х томах).

Тарський Альфред (1901 – 1983) – польський логик і математик, один з найвидатніших представників Львівсько-варшавської логіко-філос. школи. Т. започаткував формальну семантику, обґрунтував перехід від синтаксичної до семантичної парадигми в логіці. Серед головних праць: “Поняття істини в мовах дедуктивних наук”, “Поняття істини в формалізованих мовах” та ін.

Тойнбі Арнольд Джозеф (1889 – 1975) – видатний англ. філософ, соціолог, культуролог та сусп. діяч. “Дослідження історії” – фундаментальна праця

Т., підсумком якої став важливий висновок про закономірності соціокультурного розмаїття людства. Т. характеризує природний процес розвитку світового сусп. життя як сукупність дискретних одиниць соц. організації, які він називає цивілізаціями. Їх своєрідність Т. пов'язує з географічним фактором, а динаміку розвитку описує у термінах філософії життя А.Бергсона: “виникнення” та їх “зростання” обумовлюються трансформацією енергії “життєвого прориву”, а “надлам”, “занепад” і “розкладання” пов'язуються з “виснаженням життєвих сил”. Формулюючи закони істор. розвитку цивілізацій (напр.: “закон виклику і відповіді”), Т. дістається висновку про можливість відстрочити загибель існуючих цивілізацій за допомогою раціональної політики правлячого класу, на творче ядро якого він покладає відповідальність за вироблення адекватної реакції на будь-яку зміну ситуації у розвитку суспільства. Основу такої політики, за Т., повинне скласти прийняття до уваги основних постулатів всіх світових релігій, які мають загальну духовну підвалину. Тим самим буде забезпечений діалог культур і цивілізацій заради збереження їхньої цілісності. Переосмислюючи свою позитивну оцінку політики вестернізації різних регіонів світу, Т. акцентував увагу на її небезпечних наслідках для екологічної ситуації і закликав розвинуті держави гуманітаризувати відносини з країнами третього світу.

Тофлер Елвін (народився у 1928) – визначний амер. філософ-футуролог й соціолог, головною темою творчості якого є обґрунтування стратегії виживання людської цивілізації в умовах зростаючої соціодинаміки, екосоц. кризових явищ, що породжені зіткненням “хвиль” цивілізаційного розвитку тощо. Він запропонував у своїй “теорії адаптації” використовувати як стабілізаційний засіб: систематичне управління змінами, що передбачає довгострокове планування, застосування соц. критеріїв оцінки планування, послідовну зміну демокр. Інституцій з огляду на нові соц. цілі. В розвиток своєї теорії він пропонує новий підхід до здійснення політ. інновацій, пов'язаний з методологічно новим характером використання знань та інформації у розбудові всієї сфери владних структур народжуваного глобального інформаційного суспільства. Серед багатьох праць вирізняється науковий триптих: “Футурошок”, “Третя хвиля”, “Переміна влади”.

Туган-Барановський Михайло Іванович (1865 – 1919) – укр. економіст та соціолог, доктор політекономії, міністр фінансів Укр. Центральної Ради. Для нього характерні пошуки шляхів поєднання політекономії з етикою, віднаходження у сфері економіки вагомої ролі для людської особистості, схилився до реліг.-морального обґрунтування перспектив сусп. розвитку. Головні праці: “Російська фабрика в минулому і сучасному”, “Соціальні основи кооперації” та ін.

Тьонніс Фердинанд (1855 – 1936) – видатний нім. соціолог, один з провідних фундаторів соціології у Німеччині, засновник і президент Нім. соціол. товариства. Т. здійснив одну із перших в історії соціології спроб побудувати систему “чистих” категорій соціології, які б уможливілювали дослідження суспільства та його змін. Його теоретичні здобутки мали суттєвий вплив на становлення соціол. концепцій *М.Вебера*, *Е.Дюркгейма*, *Ю.Габер-*

маса. Серед багатьох правь особливе значення мали: “Спільнота та суспільство”, “Критика громадської думки”, “Поступ та соціальний розвиток: Концепції філософії історії”.

Фалес (прибл. 625/640 – прибл. 547/560 до н.е.) – перший найвідоміший давньогрец. філософ, мислитель, засновник Мілетської школи, родоначальник европ. філософії. Ф. прагнув побудувати картину всесвіту на природних і розумних засадах. Першоосновою світу Ф. вважав воду, яку наділяв атрибутом розумності й творчої енергії: якщо, щось і є божественним, то тільки вона. Джерелом змін, що відбуваються у світі, він вважав “душу”. У гносеології відстоював принцип: “Пізнай самого себе”. Уявлення Ф. базувались переважно на міфологічному світогляді, характерному для ант. культури.

Фейєрбах Людвіг Андреас (1804 – 1872) – видатний нім. філософ. Він обстоював філософію як науку про природно зрозумілу дійсність в її істині і універсальності. Істина, дійсність, чуттєвість, за Ф., тотожні; людина є найреальнішим чуттєвим. На його думку, старий неподоланий розлад між потойбічністю і реальністю повинен бути знятий, щоб людство всією душею, усім серцем зосередилось на самому собі, на своєму світі. На місце любові до Бога, як на Ф., слід поставити любов до людини як єдину істинну релігію, на місце віри у Бога – віру людини у саму себе. Основні праці: “Сутність християнства”, “Основи філософії майбутнього”, “Сутність релігії” та ін.

Фіхте Іоган Готліб (1762 – 1814) – видатний нім. філософ, провідний представник нім. класичної філософії. Ф. розробив суб’єктивно-ідеалістичну концепцію наукознавства – науки наук (“Науковчення”, 1794). Запропонований Ф. “антитетичний” метод пізнання містить деякі риси ідеалістичної діалектики (особливість його у тому, що антитеза на виводиться з тези, а ставиться поряд з ним як його протилежність). Органом розумного пізнання Ф. визнавав безпосереднє споглядання істини розумом, тобто “інтелектуальну інтуїцію”. Центральною проблемою етики Ф. був феномен свободи, яку він пов’язував не з індивідуальною мудрістю, а ставив у залежність від істор. епохи, до якої належав індивід. Ф. розробив також утопічний проект перевлаштування германських земель як “замкнутої торгової держави”. Головні праці: “Основи загального науковчення”, “Призначення людини” та ін.

Фома (Тома) Аквінський (1225/26 – 1274) – найбільший реліг. філософ, систематизатор ортодоксальної схоластики, основоположник томізму. Ф.А. прагнув філософськи обґрунтувати катол. віровчення, осмисливши його з позицій аристотелізму. Ф.А. вважав і розум, і віру – істинними шляхами пізнання. Досконале пізнання, за Ф.А., як і досконале блаженство, полягає у спогляданні Бога, що можливе лише у раю або у стані реліг. екстазу. Метою людини Ф.А. вважав досягнення загробного блаженства, засобом досягнення якого є добродієсне життя. Ф.А. обґрунтовував необхідність підкорення світської влади духовному верховенству катол. церкви, а завдання будь-якого государя вбачав у сприянні всезагальному благу, у турботі про збереження миру і справедливості у суспільстві.

Фромм Еріх (1900 – 1980) – видатний нім. філософ, психолог, соціолог. Він відійшов від біології З.Фрейда у прагненні вивчити механізми зв’язку між

психікою індивіда і соц. структурою суспільства. З позицій гуманізму Ф. висунув ідею створення гармонійного “здорового суспільства” на основі психоаналітичної “соціальної та індивідуальної” терапії. Основні праці: “Втеча від свободи”, “Анатомія людської деструктивності” та ін.

Хенгстенберг Ганс-Едуард (народився у 1904) – нім. філософ, представник теологічної версії антропології. Свою концепцію Х. визначав як “синтетичну антропологію”. Антропологія, за Х., є вченням про людину з т.з. самого буття людини; людина є єдністю “реально-психічного” (включаючи мислення) і “тіла” (життєвого начала); вона може бути безпристрасною на підставі дорозумового, інтуїтивного узгодження індивідуальної духовної активності з буттям і ціннісними характеристиками предметів світу, але передусім – з ін. особистостями. За Х., “людина є особистістю, яка щоразу неповторно конструюється духом, сферою вітального і особистісним началом і в силу своєї особистості може проявляти вільні ініціації”.

Холтон Джеральд (народився у 1922) – нім.-амер. філософ, спеціаліст з історії і методології науки; прагне виявити сутність складних процесів формування знання, залучаючи для цього багатий істор. матеріал і приділяючи значну увагу ірраціональним факторам, що впливають на цей процес. Х. вважає, що застосування тематичного аналізу до досліджень наукової діяльності дозволить ввести психол. і соціокультурні фактори в аналіз процесу виникнення нового знання, а також зв’язати аналіз науки з рядом ін. галузей досліджень, включаючи дослідження людського сприйняття і пізнання, процесів навчання, мотивації і навіть вибору професії.

Хорні Карен (1885 – 1952) – нім. психолог, одна з засновниць неофрейдизму, розробила соціокультурну версію психоаналізу. Їй належить одна з найгрунтовніших концепцій невротичного конфлікту та психол. захистів. Основні праці: “Невротична особистість нашого часу”, “Психологія жінки” й ін.

Швейцар Альберт (1875 – 1965) – нім. філософ, теолог, теоретик філософії культури. Головний філос. принцип Ш. – благоговіння перед життям: таке ставлення людини не є суб’єктивістським проявом, воно природно притаманне мисленню і відповідно постулює безмежну відповідальність за все живе на нашій планеті. Культура, за Ш., – втілення гуманістичної сутності людини: людина освоює світ не на основі його пізнання, а завдяки переживанню світу, трагічному за своєю суттю. Основні твори: “Філософія культури” (у 2-х томах), “Цивілізація й етика” та ін.

Шелер Макс (1874 – 1928) – визначний нім. філософ. Ш. стверджував, що людині, яка споглядає і пізнає, протистоять об’єктивні, не створені нею предметні світи, кожен з яких володіє власною доступною для споглядання сутністю і власними законами. Останні стоять вище емпіричних законів існування і прояву відповідних предметних світів, в яких ці сутності завдяки сприйняттю стають даними. У такому розумінні філософія – вища, найбільш широка наука про сутність. Діалектика його творчості: від розбудови оригінальних феноменологічних (до 1920 р.) і реліг.-філос. концепцій (1920-1924) до осмислення засад метафізики із виразним акцентом на віталізмі й

пантеїзмі (1924-1928). Головні твори: “Про феноменологію і теорію симпатії”, “Місце людини в універсумі” та ін.

Шеллінг Фрідріх Вільгельм Йозеф (1775 – 1854) – видатний нім. філософ, провідний представник нім. класичної філософії. Ш. створив спекулятивну натурфілософію ієрархії природних сил (“потенцій”), яка кінець кінцем трансформувалась у філософію тотожностей: протилежності суб’єкта і об’єкта, реального й ідеального, природи і духу ліквідуються в абсолюті, який є тотожністю ідеального і реального. Цей абсолют пізнається безпосередньо, у перебігу інтелектуального споглядання і в мистецтві, які або рівноправні з філософією, або часто навіть стають вищими за неї і об’єднують усе розділене. Завершив творчий шлях Ш. “філософією міфології та одкровення”. Основні праці: “Про світову душу”, “Філософія мистецтва” та ін.

Шефстбері (Ентоні Ешлі Купер) (1671 – 1713) – англ. філософ, засновник теорії морального почуття. Ш. підкреслював самостійний характер моралі по відношенню як до релігії, так і до природного механізму. За Ш., моральне начало міститься у природі людини, зокрема в її естетичних схильностях. На його думку, мотиви надії на винагороду чи страху перед спокутою можуть застосовуватися лише у тих випадках, якщо мова йде про утихомирення людини, а не про те, щоб зробити її моральною. Найбільш відомий твір – “Про особливості людей, звичаїв, думок, плинність часу” (в 3-х томах).

Шиллер Фрідріх (1759 – 1805) – великий нім. поет, філософ і історик. Він вважав, що по відношенню до волі і розуму людина є єдиною, а не роздвоєною. Воля, за Ш., – видова характеристика людини, а сам розум є тільки вічним її правилом. За Ш., розумно діє вся природа; відмінність людини полягає тільки в тому, що вона розумно діє за допомогою свідомості й волі. Людина, на думку Ш., – істота, яка прагне свободи; культура повинна сприяти людині у набутті цієї свободи: абсолютно вільною є тільки морально орієнтована людина. Для філософії Ш. головна проблема – виховання морального бажання.

Шинкарук Володимир Іларіонович (1928 – 2001) – укр. філософ, доктор філос. наук, засновник Київської світоглядно-антропологічної школи. Перегляд традиційного філософування в руслі гуманізму пов’язаний у Ш. із прагненням занурити його в світову та вітчизняну філос. і культурну традицію і тим самим повернутися до втрачених можливостей, відродити духовний багаж, забутий у добу панування схоластичної держ. ідеології. Основні твори: “Єдність діалектики, логіки і теорії пізнання”, “Розум, свобода та долі діалектики” та ін.

Шлейєрмахер Фрідріх Ернст Даніель (1768 – 1834) – нім. теолог і філософ. Ш. створив протестантської орієнтації філософію споглядального мислення, пов’язаного з Богом і світом. За Ш., речі вважаються незалежними від світу у такій мірі, в якій вони обумовлені природним зв’язком; тому безпосереднє сприйняття Бога, тобто чудо, неможливе. Людина, як на Ш., включена у божественний природний зв’язок, а тому між моральним законом і законом природи не існує ніякої радикальної відмінності. Всезагальний закон

обов'язку, за Ш., гласить: дій у кожний момент, зібравши всі моральні сили і прагнучи до всього моральними цілями.

Шопенгауер Артур (1788 – 1860) – визначний нім. філософ. Ш. вважав, що всі об'єкти згідно з їх внутрішньою сутністю повинні бути тим, що ми називаємо “волею в нас”: воля є річ у собі. Волю Ш. розглядав як внутрішню сутність усіх сил: сили, яка спонукає розвиватися рослину; сили, завдяки якій відбувається кристалізація; сил магнітних, електричних, гравітаційних. Воля, за Ш., лежить поза часом і простором, а також і поза каузальністю; вона не має підґрунтя і мети, вона безпричинна і непізнавана, вона підкоряється принципу індивідуації і завдяки цьому стає волею до життя. Воля, на його думку, завжди повинна знаходитися у прагненні, оскільки прагнення – її єдина сутність. Від страждання немає іншого спасіння, крім знищення волі до життя що в результаті означає зняття принципу індивідуації, перехід у небуття (нірвану). Фундаментом моралі є співчуття, яке стосується не тільки людини, але, що особливо підкреслював Ш, однаково і тварин. Наука, за Ш., розглядає тільки об'єкти, визначені у просторі і часі, і при цьому керується принципом каузальності; тому тільки геній мистецтва – завдяки чистому спогляданню і величезній силі фантазії – спроможний пізнати вічну ідею і виразити її в поезії, образотворчому мистецтві, музиці. Серед ін. творів: “Світ як Воля та уявлення”, “Про Волю у природі”.

Якобі Фрідріх Генріх (1743 – 1819) – нім. філософ, який розвивав філософію почуття і віри. Я. стверджував, що “вищі принципи, на які опираються всі докази, – це незамасковані, голі претензії на владу, яким ми віримо як почуттю нашого існування. Їх можна було б назвати початковими, всезагальними, неподоланими забобонами; як такі вони були б чистим світлом істини або скоріше дали б істині закон”.

Ясперс Карл (1883 – 1969) – нім. філософ-екзистенціаліст. Екзистенціалізм Я. виходить з пограничних ситуацій людини, в яких розкривається безумовне, неминуче, наприк. хвороба, провина, смерть. Не в завершенні, а в крахові буття, за Я., можна найбільш глибоко осягнути буття. Я. розглядав філософію як спробу осягнути розумом пануюче в дійсності нерозумне і зрозуміти його як джерело вищої розумності. Філософування, на його думку, – це “діяльність, яка виробляє внутрішній зміст людини і не може знати свого кінцевого смислу”; тому філософія – це “для даного моменту завершений стан буття, який знає, що він у своїх претензіях не може утриматися як остаточний”. Основні твори: “Психологія світоглядів”, “Про європейський дух” та ін.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Автономія (адміністративно-територіальної одиниці) – особливий правовий статус адміністративно-територіальної одиниці, що полягає, як правило, в існуванні системи органів влади автономії та власного предмета відання автономії. Автономія (адміністративно-територіальної одиниці) – особливий правовий статус адміністративно-територіальної одиниці, що полягає, як правило, в існуванні системи органів влади автономії та власного предмета відання автономії.

Адміністративно-територіальний устрій – це обумовлена географічними, історичними, економічними, етнічними, соціальними, культурними та іншими чинниками організація території держави з її поділом на складові частини – адміністративно-територіальні одиниці, відповідно до яких будується система державних органів і система органів місцевого самоврядування, а також принципи та методи взаємовідносин центральних та місцевих органів державної влади та органів державної влади з органами місцевого самоврядування.

Апатриди (аполіди) – (грец. заперечна частка «а» + patris (patridos); від patria – батьківщина, вітчизна)) – особа без громадянства. Особа без громадянства – це особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином. держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином.

Біженець – особа, яка не є громадянином України і внаслідок цілком обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань, перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань.

Апеляційний суд – орган судової системи судів загальної юрисдикції, який є судом вищого рівня для місцевих судів і нижчого стосовно Верховного Суду. В Україні діють загальні та спеціалізовані апеляційні суди, які розглядають справи у апеляційному порядку відповідно до процесуального закону, по першій інстанції, що віднесені до їх підсудності законом, ведуть та аналізують судову статистику, вивчають і узагальнюють судову практику тощо.

Біпатриди (біполіди) – (від лат. bis – двічі + грецьк. patris (patridos) – батьківщина, вітчизна) – особи, що мають громадянство двох чи більше держав, тобто подвійне громадянство.

Верховна Рада України – єдиний, загальнонаціональний, представницький, колегіальний орган законодавчої влади в Україні. Верховна Рада України є однопалатним парламентом, його головними функціями є: представницька, законодавча, установча та функція парламентського контролю. Конституційний склад Верховної Ради України становить 450 народних

депутатів, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Верховний Суд України – найвищий судовий орган у системі судів загальної юрисдикції. Верховний Суд України здійснює правосуддя, розглядає справи у касаційному порядку та у порядку виключного провадження; забезпечує однакове застосування законодавства усіма судами загальної юрисдикції, дає роз'яснення з питань судової практики тощо.

Вето (Президента України) – рішення Президента України, яке означає його відмову у підписанні закону, прийнятого Верховною Радою України. У випадку застосування права вето Президент повертає закон до Верховної ради України із своїми вмотивованими пропозиціями.

Вибори – процес, у результаті якого певна сукупність людей шляхом голосування формує державний орган або заміщує виборну посаду.

Виборча квота – кількість голосів виборців, яка необхідна для отримання одного депутатського мандату.

Виборча система – (в широкому розумінні) система правовідносин, що виникають в процесі формування представницьких органів влади; (в вузькому розумінні) принцип, за яким розподіляються мандати представницького органу.

Виборче право – (в об'єктивному сенсі) сукупність конституційно-правових норм, які регулюють відносини, що виникають в процесі формування представницьких органів влади; (в суб'єктивному сенсі) право громадян України обирати та бути обраними до представницьких органів влади.

Виборчий бар'єр – мінімальна кількість голосів виборців (у відсотковому відношенні), яку необхідно отримати політичній партії (виборчому блоку політичних партій), для участі у розподілі депутатських мандатів.

Гарантії прав і свобод людини і громадянина – система методів та механізмів забезпечення повного і неухильного здійснення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків суб'єктів у реальній дійсності. Розрізняють соціально-економічні, політичні, ідеологічні та юридичні гарантії.

Глава уряду – керівник вищого колегіального органу у системі органів виконавчої влади. Главою уряду в Україні є Прем'єр-міністр України, який входить до складу Кабінету Міністрів України.

Громадська організація – добровільне об'єднання громадян, яке створено для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів. Засновниками громадської організації можуть бути громадяни України, громадяни інших держав, особи без громадянства, які досягли 18 років, а молодіжних та дитячих Г.о. – 15-річного віку. Громадські організації діє на основі статуту.

Громадянин – фізична особа, яка перебуває у сталих юридично визначених взаємозв'язках із конкретною державою, що знаходить свій вираз у наявності в особи відповідного громадянства.

Громадянство України – постійний правовий зв'язок між фізичною особою та Україною, що виявляється у їх взаємних правах та обов'язках.

Депутатська недоторканність – гарантія діяльності народного депутата України, яка полягає в особливому порядку притягнення депутата до кримінальної відповідальності, його затримання та арешту.

Державні символи – закріплені Конституцією та законами офіційні знаки чи звукові вирази, які в лаконічній формі відображають національно-державні та історико-культурні ідеї народу і символізують суверенітет держави.

Загальна декларація прав людини – перший міжнародно-правовий акт про права людини універсального характеру, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., в якому вперше в історії людства проголошено коЛо основних громадянських (особистих), політичних, соціальних, економічних і культурних прав та свобод людини. Загальна декларація прав людини ратифікована більшістю держав світу, в тому числі й Україною.

Законодавча влада – одна із гілок державної влади, яка наділена повноваженнями щодо прийняття, зміни чи скасування законів. Законодавча влада є самостійною відносно виконавчої і судової гілок влади. Відповідно до Конституції України єдиним органом законодавчої влади в Україні є Верховна Рада України.

Законодавча ініціатива – офіційне внесення до Верховної Ради України пропозиції чи проекту стосовно прийняття нового закону або зміни чи скасування чинного закону, які Верховна Рада України зобов'язана розглянути по суті. Законодавча ініціатива є початковою стадією законодавчого процесу. В Україні право законодавчої ініціативи належить Президенту України, народним депутатам України, Кабінету Міністрів України.

Законодавчий процес – встановлений Конституцією і законами України порядок здійснення законодавчої функції ВР України та реалізація нею своїх законодавчих повноважень. Законодавчий процес складається, з таких стадій: 1) законодавча ініціатива; 2) розробка законопроекту; 3) попереднє обговорення законопроекту; 4) офіційне обговорення законопроекту на пленарних засіданнях Верховної Ради України (читання законопроекту); 5) прийняття закону; 6) підписання (промульгація) закону Президентом України; 7) оприлюднення (опублікування) закону; 8) набрання законом чинності.

Законопроект – початковий текст закону, запропонований для розгляду законодавчому органу влади. Законопроект вправі вносити суб'єкти, які мають право законодавчої ініціативи. Верховна Рада України може доручити розробку законопроекту парламентським комітетам, тимчасовій спеціальній комісії, Кабінету Міністрів України, міністерствам, колективами вчених-фахівців.

Звернення громадян – викладені у письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) чи скарги осіб до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів. Звернення громадян одна з форм участі громадян в управлінні державними та суспільними справами.

Імпічмент – парламентська процедура притягнення до юридичної відповідальності вищих посадових осіб держави (включно президента).

Інавгурація – урочиста процедура вступу на посаду Президента держави. В Україні вступ Президента на посаду відбувається з моменту складання

присяги народів на урочистому засіданні ВР України. Приведення Президента України до присяги здійснює Голова Конституційного Суду України.

Іноземні громадяни (піддані) – особи, які перебувають на території держави не маючи її громадянства і є громадянами (підданими) іншої держави або держав.

Кабінет Міністрів України – вищий колегіальний орган у системі органів виконавчої влади України, який спрямовує, координує і контролює діяльність міністерств, інших центральних і міських органів виконавчої влади. Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією України. Кабінет Міністрів України у своїй діяльності керується Конституцією, законами України, указами Президента України та постановами Верховної Ради України.

Колегіальність – принцип управління, за яким керівництво або прийняття рішення здійснюється групою уповноважених осіб (колегією), кожен із яких несе персональну відповідальність за певний напрямок діяльності.

Колегія органу виконавчої влади – це постійний колегіальний консультативно-дорадчий орган, який створюється в єдиноначальних органах державного управління для колективного обговорення та вирішення питань, віднесених до компетенції відповідного органу, рішення якого втілюються в життя наказом керівника центрального органу виконавчої влади або розпорядженням голови місцевої державної адміністрації.

Конституційне право України – сукупність правових норм, які закріплюють та регулюють найбільш важливі основоположні суспільні відносини: засади конституційного ладу, права, свободи та обов'язки людини і громадянина, форми безпосередньої демократії, засади організації та функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування, територіальний устрій.

Конституційний лад – система принципів, які дають можливість реально забезпечувати додержання прав і свобод людини і громадянина, а діяльність держави здійснювати на основі фактично проведеного розподілу влади відповідно до її Конституції. Конституційний лад включає цілісну систему основних політико-правових, економічних та суспільних відносин, які виникають у суспільстві.

Конституційний Суд України – диний орган конституційної юрисдикції в Україні, який приймає рішення та дає висновки у справах щодо: конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим; відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість; додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту в межах, визначених статтями 111 та 151 Конституції України; офіційного тлумачення Конституції та законів України; відповідності проекту закону про

внесення змін до Конституції України вимогам статей 157 і 158 Конституції України; порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України.

Конституційні закони – закони, які вносять зміни чи доповнення до тексту Конституції або необхідність видання яких передбачено самою Конституцією.

Конституційні обов'язки – це закріплені Конституцією України вид і міра необхідної, обов'язкової поведінки людини і громадянина, що спрямована на забезпечення інтересів суспільства, держави, інших людей і за недотримання яких настає юридична відповідальність.

Конституція України – Основний Закон держави, який визначає і закріплює суспільний та державний лад, порядок формування, організацію і компетенцію органів державної влади та місцевого самоврядування, адміністративно-територіальний устрій, правовий статус громадянина, приймається вищим представницьким органом держави або самим народом, має найвищу юридичну силу, особливу структуру та особливу процедуру прийняття. Чинна Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р.

Конституційно-правовий статус особи – це правове положення особи у суспільстві і державі, сукупність їх прав, свобод, обов'язків і законних інтересів, що визнаються і гарантуються державою і закріплені в Конституції України.

Конституційні принципи правового статусу особи – основні ідеї, відображені у Конституції і покладені в основу змісту й умов реалізації прав та обов'язків людини в державі.

Конституціоналізм – сукупність конституційних ідей, теорій та концепцій, які обґрунтовуються вченими-конституціоналістами та які покладені в основу сучасного конституційно-правового регулювання суспільних відносин.

Контрасигнація – процедура погодження прийнятих Президентом України актів Прем'єр-міністром України та відповідальним міністром, яка є обов'язковою для набрання чинності актами у визначених Конституцією випадках.

Міністерство – назва головного органу в системі центральних органів виконавчої влади, яке створюється для забезпечення реалізації державної політики і здійснення державного управління у відповідній сфері діяльності.

Місцеве самоврядування – одна із форм народовладдя в Україні, сутність якої виявляється у самостійному вирішенні населенням питань місцевого значення в межах Конституції і законів України. Місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо (місцевий референдум, вибори до місцевих рад, загальні збори), так і через представницькі органи – сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст. Місцеве самоврядування визначається і гарантується Конституцією України.

Місцеві державні адміністрації – місцеві органи виконавчої влади, які у межах своїх повноважень здійснюють виконавчу владу на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, а також реалізують повноваження, делеговані їм відповідною радою.

Місцеві органи державної влади – сукупність державних органів (місцеві державні адміністрації, відповідні суди, органи прокуратури), які здійснюють державну діяльність на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

Національна поліція України (поліція) – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку.

Недоторканість житла – громадянське (особисте) право людини і громадянина, яке передбачає законодавчу заборону свавільного проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду.

Недоторканість майна – громадянське (особисте) право людини і громадянина, яке передбачає, що ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності на належне йому майно.

Недоторканість особи – громадянське (особисте) право людини і громадянина, яке передбачає, що ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше ніж за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та у порядку, встановлених законом.

Непряме (представницьке) народовладдя – вирішення питань, пов'язаних з управлінням справами держави і суспільства, суб'єктами, що обираються народом або його певною частиною.

Об'єднання громадян – добровільне громадське формування, яке створено на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод. Об'єднання громадян можуть бути всеукраїнськими, місцевими, міжнародними. Об'єднання громадян незалежно від назви визнається політичною партією або громадською організацією.

Омбудсман – у більшості країн Європи посадова особа парламенту, яка стежить за законністю дій державних органів, їх посадових осіб, органів місцевого самоврядування щодо забезпечення й дотримання конституційних прав і свобод людини і громадянина. Національний різновид омбудсмана передбачений Конституцією України як Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, який призначається на посаду та звільняється з неї Верховною Радою України. Він здійснює свою діяльність незалежно від будь-якої гілки державної влади і є підзвітним лише Верховній Раді України.

Органи внутрішніх справ – правоохоронні органи виконавчої влади, які мають широкі повноваження для виконаних завдань правоохоронної діяльності. Система органів внутрішніх справ складається з трьох ланок: 1) Міністерство внутрішніх справ; 2) управління внутрішніх справ в Криму, областях, на транспорті, містах Києві, Севастополі; 3) міські (районні) відділи, лінійні відділи внутрішніх справ.

Органи державної влади – організаційні та структурно відокремлені частини Державного механізму, які наділені відповідними державно-владними повноваженнями, що реалізуються у визначених, законом правових та організаційних формах. Органи державної влади поділяються на види: 1) за способом формування – виборні (Верховна Рада України, Президент України) та призначені (Кабінет Міністрів України, судді); 2) за обсягом владних повноважень – всеукраїнські (Верховна Рада України, Президент України) та місцеві (місцеві державні адміністрації); 3) за характером компетенції – загальної (Кабінет Міністрів України) та галузевої (Міністерство внутрішніх справ) компетенції; 4) за порядком вирішення питань-одноособові (Президент України) та колегіальні (Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України); 5) за принципом поділу влади – законодавчі, виконавчі та судові органи.

Органи самоорганізації населення – одна із ланок системи місцевого самоврядування, форма участі членів територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах у вирішенні окремих питань місцевого значення. Органи самоорганізації населення: будинкові, вуличні, квартальні комітети, комітети мікрорайонів, комітети районів у містах, сільські, селищні комітети тощо.

Парламент – вищий загальнонаціональний представницький орган держави, побудований на виборчих засадах.

Посадова особа – особа, яка обіймає посаду керівника чи заступника керівника державного органу та їх апарату, інші державні службовці, на яких законами або іншими нормативно-правовими актами покладено здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій.

Права громадянина – права, які мають позитивний (волевстановлений) характер і закріплюються за особою, яка має громадянство відповідної держави.

Права людини – права, які людина отримує від народження, пов'язані з її існуванням і розвитком та закріплені в Конституції України. Права людини мають природний характер і порівняно з правами громадянина пріоритетні, вони поширюються на всіх людей, які на законних підставах проживають на території тієї чи іншої держави.

Право або свобода людини і громадянина (суб'єктивне право або свобода) – передбачувані чинним законодавством вид і міра можливої поведінки; закрплена нормою права можливість суб'єкта поводити себе певним чином у межах, що визначені нормами права.

Правовий статус особи – сукупність юридично закріплених основних прав, свобод і обов'язків людини і громадянина, які визначають положення особи у суспільстві, а також гарантії їх здійснення, захист та поновлення порушених прав.

Правозахисні органи – державні та недержавні органи, головним завданням і функцією яких є надання правової допомоги фізичним та юридичним особам, захист фізичних осіб від обвинувачення, а також посилення правових гарантій охорони прав і свобод людини від втручання органів влади та управління. До правозахисних органів відносяться Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, адвокатура, органи юстиції, нотаріат.

Правоохоронний орган – державний орган, який спеціально уповноважений здійснювати контроль за неухильним додержанням законів та інших нормативно-правових актів, забезпечувати правопорядок, здійснювати захист законних прав і інтересів фізичних та юридичних осіб, суспільства і держави у цілому, а також застосовувати заходи державного примусу до правопорушників.

Представницьке народовладдя (представницька демократія) – вирішення питань, пов'язаних з управлінням справами держави і суспільства, суб'єктами, що обираються народом або його певною частиною.

Прем'єр-Міністр України – особа, яка очолює Кабінет Міністрів України (уряд). Прем'єр-Міністр України призначається на посаду Верховною Радою України за поданням Президента України. Кандидатуру для призначення на посаду Прем'єр-Міністра України вносить Президент України за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України. Повноваження Прем'єр-Міністр України визначаються Конституцією і Законом України «Про Кабінет Міністрів України».

Прокуратура – самостійний централізований орган державної влади, що діє в системі правоохоронних органів держави та забезпечує всемірне утвердження верховенства закону, захист від неправомірних посягань на суспільний та державний лад, права і свободи людини. Прокуратура є елементом системи стримувань і противаг між гілками державної влади. Прокуратура України побудована відповідно до державного устрою і адміністративно-територіального поділу країни з підпорядкуванням нижчестоящих прокурорів вищестоящим і Генеральному прокурору України.

Ратифікація – остаточне затвердження міжнародного договору компетентним органом державної влади, після чого цей договір набирає юридичної сили. Ратифікація договору вважається завершеною з моменту обміну ратифікаційними грамотами.

Референдум – спосіб прийняття громадянами шляхом голосування законів та інших рішень з важливих питань загальнодержавного чи місцевого значення. Референдум одна із форм безпосередньої демократії.

Служба безпеки України – державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України. Служба безпеки України підпорядкована Президенту України і підконтрольна Верховній Раді України.

Службова особа – особа, яка постійно чи тимчасово здійснює функції представника влади, а також постійно чи тимчасово обіймає посаду на підприємстві, в установі чи організації, незалежно від форм власності, яка пов'язана з виконанням організаційно – розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, або виконує такі обов'язки за спеціальними повноваженнями.

Суд – орган держави, який здійснює правосуддя шляхом розгляду і вирішення у судових засіданнях цивільних, кримінальних, адміністративних та господарських справ на основі чинного законодавства і у строго визначеній законом процесуальній формі. Делегування функцій суду, а також

привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами законом не допускається. Юрисдикція суду поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі.

Судова влада – одна з гілок державної влади, яка діє самостійно, незалежно від законодавчої і виконавчої влади, і реалізується шляхом здійснення правосуддя.

Судова система – сукупність усіх судів держави, основою яких є єдині засади організації й діяльності та наділених повноваженнями здійснювати судову владу. Судова система України складають Конституційний Суд та суди загальної юрисдикції.

Судове рішення – загальне поняття, яке охоплює усі акти, прийняті судом (суддею) у результаті їх процесуальної діяльності. До судового рішення належать вироки (у кримінальних справах), рішення (у цивільних, господарських справах), ухвали, постанови (у кримінальних, адміністративних, господарських і цивільних справах). Судове рішення має бути законним та обґрунтованим, викладається тільки у письмовій формі, підписується всіма суддями, у тому числі суддею, що має особливу думку. Судове рішення виконується після того, коли вступає в законну силу, крім випадків негайного виконання.

Територіальна громада – об'єднання жителів, які постійно проживають у межах села, селища, міста, що є самостійною адміністративно-територіальною одиницею або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр. Територіальна громада є первинним суб'єктом місцевого самоврядування. В Україні існують територіальні громади села, селища, міста.

Юстиція – сукупність судових установ і органів юстиції, їх діяльність із здійснення правосуддя, забезпечення охорони прав і законних інтересів державних органів, громадських організацій та громадян, організації роботи судів тощо.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Адміністративна відповідальність – вид юридичної відповідальності, що полягає у накладенні на фізичних осіб, які вчинили адміністративне (у сфері управлінських відносин) правопорушення, санкцій особистого, майнового чи морального характеру.

Адміністративна справа незначної складності (малозначна справа) – адміністративна справа, у якій характер спірних правовідносин, предмет доказування та склад учасників тощо не вимагають проведення підготовчого провадження та (або) судового засідання для повного та всебічного встановлення її обставин.

Адміністративна юрисдикція – діяльність органів державного управління та їх службових осіб у вирішенні індивідуальних адміністративних спорів та застосування відповідних юридичних санкцій в адміністративному порядку.

Адміністративне законодавство – сукупність нормативно-правових актів, що регламентують суспільні відносини, які виникають у процесі державного управління та у зв'язку зі здійсненням державними органами діяльності управлінського характеру.

Адміністративне затримання – захід адміністративно-правового припинення та забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення.

Адміністративне правопорушення (адміністративний проступок) – протиправна, винна (умисна чи необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність (ст. 9 КУпАП).

Адміністративне стягнення – міра відповідальності, що застосовується з метою виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, в дусі додержання законів України, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень, як самим правопорушником, так і іншими особами (ст. 23 КУпАП).

Адміністративне судочинство – діяльність адміністративних судів щодо розгляду і вирішення адміністративних справ у порядку, встановленому Кодексом адміністративного судочинства.

Адміністративний арешт – один із видів адміністративного стягнення, який застосовується лише у виняткових випадках за окремі види адміністративних правопорушень на строк до п'ятнадцяти діб.

Адміністративний договір – спільний правовий акт суб'єктів владних повноважень або правовий акт за участю суб'єкта владних повноважень та іншої особи, що ґрунтується на їх волеузгодженні, має форму договору, угоди, протоколу, меморандуму тощо, визначає взаємні права та обов'язки його учасників у публічно-правовій сфері і укладається на підставі закону: а) для розмежування компетенції чи визначення порядку взаємодії між суб'єктами владних повноважень; б) для делегування публічно-владних управлінських функцій; в) для перерозподілу

або об'єднання бюджетних коштів у випадках, визначених законом; г) замість видання індивідуального акта; г) для врегулювання питань надання адміністративних послуг.

Акт юридичний – акт (офіційний документ) волевиявлення держави, формально обов'язковий для виконання.

Апарат органів виконавчої влади – організаційно поєднана сукупність структурних підрозділів і посад, які призначені для здійснення консультативних чи обслуговуючих функцій щодо виконання відповідними органами закріплених за ними повноважень.

Бездіяльність – певна форма поведінки особи, яка полягає у невиконанні нею дій, які вона повинна була і могла вчинити в силу покладених на неї посадових обов'язків і згідно з чинним законодавством України.

Безпосередній керівник – найближчий керівник, якому прямо підпорядкований державний службовець.

Благодійна організація – недержавна організація, головною метою діяльності якої є здійснення благодійної діяльності в інтересах суспільства або окремих категорій осіб. Благодійні організації можуть утворюватись у формах членських благодійних організацій, благодійних фондів, благодійних установ, інших благодійних організацій (фондацій, місій, ліг тощо).

Виконавче провадження – сукупність процесуальних дій державних виконавців та всіх осіб, що беруть участь у виконанні, спрямованих як на примусову, так і на добровільну реалізацію суб'єктивних прав та законних інтересів, які підтверджуються відповідними постановами судових та інших юрисдикційних органів.

Громадське місце – частина (частини) будь-якої будівлі, споруди, яка доступна або відкрита для населення вільно, чи за запрошенням, або за плату, постійно, періодично або час від часу, в тому числі під'їзди, а також підземні переходи, стадіони, вулиці, парки тощо.

Громадяни – фізичні особи: громадяни України, іноземці, особи без громадянства.

Делеговані повноваження – повноваження органів виконавчої влади, надані органам місцевого самоврядування законом, а також повноваження органів місцевого самоврядування, які передаються відповідним місцевим державним адміністраціям за рішенням районних, обласних рад.

Депутатське запитання – це засіб одержання депутатом інформації або роз'яснення з тієї чи іншої проблеми. Відповідь на запитання може бути оголошено на сесії Ради або дано депутату в індивідуальному порядку. Запитання не включається до порядку денного сесії, не обговорюється і рішення по ньому не приймається.

Депутатське звернення – викладена в письмовій формі пропозиція народного депутата, звернена до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, керівників підприємств, установ і організацій, об'єднань громадян здійснити певні дії, дати офіційне роз'яснення чи викласти позицію з питань, віднесених до їх компетенції.

Депутатський запит – це вимога народного депутата, народних депутатів чи комітету Верховної Ради України, яка заявляється на сесії Верховної Ради України до Президента України, до органів Верховної Ради України, до Кабінету Міністрів України, до керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ і організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування і форм власності, дати офіційну відповідь з питань, віднесених до їх компетенції.

Державна мова – українська мова, якій [Конституцією України](#) надано статус мови офіційного спілкування посадових осіб державних органів та органів місцевого самоврядування під час виконання посадових обов'язків, а також мови діловодства і документації цих органів та посадових осіб.

Державна служба – це публічна, професійна, політично неупереджена діяльність із практичного виконання завдань і функцій держави, зокрема щодо: 1) аналізу державної політики на загальнодержавному, галузевому і регіональному рівнях та підготовки пропозицій стосовно її формування, у тому числі розроблення та проведення експертизи проектів програм, концепцій, стратегій, проектів законів та інших нормативно-правових актів, проектів міжнародних договорів; 2) забезпечення реалізації державної політики, виконання загальнодержавних, галузевих і регіональних програм, виконання законів та інших нормативно-правових актів; 3) забезпечення надання доступних і якісних адміністративних послуг; 4) здійснення державного нагляду та контролю за дотриманням законодавства; 5) управління державними фінансовими ресурсами, майном та контролю за їх використанням; 6) управління персоналом державних органів; 7) реалізації інших повноважень державного органу, визначених законодавством.

Державна цільова програма – це комплекс взаємопов'язаних завдань і заходів, які спрямовані на розв'язання найважливіших проблем розвитку держави, окремих галузей економіки або адміністративно-територіальних одиниць, здійснюються з використанням коштів Державного бюджету України та узгоджені за строками виконання, складом виконавців, ресурсним забезпеченням.

Державне замовлення – засіб державного регулювання економіки шляхом формування на договірній (контрактній) основі складу та обсягів продукції (робіт, послуг), необхідної для пріоритетних державних потреб, розміщення державних контрактів на поставку (закупівлю) цієї продукції (виконання робіт, надання послуг) серед суб'єктів господарювання, незалежно від їх форми власності.

Державне підприємство – підприємство, що діє на основі державної власності.

Державний санітарно-епідеміологічний нагляд – це діяльність органів, установ та закладів державної санітарно-епідеміологічної служби по контролю за дотриманням юридичними та фізичними особами санітарного законодавства з метою попередження, виявлення, зменшення або усунення шкідливого впливу

небезпечних факторів на здоров'я людей та по застосуванню заходів правового характеру щодо порушників.

Державний службовець – це громадянин України, який займає посаду державної служби в органі державної влади, іншому державному органі, його апараті (секретаріаті) (далі – державний орган), одержує заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету та здійснює встановлені для цієї посади повноваження, безпосередньо пов'язані з виконанням завдань і функцій такого державного органу, а також дотримується принципів державної служби.

Державні (адміністративні) послуги – послуги, обов'язковість отримання яких встановлюється законодавством та які надаються фізичним чи юридичним особам органами виконавчої влади, створеними ними установами та організаціями, що утримуються за рахунок коштів відповідних бюджетів. Надання цих послуг безпосередньо пов'язане з виконанням основних функцій та завдань органом влади.

Дисциплінарна відповідальність – це обов'язок державного службовця відповідати за здійснений ним дисциплінарний вчинок та нести міру стягнення, передбачену чинним законодавством.

Дозвільна система – встановлений законодавством порядок надання дозволів на здійснення певних видів діяльності; дозвільна система – це особливий порядок виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, обліку і використання спеціально визначених предметів, матеріалів і речовин, а також відкриття та функціонування окремих підприємств, майстерень і лабораторій з метою охорони інтересів держави та безпеки громадян.

Дозвільні органи – органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, а також підприємства, установи, організації, уповноважені відповідно до закону видавати документи дозвільного характеру.

Доказами в справі про адміністративне правопорушення, є будь-які фактичні дані, на основі яких у визначеному законом порядку орган (посадова особа) встановлює наявність чи відсутність адміністративного правопорушення, винність даної особи в його вчиненні та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи. Ці дані встановлюються протоколом про адміністративне правопорушення, поясненнями особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, потерпілих, свідків, висновком експерта, речовими доказами, показаннями технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, у тому числі тими, що використовуються особою, яка притягається до адміністративної відповідальності, або свідками, а також працюючими в автоматичному режимі, чи засобів фото- і кінозйомки, відеозапису, у тому числі тими, що використовуються особою, яка притягається до адміністративної відповідальності, або свідками, а також працюючими в автоматичному режимі або в режимі фотозйомки (відеозапису), які використовуються при нагляді за виконанням правил, норм і стандартів, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху, безпеки на автомобільному транспорті та паркування транспортних засобів, актом огляду та тимчасового затримання транспортного засобу, протоколом про вилучення речей і документів, відомостями та

інформацією з Єдиного державного реєстру призовників, військовозобов'язаних та резервістів, а також іншими документами.

Докази в адміністративному судочинстві – будь-які фактичні дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення осіб, які беруть участь у справі, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи. Ці дані встановлюються судом на підставі пояснень сторін, третіх осіб та їхніх представників, показань свідків, письмових і речових доказів, висновків експертів.

Завдання Кодексу України про адміністративні правопорушення – охорона прав і свобод громадян, власності, конституційного ладу України, прав і законних інтересів підприємств, установ і організацій, встановленого правопорядку, зміцнення законності, запобігання правопорушенням, виховання громадян у дусі точного і неухильного додержання [Конституції](#) і законів України, поваги до прав, честі і гідності інших громадян, до правил співжиття, сумлінного виконання своїх обов'язків, відповідальності перед суспільством.

Завданнями провадження в справах про адміністративні правопорушення є: своєчасне, всебічне, повне і об'єктивне з'ясування обставин кожної справи, вирішення її в точній відповідності з законом, забезпечення виконання винесеної постанови, а також виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню адміністративних правопорушень, запобігання правопорушенням, виховання громадян у дусі додержання законів, зміцнення законності.

Звернення громадян – викладені в письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) і скарги.

Зразкова адміністративна справа – типова адміністративна справа, прийнята до провадження Верховним Судом як судом першої інстанції для постановлення зразкового рішення;

Іммігрант – іноземець чи особа без громадянства, який отримав дозвіл на імміграцію і прибув в Україну на постійне проживання, або, перебуваючи в Україні на законних підставах, отримав дозвіл на імміграцію і залишився в Україні на постійне проживання.

Індивідуальний акт – акт (рішення) суб'єкта владних повноважень, виданий (прийняте) на виконання владних управлінських функцій або в порядку надання адміністративних послуг, який стосується прав або інтересів визначеної в акті особи або осіб, та дія якого вичерпується його виконанням або має визначений строк.

Іноземець – особа, яка не перебуває у громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав.

Інструкція – нормативно-правовий акт, який детально визначає зміст і методичні питання правового регулювання у певній сфері діяльності.

Інформаційний запит – звернення з вимогою про надання можливості ознайомлення з офіційними документами.

Інформація – документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що мали або мають місце у суспільстві, державі та навколишньому середовищі.

Інформація про особу – це сукупність документованих або публічно оголошених відомостей про особу. Основними даними про особу (персональними даними) є: національність, освіта, сімейний стан, релігійність, стан здоров'я, а також адреса, дата і місце народження.

Керівник державної служби в державному органі – посадова особа, яка займає вищу посаду державної служби в державному органі, до посадових обов'язків якої належить здійснення повноважень з питань державної служби та організації роботи інших працівників у цьому органі.

Контроль – функція управління, яка полягає в перевірці виконання завдань об'єктами управління, з метою отримання інформації щодо виконання завдань та вжиття своєчасних заходів для досягнення результату.

Конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення – примусова безоплатна передача цього предмета у власність держави за рішенням суду. Конфісковано може бути лише предмет, який є у приватній власності порушника, якщо інше не передбачено законами України.

Методи управління – сукупність способів та засобів впливу керуючих суб'єктів на об'єкти управління для досягнення визначеної мети.

Митний кордон – межі митної території України. Митний кордон України співпадає з державним кордоном України, за винятком меж спеціальних митних зон.

Митний контроль – сукупність заходів, що здійснюються митними органами при переміщенні через митний кордон України товарів (вантажів) та інших предметів і спрямовані на забезпечення дотримання норм Митного кодексу України, міжнародних договорів, законодавчих та інших нормативно-правових актів з митної справи, контроль за виконанням яких покладено на митні органи.

Митний огляд – одна з форм митного контролю, що передбачає обстеження товарів та інших предметів (з можливістю повного або часткового розпакування товарів та інших предметів, розібрання транспортних засобів, вантажних і багажних місць) для встановлення законності переміщення їх через митний кордон України, а також обліку, обкладення податками та зборами.

Наказ – це основний нормативний акт, який є одночасно розпорядчим документом і видається суб'єктом нормотворення в процесі здійснення ним виконавчо-розпорядчої діяльності з метою виконання покладених на нього завдань відповідно до наданої компетенції.

Нормативний документ – документ, який встановлює правила, загальні принципи чи характеристики різних видів діяльності або їх результатів.

Нормативно-правовий акт – акт управління (рішення) суб'єкта владних повноважень, який встановлює, змінює, припиняє (скасовує) загальні правила регулювання однотипних відносин, і який розрахований на довгострокове та неодноразове застосування.

Об'єкти управління – елементи структури системи управління та виробничі процеси, на які спрямовано вплив функцій управління.

Обставинами, що обтяжують відповідальність за адміністративне правопорушення, визнаються: 1) продовження протиправної поведінки, незважаючи на вимогу уповноважених на те осіб припинити її; 2) повторне протягом року вчинення однорідного правопорушення, за яке особу вже було піддано адміністративному стягненню; вчинення правопорушення особою, яка раніше вчинила кримінальне правопорушення; 3) втягнення неповнолітнього в правопорушення; 4) вчинення правопорушення групою осіб; 5) вчинення правопорушення в умовах стихійного лиха або за інших надзвичайних обставин; 6) вчинення правопорушення в стані сп'яніння. Орган (посадова особа), який накладає адміністративне стягнення, залежно від характеру адміністративного правопорушення може не визнати дану обставину обтяжуючою.

Обставинами, що пом'якшують відповідальність за адміністративне правопорушення, визнаються: 1) щире розкаяння винного; 2) відвернення винним шкідливих наслідків правопорушення, добровільне відшкодування збитків або усунення заподіяної шкоди; 3) вчинення правопорушення під впливом сильного душевного хвилювання або при збігу тяжких особистих чи сімейних обставин; 4) вчинення правопорушення неповнолітнім; 5) вчинення правопорушення вагітною жінкою або жінкою, яка має дитину віком до одного року. Законами України може бути передбачено й інші обставини, що пом'якшують відповідальність за адміністративне правопорушення. Орган (посадова особа), який вирішує справу про адміністративне правопорушення, може визнати пом'якшувачими і обставини, не зазначені в законі.

Особа без громадянства – особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином.

Письмові докази – документи (у тому числі електронні документи), акти, листи, телеграми, будь-які інші письмові записи, що містять в собі відомості про обставини, які мають значення справи.

Порядок – нормативно-правовий акт, який конкретизує норми права загального характеру, встановлює певні вимоги, що регламентують окремі напрями діяльності та вирішує процедурні питання; організаційний документ, який відповідно до встановлених вимог, правил і норм визначає чітку послідовність дій певного процесу, із зазначенням способів та методів його використання, форми та умови здійснення певної діяльності.

Посада – це визначена структурою і штатним розписом первинна структурна одиниця державного органу та його апарату, на яку покладено встановлене нормативно-правовими актами коло службових повноважень. Посадовими особами вважаються керівники та заступники керівників державних органів та їх апарату, інші державні службовці, на яких законами або іншими нормативними актами покладено здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій.

Посада державної служби – визначена структурою і штатним розписом первинна структурна одиниця державного органу з установленими відповідно до законодавства посадовими обов'язками у межах повноважень, визначених [частиною першою](#) статті 1 Закону України «Про державну службу».

Посадові особи – керівники та заступники керівників державних органів та їх апарату, інші державні службовці, на яких законами або іншими нормативними актами покладено здійснення організаційно-розпорядницьких та консультативно-дорадчих функцій.

Потерпілий – особа, якій адміністративним правопорушенням заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду.

Правила – різновид підзаконних нормативно-правових актів, які приймаються (затверджуються) в установленому порядку компетентними державними органами або посадовими особами з метою встановлення єдиного здійснення певної діяльності чи окремих дій, єдиних вимог до поведінки учасників правовідносин у відповідній сфері. Характерною особливістю правил є регулювання ними обмеженого кола суспільних відносин, але з великим ступенем деталізації юридичних, організаційних та інших приписів (вимог).

Принципи державної служби: 1) верховенства права – забезпечення пріоритету прав і свобод людини і громадянина відповідно до [Конституції України](#), що визначають зміст та спрямованість діяльності державного службовця під час виконання завдань і функцій держави; 2) законності – обов'язок державного службовця діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені [Конституцією](#) та законами України; 3) професіоналізму – компетентне, об'єктивне і неупереджене виконання посадових обов'язків, постійне підвищення державним службовцем рівня своєї професійної компетентності, вільне володіння державною мовою і, за потреби, англійською мовою, а також мовою корінних народів або мовою національних меншин, визначеною відповідно до закону; 4) патріотизму – відданість та вірне служіння Українському народові; 5) доброчесності – спрямованість дій державного службовця на захист публічних інтересів та відмова державного службовця від превалювання приватного інтересу під час здійснення наданих йому повноважень; 6) ефективності – раціональне і результативне використання ресурсів для досягнення цілей державної політики; 7) забезпечення рівного доступу до державної служби – заборона всіх форм та проявів дискримінації, відсутність необґрунтованих обмежень або надання необґрунтованих переваг певним категоріям громадян під час вступу на державну службу та її проходження; 8) політичної неупередженості – недопущення впливу політичних поглядів на дії та рішення державного службовця, а також утримання від демонстрації свого ставлення до політичних партій, демонстрації власних політичних поглядів під час виконання посадових обов'язків; 9) прозорості – відкритість інформації про діяльність державного службовця, крім випадків, визначених [Конституцією](#) та законами України; 10) стабільності – призначення державних службовців безстроково, крім випадків, визначених законом, незалежність персонального складу державної служби від змін політичного керівництва держави та державних органів.

Проведення в справі про адміністративне правопорушення не може бути розпочато, а розпочате підлягає закриттю за таких обставин: 1) відсутність події і складу адміністративного правопорушення; 2) недосягнення

особою на момент вчинення адміністративного правопорушення шістнадцятирічного віку; 3) неосудність особи, яка вчинила протиправну дію чи бездіяльність; 4) вчинення дії особою в стані крайньої необхідності або необхідної оборони; 5) видання акта амністії, якщо він усуває застосування адміністративного стягнення; 6) скасування акта, який встановлює адміністративну відповідальність; 7) закінчення на момент розгляду справи про адміністративне правопорушення строків, передбачених [статтею 38](#) КУпАП; 8) наявність по тому самому факту щодо особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, постанови компетентного органу (посадової особи) про накладення адміністративного стягнення, або нескасованої постанови про закриття справи про адміністративне правопорушення, а також повідомлення про підозру особі у кримінальному провадженні по даному факту; 9) смерть особи, щодо якої було розпочато провадження в справі; 10) проходження військової служби особою, щодо якої розпочато провадження в справі про адміністративне правопорушення, передбачене [статтями 210 і 210-1](#) КУпАП.

Професійна компетентність – здатність особи в межах визначених за посадою повноважень застосовувати спеціальні знання, уміння та навички, виявляти відповідні моральні та ділові якості для належного виконання встановлених завдань і обов’язків, навчання, професійного та особистісного розвитку.

Професійне навчання – набуття та вдосконалення професійних знань, умінь та навичок, що забезпечує відповідний рівень професійної кваліфікації державного службовця для його професійної діяльності.

Професійний розвиток – безперервний, свідомий, цілеспрямований процес особистісного та професійного зростання, що базується на інтеграції знань, умінь і компетентностей.

Публічна служба – діяльність на державних політичних посадах, у державних колегіальних органах, професійна діяльність суддів, прокурорів, військова служба, альтернативна (невійськова) служба, інша державна служба, патронатна служба в державних органах, служба в органах влади Автономної Республіки Крим, органах місцевого самоврядування.

Регламент – прийнятий органом влади нормативний документ, що передбачає обов’язковість правових положень.

Регуляторна діяльність – діяльність, спрямована на підготовку, прийняття, відстеження результативності та перегляд регуляторних актів, яка здійснюється регуляторними органами, фізичними та юридичними особами, їх об’єднаннями, територіальними громадами в межах, у порядку та у спосіб, що встановлені Конституцією України, Законом та іншими нормативно-правовими актами.

Рівнозначна посада – посада державної служби, що належить до однієї підкатегорії посад державної служби з урахуванням рівнів державних органів.

Службова дисципліна – неухильне додержання Присяги державного службовця, сумлінне виконання службових обов’язків та правил внутрішнього службового розпорядку.

Суб'єкт призначення – державний орган або посадова особа, яким відповідно до законодавства надано повноваження від імені держави призначати на відповідну посаду державної служби в державному органі та звільняти з такої посади;

Типові адміністративні справи – адміністративні справи, відповідачем у яких є один і той самий суб'єкт владних повноважень (його відокремлені структурні підрозділи), спір у яких виник з аналогічних підстав, у відносинах, що регулюються одними нормами права, та у яких позивачами заявлено аналогічні вимоги.

Управлінська функція – функція, спрямована на досягнення поставленої мети, забезпечення сталого функціонування і розвитку системи завдяки інформаційному обмінові.

Управлінське рішення – акт цілеспрямованого впливу на об'єкт управління, що характеризує конкретну управлінську ситуацію і містить заходи, програму досягнення мети.

Функції з обслуговування – діяльність працівників державного органу, яка не передбачає здійснення повноважень, безпосередньо пов'язаних з виконанням завдань і функцій, визначених [частиною першою](#) статті 1 Закону України «Про державну службу».

Функції управління – конкретні дії або сукупність дій, які забезпечують досягнення поставленої мети (завдань).

ФІНАНСОВЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Аваль – вексельне поручительство, згідно з яким банк бере на себе відповідальність перед векселедержателем за виконання векседавцем оплати податкового векселя, яке оформляється шляхом проставлення гарантійного напису банку на кожному примірнику податкового векселя.

Адміністрування податків, зборів, митних платежів, єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (далі – єдиний внесок) та інших платежів відповідно до законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи (далі – податків, зборів, платежів) – це сукупність рішень та процедур контролюючих органів і дій їх посадових осіб, що визначають інституційну структуру податкових та митних відносин, організовують ідентифікацію, облік платників податків і платників єдиного внеску та об'єктів оподаткування, забезпечують сервісне обслуговування платників податків, організацію та контроль за сплатою податків, зборів, платежів відповідно до порядку, встановленого законом.

Акцизний податок – непрямий податок на споживання окремих видів товарів (продукції), визначених Податковим кодексом України як підакцизні, що включається до ціни таких товарів (продукції).

Акцизний склад – спеціально обладнані приміщення на обмеженій території (далі – приміщення), розташовані на митній території України, де під контролем постійних представників контролюючого органу розпорядник акцизного складу провадить свою господарську діяльність шляхом вироблення, оброблення (перероблення), змішування, розливу, пакування, фасування, зберігання, одержання чи видачі спирту етилового, горілки та лікєро-горілочаних виробів, а також приміщення, розташовані на митній території України, де розпорядник акцизного складу провадить свою господарську діяльність шляхом вироблення, оброблення (перероблення), змішування, навантаження-розвантаження, зберігання пального (крім скрапленого газу природного, бензолу, метанолу), за винятком приміщень для навантаження-розвантаження, зберігання пального виключно для потреб власного споживання пального розпорядником акцизного складу. Приміщення відокремлених підрозділів розпорядника акцизного складу, які використовуються ним виключно для пакування, фасування, зберігання, одержання чи видачі маркованих марками акцизного податку горілки та лікєро-горілочаних виробів, відвантажених з акцизного складу, а також для здійснення оптової та/або роздрібної торгівлі відповідно до отриманої розпорядником акцизного складу ліцензії, не є акцизним складом.

Амортизація – систематичний розподіл вартості основних засобів, інших необоротних та нематеріальних активів, що амортизується, протягом строку їх корисного використання (експлуатації).

Антимонопольний комітет України є державним органом із спеціальним статусом, метою діяльності якого є забезпечення державного захисту конкуренції у підприємницькій діяльності та у сфері державних закупівель.

Аукціон (публічні торги) – публічний спосіб продажу активів з метою отримання максимальної виручки від продажу активів у визначений час і в установленому місці.

Базова ставка фрахту – сума фрахту, включаючи витрати з навантаження, розвантаження, перевантаження та складування (схову) товарів, збільшена на суму витрат за рейс судна або іншого транспортного засобу, сплачених (відшкодовуваних) фрахтувальником згідно з укладеним договором фрахтування.

Банк – юридична особа, яка на підставі банківської ліцензії має виключне право надавати банківські послуги, відомості про яку внесені до Державного реєстру банків.

Банк з іноземним капіталом – банк, у якому частка капіталу, що належить хоча б одному іноземному інвестору, становить не менше 10 відсотків.

Банківська група – група юридичних осіб: які мають спільного контролера, що складається з материнського банку, його однієї чи кількох українських та/або іноземних дочірніх та/або асоційованих компаній, які є фінансовими установами або для яких надання фінансових послуг є переважним видом діяльності, або що складається з материнського банку, який є контролером, його однієї чи кількох українських та/або іноземних дочірніх та/або асоційованих компаній, які є фінансовими установами або для яких надання фінансових послуг є переважним видом діяльності, або які мають спільного контролера, що складається з двох або більше українських фінансових установ та/або компаній, для яких надання фінансових послуг є переважним видом діяльності, їх українських та/або іноземних дочірніх та/або асоційованих компаній, які є фінансовими установами або для яких надання фінансових послуг є переважним видом діяльності, в якій банківська діяльність є переважною, або що складається з небанківської фінансової установи або компанії, для якої надання фінансових послуг є переважним видом діяльності, яка є контролером, її однієї або декількох українських та/або іноземних дочірніх та/або асоційованих компаній, які є фінансовими установами або для яких надання фінансових послуг є переважним видом діяльності, в якій банківська діяльність є переважною.

Банківська діяльність – залучення у вклади грошових коштів фізичних і юридичних осіб та розміщення зазначених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик, відкриття і ведення банківських рахунків фізичних та юридичних осіб.

Банківська ліцензія – документ, який видається Національним банком України в порядку і на умовах, визначених законодавством, на підставі якого банки та філії іноземних банків мають право здійснювати банківську діяльність.

Банківська холдингова компанія – фінансова холдингова компанія, в якій переважною діяльністю фінансових установ, що є її дочірніми та асоційованими компаніями, є банківська діяльність.

Банківський кредит – будь-яке зобов'язання банку надати певну суму грошей, будь-яка гарантія, будь-яке зобов'язання придбати право вимоги боргу, будь-яке продовження строку погашення боргу, яке надано в обмін на

зобов'язання боржника щодо повернення заборгованої суми, а також на зобов'язання на сплату процентів та інших зборів з такої суми.

Банківський нагляд – система контролю та активних впорядкованих дій Національного банку України, спрямованих на забезпечення дотримання банками та іншими особами, стосовно яких Національний банк України здійснює наглядову діяльність законодавства України і встановлених нормативів, з метою забезпечення стабільності банківської системи та захисту інтересів вкладників та кредиторів банку.

Банківські рахунки – рахунки, на яких обліковуються власні кошти, вимоги, зобов'язання банку стосовно його клієнтів і контрагентів та які дають можливість здійснювати переказ коштів за допомогою банківських платіжних інструментів.

Банк-оболонка – банк, інша фінансова установа – нерезидент, що не має постійного місцезнаходження та не провадить діяльність за місцем своєї реєстрації та/або не підлягає відповідному нагляду в державі (на території) за місцем свого розташування.

Бартерна (товарообмінна) операція – господарська операція, яка передбачає проведення розрахунків за товари (роботи, послуги) у негрошовій формі в рамках одного договору.

Безнадійна заборгованість – заборгованість, що відповідає одній з таких ознак: а) заборгованість за зобов'язаннями, щодо яких минув строк позовної давності; б) прострочена заборгованість померлої фізичної особи, за відсутності у неї спадкового майна, на яке може бути звернено стягнення; в) прострочена заборгованість осіб, які у судовому порядку визнані безвісно відсутніми, оголошені померлими; г) заборгованість фізичних осіб, прощена кредитором, за винятком заборгованості осіб, пов'язаних з таким кредитором, та осіб, які перебувають (перебували) з таким кредитором у трудових відносинах; ґ) прострочена понад 180 днів заборгованість особи, розмір сукупних вимог кредитора за якою не перевищує мінімально встановленого законодавством розміру безспірних вимог кредитора для порушення провадження у справі про банкрутство, а для фізичних осіб – заборгованість, яка не перевищує 50 відсотків однієї мінімальної заробітної плати (у розрахунку на рік), встановленої на 1 січня звітного податкового року (у разі відсутності законодавчо затвердженої процедури банкрутства фізичних осіб); д) актив у вигляді корпоративних прав або не боргових цінних паперів, емітента яких визнано банкрутом або припинено як юридичну особу у зв'язку з його ліквідацією; е) сума залишкового призового фонду лотереї станом на 31 грудня кожного року; є) прострочена заборгованість фізичної або юридичної особи, не погашена внаслідок недостатності майна зазначеної особи, за умови, що дії щодо примусового стягнення майна боржника не призвели до повного погашення заборгованості; ж) заборгованість, стягнення якої стало неможливим у зв'язку з дією обставин непереборної сили, стихійного лиха (форс-мажорних обставин), підтверджених у порядку, передбаченому законодавством; з) заборгованість суб'єктів господарювання, визнаних банкрутами у

встановленому законом порядку або припинених як юридичні особи у зв'язку з їх ліквідацією.

Безоплатно надані товари, роботи, послуги: а) товари, що надаються згідно з договорами дарування, іншими договорами, за якими не передбачається грошова або інша компенсація вартості таких товарів чи їх повернення, або без укладення таких договорів; б) роботи (послуги), що виконуються (надаються) без висування вимоги щодо компенсації їх вартості; в) товари, передані юридичній чи фізичній особі на відповідальне зберігання і використані нею.

Боргове зобов'язання – зобов'язання позичальника перед кредитором за кредитом (позикою), що виникло внаслідок випуску і розміщення боргових цінних паперів та/або укладання кредитних договорів.

Бюджет – план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються відповідно органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду.

Бюджети місцевого самоврядування – бюджети територіальних громад сіл, їх об'єднань, селищ, міст (у тому числі районів у містах), бюджети об'єднаних територіальних громад, що створюються згідно із законом та перспективним планом формування територій громад.

Бюджетна класифікація – єдине систематизоване згрупування доходів, видатків, кредитування, фінансування бюджету, боргу відповідно до законодавства України та міжнародних стандартів.

Бюджетна програма – сукупність заходів, спрямованих на досягнення єдиної мети, завдань та очікуваного результату, визначення та реалізацію яких здійснює розпорядник бюджетних коштів відповідно до покладених на нього функцій.

Бюджетна система України – сукупність державного бюджету та місцевих бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин, державного і адміністративно-територіальних устроїв і врегульована нормами права.

Бюджетне асигнування – повноваження розпорядника бюджетних коштів, надане відповідно до бюджетного призначення, на взяття бюджетного зобов'язання та здійснення платежів, яке має кількісні, часові та цільові обмеження.

Бюджетне зобов'язання – будь-яке здійснене відповідно до бюджетного асигнування розміщення замовлення, укладення договору, придбання товару, послуги чи здійснення інших аналогічних операцій протягом бюджетного періоду, згідно з якими необхідно здійснити платежі протягом цього ж періоду або у майбутньому.

Бюджетне призначення – повноваження головного розпорядника бюджетних коштів, надане цим Кодексом, законом про Державний бюджет України (рішенням про місцевий бюджет), яке має кількісні, часові і цільові обмеження та дозволяє надавати бюджетні асигнування.

Бюджетний запит – документ, підготовлений головним розпорядником бюджетних коштів, що містить пропозиції з відповідним обґрунтуванням щодо

обсягу бюджетних коштів, необхідних для його діяльності на наступні бюджетні періоди.

Бюджетний процес – регламентований бюджетним законодавством процес складання, розгляду, затвердження, виконання бюджетів, звітування про їх виконання, а також контролю за дотриманням бюджетного законодавства.

Бюджетні кошти (кошти бюджету) – належні відповідно до законодавства надходження бюджету та витрати бюджету.

Бюджетні установи – органи державної влади, органи місцевого самоврядування, а також організації, створені ними у встановленому порядку, що повністю утримуються за рахунок відповідно державного бюджету чи місцевого бюджету. Бюджетні установи є неприбутковими.

Валютна позиція – співвідношення вимог та зобов'язань банку в кожній іноземній валюті та в кожному банківському металі. При їх рівності позиція вважається закритою, при нерівності – відкритою. Відкрита позиція є короткою, якщо обсяг зобов'язань за іноземними валютами та банківськими металами перевищує обсяг вимог, і довгою, якщо обсяг вимог за іноземними валютами та банківськими металами перевищує обсяг зобов'язань.

Валютні цінності – матеріальні об'єкти, визначені законодавством України про валютне регулювання як засоби валютно-фінансових відносин.

Ввезення товарів на митну територію України, вивезення товарів за межі митної території України – сукупність дій, пов'язаних із переміщенням товарів через митний кордон України у будь-який спосіб у відповідному напрямку, відповідно до Митного кодексу України

Великий платник податків – юридична особа, у якої обсяг доходу від усіх видів діяльності за останні чотири послідовні податкові (звітні) квартали перевищує п'ятсот мільйонів гривень або загальна сума сплачених до Державного бюджету України податків за платежами, контроль за справлянням яких покладено на контролюючі органи, за такий самий період перевищує дванадцять мільйонів гривень.

Видатки бюджету – кошти, спрямовані на здійснення програм та заходів, передбачених відповідним бюджетом. До видатків бюджету не належать: погашення боргу; надання кредитів з бюджету; розміщення бюджетних коштів на депозитах; придбання цінних паперів; повернення надміру сплачених до бюджету сум податків і зборів та інших доходів бюджету, проведення їх бюджетного відшкодування.

Вироблена продукція – загальний обсяг продукції, видобутої відповідно до угоди про розподіл продукції і доставленої в пункт виміру.

Виробництво підакцизних товарів (продукції) – технологічний процес, в тому числі змішування, здійснення якого внаслідок зміни форми, властивостей або складу сировини, напівфабрикатів або готової продукції призводить до отримання підакцизних товарів (продукції, у тому числі сировини), надання таким товарам інших властивостей, що призводить або не призводить до збільшення обсягів таких товарів.

Витрати бюджету – видатки бюджету, надання кредитів з бюджету, погашення боргу та розміщення бюджетних коштів на депозитах, придбання цінних паперів.

Відкритий ринок – ринок, на якому здійснюються операції з купівлі-продажу цінних паперів між особами, що не є первинними кредиторами та позичальниками, і коли кошти внаслідок продажу цінних паперів на такому ринку надходять на користь держателя цінних паперів, а не їх емітента. Використовується центральними банками для купівлі-продажу, як правило, короткострокових державних цінних паперів з метою регулювання грошової маси. Внаслідок купівлі збільшується вкладення коштів в економіку, внаслідок продажу – зменшується.

Відчуження майна – будь-які дії платника податків, унаслідок вчинення яких такий платник податків у порядку, передбаченому законом, втрачає право власності на майно, що належить такому платнику податків, або право користування, зокрема, природними ресурсами, що у визначеному законодавством порядку надані йому в користування.

Власні надходження бюджетних установ – кошти, отримані в установленому порядку бюджетними установами як плата за надання послуг, виконання робіт, гранти, дарунки та благодійні внески, а також кошти від реалізації в установленому порядку продукції чи майна та іншої діяльності.

Гарантійне зобов'язання – зобов'язання гаранта повністю або частково виконати боргові зобов'язання суб'єкта господарювання – резидента України перед кредитором у разі невиконання таким суб'єктом його зобов'язань за кредитом (позикою), залученим під державну чи місцеву гарантію.

Гарантований державою борг – загальна сума боргових зобов'язань суб'єктів господарювання – резидентів України щодо повернення отриманих та непогашених станом на звітну дату кредитів (позик), виконання яких забезпечено державними гарантіями.

Головні розпорядники бюджетних коштів – бюджетні установи в особі їх керівників, які відповідно до статті 22 Бюджетного кодексу України отримують повноваження шляхом встановлення бюджетних призначень.

Грошове зобов'язання в міжнародних правовідносинах – зобов'язання платника податків сплатити до бюджету іноземної держави відповідну суму коштів у порядку та строки, визначені законодавством такої іноземної держави.

Грошове зобов'язання платника податків – сума коштів, яку платник податків повинен сплатити до відповідного бюджету як податкове зобов'язання та/або штрафну (фінансову) санкцію, що справляється з платника податків у зв'язку з порушенням ним вимог податкового законодавства та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, а також санкції за порушення законодавства у сфері зовнішньоекономічної діяльності.

Грошово-кредитна політика – комплекс заходів у сфері грошового обігу та кредиту, спрямованих на забезпечення стабільності грошової одиниці України через використання визначених Законом України «Про Національний банк України» засобів та методів.

Гудвіл (вартість ділової репутації) – нематеріальний актив, вартість якого визначається як різниця між ринковою ціною та балансовою вартістю активів підприємства як цілісного майнового комплексу, що виникає в результаті використання кращих управлінських якостей, домінуючої позиції на ринку товарів, послуг, нових технологій тощо. Вартість гудвілу не підлягає амортизації і не враховується під час визначення витрат платника податку, щодо активів якого виник такий гудвіл.

Депозит (вклад) – кошти, які надаються фізичними чи юридичними особами в управління резиденту, визначеному фінансовою організацією згідно із законодавством України, або нерезиденту на строк або на вимогу та під процент на умовах видачі на першу вимогу або повернення зі спливом встановленого договором строку. Залучення депозитів може здійснюватися у формі випуску (емісії) ощадних (депозитних) сертифікатів. Правила здійснення депозитних операцій встановлюються: для банківських депозитів – Національним банком України відповідно до законодавства; для депозитів (внесків) до інших фінансових установ – державним органом, визначеним законом.

Державне запозичення – операції, пов'язані з отриманням державою кредитів (позик) на умовах повернення, платності та строковості з метою фінансування державного бюджету.

Державний борг – загальна сума боргових зобов'язань держави з повернення отриманих та непогашених кредитів (позик) станом на звітну дату, що виникають внаслідок державного запозичення.

Державний інвестиційний проект – інвестиційний проект, що реалізується шляхом державного інвестування в об'єкти державної власності з використанням державних капітальних вкладень та/або кредитів (позик), залучених державою або під державні гарантії;

Державний реєстр банків – реєстр, що ведеться Національним банком України і містить відомості про державну реєстрацію усіх банків.

Державний фінансовий аудит – перевірка та аналіз фактичного стану справ щодо законного та ефективного використання державних чи комунальних коштів і майна, інших активів держави, правильності ведення бухгалтерського обліку і достовірності фінансової звітності, функціонування системи внутрішнього контролю.

Державні капітальні вкладення – капітальні видатки державного бюджету (надання кредитів з державного бюджету), що спрямовуються на створення (придбання), реконструкцію, технічне переоснащення основних засобів державної власності, очікуваний строк корисної експлуатації яких перевищує один рік.

Дефіцит бюджету – перевищення видатків бюджету над його доходами (з урахуванням різниці між наданням кредитів з бюджету та поверненням кредитів до бюджету).

Дивіденди – платіж, що здійснюється юридичною особою – емітентом корпоративних прав, інвестиційних сертифікатів чи інших цінних паперів на користь власника таких корпоративних прав, інвестиційних сертифікатів та інших цінних паперів, що засвідчують право власності інвестора на частку

(пай) у майні (активах) емітента, у зв'язку з розподілом частини його прибутку, розрахованого за правилами бухгалтерського обліку.

Ділова репутація – відомості, зібрані Національним банком України, про відповідність діяльності юридичної або фізичної особи, у тому числі керівників юридичної особи та власників істотної участі у такій юридичній особі, вимогам закону, діловій практиці та професійній етиці, а також відомості про порядність, професійні та управлінські здібності фізичної особи.

Документ іноземної держави, за яким здійснюється стягнення суми податкового боргу в міжнародних правовідносинах – рішення компетентного органу іноземної держави про нарахування податкового боргу до бюджету такої держави, що на запит зазначеного компетентного органу відповідно до міжнародного договору України підлягає виконанню на території України.

Дохід, отриманий з джерел за межами України, – будь-який дохід, отриманий резидентами, у тому числі від будь-яких видів їх діяльності за межами митної території України, включаючи проценти, дивіденди, роялті та будь-які інші види пасивних доходів, спадщину, подарунки, виграші, призи, доходи від виконання робіт (надання послуг) за цивільно-правовими та трудовими договорами, від надання резидентам в оренду (користування) майна, розташованого за межами України, включаючи рухомий склад транспорту, приписаного до розташованих за межами України портів, доходи від продажу майна, розташованого за межами України, дохід від відчуження інвестиційних активів, у тому числі корпоративних прав, цінних паперів тощо; інші доходи від будь-яких видів діяльності за межами митної території України або територій, не підконтрольних контролюючим органам.

Доходи бюджету – податкові, неподаткові та інші надходження на безповоротній основі, справляння яких передбачено законодавством України (включаючи трансферти, плату за надання адміністративних послуг, власні надходження бюджетних установ).

Дочірня компанія – юридична особа, яка контролюється іншою юридичною особою (материнською компанією).

Екологічний податок – загальнодержавний обов'язковий платіж, що справляється з фактичних обсягів викидів у атмосферне повітря, скидів у водні об'єкти забруднюючих речовин, розміщення відходів, фактичного обсягу радіоактивних відходів, що тимчасово зберігаються їх виробниками, фактичного обсягу утворених радіоактивних відходів та з фактичного обсягу радіоактивних відходів, накопичених до 1 квітня 2009 року.

Єдиний казначейський рахунок – рахунок, відкритий центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів (далі – Казначейство України), у Національному банку України для обліку коштів та здійснення розрахунків у системі електронних платежів Національного банку України, на якому консолідуються кошти державного та місцевих бюджетів, фондів загальнообов'язкового державного соціального і пенсійного страхування та кошти інших клієнтів, які відповідно до законодавства знаходяться на казначейському обслуговуванні.

Єдиний реєстр акцизних накладних – реєстр відомостей щодо акцизних накладних, який ведеться центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну податкову і митну політику, в електронному вигляді згідно з наданими платниками акцизного податку електронними документами.

Єдиний реєстр податкових накладних – реєстр відомостей щодо податкових накладних та розрахунків коригування, який ведеться центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну податкову і митну політику в електронному вигляді згідно з наданими платниками податку на додану вартість електронними документами.

Закон про Державний бюджет України – закон, який затверджує Державний бюджет України та містить положення щодо забезпечення його виконання протягом бюджетного періоду.

Залишок бюджетних коштів – обсяг коштів відповідного бюджету, розпорядників та одержувачів бюджетних коштів цього бюджету на кінець звітного періоду.

Збором (платою, внеском) є обов'язковий платіж до відповідного бюджету, що справляється з платників зборів, з умовою отримання ними спеціальної вигоди, у тому числі внаслідок вчинення на користь таких осіб державними органами, органами місцевого самоврядування, іншими уповноваженими органами та особами юридично значимих дій.

Земельний податок – обов'язковий платіж, що справляється з власників земельних ділянок та земельних часток (паїв), а також постійних землекористувачів.

Золотовалютний резерв – резерви України, відображені у балансі Національного банку України, що включають в себе активи, визнані світовим співтовариством як міжнародні і призначені для міжнародних розрахунків.

Інвестиційний проект – комплекс заходів, визначених на основі національної системи цінностей і завдань інноваційного розвитку економіки та спрямованих на розвиток окремих галузей, секторів економіки, виробництв, регіонів, виконання яких здійснюється з використанням коштів державного та/або місцевих бюджетів чи шляхом надання державних та/або місцевих гарантій.

Інвестиції – господарські операції, які передбачають придбання основних засобів, нематеріальних активів, корпоративних прав та/або цінних паперів в обмін на кошти або майно. Інвестиції поділяються на: а) капітальні інвестиції – господарські операції, що передбачають придбання будинків, споруд, інших об'єктів нерухомої власності, інших основних засобів і нематеріальних активів, що підлягають амортизації відповідно до норм Податкового кодексу України; б) фінансові інвестиції – господарські операції, що передбачають придбання корпоративних прав, цінних паперів, деривативів та/або інших фінансових інструментів. Фінансові інвестиції поділяються на: прямі інвестиції – господарські операції, що передбачають внесення коштів або майна в обмін на корпоративні права, емітовані юридичною особою при їх розміщенні такою особою; портфельні інвестиції – господарські операції, що передбачають купівлю цінних паперів, деривативів та інших фінансових

активів за кошти на фондовому ринку або біржовому товарному ринку; в) реінвестиції – господарські операції, що передбачають здійснення капітальних або фінансових інвестицій за рахунок прибутку, отриманого від інвестиційних операцій.

Інспектування – здійснюється у формі ревізії, полягає у документальній і фактичній перевірці певного комплексу або окремих питань фінансово-господарської діяльності підконтрольної установи, яка повинна забезпечувати виявлення наявних фактів порушення законодавства, встановлення винних у їх допущенні посадових і матеріально відповідальних осіб.

Інститути спільного інвестування (далі – ІСІ) – інвестиційні фонди та взаємні фонди інвестиційних компаній, корпоративні інвестиційні фонди та пайові інвестиційні фонди, створені відповідно до законодавства.

Казначейські зобов'язання – боргові цінні папери, що емітуються державою в особі її уповноважених органів, розміщуються виключно на добровільних засадах серед фізичних та юридичних осіб і засвідчують внесення їх власниками грошових коштів до бюджету та дають право на отримання фінансового доходу або інші майнові права, відповідно до умов їх випуску.

Капітал банку – власні кошти, залишкова вартість активів банку після вирахування всіх його зобов'язань.

Клієнт банку – будь-яка фізична чи юридична особа, що користується послугами банку.

Контролер – фізична або юридична особа, щодо якої не існує контролерів – фізичних осіб та яка має можливість здійснювати вирішальний вплив на управління або діяльність юридичної особи шляхом прямого та/або опосередкованого володіння самостійно або спільно з іншими особами часткою в юридичній особі, що відповідає еквіваленту 50 чи більше відсотків статутного капіталу та/або голосів юридичної особи, або незалежно від формального володіння здійснювати такий вплив на основі угоди чи будь-яким іншим чином.

Кошти – гроші у національній або іноземній валюті чи їх еквівалент.

Кошторис – основний плановий фінансовий документ бюджетної установи, яким на бюджетний період встановлюються повноваження щодо отримання надходжень і розподіл бюджетних асигнувань на взяття бюджетних зобов'язань та здійснення платежів для виконання бюджетною установою своїх функцій та досягнення результатів, визначених відповідно до бюджетних призначень.

Кредитор – юридична або фізична особа, яка має підтверджені у встановленому порядку вимоги щодо грошових зобов'язань до боржника, у тому числі щодо виплати заборгованості із заробітної плати працівникам боржника, а також контролюючі органи – щодо податків та зборів.

Кредитор банку – юридична або фізична особа, яка має документально підтверджені вимоги до боржника щодо його майнових зобов'язань.

Кредитування бюджету – операції з надання коштів з бюджету на умовах повернення, платності та строковості, внаслідок чого виникають зобов'язання перед бюджетом (надання кредитів з бюджету), та операції з повернення таких коштів до бюджету (повернення кредитів до бюджету). Для

цілей Бюджетного кодексу України до кредитів з бюджету також належать бюджетні позички та фінансова допомога з бюджету на поворотній основі.

Лізингова (орендна) операція – господарська операція (крім операцій з фрахтування (чартеру) морських суден та інших транспортних засобів) фізичної чи юридичної особи (орендодавця), що передбачає надання основних засобів у користування іншим фізичним чи юридичним особам (орендарям) за плату та на визначений строк.

Ліквідація банку – процедура припинення функціонування банку як юридичної особи відповідно до положень цього Закону та Закону України "Про систему гарантування вкладів фізичних осіб".

Ломбардна операція – операція, що здійснюється фізичною чи юридичною особою, з отримання коштів від юридичної особи, що є фінансовою установою, згідно із законодавством України, під заставу товарів або валютних цінностей. Ломбардні операції є різновидом кредиту під заставу.

Лотерея – масова гра незалежно від її назви, умовами проведення якої передбачається розіграш призового (виграшного) фонду між її гравцями, приз (виграш) в якій має випадковий характер і територія проведення якої не обмежується одним приміщенням (будівлею). Діяльність з проведення лотерей регулюється спеціальним законом. Не вважаються лотереєю ігри, що проводяться на безоплатних засадах юридичними особами та фізичними особами – підприємцями і мають на меті рекламування їх товару (платної послуги), сприяння їх продажу (наданню) за умови, що організатори цих ігор витрачають на їх проведення свій прибуток (дохід).

Марка акцизного податку – спеціальний знак для маркування алкогольних напоїв та тютюнових виробів, віднесений до документів суворого обліку, який підтверджує сплату акцизного податку, легальність ввезення та реалізації на території України цих виробів.

Митні платежі – податки, що відповідно до Податкового кодексу України або митного законодавства справляються під час переміщення або у зв'язку з переміщенням товарів через митний кордон України та контроль за справлянням яких покладено на контролюючі органи.

Мінімальне акцизне податкове зобов'язання – мінімальна величина податкового зобов'язання зі сплати акцизного податку з сигарет, виражена у твердій сумі за 1000 штук сигарет одного найменування, реалізованих на митній території України чи ввезених на митну територію України.

Місцевий борг – загальна сума боргових зобов'язань Автономної Республіки Крим чи територіальної громади міста з повернення отриманих та непогашених кредитів (позик) станом на звітну дату, що виникають внаслідок місцевого запозичення.

Місцевий фінансовий орган – установа, що відповідно до законодавства України здійснює функції з складання, виконання місцевих бюджетів, контролю за витрачанням коштів розпорядниками бюджетних коштів, а також інші функції, пов'язані з управлінням коштами місцевого бюджету. Для цілей цього Кодексу орган виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань фінансів віднесено до місцевих фінансових органів. Сільський, селищний,

міський (міста районного значення) голова забезпечує виконання функцій місцевого фінансового органу, якщо такий орган не створено згідно із законом.

Місцеві бюджети – бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, районні бюджети та бюджети місцевого самоврядування.

Надання послуг електронного цифрового підпису – реєстрація заявників, надання у користування засобів електронного цифрового підпису, надання допомоги при генерації відкритих та особистих ключів, обслуговування сертифікатів ключів (формування, розповсюдження, скасування, зберігання, блокування та відновлення), надання інформації щодо чинних, скасованих і блокованих сертифікатів ключів, надання послуги фіксування часу, консультаційних та інших послуг, визначених Законом України "Про електронний цифровий підпис".

Надходження бюджету – доходи бюджету, повернення кредитів до бюджету, кошти від державних (місцевих) запозичень, кошти від приватизації державного майна (щодо державного бюджету), повернення бюджетних коштів з депозитів, надходження внаслідок продажу/пред'явлення цінних паперів.

Неприбуткові підприємства, установи та організації – неприбуткові підприємства, установи та організації, які не є платниками податку на прибуток підприємств відповідно до пункту 133.4 статті 133 Податкового кодексу України.

Нерезиденти – це: а) іноземні компанії, організації, утворені відповідно до законодавства інших держав, їх зареєстровані (акредитовані або легалізовані) відповідно до законодавства України філії, представництва та інші відокремлені підрозділи з місцезнаходженням на території України; б) дипломатичні представництва, консульські установи та інші офіційні представництва інших держав і міжнародних організацій в Україні; в) фізичні особи, які не є резидентами України.

Нормативно-правові акти Національного банку України – нормативно-правові акти, що видаються Національним банком України у межах його повноважень на виконання цього та інших законів України.

Облікова ставка Національного банку України – один із монетарних інструментів, за допомогою якого Національний банк України встановлює для банків та інших суб'єктів грошово-кредитного ринку орієнтир щодо вартості залучених та розміщених грошових коштів.

Обслуговування державного (місцевого) боргу – операції щодо здійснення плати за користування кредитом (позикою), сплати комісій, штрафів та інших платежів, пов'язаних з управлінням державним (місцевим) боргом. До таких операцій не належить погашення державного (місцевого) боргу.

Одержувач бюджетних коштів – суб'єкт господарювання, громадська чи інша організація, яка не має статусу бюджетної установи, уповноважена розпорядником бюджетних коштів на здійснення заходів, передбачених бюджетною програмою, та отримує на їх виконання кошти бюджету.

Операційний (банківський) день – частина робочого дня, протягом якої приймаються документи на переказ та на їх відкликання і, за наявності технічної можливості, здійснюється їх обробка, передача та виконання.

Орган стягнення – державний орган, уповноважений здійснювати заходи щодо забезпечення погашення податкового боргу в межах повноважень, встановлених Податковим кодексом та іншими законами України;

Органи, що контролюють справляння надходжень бюджету, – органи державної влади, а також органи місцевого самоврядування, уповноважені здійснювати контроль за правильністю та своєчасністю справляння податків і зборів, інших надходжень бюджету.

Орендна плата за земельні ділянки державної і комунальної власності – обов’язковий платіж, який орендар вносить орендодавцеві за користування земельною ділянкою.

Оскарження рішень контролюючих органів – оскарження платником податку податкового повідомлення – рішення про визначення сум грошового зобов’язання платника податків або будь-якого рішення контролюючого органу в порядку і строки, які встановлені Податковим кодексом України за процедурами адміністративного оскарження, або в судовому порядку.

Офіційний валютний курс – курс валюти, офіційно встановлений Національним банком України як уповноваженим органом держави.

Пенсійний вклад – кошти, внесені на пенсійний депозитний рахунок, відкритий у банківській установі згідно з договором пенсійного вкладу відповідно до закону.

Пенсійний внесок – кошти, внесені до недержавного пенсійного фонду, страхової організації або на пенсійний депозитний рахунок до банківської установи у межах недержавного пенсійного забезпечення чи сплачені до Накопичувального пенсійного фонду загальнообов’язкового державного пенсійного страхування (далі – Накопичувальний фонд) відповідно до закону. Для цілей оподаткування пенсійний внесок не є єдиним внеском на загальнообов’язкове державне соціальне страхування.

Пеня – сума коштів у вигляді відсотків, нарахованих на суми грошових зобов’язань, не сплачених у встановлені законодавством строки.

Підакцизні товари (продукція) – товари за кодами згідно з УКТ ЗЕД, на які Податковим кодексом України встановлено ставки акцизного податку.

Плата за землю – обов’язковий платіж у складі податку на майно, що справляється у формі земельного податку та орендної плати за земельні ділянки державної і комунальної власності.

Плата за марки акцизного податку – плата, що вноситься вітчизняними виробниками та імпортерами алкогольних напоїв і тютюнових виробів за покриття витрат з виробництва, зберігання та реалізації марок акцизного податку. Розмір плати за марки акцизного податку встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Платіж – виконання бюджетних, боргових, гарантійних чи податкових зобов’язань, що виникли в поточному або попередніх бюджетних періодах.

Платники податків – це фізичні особи (резиденти і нерезиденти України), юридичні особи (резиденти і нерезиденти України) та їх відокремлені підрозділи, які мають, одержують (передають) об’єкти оподаткування або провадять діяльність (операції), що є об’єктом оподаткування згідно з

Податковим кодексом України або податковими законами, і на яких покладено обов'язок із сплати податків та зборів згідно з Податковим кодексом України

Погашення державного (місцевого) боргу – операції з повернення позичальником кредитів (позик) відповідно до умов кредитних договорів та/або випуску боргових цінних паперів.

Погашення податкового боргу – зменшення абсолютного значення суми такого боргу, підтвержене відповідним документом.

Податкова вимога – письмова вимога контролюючого органу до платника податків щодо погашення суми податкового боргу.

Податкова застава – спосіб забезпечення сплати платником податків грошового зобов'язання та пені, не сплачених таким платником у строк, визначений Податковим кодексом України. Податкова застава виникає на підставах, встановлених Податковим кодексом України. У разі невиконання платником податків грошового зобов'язання, забезпеченого податковою заставою, орган стягнення у порядку, визначеному Податковим кодексом України, звертає стягнення на майно такого платника, що є предметом податкової застави.

Податкова знижка для фізичних осіб, які не є суб'єктами господарювання, – документально підтверджена сума (вартість) витрат платника податку – резидента у зв'язку з придбанням товарів (робіт, послуг) у резидентів – фізичних або юридичних осіб протягом звітного року, на яку дозволяється зменшення його загального річного оподатковуваного доходу, одержаного за наслідками такого звітного року у вигляді заробітної плати, у випадках, визначених Податковим кодексом України.

Податкова консультація – допомога контролюючого органу конкретному платнику податків стосовно практичного використання конкретної норми закону або нормативно-правового акта з питань адміністрування, нарахування та сплати податків чи зборів, контроль за справлянням яких покладено на такий контролюючий орган.

Податкове зобов'язання – сума коштів, яку платник податків, у тому числі податковий агент, повинен сплатити до відповідного бюджету як податок або збір на підставі, в порядку та строки, визначені податковим законодавством (у тому числі сума коштів, визначена платником податків у податковому векселі та не сплачена в установленій законом строк).

Податкове повідомлення в міжнародних правовідносинах – письмове повідомлення контролюючого органу про обов'язок платника податків сплатити суму грошового зобов'язання, визначену документом іноземної держави, за яким здійснюється погашення такої суми грошового зобов'язання відповідно до міжнародного договору України.

Податкове повідомлення-рішення – письмове повідомлення контролюючого органу (рішення) про обов'язок платника податків сплатити суму грошового зобов'язання, визначену контролюючим органом у випадках, передбачених Податковим кодексом та іншими законодавчими актами, контроль за виконанням яких покладено на контролюючі органи, або внести відповідні зміни до податкової звітності.

Податковий агент щодо податку на доходи фізичних осіб – юридична особа (її філія, відділення, інший відокремлений підрозділ), самозайнята особа, представництво нерезидента – юридичної особи, інвестор (оператор) за угодою про розподіл продукції, які незалежно від організаційно-правового статусу та способу оподаткування іншими податками та/або форми нарахування (виплати, надання) доходу (у грошовій або негрошовій формі) зобов'язані нараховувати, утримувати та сплачувати податок, передбачений розділом IV Податкового кодексу України, до бюджету від імені та за рахунок фізичної особи з доходів, що виплачуються такій особі, вести податковий облік, подавати податкову звітність контролюючим органам та нести відповідальність за порушення його норм в порядку, передбаченому статтею 18 та розділом IV Податкового кодексу України.

Податковий борг – сума узгодженого грошового зобов'язання (з урахуванням штрафних санкцій за їх наявності), але не сплаченого платником податків у встановлений Податковим кодексом України строк, а також пеня, нарахована на суму такого грошового зобов'язання.

Податковий борг в міжнародних правовідносинах – грошове зобов'язання з урахуванням штрафних санкцій, пені за їх наявності та витрат, пов'язаних з його стягненням, несплачене в установленний строк, що на підставі відповідного документа іноземної держави є предметом стягнення, яке може бути звернуто відповідно до міжнародного договору України.

Податковий вексель, авальований банком (податкова розписка), – простий вексель, авальований банком, що видається векселедавцем: до отримання з акцизного складу спирту етилового, до отримання з нафтопереробного підприємства нафтопродуктів або до ввезення нафтопродуктів на митну територію України і є забезпеченням виконання ним зобов'язання сплатити суму акцизного податку у строк, визначений статтями 225, 229 Податковим кодексом України.

Податковий кредит – сума, на яку платник податку на додану вартість має право зменшити податкове зобов'язання звітного (податкового) періоду, визначена згідно з розділом V Податкового кодексу України.

Податковий пост – пост, що утворюється на території підприємств, де виробляються продукти з використанням підакцизних товарів, на які встановлено нульову ставку податку, що визначені у статті 229 Податкового кодексу України. На податковому посту здійснюють постійний безпосередній контроль постійні представники контролюючого органу за місцем його розташування.

Податком є обов'язковий, безумовний платіж до відповідного бюджету, що справляється з платників податку відповідно до Податкового кодексу України.

Податок на додану вартість – непрямий податок, який нараховується та сплачується відповідно до норм розділу V Податкового кодексу України.

Позика – грошові кошти, що надаються резидентами, які є фінансовими установами, або нерезидентами, крім нерезидентів, які мають офшорний статус, позичальнику на визначений строк із зобов'язанням їх повернення та сплатою процентів за користування сумою позики.

Помилково сплачені грошові зобов'язання – суми коштів, які на певну дату надійшли до відповідного бюджету від юридичних осіб (їх філій, відділень, інших відокремлених підрозділів, що не мають статусу юридичної особи) або фізичних осіб (які мають статус суб'єктів підприємницької діяльності або не мають такого статусу), що не є платниками таких грошових зобов'язань.

Принципи бюджетної системи України: 1) *принцип єдності бюджетної системи України* – єдність бюджетної системи України забезпечується єдиною правовою базою, єдиною грошовою системою, єдиним регулюванням бюджетних відносин, єдиною бюджетною класифікацією, єдністю порядку виконання бюджетів та ведення бухгалтерського обліку і звітності; 2) *принцип збалансованості* – повноваження на здійснення витрат бюджету мають відповідати обсягу надходжень бюджету на відповідний бюджетний період; 3) *принцип самостійності* – Державний бюджет України та місцеві бюджети є самостійними. Держава коштами державного бюджету не несе відповідальності за бюджетні зобов'язання органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування. Органи влади Автономної Республіки Крим та органи місцевого самоврядування коштами відповідних місцевих бюджетів не несуть відповідальності за бюджетні зобов'язання одне одного, а також за бюджетні зобов'язання держави. Самостійність бюджетів забезпечується закріпленням за ними відповідних джерел доходів бюджету, правом відповідних органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування визначати напрями використання бюджетних коштів відповідно до законодавства України, правом Верховної Ради Автономної Республіки Крим та відповідних місцевих рад самостійно і незалежно одне від одного розглядати та затверджувати відповідні місцеві бюджети; 4) *принцип повноти* – до складу бюджетів підлягають включенню всі надходження бюджетів та витрати бюджетів, що здійснюються відповідно до нормативно-правових актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування; 5) *принцип обґрунтованості* – бюджет формується на реалістичних макропоказниках економічного і соціального розвитку України та розрахунках надходжень бюджету і витрат бюджету, що здійснюються відповідно до затверджених методик та правил; 6) *принцип ефективності та результативності* – при складанні та виконанні бюджетів усі учасники бюджетного процесу мають прагнути досягнення цілей, запланованих на основі національної системи цінностей і завдань інноваційного розвитку економіки, шляхом забезпечення якісного надання послуг, гарантованих державою, Автономною Республікою Крим, місцевим самоврядуванням (далі – гарантовані послуги), при залученні мінімального обсягу бюджетних коштів та досягнення максимального результату при використанні визначеного бюджетом обсягу коштів; 7) *принцип субсидіарності* – розподіл видів видатків між державним бюджетом та місцевими бюджетами, а також між місцевими бюджетами ґрунтується на необхідності максимально можливого наближення надання гарантованих послуг до їх безпосереднього споживача; 8) *принцип цільового використання бюджетних коштів* – бюджетні кошти використо-

вуються тільки на цілі, визначені бюджетними призначеннями та бюджетними асигнуваннями; 9) *принцип справедливості і неупередженості* – бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами; 10) *принцип публічності та прозорості* – інформування громадськості з питань складання, розгляду, затвердження, виконання державного бюджету та місцевих бюджетів, а також контролю за виконанням державного бюджету та місцевих бюджетів.

Проект бюджету – проект плану формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, що здійснюються органами державної влади (органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування) протягом бюджетного періоду, який є невід’ємною частиною проекту закону про Державний бюджет України (проекту рішення про місцевий бюджет).

Профіцит бюджету – перевищення доходів бюджету над його видатками (з урахуванням різниці між поверненням кредитів до бюджету та наданням кредитів з бюджету).

Публічна компанія – іноземна юридична особа, створена у формі публічного акціонерного товариства, акції якої включені до біржових списків (пройшли процедуру лістингу) фондових бірж, які відповідають критеріям, визначеним Національним банком України.

Ревізія – це метод документального контролю за фінансово-господарською діяльністю підприємства, установи, організації, додержанням законодавства з фінансових питань, достовірністю обліку і звітності, спосіб документального виявлення недочетів, розтрат, привласнень та крадіжок коштів і матеріальних цінностей, запобігання фінансовим зловживанням.

Резиденти – це: а) юридичні особи та їх відокремлені особи, які утворені та провадять свою діяльність відповідно до законодавства України з місцезнаходженням як на її території, так і за її межами; б) дипломатичні представництва, консульські установи та інші офіційні представництва України за кордоном, які мають дипломатичні привілеї та імунітет; в) фізична особа – резидент – фізична особа, яка має місце проживання в Україні. У разі якщо фізична особа має місце проживання також в іноземній державі, вона вважається резидентом, якщо така особа має місце постійного проживання в Україні; якщо особа має місце постійного проживання також в іноземній державі, вона вважається резидентом, якщо має більш тісні особисті чи економічні зв’язки (центр життєвих інтересів) в Україні. У разі якщо державу, в якій фізична особа має центр життєвих інтересів, не можна визначити, або якщо фізична особа не має місця постійного проживання у жодній з держав, вона вважається резидентом, якщо перебуває в Україні не менше 183 днів (включаючи день приїзду та від’їзду) протягом періоду або періодів податкового року. Достатньою (але не виключною) умовою визначення місця знаходження центру життєвих інтересів фізичної особи є місце постійного проживання членів її сім’ї або її реєстрації як суб’єкта підприємницької діяльності. Якщо неможливо визначити резидентський статус фізичної особи,

використовуюючи попередні положення цього підпункту, фізична особа вважається резидентом, якщо вона є громадянином України. Якщо всупереч закону фізична особа – громадянин України має також громадянство іншої країни, то з метою оподаткування цим податком така особа вважається громадянином України, який не має права на залік податків, сплачених за кордоном, передбаченого Податковим кодексом України або нормами міжнародних угод України. Якщо фізична особа є особою без громадянства і на неї не поширюються положення абзаців першого – четвертого цього підпункту, то її статус визначається згідно з нормами міжнародного права. Достатньою підставою для визначення особи резидентом є самостійне визначення нею основного місця проживання на території України у порядку, встановленому Податковим кодексом України, або її реєстрація як самозайнятої особи.

Рентна плата – загальнодержавний податок, який справляється за користування надрами для видобування корисних копалин; за користування надрами в цілях, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин; за користування радіочастотним ресурсом України; за спеціальне використання води; за спеціальне використання лісових ресурсів; за транспортування нафти і нафтопродуктів магістральними нафтопроводами та нафтопродуктопроводами, транзитне транспортування трубопроводами аміаку територією України.

Реорганізація банку – злиття, приєднання, виділення, поділ банку, перетворення його організаційно-правової форми, наслідком яких є передача, прийняття його майна, коштів, прав та обов'язків правонаступникам.

Ризик – ймовірність недекларування (неповного декларування) платником податків податкових зобов'язань, невиконання платником податків іншого законодавства, контроль за яким покладено на контролюючі органи;

Ринкова ціна – ціна, за якою товари (роботи, послуги) передаються іншому власнику за умови, що продавець бажає передати такі товари (роботи, послуги), а покупець бажає їх отримати на добровільній основі, обидві сторони є взаємно незалежними юридично та фактично, володіють достатньою інформацією про такі товари (роботи, послуги), а також ціни, які склалися на ринку ідентичних (а за їх відсутності – однорідних) товарів (робіт, послуг) у порівняних економічних (комерційних) умовах.

Ринок товарів (робіт, послуг) – сфера обігу товарів (робіт, послуг), що визначається виходячи з можливості покупця (продавця) без значних додаткових витрат придбати (реалізувати) товар (роботи, послуги) на найближчій для покупця (продавця) території;

Рішення про місцевий бюджет – нормативно-правовий акт Верховної Ради Автономної Республіки Крим чи відповідної місцевої ради, виданий в установленому порядку, що затверджує місцевий бюджет та визначає повноваження відповідно Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевої державної адміністрації або виконавчого органу місцевого самоврядування здійснювати виконання місцевого бюджету протягом бюджетного періоду.

Розпис бюджету – документ, в якому встановлюється розподіл доходів, фінансування бюджету, повернення кредитів до бюджету, бюджетних

асигнувань головним розпорядникам бюджетних коштів за певними періодами року відповідно до бюджетної класифікації.

Розпорядник бюджетних коштів – бюджетна установа в особі її керівника, уповноважена на отримання бюджетних асигнувань, взяття бюджетних зобов'язань, довгострокових зобов'язань за енергосервісом та здійснення витрат бюджету.

Розрахункові банківські операції – рух грошей на банківських рахунках, здійснюваний згідно з розпорядженнями клієнтів або в результаті дій, які в рамках закону призвели до зміни права власності на активи.

Самозайнята особа – платник податку, який є фізичною особою – підприємцем або провадить незалежну професійну діяльність за умови, що така особа не є працівником в межах такої підприємницької чи незалежної професійної діяльності. Незалежна професійна діяльність – участь фізичної особи у науковій, літературній, артистичній, художній, освітній або викладацькій діяльності, діяльність лікарів, приватних нотаріусів, адвокатів, арбітражних керуючих (розпорядників майна, керуючих санацією, ліквідаторів), аудиторів, бухгалтерів, оцінщиків, інженерів чи архітекторів, особи, зайнятої релігійною (місіонерською) діяльністю, іншою подібною діяльністю за умови, що така особа не є працівником або фізичною особою – підприємцем та використовує найману працю не більш як чотирьох фізичних осіб.

Система фінансового права – це об'єктивно обумовлена внутрішня його побудова, об'єднання і розміщення фінансово-правових норм в певному взаємозв'язку і послідовності.

Субвенції – міжбюджетні трансферти для використання на певну мету в порядку, визначеному органом, який прийняв рішення про надання субвенції.

Товари – матеріальні та нематеріальні активи, у тому числі земельні ділянки, земельні частки (паї), а також цінні папери та деривативи, що використовуються у будь-яких операціях, крім операцій з їх випуску (емісії) та погашення. В цілях оподаткування операцій з переміщення майна та енергії через митний кордон України термін "товари" вживається у значенні, визначеному Митним кодексом України.

Умовне звільнення від оподаткування податком на додану вартість та акцизним податком у разі ввезення товарів на митну територію України – звільнення (умовне повне або умовне часткове) від сплати нарахованого податкового зобов'язання у разі розміщення товарів у митних режимах, що передбачають звільнення від оподаткування за умови дотримання вимог митного режиму, встановлених Митним кодексом України.

Уповноважена особа банку – особа, яка на підставі статуту чи угоди має повноваження представляти банк та вчиняти від його імені певні дії, що мають юридичне значення.

Управління бюджетними коштами – сукупність дій учасника бюджетного процесу відповідно до його повноважень, пов'язаних з формуванням та використанням бюджетних коштів, здійсненням контролю за дотриманням бюджетного законодавства, які спрямовані на досягнення цілей, завдань і

конкретних результатів своєї діяльності та забезпечення ефективного, результативного і цільового використання бюджетних коштів.

Управління державним (місцевим) боргом – сукупність дій, пов'язаних із здійсненням запозичень, обслуговуванням і погашенням державного (місцевого) боргу, інших правочинів з державним (місцевим) боргом, що спрямовані на досягнення збалансованості бюджету та оптимізацію боргового навантаження.

Учасники банку – засновники банку, акціонери банку, який є публічним акціонерним товариством, і пайовики кооперативного банку.

Фінанси – це економічні відносини, пов'язані з утворенням, розподілом та використанням фондів грошових коштів держави та органів місцевого самоврядування, а також підприємств, установ і організацій, в процесі яких відбувається розподіл і перерозподіл сукупного суспільного продукту та контроль за задоволенням суспільних потреб.

Фінансова діяльність держави – це здійснення нею та її компетентними органами функцій з планомірного утворення, розподілу та використання грошових фондів (фінансових ресурсів) з метою реалізації завдань та функцій держави.

Фінансова допомога – фінансова допомога, надана на безповоротній або поворотній основі. Безповоротна фінансова допомога – це: сума коштів, передана платнику податків згідно з договорами дарування, іншими подібними договорами або без укладення таких договорів; сума безнадійної заборгованості, відшкодована кредитором позичальником після списання такої безнадійної заборгованості; сума заборгованості одного платника податків перед іншим платником податків, що не стягнута після закінчення строку позовної давності; основна сума кредиту або депозиту, що надані платнику податків без встановлення строків повернення такої основної суми, за винятком кредитів, наданих під безстрокові облігації, та депозитів до запитання у банківських установах, а також сума процентів, нарахованих на таку основну суму, але не сплачених (списаних). Поворотна фінансова допомога – сума коштів, що надійшла платнику податків у користування за договором, який не передбачає нарахування процентів або надання інших видів компенсацій у вигляді плати за користування такими коштами, та є обов'язковою до повернення.

Фінансова стабільність – стан фінансової системи, в якому вона здатна належним чином забезпечити можливість ефективно виконувати свої ключові функції, такі як фінансове посередництво та забезпечення здійснення платежів, і таким чином сприяти стійкому економічному зростанню, а також протистояти негативному впливу кризових явищ на економіку.

Фінансове право – це галузь публічного права, яка включає правові норми, що регулюють суспільно-фінансові відносини, які виникають у процесі утворення, розподілу та використання централізованих та децентралізованих коштів для забезпечення безперервного здійснення завдань і функцій держави та органів місцевого самоврядування.

Фінансовий кредит – кошти, що надаються банком-резидентом або нерезидентом, що кваліфікується як банківська установа згідно із

законодавством країни перебування нерезидента, або резидентами і нерезидентами, які мають згідно з відповідним законодавством статус небанківських фінансових установ, а також іноземною державою або його офіційними агентствами, міжнародними фінансовими організаціями та іншими кредиторами – нерезидентами юридичній чи фізичній особі на визначений строк для цільового використання та під процент.

Фінансовий контроль – діяльність державних органів і недержавних організацій по забезпеченню законності, фінансової дисципліни й доцільності при мобілізації, розподілу й використанню коштів і пов'язаних із цим матеріальних цінностей.

Фінансові правовідносини – це врегульовані фінансово-правовими нормами суспільні відносини, учасники яких виступають як носії юридичних прав та обов'язків у сфері мобілізації, розподілу й витрачання централізованих і децентралізованих фондів фінансових ресурсів.

Фінансування бюджету – надходження та витрати бюджету, пов'язані із зміною обсягу боргу, обсягів депозитів і цінних паперів, кошти від приватизації державного майна (щодо державного бюджету), зміна залишків бюджетних коштів, які використовуються для покриття дефіциту бюджету або визначення профіциту бюджету.

Фонд банківського управління – кошти учасників фондів банківського управління та інші активи, що перебувають у довірчому управлінні уповноваженого банку відповідно до закону.

Цінова стабільність – збереження купівельної спроможності національної валюти шляхом підтримання у середньостроковій перспективі (від 3 до 5 років) низьких, стабільних темпів інфляції, що вимірюються індексом споживчих цін.

Штрафна санкція (фінансова санкція, штраф) – плата у вигляді фіксованої суми та/або відсотків, що справляється з платника податків у зв'язку з порушенням ним вимог податкового законодавства та іншого законодавства, контроль за дотриманням яких покладено на контролюючі органи, а також штрафні санкції за порушення у сфері зовнішньоекономічної діяльності.

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Абіотичні екологічні фактори – це фактори неживої природи: хімічні та фізичні – хімічний склад повітря, води, ґрунтів; температура; світло; радіація; тиск, сонячна енергія, вологість, течії, пожежі, фізичні поля тощо.

Абсорбція – це явище, що полягає у поглинанні газів певними рідинами (абсорбентами), які розчиняють або зв'язують гази, що пропускають через них.

Агроценози – це молоді біоценози, що формуються у результаті господарської діяльності, для яких характерним є видова бідність і однамітність і які підтримуються людиною завдяки розробленій нею системі агротехнічних та агрохімічних заходів.

Адсорбція – це явище, що полягає у поглинанні газів поверхнею твердих тіл (адсорбентів).

Альтернативні джерела енергії – збірне поняття, що охоплює відновлювані джерела енергії: енергію вітру, морів та океанів (припливів і відпливів, морських течій, різниці температур у різних шарах води), внутрішнього тепла Землі, сонячну енергію.

Альфа-випромінювання – випромінювання частинок з позитивно заряджених ядер гелію.

Аменсалізм – це така форма взаємодії між живими організмами, коли взаємозв'язок між організмами носить односторонній характер: для одного партнера він сприятливий, а для іншого байдужий.

Амібонт – організм, що живе в одних вікових фазах розвитку (зазвичай – личинки) у воді, а в інших – на суші.

Амоніфікація – процес розкладу мікроорганізмами органічних азотистих речовин з виділенням аміаку. Має велике значення в колообігу азоту в природі й живленні рослин. Внаслідок амоніфікації важкозасвоюваний азот органічних сполук ґрунту (гумусу, торфу, органічних добрив, рослинних і тваринних решток) переходить у доступну для рослин форму. Цей процес здійснюють поширені в ґрунті гнильні бактерії, актиноміцети, гриби. Амоніфікація відбувається в аеробних і анаеробних умовах.

Амплітуда екологічна – межі пристосованості виду чи угруповань до умов середовища.

Амфіфіти – водяно-повітряні, або земноводні, рослини, тобто рослини, органи яких знаходяться як у водному, так і в повітряному середовищі.

Анаболізм – сукупність хімічних процесів у живому організмі, спрямованих на засвоєння поживних речовин і утворення складових елементів його власного тіла. Відомі два типи А. – фотосинтез і хемосинтез.

Анаеробні організми, анаероби – організми, здатні жити без вільного кисню.

Аналіз забруднення – визначення фізико-хімічних властивостей забруднювальних речовин, які надходять із джерел забруднення (викидів відпрацьованих газів автомобілів, відходів підприємств тощо).

Аналіз угруповання – 1) якісний А.у. – визначення систематичної належності окремих організмів конкретного угруповання; 2) кількісний А.у. –

визначення кількості або біомаси організмів на одиницю простору в межах угруповання.

Антропоічні фактори – внесені в природу людською діяльністю зміни, що впливають на органічний світ. Розрізняють непрямі та прямі, позитивні й негативні А.ф. Непрямий вплив здійснюється шляхом зміни фізичного й хімічного стану атмосфери і водойм, будови поверхні Землі, ґрунтів та ін. Прямий вплив спрямований безпосередньо на живі організми. Негативні А.ф. зумовлюють пригнічення або вимирання організмів; позитивні – створюють сприятливі умови для розвитку тих чи інших організмів.

Антропогенне навантаження – реєстрований рівень прямого чи опосередкованого впливу діяльності людини на природу в цілому або її екологічні компоненти чи елемент (ландшафти, ресурси природні, види рослин і тварин тощо).

Антропогенний (антропоічний) вплив – будь-який вплив технічної і господарської діяльності людини на довкілля, що, як правило, спричиняє незворотне порушення складу й структури екосистем. А.в. уже призвів до деградації та руйнування багатьох із них, наприклад, тропічних лісів, зникнення багатьох видів рослин і тварин.

Антропогенний вплив на біосферу – зміни у зв'язку з діяльністю людини складу й режиму атмосфери, рік, морів і океанів внаслідок забруднення продуктами технології та радіоактивними речовинами, порушення складу і структури екосистем, повне руйнування багатьох з них, знищення продуктів еволюції – багатьох видів тварин і рослин, їх біоценозів.

Антропогенні екологічні фактори – це форми діяльності людини.

Антропогенні зміни – зміни, викликані діяльністю людини.

Антропогенні рослинні угруповання – рослинні угруповання, створені або змінені людиною.

Антропогенні фактори – фактори, зумовлені діяльністю людини.

Антропосфера – 1) земна сфера, де живе чи куди проникає людина; 2) частина біосфери, яка використовується людиною; 3) сфера Землі та найближчого космосу, в найбільшій мірі прямо чи опосередковано видозмінена людиною в минулому або буде змінена людьми в найближчому майбутньому.

Ареал – територія чи акваторія, в межах якої поширений вид або інша таксономічна група рослин чи тварин.

Асиміляція – процес вбирання і засвоєння організмом речовин із навколишнього середовища і утворення з них більш складних органічних речовин. Відбувається з поглинанням енергії. Забезпечує ріст, розвиток, нагромадження запасів речовин і енергії.

Атмосфера – це газоподібна оболонка Землі.

Атмосфера землі (від гр. *atmos* – пара та *sphaira* – куля) – газова оболонка, що оточує Землю й обертається разом із нею. Основні компоненти атмосфери: азот (78,084%), кисень (20,946%) та аргон (0,934%). Важливу роль відіграють також вуглекислий газ, гелій, неон, криптон, метан та інші домішки. Маса А. – $5,15 \cdot 10^{15}$ т. А. складається з таких шарів (знизу вгору): тропосфера (висотою до 18 км), стратосфера (до 50), мезосфера (до 80), термосфера (1000),

екзосфера (1900), геокорона (ум. до 20 тис. км). У тропосфері зосереджено 90% повітря атмосферного. Тут міститься основна маса водяної пари, формуються хмари, виникають опади атмосферні. У тропосфері зосереджене все наземне життя планети. Температура тропосфери, особливо її нижніх шарів, непостійна (знижується приблизно на 6°C із підйомом на кожні 1000 м). Стратосфера характеризується майже сталою температурою й містить у собі озоновий шар (максимальна концентрація озону – на висоті 20...30 км), що захищає все живе на Землі від "жорсткого" ультрафіолетового випромінювання Сонця. Мезосфера характеризується зниженням температури від 0°C на нижній межі до -90°C – на верхній, що сприяє розвитку турбулентності. Термосфера – розріджений шар верхньої А., для якого характерне швидке підвищення температури з висотою (до 1500°C). В екзосфері ще виявляються гази А. і відбувається поступовий перехід до міжпланетного простору. Геокорона – зовнішня частина А., звідки атоми, в основному водню й гелію, розсіюються в космічний простір. Порушення хімічного складу А. через викиди забруднювальних речовин може призвести до зміни клімату. Найважливішою змінною складовою А. є вуглекислий газ, кількість якого за останні 100 років унаслідок антропогенного впливу значно збільшилася. Вуглекислий газ поглинає довгохвильове випромінювання Землі, створюючи парниковий ефект.

Аудит системи екологічного менеджменту – процес систематичної документованої перевірки й оцінки об'єктивним шляхом встановлених показників, що починається з метою встановлення відповідності характеристик EMS спеціально зазначеним організацією критеріям такої оцінки; результати аудиту EMS мають бути доведені до менеджерів.

Аутекологія – це розділ екології, що вивчає фактори середовища та їх вплив на живі організми.

Афіцид – хімічна речовина, яка використовується для боротьби з тлею.

Біосферний заповідник – природоохоронна, науково-дослідна установа міжнародного значення, що створюється з метою: збереження в природному стані найтипівіших природних комплексів біосфери, здійснення фонового екологічного моніторингу, вивчення навколишнього природного середовища, його змін під дією антропогенних факторів. Біосферні заповідники створюють на базі природних заповідників, національних природних парків з включенням до їх складу територій та об'єктів природно-заповідного фонду інших категорій та земель. Для різних територій біосферних заповідників установлюється диференціальний режим охорони. В залежності від поставлених завдань охорони, виділяють такі зони: заповідна, яка призначена для збереження і відновлення найбільш цінних природних та мінімально порушених антропогенними чинниками природних комплексів, генофонду рослинності і тваринного світу; буферна, яка виділяється з метою запобігання негативному впливу на заповідну зону господарської діяльності на прилеглих територіях; антропогенних ландшафтів, що об'єднує території із земле-, лісо-, водокористуванням, поселеннями, рекреацією та іншими видами господарської діяльності.

Викид – надходження в атмосферне повітря забруднюючих речовин або суміші таких речовин;

Виконання обов'язку в природі – спосіб захисту прав, що характеризується тим, що порушник на вимогу потерпілого повинен реально виконати ті дії, які він повинен здійснити на виконання зобов'язання, що пов'язує сторони (наприклад, принцип земельного права, що зобов'язує привести земельні ділянки до придатного для використання стану, включаючи знесення будівель і споруд підприємствами, установами, організаціями та громадянами, які самовільно зайняли земельні ділянки).

Вимирання – зникнення популяції чи виду живого внаслідок природних процесів або дії людини.

Випрямлення річок – ліквідація криволінійності окремих ділянок великих і малих рік з метою покращення судноплавства і меліорації. Часто супроводжується небажаними змінами в екосистемах.

Вирубка – лісова площа, на якій деревостій вирубаній, а молоде покоління ще не відновилося.

Вирубування лісу – вирубування дерев та вилучення їх з лісу з метою отримання деревини, а також відновлення, оздоровлення і підвищення продуктивності деревостою. В лісокористуванні розрізняють чотири основні В.л.: головного користування – вирубування достиглого лісу; догляду – рубка проміжного користування, видалення нестандартних або малоцінних дерев для поліпшення складу і форми деревостою; комплексна – поєднує особливості рубки головного користування і рубки догляду; санітарна, яка проводиться з метою оздоровлення лісу, тобто звільнення його від сухостою, пошкоджених пожежами, шкідниками, хворих або повалених вітром дерев.

Виснаження вод – зменшення мінімально допустимого стоку вод поверхневих або скорочення запасів вод підземних. В.в. відбувається внаслідок забруднення антропогенного річок, морів та океанів, а також посиленого споживання води для промислових і господарських потреб.

Виснаження ґрунту – зниження родючості ґрунту внаслідок неправильних агротехнічних, сівозмін тощо.

Виснаження природних ресурсів – невідповідність між їх доступними запасами чи безпечними нормами вилучення (використання) і потребами людства (країни, району) при даних історичних і технічних умовах.

Вичерпні природні ресурси – ті, які при експлуатації можуть бути повністю вичерпані.

Відвернені збитки – це збитки, яких вдалось запобігти внаслідок проведення природоохоронних заходів.

Відновлення природних ресурсів – створення необхідних умов (за допомогою штучних заходів і цілеспрямованої господарської діяльності) для максимального відтворення відповідних ресурсів природних після їх виснаження в через антропогенний вплив (наприклад, реінтродукція рослин, реакліматизація тварин, відновлення лісів тощо).

Відновні природні ресурси – ті, що здатні до самовідновлення за період господарської діяльності людини.

Відносно-відновні природні ресурси – ті, що відновлюються за достатньо великий проміжок часу.

Відтворення водних біоресурсів – природне чи штучне (розведення, переселення тощо) поновлення чисельності водних біоресурсів (ретрансформація), яка зменшується у процесі їх використання чи природної смертності.

Відходи виробництва – залишки сировини, матеріалів або напівфабрикатів, що утворилися в процесі виготовлення продукції і втратили цілком або частково корисні чи фізичні властивості: продукти, що утворилися в результаті фізично-хімічної переробки сировини, добування й збагачення корисних копалин, одержання яких не є метою даного виробничого процесу, речовини, що вловлюються під час очищення газів, що відходять, стічних вод. В.в. – серйозна екологічна проблема.

Відходи побутові – усі відходи сфери споживання, які утворюються в житлових кварталах, організаціях і установах, торговельних підприємствах, відходи опалювальних установок у житлових будинках, сміття з вулиць, будівництв, ремонтованих будинків тощо. Існує тенденція збільшення кількості В.п., що загострює проблему їх вивезення, поховання або утилізації на сміттєпереробних чи сміттєспалювальних заводах.

Відходи тверді – промислово-побутові відходи, які не можна вилучити системами каналізації і які підлягають вивезенню з подальшим похованням або частковою утилізацією (напр., пакувальні матеріали, вже непридатні побутові й промислові прилади, папір, консервні банки, бите скло, сміття, старий одяг і взуття, уламки будматеріалів тощо). У містах В.т. щороку становлять понад 1000 кг на душу населення.

Власність – це економічна категорія, що визначає основи суспільного і державного ладу. У соціальному житті відносини власності виступають як відносини між людьми у процесі привласнення ними матеріальних благ, здійснення обміну, розподілу та споживання для задоволення матеріальних і духовних потреб. Тому сутність відносин власності полягає в їх соціальному характері, оскільки відносини власності не можуть існувати поза суспільством.

Води артезіанські – підземні води, що знаходяться під тиском, містяться між водотривкими пластами і заповнюють породи, що розміщені між ними, або циркулюють тріщинами.

Води ґрунтові – підземні води верхнього водоносного горизонту, що залягають над першим водотривким шаром гірських порід. В.г. – одне з джерел водопостачання. Утворюються головним чином унаслідок просочування вологи опадів атмосферних, надходження вод річок, озер, ставків, каналів, штучних водосховищ.

Води підземні – води, що містяться у верхній частині земної кори в рідкому, твердому й газоподібному стані. Заповнюють пори й проміжки уламкових порід (пісків, галечників), тріщини в скельних породах (гранітах, пісковиках), карстові порожнини в розчинних породах (вапняках, доломітах, гіпсах). Є напірні й безнапірні В.п. За мінералізацією В.п. поділяються на прісні, мінералізовані й розсоли. В.п. – джерело водопостачання; в посушливих районах використовуються для зрошення; мають лікувальні властивості. За характером використання поділяються на питні, технічні, промислові, мінеральні і термальні. В.п. – важливий фактор екологічний, що спричиняє

заболочування й підтоплення територій, зсуви, осідання ґрунтів під інженерними спорудами, ускладнюють гірські виробки тощо.

Води поверхневі – води, які постійно або тимчасово знаходяться на земній поверхні: річки й тимчасові водотоки, озера, водосховища, болота, льодовики, а також сніговий покрив.

Води стічні – води, які були у виробничо-побутовому або сільськогосподарському використанні, а також ті, що пройшли забрудненою територією; промислові, сільськогосподарські, комунально-побутові, зливові стоки й т.ін. В Україні більш як половину загального скиду таких вод становлять В.с. житлово-комунальних підприємств, що містять, крім залишків їжі, також фекалії, мийні засоби, які важко піддаються очищенню й знезараженню. Промислові В.с. залежно від галузі виробництва мають різний хімічний склад. В.с. становлять велику загрозу здоров'ю людини й мешканцям водного середовища. Для їх знезараження й очищення застосовують різні методи: механічні, хімічні, біологічні.

Води термальні – підземні води з підвищеною порівняно із звичайною для даної місцевості температурою, можуть мати ступінь нагрівання до кипіння.

Водний об'єкт – річка, озеро, водосховище, болото, льодовик або інша форма нагромадження води на поверхні суші.

Водні біоресурси (водні біологічні ресурси) – сукупність водних організмів (гідробіонтів), життя яких неможливе без перебування (знаходження) у воді. До водних біоресурсів належать прісноводні, морські, анадромні та катадромні риби на всіх стадіях розвитку, круглороті, водні безхребетні, у тому числі молюски, ракоподібні, черви, голкошкірі, губки, кишковопорожнинні, наземні безхребетні у водній стадії розвитку, водорості та інші водні рослини.

Водні ресурси – поверхневі і підземні води, які використовуються в народному господарстві і побуті.

Водозабезпеченість – міра відповідності потреби у воді фактичному забезпеченню водоспоживача (біотичного угруповання, місцевості, підприємства тощо).

Водозабір – вилучення води із водойм або водного потоку для задоволення господарських чи побутових потреб.

Водозатримання – заходи, що здійснюються на водозборах, – лісонасадження, терасування схилів, снігозатримка, поперечна оранка – з метою зменшення поверхневого стоку, збільшення просочування води в ґрунт і зниження схилової ерозії ґрунтів. В. надає великі переваги для розвитку сільського господарства.

Водойма – постійне, або тимчасове скупчення безстічних чи з уповільненим стоком вод у природі (озера, струмки, річки) або штучних (водосховища, ставки тощо) пониженнях рельєфу.

Водойми дистрофні – неглибокі внутрішні водойми (прісноводні екосистеми) з темно-коричневим забарвленням води, збагачені гуміновими кислотами, що зв'язують і роблять нерухожими мінеральні речовини. Донні

відклади тут повністю не мінералізуються, що є причиною утворення і нагромадження торфу. Це, як правило, невеликі лісові озера в зоні мішаних і хвойних лісів.

Водойми евтрофні – внутрішні водойми (прісноводні екосистеми), багаті на поживні для рослин речовини. Вода малопрозора. Відмерлі рослини нагромаджуються у вигляді потужних відкладів органічної маси, мінералізація яких нерідко відбувається з участю анаеробів. Кисень у воді поширений дифузно. Колообіг мінеральних речовин загальмований і неповний. В.е. багаті на рибу, яка витримує нестачу кисню (короп та ін.).

Водойми оліготрофні – внутрішні водойми (прісноводні екосистеми), бідні на мінеральні речовини. Глибокі, з твердим дном і прозорою водою. Водяна рослинність добре розвинута, а мертва органічна речовина у воді і на дні мінералізується з участю аеробної мікрофлори. Завдяки цьому тут підтримується повний колообіг речовин. В.о. багаті на лососеві, форель, окунь, щуки.

Водоносність річок – кількість води, яку приносять річки за будь-який проміжок часу (декаду, місяць) в порівнянні із середнім значенням за багато років.

Водообмін (глобальний) – процес випаровування води з поверхні океану і суші, перенесення водяних парів; їх конденсація з опадів, усіх видів стоків, що в результаті приводить до повернення води в океан.

Водоочищення – комплекс технологічних процесів, спрямованих на очищення води, що надходить у водопровідну мережу з природних джерел. Під час В. з води вилучаються сторонні домішки (в т.ч. мікроорганізми), що досягається мех., фіз., хім. і біол. методами.

Водопровід – комплекс обладнань для транспортування води по трубах. Розрізняють технічний В. і комунальний В.

Водоспоживання – споживання води із водного об'єкта або із систем водопостачання. Розрізняють поворотне В. – з поверненням зібраної води у водні об'єкти, і безповоротне В. – з використанням її на фільтрацію, випаровування.

Водосховище – водойма з практично стоячою водою, як правило значних розмірів, штучно створена в руслі річки або в пониженні земної поверхні шляхом будівництва греблі, перемички, виймання ґрунту тощо. В. має важливе значення з погляду охорони ресурсів водних: удається досягти раціонального водокористування, регулювати річковий стік. До негативних явищ належить знижена здатність В. до самоочищення порівняно з проточними водами. В. сприяє заболочуванню й засоленню ґрунтів унаслідок піднімання ґрунтових вод.

Водяні рослини – рослини, що населяють водойми (ріки, озера, моря, океани), прикріплені до дна або вільноплаваючі. Особливість екологічних умов призвела до утворення ознак, спільних для багатьох із них: великі тонкі листки, видовжені стебла, слабозвинута коренева система. Листки часто гетерофільні: нижні, що у воді, розсічені на дрібні частини, верхні – цілі; підводні листки без продохів. Запилення у більшості відбувається над водою за

допомогою комах, вітру, води. Насіння пристосоване для розповсюдження водою, птахами, рибою. В.р. відіграють значну роль у самоочищенні водойм, хоч іноді й самі можуть бути шкідливими при значному розростанні їх у водоймах, особливо у водосховищах.

Водяні тварини – тварини, що живуть у воді. Поділяють на дві основні групи: морських і прісноводних. За місцем проживання розрізняють планктонні (живуть у товщі води й пасивно переміщуються), нектонні (живуть у товщі води й активно пересуваються), бентосні (живуть у Ґрунті або на ньому), плейстонні (пов'язані з поверхневою плівкою води).

Вологість ґрунту – вміст вологи в ґрунті в твердому, рідкому та газоподібному станах. Розрізняють абсолютну В.г. (кількість вологи в ґрунті, що виражена у відсотках до її ваги) і відносну В.г., що відображає ступінь насиченості ґрунту водою, що визначається за формулою: $W_{відн} = W_{абс} \times 100 / W_{пол}$, де $W_{пол}$ – польова вологоємність ґрунту. Кількість води в ґрунті часто виражається в міліметрах водного стовпа, що зручно для порівняння з кількістю випадаючих опадів.

Вологість повітря – вміст водяної пари в повітрі: одна із найсуттєвіших характеристик погоди і клімату. Характеризується рядом величин: абсолютною і відотною вологістю, дефіцитом вологості, відношенням суміші (маси водяної пари до маси сухої пари в тому ж об'ємі).

Вологоємність ґрунту – здатність його утримувати воду. Розрізняють багато форм В.г.: польову, загальну, капілярну, найменшу, повну, граничну.

Вологозабезпеченість рослин – 1) відношення наявного в ґрунті запасу продуктивної вологи до запасу її при нормальній вологоємності ґрунту; 2) відношення наявного в ґрунті запасу продуктивної вологи до запасу оптимального для даної фази розвитку сільськогосподарської культури.

Вологообіг ґрунтовий – сукупність всіх процесів надходження вологи в ґрунт і її виходу з ґрунту (випаровування, інфільтрація і т.п.).

Вплив антропогенний – вплив, зумовлений технічною і господарською діяльністю людини на довкілля та його ресурси шляхом неконтрольованої зміни складу й режиму.

Вплив на навколишнє середовище – будь-яка зміна в навколишньому середовищі (як негативна, так і позитивна), яка повністю чи частково є результатом діяльності організації чи вироблених нею продукції й послуг; як будь-які потоки речовини, енергії й інформації, що безпосередньо утворюються в навколишньому середовищі чи заплановані в результаті антропогенної діяльності і що призводять до негативних змін навколишнього середовища та наслідків цих змін.

Всесвітній день охорони навколишнього середовища – затверджений Конференцією ООН із довкілля (Стокгольм, 1972) і відзначається щорічно 5 червня, аби привернути увагу світової спільноти до проблем охорони довкілля.

Всесвітній фонд охорони природи (ВФОП) – міжнародна організація, яка опікується проблемами охорони живої природи та екосистем.

Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) – спеціалізована установа ООН, головне завдання якої – досягнення всіма народами високого

рівня здоров'я. ВООЗ організує боротьбу з хворобами, їх ліквідацію, здійснює епідеміологічний нагляд, опікується підготовкою й удосконаленням наукових медичних працівників тощо. ВООЗ розглядає екологічну освіту як важливу частину програми з оздоровлення довілля.

Генетика – наука про закони спадковості і мінливості організмів та методи керування ними, і пов'язана з еволюційним вченням, молекулярною біологією, селекцією.

Генофонд – спадкова інформація, яка міститься в сукупності генів будь-якої групи організмів.

Геобіосфера – наземна частина біосфери у межах суходолу. Верхньою межею вважають максимальну висоту польоту птахів, нижньою – глибини активної кори вивітрювання.

Географічна зона – велика територія фізико-географічного поясу з особливим характером фізико-морфологічних процесів, особливими типами клімату, рослинності, ґрунту та тваринного світу. В Україні розрізняють зону мішаних лісів, лісостепову зону, зону степу, зону Карпатських гір і зону Кримських гір.

Географічне середовище – частина земного природного оточення, з яким людське суспільство безпосередньо пов'язане своїм існуванням і виробничою діяльністю.

Геоєкологія – розділ екології, який вивчає закони взаємодії літосфери і біосфери, в тому числі роль геологічних процесів у функціонуванні екосистеми.

Геоєкологія – це розділ екології, що вивчає взаємовідносини організмів та середовища з точки зору їх географічної приналежності.

Гербіциди – хімічні засоби боротьби з бур'янами в посівах і насадженнях культурних рослин. Можуть накопичуватись в рослинній і тваринній продукції. При застосуванні слід суворо дотримуватись інструкції щодо їх використання.

Гетеротрофи – організми, які живляться готовими органічними речовинами. До них належать мікроорганізми, гриби, людина і тварини.

Гігієна – розділ профілактичної медицини, який вивчає вплив навколишнього середовища на здоров'я людини і розробляє заходи, спрямовані на попередження хвороб і створення здорових умов життя.

Гідробіонти – тварини чи рослини (гідрофіти), що мають різноманітні пристосування для життя у воді.

Гідросфера – сукупність усіх водних ресурсів земної кулі: океанів, морів, річок, озер, ставків, боліт, підземних вод, снігового покриву і льодовиків. Загальний обсяг гідросфери на земній кулі складає приблизно 1500млн. км³.

Гідросфера – це водна оболонка Землі, яка включає Світовий океан, води суші (ріки, озера, болота, льодовики) та підземні води між атмосферою і земною корою, сукупність вод Землі: океани, моря, континентальні водойми (озера, річки) та льодові покриви.

Гілея – зона екваторіальних тропічних лісів, яка є одним з основних постачальників кисню на планеті.

Гіпсування ґрунту – вид хімічної меліорації, який передбачає внесення в ґрунт гіпсу з метою витіснення увібраного ґрунтом натрію кальцієм.

Застосовують гіпсування ґрунту для поліпшення фізико-хімічних властивостей засолених ґрунтів.

Глобальна екологія – розділ екології, який вивчає глобальні екологічні проблеми. До них відносять: глобальні зміни клімату, деградація ґрунтів, зменшення площ лісів, руйнування озонового шару, парниковий ефект і т.н.

Глобальне забруднення – забруднення, дія якого проявляється далеко за межами місця викидів забруднювачів.

Горизонтальна просторова структура екосистем (мозаїчність) – це нерівномірність у розподілі живих істот по біотипу (переважно залежить від ґрунтово-кліматичних умов).

Гостра променева хвороба – захворювання, що виникає внаслідок дії радіоактивного опромінення на організм людини. Розрізняють чотири ступені захворювання: I- легкий при опроміненні до 200 рентген; II – середній -300 рентген; III – тяжкий – 600 рентген; IV – дуже тяжкий – понад 700 рентген.

Град – атмосферні опади у вигляді часточок льоду неправильної форми розміром від 3 до 50 мм. Здебільшого випадає в жарку літню пору і спричиняє пошкодження рослин.

Гранично-допустима концентрація (ГДК) поллютанта – це такий його вміст у природному середовищі, який не знижує працездатності та самопочуття людини, не шкодить її здоров'ю в разі постійного контакту, а також не викликає небажаних (негативних) наслідків у нащадків.

Гранично-допустимі викиди (ГДВ) – це така кількість шкідливих речовин, яка не повинна перевищуватися під час викиду в повітрі за одиницю часу, щоб концентрація забруднювачів повітря на межі санітарної зони не була вищою від ГДК.

Гранично-допустимі екологічні навантаження (ГДЕН) – це сумарні обсяги забруднень, що може витримати екосистема без порушення стану природної динамічної рівноваги.

Гранично-допустимі скиди (ГДС) – це така маса речовин у стічних водах, що є максимально допустимою до відведення з установленим режимом у даному пункті водного об'єкта за одиницю часу з метою забезпечення норм якості води у контрольному пункті (контрольному створі).

Ґрунт – це родючий шар земної кори, що виник внаслідок впливу атмосфери на живі організми та літосферу.

Грязьові вулкани – геологічні утворення, які викидають на поверхню землі рідку глину з уламками міцних гірських порід та горючі гази з водою іноді з нафтою. Зустрічаються переважно в нафтогазоносних областях.

Гумус – органічна, темного кольору, частина верхнього шару ґрунту, що утворюється внаслідок складних хімічних процесів.

Державний земельний кадастр – це єдина державна система земельно-кадастрових робіт, яка встановлює процедуру визнання факту виникнення або припинення права власності і права користування земельними ділянками та містить сукупність відомостей і документів про місця розташування та правовий режим цих ділянок, їх оцінку, класифікацію земель, кількісну та якісну характеристику, розподіл серед власників землі та землекористувачів.

Земельний кадастр – це звід систематизованих науково обґрунтованих і достовірних відомостей про землі всіх категорій.

Державний мисливський фонд – мисливські тварини, що перебувають у стані природної волі, а також утримуються в напіввільних умовах або у неволі в межах угідь державних мисливських господарств.

Джерело викиду – об'єкт (підприємство, цех, агрегат, установка, транспортний засіб тощо), з якого надходить в атмосферне повітря забруднююча речовина або суміш таких речовин.

Добування (вилов) – вилучення водних біоресурсів із середовища їх перебування.

Договір оренди землі – угода сторін про взаємні зобов'язання, відповідно до яких орендодавець за плату передає орендареві у володіння і користування земельну ділянку для господарського використання на обумовлений договором строк.

Дозвіл на добування – документ (ліцензія, відстрільна картка, дозвіл на селекційний, діагностичний та науковий відстріл), який дає право на добування (в тому числі відлов) дикої тварини (тварин), а також право на використання (транспорткування, перенесення, зберігання) продукції полювання.

Дослідний вилов – узагальнена назва таких видів добування (вилову) водних біоресурсів, як науково-дослідний, науково-промисловий, дослідно-конструкторський, меліоративний вилов.

Дослідно-конструкторський вилов – добування (вилов) водних біоресурсів з метою з'ясування доцільності використання знарядь лову, риболовних суден для здійснення промислу.

Екологізація – це поширення екологічних принципів та підходів на всі сфери життєдіяльності людського суспільства: культуру, науку, виробництво та соціальні явища.

Екологізація виробництва – це поступове розширення дії екологічних пріоритетів у виробничій діяльності, підвищення екологічної освіченості й свідомості управлінського персоналу, поступове проникнення екологічних нововведень у виробництво, екологічна модернізація виробництва.

Екологічна безпека – це такий стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження як його погіршення, так і виникнення небезпеки для здоров'я громадян.

Екологічна валентність – це здатність організму пристосовуватися до змін умов середовища.

Екологічна експертиза в Україні – вид науково-практичної діяльності уповноважених державних органів, еколого-експертних формувань та об'єднань громадян, що ґрунтується на міжгалузевому екологічному дослідженні, аналізі та оцінці передпроектних, проектних та інших матеріалів чи об'єктів, реалізація і дія яких може негативно впливати або впливає на стан навколишнього природного середовища, і спрямована на підготовку висновків про відповідність запланованої чи здійснюваної діяльності нормам і вимогам законодавства про охорону навколишнього природного середо-

вища, раціональне використання і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки.

Екологічна катастрофа – це істотне порушення екологічної рівноваги в природі, руйнування стійкого видового складу живих організмів, повне знищення або суттєве зменшення їх чисельності, порушення циклів сезонних змін біологічного кругообігу речовин та біологічних процесів.

Екологічна сукцесія – це зміна угруповань організмів і біотопу під впливом взаємодії організмів між собою та неживою природою.

Екологічне право – система правових норм, якими регулюються суспільні відносини з охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів (екологічні відносини). У значенні Е. п. вживаються також інші термінологічні конструкції – «право навколишнього середовища», «природоохоронне право», «енвайронментальне право» і т. д. Це свідчить про процес становлення цієї комплексної галузі права. До складу її входять такі підгалузі, як земельне, водне, лісове, гірниче право та деякі інші галузі права, якими регулюються відносини з охорони й раціонального використання певних видів природних ресурсів. Невід'ємною частиною Е. п. є також сукупність норм загального для даної галузі характеру, якими зазначені підгалузі права «цементуються» в єдину систему.

Екологічне правопорушення – протиправне діяння (дія або бездіяльність), що порушує встановлений в Україні екологічний правопорядок. Е. п. є підставою для застосування до винних у його скоєнні фізичних і юридичних осіб юридичної відповідальності – адміністративної, кримінальної, цивільно-правової і дисциплінарної. Різновидами Е. п. є відповідні адміністративні проступки і кримінальні злочини. Зміст Е. п., яке тягне за собою застосування юридичних санкцій, розкривається через особливості його складових елементів: суб'єкта, об'єкта, суб'єктивної та об'єктивної сторін. Суб'єктами Е. п. можуть бути підприємства, установи і організації, посадові особи і громадяни України, а також іноземці та особи без громадянства. Суб'єктивну сторону Е. п. становить вина у формі умислу або необережності. Об'єктом Е. п. є встановлений в Україні екологічний правопорядок. Е.п. характеризується: протиправністю діяння (бездіяльності), що тягне за собою порушення екологічного правопорядку; заподіянням шкоди або загрозою заподіяння її у сфері охорони навколишнього природного середовища і природокористування; причинним зв'язком між протиправним діянням (бездіяльністю) і шкодою від цього діяння (бездіяльності).

Екологічне страхування – добровільне, обов'язкове державне та інші види страхування громадян та їхнього майна, доходів підприємств на випадок шкоди, завданої внаслідок забруднення навколишнього середовища та погіршення якості природних ресурсів.

Екологічний аудит – це документально оформлений системний незалежний процес оцінювання об'єкта екологічного аудиту, що включає збирання і об'єктивне оцінювання доказів для встановлення відповідності визначених видів діяльності, заходів, умов, системи екологічного управління та інформації з цих питань вимогам законодавства України про охорону

навколишнього природного середовища та іншим критеріям екологічного аудиту.

Екологічний аудит – це інструмент управління, який системно охоплює всі питання екологічної оцінки діяльності підприємства, удосконалення системи регулювання впливу на довкілля та його інвестиційної привабливості.

Екологічний аудит (англ. audit, від лат. auditus – слухання, вислуховування) – екологічне обстеження підприємства, визначення екологічної ефективності управління ним з метою збереження навколишнього середовища природного; перевірка здатності виробничих систем до самоочищення й випуску екологічно безпечної продукції. Характерні особливості Е.а. – його незалежність, конфіденційність, об'єктивність, компетентність, ліцензійність та відповідність цілям, що визначаються замовником під час укладання договору на проведення Е.а. Організовується з ініціативи керівника чи власника об'єкта, має характер самоконтролю й сприяє здійсненню природоохоронних заходів та узгодженню дій державних і громадських органів, місцевих органів влади та підприємств.

Екологічний вплив – зміни, що відбуваються в навколишньому середовищі і негативно впливають на здоров'я людини внаслідок прояву дії екологічного аспекту (хімічні, фізичні та біологічні забруднення середовища, виснаження природних ресурсів тощо).

Екологічний збиток – масова загибель живих організмів, руйнування екосистем і деградація природних територіальних комплексів (ПТК).

Екологічний інжиніринг – це еколого-інженерна діяльність, що має на меті техніко-еколого-економічне обґрунтування комплексу заходів та їх виконання, які спрямовані на «зелену» модернізацію виробництва.

Екологічний контроль – це діяльність відповідних суб'єктів, спрямована на забезпечення додержання вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища всіма державними органами, підприємствами, установами, організаціями, громадянами. Завдання контролю у галузі охорони навколишнього природного середовища полягають у забезпеченні додержання вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища всіма державними органами, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форми власності і підпорядкування, а також громадянами (ст. 34 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»).

Екологічний маркетинг – це управлінська функціональна діяльність у складі загальної системи менеджменту підприємства, спрямована на визначення, прогнозування та задоволення споживчих потреб таким чином, щоб не порушувати екологічної рівноваги навколишнього природного середовища і не впливати на стан здоров'я суспільства.

Екологічний маркетинг (англ. marketing, від market – ринок, збут) – управлінська функціональна діяльність у складі загальної системи менеджменту підприємства, спрямована на визначення, прогнозування та задоволення споживацьких потреб таким чином, щоб не порушувати екологічної рівноваги в довкіллі й не завдати шкоди здоров'ю людей. У завдання Е.м. входить вивчення попиту на екологічно безпечну продукцію, технології створення нових очисних

об'єктів, освоєння природних ресурсів, установлення цін на товари та послуги екологічного призначення тощо.

Екологічний менеджмент – 1) це система державного управління в галузі охорони довкілля, основною метою якої є реалізація законодавства, контроль за дотриманням вимог екологічної безпеки, забезпечення проведення ефективних заходів щодо охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів, досягнення узгодженості державних і громадських органів у галузі охорони довкілля; 2) (від англ. management – управління, завідування, організація) – підсистема загальної системи управління будь-яким об'єктом, діяльністю, виробництвом, котра гармонізує роботу й розпиток підприємства, галузі в навколишньому середовищі та екологічному правовому полі. Е.м. є частиною загальної системи менеджменту, яка передбачає організаційну структуру, планування, розподіл відповідальності, практичну діяльність, процедури, процеси й ресурси, необхідні для розробки, впровадження й досягнення основних цілей екологічної політики, її коригування, оновлення, розширення (залежно від змін екологічної ситуації). Це не лише ринковий інструмент, що сприяє розвитку виробництва, а й фактор сучасної екологічної культури.

Екологічний моніторинг – 1) це система режимних довгострокових безперервних спостережень за станом довкілля з метою використання одержаної геоекологічної та біоекологічної інформації, необхідної для прийняття управлінських рішень і складанням прогнозів динаміки екологічних ситуацій в різних регіонах планети; 2) (англ. monitoring, від лат. monitor – той, що попереджає, остерігає) – комплексна система спостережень, оцінки й прогнозу стану довкілля (на локальному, регіональному або глобальному рівні) для вироблення заходів на його захист, раціональну експлуатацію природних ресурсів, передбачення критичних екологічних ситуацій та запобігання їм, прогнозування масштабів можливих змін.

Екологічний моніторинг – стан навколишнього природного середовища з метою прогнозування змін у довкіллі, розробки рекомендацій для прийняття управлінських рішень, проведення екологічної політики.

Екологічний паспорт (фр. passport) – 1) розгорнута характеристика певної території, ділянки, природного об'єкта; 2) складова частина основної проектно-технологічної документації, комплексний документ, що містить характеристику взаємовідносин будь-якого об'єкта (підприємства, ферми, підстанції, навчального закладу) з навколишнім середовищем: загальні відомості про об'єкт, використовувану сировину (її вид, обсяги, екологічність), споживану енергію, займану площу, кількість працівників, про технологічні схеми виробництва (роботи), види продукції, про схеми охорони) природи (очищення викидів і скидів забруднювальних речовин), про зберігання відходів (їхню токсичність, кількість, утилізацію) тощо; 3) розгорнута характеристика для кожного сорту сільськогосподарської культур, де вказано екологічні особливості, які забезпечують оптимальні або прийнятні умови для виробничого вирощування. Е.п. розробляються також для рідкісних видів. Них зазначаються дані про ареал виду, чисельність популяцій, їхню структуру,

особливості розмноження, трофічні зв'язки, наявність шкідників, паразитів та ворогів, чутливість до різних антропогенних впливів.

Екологічний податок – еколого-політичний інструмент, який приписує кожному забруднику довкілля відповідною шкідливою речовиною абсолютно граничну межу викидів, скидів забруднювальних речовин.

Екологічний попит – попит на задоволення екологічних потреб.

Екологічний ризик – імовірність навмисних або випадкових, поступових та катастрофічних антропологічних змін природних об'єктів, ресурсів або факторів із несприятливими екологічними наслідками.

Екологічний ринок – складова загального ринкового середовища, яка характеризується конкурентним обміном усім тим, що спрямоване на збереження, відновлення і раціональне використання навколишнього природного середовища, поліпшення якості життя людей та забезпечення їх екологічної безпеки. Екологічний ринок – це ринок екологічних технологій, робіт, товарів, послуг, знань, екологічної інформації.

Екологічний сертифікат (сертифікат відповідності) – документ, що засвідчує відповідність системи екологічного управління, об'єкта вимогам стандартів і додаткової нормативної документації.

Екологічними називаються **піраміди**, що відображають трофічні взаємовідносини (бувають піраміди – чисел, енергії, живлення).

Екологічні аспекти – аспекти діяльності, продукції або послуг організацій, які можуть мати сприятливий чи негативний вплив на навколишнє середовище, здоров'я людини (скиди, викиди, забруднення, споживання, повторне використання матеріалу, шуми тощо).

Екологічні вимоги – обов'язкові вимоги, що визначені в законодавчих чи нормативних актах і спрямовані на забезпечення раціонального природокористування, охорону навколишнього природного середовища та екологічну безпеку.

Екологічні витрати – сумарні кошти, які підприємство може вкласти в запобігання емісії, а також різні платежі за виробниче споживання ресурсів та відшкодування за забруднення навколишнього середовища.

Екологічні закономірності – сукупність об'єктивно існуючих екологічних законів, принципів, правил функціонування різного класу екосистем, системи "людина (суспільство)-природа", на основі яких функціонує будь-яка система забезпечення життєдіяльності. Порушення цих закономірностей призводить до деградації природного середовища, розвитку екологічних криз.

Екологічні інвестиції – інвестиції природоохоронного і природоресурсного призначення з еколого-економічним ефектом.

Екологічні індикатори – компоненти й елементи екосистем, природно-територіальних комплексів, за якими можна оцінювати екологічні режими (грунти, рослинність, рельєф тощо).

Екологічні ліцензії (від лат. licentia – право, дозвіл) – цінні папери, що дають право на викиди конкретного забрудника на певний проміжок часу й у конкретних обсягах. Е.л. можуть продаватися державним органом підприємствам і одним підприємством іншому. Ціна Е.л. залежить від добового часу,

сезону, ситуації в регіоні. Торгівля квотами на забруднення – найбільш гнучкі з усіх відомих методів економічного регулювання якості природного середовища. Додатком до Е.л. є страхування екологічного невизначеності. Останнім часом вводяться ліцензії на родовища – цінні папери, що дають право на видобування й продаж корисних копалин.

Екологічні нормативи – рівні максимально допустимого втручання людини в екосистеми, що забезпечують збереження їхньої структури, і динамічних властивостей. Система екологічних нормативів містить такі вимоги екологічної безпеки: гранично допустимі концентрації забруднювальних речовин у навколишньому середовищі; гранично допустимі рівні акустичного, електромагнітного, радіаційного та іншого шкідливого впливу на навколишнє середовище; гранично допустимий вміст шкідливих речовин у продуктах харчування; гранично допустимі викиди та скиди в навколишнє середовище забруднювальних хімічних речовин; рівні шкідливого впливу фізичних і біологічних чинників.

Екологічні показники діяльності організації – вимірювані результати функціонування системи екологічного менеджменту, що стосуються питань контролю впливу на навколишнє середовище відповідно до цілей і завдань організації, встановлених її екологічною політикою.

Екологічні послуги – послуги з екологічного менеджменту, консалтингу, маркетингу, інжинірингу, страхування, маркування і сертифікації продукції, екологічної освіти, інформації та інші види послуг в еколого-підприємницькій діяльності на ринку екологічних послуг.

Екологічні права та обов'язки громадян України – система юридично закріплених за громадянами повноважень і зобов'язань в екологічній сфері.

Екологічні роботи – роботи, пов'язані з екологічним оздоровленням і відновленням природних об'єктів (водних, ландшафтних та інших).

Екологічні фактори – 1) будь-які фактори середовища і умов, на які живі організми реагують пристосувальними реакціями; 2) це всі складові природного середовища, які впливають на розвиток та існування організмів і на які живі істоти реагують реакціями пристосування.

Екологічні характеристики – вимірювані результати функціонування продукційних систем, систем екологічного управління, які ґрунтуються на екологічній політиці, цілях та завданнях організації і встановлюються під час контролю екологічних аспектів.

Екологічні цілі – переважні екологічні наслідки, результати, що можуть бути досягнуті протягом запланованого періоду шляхом здійснення екологічної політики; бажані граничні екологічні значення (характеристики), яких сподіваються досягти.

Екологічно чистий продукт – продукт найвищої споживчої якості і конкурентоспроможності, що відповідає стандартам якості й екологічним вимогам, належним чином сертифікований із наданням прийнятої відповідної екологічної позначки маркування.

Екологічною називається **технологія**, покликана на основі вивчення взаємодії суспільного виробництва з навколишнім середовищем розробляти

екологічно безпечні прийоми та засоби інженерно-господарської діяльності людей.

Екологія (від еко... та гр. *logos* – слово, вчення, наука) – комплексна наука про виживання в довкіллі, завдання якої – пізнання законів розпитку й функціонування біосфери як цілісної системи під впливом природних і, головне, антропогенних факторів, а також визначення шляхів ефективного співіснування техносфери й біосфери. Об'єкти досліджень Е. – екосистеми планети та їхні елементи; головний предмет досліджень – взаємозв'язки (їхні особливості й розвиток) організмів, їх груп різних рангів, живих і неживих компонентів екосистем, а також характеру впливу природних і факторів антропогенних на функціонування екосистем і біосфери в цілому.

Екологія Космосу – це розділ екології, що вивчає екологічний стан планет Сонячної системи та космічного обладнання.

Еколого-економічна система – система взаємозв'язків і взаємозумовленостей процесів, що відбуваються в економіці та природі, яка складається з природних і антропогенних елементів і зв'язків (потоків інформації) між ними. Основні елементи (реципієнти) системи такі: екологічні компоненти, сукупність яких утворює навколишнє природне середовище (повітря, вода, земля, рослинність, тварини); природні ресурси (енергетичні, сировинні); виробничі фонди, комплекси, транспорт, система життєзабезпечення.

Еколого-економічний ефект – порівняння витрат на здійснення природоохоронних заходів із досягнутим завдяки цим заходам економічним результатом. Це також максимально можлива еколого-економічна результативність від проведення комплексу заходів щодо забезпечення якості навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів.

Еколого-економічний кадастр (природних ресурсів, середовища) – систематизований аналітико-нормативний документ, який виконує контрольні функції при купівлі або продажу знярядь і засобів виробництва на тій чи іншій території. Кадастр містить певні кількісні та якісні показники фізичних обсягів природних ресурсів та їх використання, оцінку якості екологічного стану території в сукупності з вартісною оцінкою рівня забруднення навколишнього природного середовища, без яких неможливо здійснити купівлю або продаж.

Еколого-економічний принцип природокористування: критерієм ефективності господарської діяльності є одержання максимально можливої вигоди при якнайменших впливах на природне середовище.

Еколого-економічні збитки – збитки, завдані внаслідок забруднення навколишнього середовища та виснаження природних ресурсів.

Еколого-економічні механізми – економіко-фінансові важелі та планово-організаційні заходи, що містять: механізм зборів за забруднення природного середовища та за спеціальне використання природних ресурсів; механізм відшкодування збитків, заподіяних унаслідок порушення екологічного законодавства, природоохоронних норм і стандартів; механізм державного бюджетного фінансування природоохоронних заходів; механізми екологічних фондів; механізми стимулювання, у тому числі ринкові і страхування.

Еколого-правова відповідальність – це юридична відповідальність за екологічне правопорушення, тобто виконання затверджених законом про охорону природи обов'язків.

Еколого-управлінські механізми (механізми екологічного управління) – це адміністративні, законодавчі, нормативно-правові, організаційні, методологічні, економічні, ринкові, інформаційні та науково-освітні засоби забезпечення функціонування систем екологічного управління відповідно до екологічних закономірностей та біотичних механізмів регулювання.

Економіка природокористування – 1) нова галузь науки, що вивчає методи найефективнішого впливу людини на природу, експлуатації природних ресурсів раціональної для підтримання динамічної рівноваги, колообігу речовин у природі. Витрати, пов'язані з підтриманням цієї рівноваги, йдуть на збереження економічно найсприятливіших умов відтворення матеріальних благ як нині, так і в майбутньому; 2) це спільний підрозділ економіки та екології, що вивчає виробничі відносини людей у процесі взаємодії суспільства і природи і займається економічними аспектами гармонізації цієї взаємодії.

Економічний принцип природокористування: критерієм ефективності господарської діяльності є одержання максимально можливої вигоди при якнайменших затратах.

Економічні збитки – це виражені у вартісній формі фактичні та можливі збитки, які завдаються об'єктам господарювання забрудненням НПС, або додаткові видатки на компенсацію цих збитків.

Екосистема – це єдиний природний комплекс, створений за довгий період живими організмами та середовищем, в якому вони співіснують і де всі компоненти тісно пов'язані обміном речовин і енергії.

Екосистема (від еко... та гр. systema – сполучення, поєднання), екологічна система – сукупність організмів, які спільно проживають, та умов їх існування, що перебувають у закономірному взаємозв'язку й утворюють систему взаємозумовлених біотичних і абіотичних явищ та процесів. Це відкриті, цілісні й стійкі системи, які склались історично й мають однонапрямлений потік енергії, зовнішніх і внутрішніх колообігів речовин і здатні регулювати всі ці процеси. Е. – елементарна функціональна одиниця біосфери.

Екосфера (від еко... та гр. sphaira – куля) – глобальна система, що об'єднує екосистеми Землі. Е. – сукупність усього живого на планеті з його безпосереднім оточенням та ресурсами. Просторово Е. охоплює атмосферу, біосферу, гідросферу та біофункціональну частину літосфери. Верхня межа Е. проходить на висоті не більш як 30 м над поверхнею рослинного покриву на суходолі або рівнем океану. Нижня межа в наземних умовах визначається глибиною першого водотривкого горизонту в ґрунт, товщі або максимальною глибиною проникнення коренів рослин і ходів рийних тварин. У водному середовищі нижня межа Е. відповідає максимальній глибині збереження біол. активності в донних відкладах. Е. неперервною оболонкою обгортає земну кулю; її протяжність по вертикалі змінюється від часток метра в місцях у край

бідного життя (арктичні й антарктичні пустелі та і до десятків метрів у лісах на суходолі та від одиниць до тисячі метрів – у морях і океанах).

Екотип – 1) внутрішньовидова систематична категорія, генетично пристосована до певних умов середовища; 2) група біотипів одного виду, що характеризується певною комбінацією алель.

Екотон – перехідна смуга між сусідніми угрупованнями, як правило, має підвищену чисельність видів. Напр., узлісся.

Екотоп – сукупність абіотичних умов даного місцезнаходження.

Екоцид – це масове знищення рослинного і тваринного світу, отруєння повітря, води, ґрунтів, а також інші дії, здатні спричинити екологічну катастрофу.

Експлуатація природних ресурсів раціональна – максимально повне й багатоцільове використання природних благ із мінімальним вилученням нових ресурсів із природи, що передбачає реутилізацію, найвищу економічну віддачу за збереження екологічної рівноваги, яка забезпечує тривалий еколого-економічний баланс між динамічною системою господарства та необхідними йому природними ресурсами.

Екстремальні умови (від лат. *extremus* – крайній, кінцевий) – граничні (мінімальні або максимальні), жорсткі умови існування організмів. Е.у. визначають діапазон толерантності виду до факторів екологічних (наприклад, до граничних значень температури, вологості, солоності води).

Ектотрофні організми – паразитні організми, що живуть на тілі інших організмів як тварин, так і рослин.

Електронна торгова система – дворівнева інформаційно-комунікаційна система, що включає центральну базу даних та електронні майданчики, які взаємодіють з центральною базою даних через інтерфейс програмування додатків центральної бази даних. Електронна торгова система забезпечує можливість створення, розміщення, оприлюднення та обміну інформацією і документами в електронній формі, необхідними для проведення аукціону в електронній формі.

Емфітевзис – право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб.

Ендотрофні організми – організми (переважно паразити і сапрофіти), що існують усередині інших організмів, т.з. хазяїнів, їх ендоконсорти.

Ендوفіли – тваринні організми, що існують усередині інших організмів чи предметів.

Ендوفіти – рослинні організми, що живуть усередині інших рослин чи тварин або в кам'яних породах.

Енергетика – отримання енергії для соціально-економічних потреб, справляє суттєвий вплив на якість навколишнього середовища.

Енергетика альтернативна – отримання енергії не з традиційних корисних копалин і її джерел (вугілля, нафти, сланців, природного газу і т.д.), а від Сонця, геотермальних джерел, вітру і т.п.

Енергетика традиційна – отримання енергії з викопного палива – вугілля, нафти, природного газу, торфу, сланців, а також дров, текучої води. До Е.т. відносять також атомну (ядерну) енергетику.

Енергетична криза (від гр. krisis – поворотний пункт, кінець) – гостра нестача енергоносіїв.

Енергозбереження – заходи, спрямовані на заощадження теплової та електричної енергії, а також використання альтернативних джерел енергії.

Ентропія – величина, що характеризує міру зв'язаної енергії (AS), яка в ізотермічному процесі не може бути перетворена в роботу; по-іншому, – якісне вираження рівня неорганізованості в системі (екосистемі).

Епідемія – швидке і безперервне поширення інфекційного захворювання в межах будь-якого регіону. При всесвітньому поширенні говорять про пандемії.

Епіпелагіаль – поверхневий шар океану (до 200 м) на межі з атмосферою.

Ерозія – сукупність всіх процесів, які призводять до руйнування земної поверхні. Розрізняють вітрову, водну, пасовищну, транспортну, хімічну та інші види Е.

Естуарії – частково замкнута водна маса в нижній течії річки, яка вільно з'єднана з морем і живиться прісною водою з водозбірного басейну.

Єдина державна електронна система управління галуззю рибного господарства – загальнодержавна автоматизована електронно-комунікаційна система забезпечення доступу до інформації про галузь рибного господарства та її мережа, що забезпечують створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорону, захист інформації, а також електронну взаємодію між фізичними та юридичними особами, фізичними особами – підприємцями, суб'єктами надання публічних (електронних публічних) послуг, у тому числі адміністративних, центрами надання адміністративних послуг з метою отримання публічних (електронних публічних) послуг у галузі рибного господарства.

Заболоченість – 1) заростання водойм болотною рослинністю; 2) перезволоженість ґрунтів внаслідок збільшення рівня ґрунтових вод, утрудненого стоку, близького залягання до поверхні водоносних пластів, а також в результаті зміни режиму випаровування; супроводжується зміною в складі рослинності. 3. часто призводить до утворення заболочених, болотних ґрунтів і нагромадження на поверхні органічних речовин, що не розклалися, і торфу. 3. погіршує агрономічні властивості ґрунтів і знижує продуктивність лісів.

Забруднення антропогенне – забруднення, яке виникає в результаті господарської діяльності людей, зокрема їх прямого або опосередкованого впливу на склад та інтенсивність забруднення природного, що в сукупності призводить до порушення рівноваги в природі. Рівень 3.а. не завжди можна контролювати ГДК, ГДВ та ін. нормативами.

Забруднення атмосфери – надходження в атмосферу різних за походженням і хімічним складом забрудників у кількостях і концентрації, що змінюють склад і властивості значних об'ємів повітряних мас і шкідливо впливають на організми. 3.а. може бути локальним і глобальним, природними (надходження космічною пилю, наслідок вулканічної діяльності, вивітрювання гірських порід, ерозії ґрунту вітрової, лісових пожеж) та антропологічне

(пов'язане зі спалюванням твердого, рідкого й газоподібного палива, роботою промислових підприємств, особливо металургійних і хімічних, авто- й авіатранспорту, космічних апаратів, господарсько-побутовою діяльністю людей, палінням і т.д.). Одне з головних джерел викидів у атмосферу енергетичне обладнання. До найпоширеніших і найнебезпечніших забруднювачів атмосфери належать оксид вуглецю, оксиди азоту, діоксид сірки, вуглеводні (шкідливі), сполуки хлору, фтору, свинець, ртуть. У глобальному масштабі шкідливим для атмосфери стає забруднення радіоактивне.

Забруднення атмосферного повітря – змінення складу і властивостей атмосферного повітря в результаті надходження або утворення в ньому фізичних, біологічних факторів і (або) хімічних сполук, що можуть несприятливо впливати на здоров'я людини та стан навколишнього природного середовища.

Забруднення біологічне – випадкове або пов'язане з діяльністю людини проникнення в екосистему сторонніх їй видів тварин чи рослин.

Забруднення біосфери – комплекс різноманітних антропогенних впливів на біосферу, що спричиняють збільшення рівня вмісту в ній шкідливих речовин, появу нових хімічних сполук, частинок і чужорідних агентів (у т.ч. трансгенних організмів), надмірне підвищення температури, рівня шуму, радіоактивності тощо. Причини З.б. – не збалансований розвиток промисловості, енергетики, транспорту, широка хімізація с.г., побуту, швидке зростання народонаселення й урбанізація планети. З.б. загрожує здоров'ю людей і стану довкілля, обмежує можливості розвитку людського суспільства. Масштаби З.б. настільки великі, що природі процеси в окремих районах неспроможні нейтралізувати шкідливий вплив господарської діяльності людини: природні комплекси втрачають здатність до саморегуляції та самоочищення. Боротьба із З.б. полягає в екологізації економіки, права й свідомості людей. Глобальний характер З.б. потребує укладання міжнародних угод щодо забезпечення сталого розвитку й охорони довкілля.

Забруднення вод – потрапляння у водойму різних забрудників (хімічних речовин, мікроорганізмів, фізичних агентів тощо).

Забруднення водойм – надходження у водойми різних забрудників у кількостях і концентраціях, здатних порушити норм, умови середовища. Серед З.в. розрізняють забруднення фізичне, забруднення хімічне, забруднення біологічне, забруднення теплове. До найстійкіших і найпоширеніших забрудників водойм належать нафтопродукти, води стічні целюлозно-паперової промисловості, відходи хімічної, гірничодобувної промисловості, пестициди, нітрати, фосфати, калійні добрива, синтетичні мийні засоби. Найбільшу небезпеку становить забруднення радіоактивне.

Забруднення глобальне – фоново-біосферне забруднення, що виявляється в будь-якому місці планети далеко від його джерела. Напр., ДДТ в яйцях пінгвінів у Антарктиці.

Забруднення ґрунту – надходження в ґрунт різних забрудників (нагромадження пестицидів, незасвоєних мінеральних добрив, відходів тваринництва, рільництва, промисловості, патогенних організмів, нафтопро-

дуктів тощо), що не розкладаються в процесі самоочищення ґрунту й змінюють його фізично-хімічної і біологічної властивості. Це значно знижує родючість ґрунту, технологічну, поживну й санітарно-гігієнічну цінність вирощуваних рослин та якість інших природних об'єктів.

Забруднення довкілля – надходження в середовище природно-антропогенне будь-яких забрудників у кількостях, що спричиняють зміну властивостей компонентів природи та (або) шкідливо впливають на біоту, в т.ч. на людину. Див. також Забруднення.

Забруднення енергетичне – теплові викиди, шуми, вібрації, електромагнітні поля, ультра- та інфразвукове, світлове, лазерне випромінювання, випромінювання інфрачервоне, випромінювання ультрафіолетове, йонізуюче випромінювання та ін.

Забруднення природне – забруднення середовища та його компонентів, що виникає внаслідок природних процесів та явищ (вулканічна діяльність, урагани, селі, пилові бурі тощо) без впливу людини.

Забруднення радіаційне – форма фізичного забруднення, пов'язана з перевищенням природного рівня вмісту в середовищі радіоактивних речовин.

Забруднення середовища – потрапляння в якесь природне чи антропогенне середовище або виникнення в ньому нових, не характерних для нього фізичних, хімічних чи біологічних речовин, агентів, що шкідливо впливають на організми, або перевищення природного середньобогаторічного рівня концентрації зазначених агентів у середовищі. З. класифікують так: за походженням – З. природне, З. фонове й З. антропогенне; З. матеріальне, З. енергетичне; за об'єктами – З. водойм, З. атмосфери, З. біосфери. З. ґрунту й т.д.; за джерелами – З. біологічне, З. механічне, З. фізичне, З. хімічне; за тривалістю дії – З. тимчасове, З. постійне; за масштабом поширення – З. регіональне, З. глобальне, З. локальне; за характером – З. навмисне, З. супутнє, З. аварійно-випадкове.

Забруднення теплове – форма фізичного антропогенного забруднення внаслідок підвищення температури середовища, головним чином у зв'язку з промисловими викидами (нагрітого повітря, газів, води) або як вторинний наслідок зміни хімічного складу середовища.

Забруднення фізичне – забруднення середовища, пов'язане із зміною його фізичних параметрів: температурно-енергетичних, хвильових, радіаційних тощо.

Забруднення хімічне – 1) зміна природних хімічних властивостей середовища, що перевищує середньобогаторічні коливання кількості будь-яких речовин для даного періоду; 2) проникнення в середовище хімічних речовин, яких, як правило, у ньому не було, або підвищення нормальної концентрації речовин.

Забрудник вторинний – забрудник, що утворюється в результаті хімічних реакцій між забрудниками первинними та природними агентами або в ході хімічного розкладання первинного забрудника.

Забрудник прямої дії фізичний, хімічний або біологічний забрудник, який, потрапляючи в довкілля, безпосередньо впливає на його компоненти й спричиняє реальне забруднення.

Забрудник, полютант – будь-який (природний чи антропологічний) фізичний агент, хімічна речовина або біологічний вид (головним чином мікроорганізми), котрий потрапляє в довкілля чи виникає в ньому в кількостях, що виходять за межі звичайної наявності – граничних природних коливань або середнього фону природного. У найзагальнішому вигляді З. класифікуються так: за походженням – механічні, хімічні, фізичні, біологічні; З. первинні, З. вторинні; матеріальні, енергетичні; за тривалістю дії – З. стійкі, З. нестійкі, напівстійкі, середньої стійкості; за впливом на біоту – З. прямої дії та З. непрямої дії. Нині довкілля забруднюють більш як 7 тис. хімічних сполук, що виділяються в процесі промислового виробництва, багато з яких токсичні, мутагенні й канцерогенні. До найпоширеніших і найнебезпечніших З. довкілля належать оксид вуглецю, оксиди азоту, вуглеводні (шкідливі), діоксид сірки, сірководень, сірковуглець, сполуки хлору, фтору, свинець, кадмій, ртуть.

Забруднююча речовина – речовина хімічного або біологічного походження, що присутня або надходить в атмосферне повітря і може прямо або опосередковано справляти негативний вплив на здоров'я людини та стан навколишнього природного середовища.

Завдання земельного законодавства є регулювання земельних відносин з метою забезпечення права на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави, раціонального використання та охорони земель.

Заводь – невелика затока в руслі річки з повільною, часто зворотною течією.

Заказник – територія або акваторія, на якій охороняються окремі види рослин або тварин чи природні комплекси (озера, болота, ділянки лісу або степу з видами рідкісними рослин чи тварин, печери, унікальні геологічні утворення та ін.). На території З. дозволяється обмежена господарська діяльність, що не завдає шкоди охоронюваним об'єктам (напр., заготівля сіна, збирання трав, регламентоване полювання).

Закони про охорону природи – найвищі законодавчі акти (державні і міжнародні), що становлять правову основу охорони природи й відображають комплексний підхід до правового регулювання відносин у сфері взаємодії суспільства з довкіллям. Містять обов'язкові для всіх громадян вимоги, спрямовані на забезпечення норм, умов функціонування екосистем та експлуатацію природних ресурсів раціональну.

Законодавство природоохоронне – сукупність нормативно-правових актів (законів), що визначають порядок та умови охорони природи, діяльність у цьому напрямі державних і громадських організацій, права та обов'язки природокористувачів, їхню відповідальність за порушення природоохоронних норм і правил. З.п. є юридичною основою системи правової охорони природи та екологічної безпеки біосфери. Основний законодавчий акт у галузі охорони природи в нашій державі – Закон України про навколишнє природне

середовище (1991). До важливих державних документів належать також: Земельний кодекс України (1992), Водний кодекс України (1995), Лісовий кодекс України (1994), кодекси "Про надра" (1994), "Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку" (1995), закон "Про природний-заповідний фонд України" (1992). На підставі цих документів відповідні відомства створюють підзаконні акти (наприклад, правила полювання, правила ведення бурових робіт тощо), в яких установлюються конкретні вимоги щодо користування ресурсами природними.

Засоби захисту – дії уповноваженої особи, за допомогою яких вона може вимагати здійснення захисту своїх земельних прав від посягань інших суб'єктів (наприклад, подання позову, скарги, заяви).

Захист суб'єктивного права на землю – це захист правомочностей (деяких або взятих разом) та інтересів власника земельної ділянки чи землекористувача.

Збитки – втрати, яких особа зазнала у зв'язку з пошкодженням або знищенням речі, а також витрати, які були чи будуть здійснені особою для відновлення свого порушеного права. Крім того, збитками вважають доходи, які особа могла б одержати, якби її право не було порушено.

Зелена книга України – офіційний державний документ, в якому зведено відомості про сучасний стан рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, та типових природних рослинних угруповань, які підлягають охороні.

Земельна лісова ділянка – земельна ділянка лісового фонду України з визначеними межами, яка надається або вилучається у землекористувача чи власника земельної ділянки для ведення лісового господарства або інших суспільних потреб відповідно до земельного законодавства.

Земля це інтегрований об'єкт, що складається з великої кількості природних компонентів: це «частина земної кори і природного ландшафту, поверхні площі і рельєфу земної кулі, територіального простору і території держави, певної місцевості та місце проживання, ґрунтового шару, засобу господарського використання, просторового базису, природного об'єкта і складової частини довіклля».

Зона санітарної охорони – це територія з особливим режимом використання земель, що прилягає до підземних та відкритих джерел водопостачання, водозабірних та водоочисних споруд, водоводів, об'єктів оздоровчого призначення, на які поширюються обмеження щодо використання земель з метою забезпечення їхньої санітарно-епідеміологічної надійності.

Зоогенні речовини – це речовини, що складаються із залишків тваринних організмів (крейда, вапняк та інші осадові породи).

Зооценоз – це сукупність усіх видів тварин.

Інвазійні види дерев – інтродуковані в Україні види дерев із значною здатністю до неконтрольованого поширення, які розповсюджуються природним шляхом або за допомогою людини і становлять значну загрозу для флори та фауни.

Іпотека (застава земельної ділянки) – земельна ділянка, що перебуває у власності громадянина чи юридичної особи, або частка в праві спільної власності на земельну ділянку та земельна ділянка, яка може бути відчужена заставодавцем і на яку може бути звернено стягнення.

Катадромні види риб – види риб, які відтворюються у морі та здійснюють нагул у прісних водах.

Квазіпраліси – умовно пралісові екосистеми, в яких відбувся незначний тимчасовий антропогенний вплив, що не змінив природної структури лісостанів і при припиненні якого натуральний стан екосистем повністю відтворюється протягом короткого періоду.

Квота добування (вилову) – частина загального ліміту спеціального використання водних біоресурсів, що призначена для суб'єктів рибного господарства на конкретному рибогосподарському водному об'єкті (його частині) та визначається в натуральних величинах від загального ліміту спеціального використання водних біоресурсів.

Колообіг речовин біологічний – послідовна безперервна циркуляція хімічних елементів, яка відбувається за рахунок сонячного випромінювання і підтримується сукупністю організмів, об'єднаних через ланцюги живлення (продуценти-консументи-редуценти). Проявляється в процесах живлення, дихання, розмноження, смерті, розкладу, і складній взаємодії живих істот, що знаходяться на різних ступенях організації. К.р.б. складається з процесів утворення органічних речовин з елементів, що містяться в повітрі, ґрунті, воді, і наступного розкладу цих речовин, внаслідок якого елементи переходять у мінеральну форму. Через живі організми відбувається колообіг вуглецю, магнію, заліза та ін. К.р.б. забезпечує потрібні елементи зовнішнього і внутрішнього середовища живим організмам і підтримує їх сталість.

Коменсал – один із сумісно існуючих організмів різних видів, що має з цього певну користь, не завдаючи іншому організмові прямої шкоди.

Коменсалізм – особлива форма взаємин між двома видами тварин, коли один з них (коменсал) користується якимись перевагами за рахунок іншого, не завдаючи йому прямої шкоди. Коменсал може використовувати господаря як місце оселення, засіб пересування або може житися рештками його їжі. К. дуже поширений у природі. Взаємодоповнення екологічних ніш також можна розглядати як форму К.: зміни середовища, які спричиняються одним організмом, можуть бути корисними для розвитку іншого.

Компонент екологічний – основні матеріально-енергетичні складові екологічних систем: енергія, газовий склад, вода, ґрунт, рослини-продуценти, організми-консументи і редуценти.

Конвенційний район – частина відкритого моря, на яку поширюється дія міжнародних договорів України щодо регулювання промислу водних біоресурсів.

Конкуренція організмів – суперництво, антагонізм, активна взаємоборотьба між двома чи кількома організмами за засоби існування, що охоплюють спільну для них субстанцію чи спільні фактори середовища. Один з проявів боротьби за існування. К. відбувається між організмами, які заселяють

одні й ті самі екологічні ніші. Це боротьба за умови життя, місцезнаходження ресурсів живлення, способи використання їх тощо. Виділяють внутрішньо-видову, міжвидову, пряму й непрямую конкуренції.

Консументи – організми, що живляться готовими органічними речовинами, створеними фотосинтезуючими або хемосинтезуючими видами (продуцентами). До К. належать всі тварини, живі істоти, частина мікроорганізмів, паразитичних і комахоїдних рослин.

Консументи (або гетеротрофи) – організми, що одержують енергію за рахунок харчування автотрофами чи іншими консументами.

Консументи 1-го порядку – споживачі, що існують безпосередньо за рахунок продуцентів.

Консументи 2-го порядку – споживачі, що живляться консументами 1-го порядку.

Консументи 3-го порядку – організми, що живуть за рахунок консументів 2-го порядку – хижаки.

Контроль вмісту шкідливих речовин – спостереження за кількістю забрудників у повітрі, ґрунті, воді, харчових продуктах і реєстрація відхилення їх кількостей від прийнятих норм.

Контроль за використанням та охороною земель – одна з важливих функцій державного управління у зазначеній сфері суспільних відносин. Його завдання полягають у забезпеченні додержання органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями і громадянами вимог земельного законодавства України.

Контроль за навколишнім середовищем – система заходів (глобального, регіонального й локального рівня), що передбачає спостереження за станом і зміною характеристик особливо важливих для біоти й людини компонентів середовища (повітря, води, фону радіоактивного тощо), зіставлення отриманих даних із нормативами, стандартними характеристиками, виявлення джерел і факторів негативних змін та інформування керівних органів про стан довкілля.

Користувачі водних біоресурсів – суб'єкти рибного господарства, що здійснюють спеціальне використання водних біоресурсів.

Користувачі мисливських угідь – спеціалізовані мисливські господарства, інші підприємства, установи та організації, в яких створені спеціалізовані підрозділи для ведення мисливського господарства з наданням в їх користування мисливських угідь.

Косна (нежива) речовина – це гірські породи магматичного, неорганічного походження, що створюють земну кору, і вода.

Кримінальна відповідальність є найсуворішим видом юридичної відповідальності за екологічні правопорушення і має репресивний, каральний характер. Вона настає за вчинення злочину, яким визнається винне суспільно небезпечне діяння, заборонене КК України, під загрозою кримінального покарання.

Кругообіг речовин – це багаторазова участь речовин у природних процесах, що споконвічно відбуваються в геосферах.

Ксенобіотик – будь-яка створена, не властива для організму або угрупованню організмів, речовина.

Ксерофіл – організм, який пристосований до життя в посушливих умовах (пустелях, напівпустелях, сухих степах).

Культурний ландшафт – антропогенна модифікація природно-територіального комплексу (ПТК), цілеспрямовано змінена діяльністю людини для задоволення її потреб.

Кюрі (Ки) – стара одиниця радіоактивності. $1\text{Ки} = 3,7 \times 10^{10}$ Бк, що відповідає кількості розпадів за секунду в 1 грамі радію.

Ланцюг живлення (трофічний ланцюг) – це взаємовідносини між організмами під час переносу енергії їжі від джерела (зеленої рослини) через ряд організмів (шляхом поїдання) на більш високі трофічні рівні.

Ліміт спеціального використання водних біоресурсів – обсяг добування (вилову) конкретних видів (груп видів) водних біоресурсів на відповідному рибогосподарському водному об'єкті (його частині), встановлений на календарний рік з метою ощадливого використання та запобігання перевищенню граничного обсягу вичерпання запасів водних біоресурсів, які інтенсивно експлуатуються та/або характеризуються незадовільним станом.

Ліс – тип природних комплексів (екосистема), у якому поєднуються переважно деревна та чагарникова рослинність з відповідними ґрунтами, трав'яною рослинністю, тваринним світом, мікроорганізмами та іншими природними компонентами, що взаємопов'язані у своєму розвитку, впливають один на одного і на навколишнє природне середовище.

Лісова ділянка – ділянка лісового фонду України з визначеними межами, виділена відповідно до цього Кодексу для ведення лісового господарства та використання лісових ресурсів без вилучення її у землекористувача або власника землі.

Лісові відносини – суспільні відносини, які стосуються володіння, користування та розпоряджання лісами і спрямовуються на забезпечення охорони, відтворення та сталого використання лісових ресурсів з урахуванням екологічних, економічних, соціальних та інших інтересів суспільства.

Літосфера – це зовнішня тверда оболонка земної кулі, що складається з осадових, вивержених і метаморфічних порід.

Любительське рибальство – безоплатне добування (вилов) водних біоресурсів у порядку загального використання в дозволених обсягах для особистих потреб (без права реалізації) знаряддями лову, визначеними для цього правилами рибальства. В інших випадках любительське рибальство здійснюється на праві спеціального використання за плату.

Малий (біологічний, біотичний) кругообіг – кругообіг речовин в межах малих екосистем.

Меліоративний вилов – добування (вилов) водних біоресурсів з метою формування їх оптимального видового та вікового складу або отримання біологічного матеріалу для штучного відтворення їх запасів та здійснення аквакультури.

Меліорація – це сукупність організаційно-господарських, технічних та біологічних заходів, спрямованих на тривале й докорінне поліпшення природних властивостей земель з метою отримання стійких врожаїв усіх сільськогосподарських та лісових культур.

Мисливство – вид спеціального використання тваринного світу шляхом добування мисливських тварин, що перебувають у стані природної волі або утримуються в напіввільних умовах у межах мисливських угідь.

Мисливське господарство як галузь – сфера суспільного виробництва, основними завданнями якого є охорона, регулювання чисельності диких тварин, використання та відтворення мисливських тварин, надання послуг мисливцям щодо здійснення полювання, розвиток мисливського собаківництва.

Мисливське собаківництво – діяльність, пов'язана з розведенням, вирощуванням, утриманням, обліком, підготовкою до полювання та використанням для потреб мисливців собак мисливських порід.

Мисливські тварини – дикі звірі та птахи, що можуть бути об'єктами полювання.

Мисливські трофеї – відповідним чином оброблені частини мисливських тварин (шкури, роги, черепи, ікла тощо), добуті шляхом полювання, які використовуються у наукових, естетичних, культурних та освітніх цілях.

Мисливські угіддя – ділянки суші та водного простору, на яких перебувають мисливські тварини і які можуть бути використані для ведення мисливського господарства.

Мисливські угіддя державного мисливського резерву (або запасу) – мисливські угіддя, які не закріплені за певними користувачами або звільнилися за рахунок позбавлення права користування, охорона яких та регулювання чисельності тварин на яких здійснюються безпосередньо центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері мисливського господарства.

Мікоценоз – це сукупність усіх видів грибів.

Мікробоценоз – це сукупність усіх видів бактерій.

Міністерства – центральні органи виконавчої влади, покликані формувати та реалізувати державну політику у відповідних сферах суспільного життя – (секторах державного управління), їх очолюють міністри, які за посадою є членами Кабінету Міністрів України і відповідно до цього мають статус політичних діячів (політиків).

Можливі збитки – це збитки, які могли б бути завдані об'єктам господарювання через відсутність природоохоронних заходів.

Моніторинг – це глобальна система нагляду і контролю за станом навколишнього середовища.

Моніторинг земель – складова моніторингу навколишнього природного середовища, що являє собою систему спостережень за станом земельного фонду нашої країни, у тому числі земель, розташованих у зонах радіоактивного забруднення. Об'єктом моніторингу є весь земельний фонд України незалежно від форм власності па землю. Моніторинг земель складається із систематичних

спостережень за станом земель (знімання, обстеження і дослідження), виявлення змін у ньому, а також оцінки цього стану і процесів, пов'язаних із землями.

Моніторинг риболовних суден – комплекс взаємопов'язаних заходів технічного, організаційного, правового характеру для отримання, аналізу, зберігання та використання інформації про риболовні судна з метою охорони, відтворення та раціонального використання водних біоресурсів, дотримання відповідно до міжнародних договорів України заходів щодо збереження транскордонних рибних запасів та запасів далеко мігруючих риб і управління ними в рибогосподарських водних об'єктах (їх частинах) за межами юрисдикції України та у виключній (морській) економічній зоні України, у тому числі засобами системи дистанційного контролю.

Монофаги – це організми, що живляться одним видом їжі.

Морські течії – утворені на поверхні води постійними вітрами дрейфуючі течії, що супроводжуються протилежними, зрівноважувальними або компенсаційними течіями на глибині. Напрямок течії залежить від обертання Землі, конфігурації морських берегів, форми континентів, припливів та відпливів. Через обертання Землі (коріолісову силу) течія на Північній півкулі відхиляється вправо, на Південній півкулі – вліво, причому найменші відхилення – на мілководді та поблизу екватора. Там, де морські течії зустрічаються (напр., течії Гольфстрім та Лабрадорська), холодна, багата на кисень вода з поверхневого шару опускається під теплу (конвергенція). На західних сторонах континентів відігнана вітрами поверхнева вода змінюється глибинною водою (підйомні течії). Холодна, багата на поживні речовини вода компенсує втрати цих речовин через осідання детриту на великих морських глибинах і може увібрати O₂ більше, ніж тепла вода поверхневого шару. Зони вертикального підйому вод Перуанської, Бенгальської та Канарської течій належать до найпродуктивніших морських акваторій Землі. В них відбувається масове утворення планктону (цвітіння водоростей, "червона течія"). Вони утворюють ланцюг живлення аж до птахів, які, напр., на Перуанських прибережних островах відкладають величезну кількість посліду (гуано).

Морські узбережжя – це перехідні області (екотопи) між суходолом і морем з переважно вертикальним поділом на зони. Мінливість фіз. та хім. факторів (вміст O₂, вміст солей, склад седименту, суспензійних частинок), а також біотичного навколишнього середовища (конкуренція, відносини хижак-жертва) призводить до місцевої диференціації паралельних до берега вертикальних зон. У зоні бризок супраліторалі панують екстремальні екологічні умови через постійне випаровування і накопичення солей за умов посухи та вимивання прісної води опадами. Евлітораль через зміну припливів та відпливів зазнає щоденних ритмічних змін. Коли настає посуха, живі організми страждають від втрати води й можуть через дегідратацію загинути. Немає ні органів, пристосованих до дихання повітрям, ні органів, пристосованих до дихання у воді. Тварини, що дихають киснем з повітря, населяють верхні граничні смуги літоралі або можуть створювати запас повітря, напр. ногохвістки (*Anurida maritime*) – між волосками на тілі. Тварини уникають

сухої фази, відшукуючи постійно вологі місця (калюжі, розщілини скель, густі зарості водоростей), або повертаються в береговий седимент (мул, пісок).

Мутагени – фізичні, хімічні та інші фактори, що викликають мутації. Ними можуть бути різні випромінювання, хімічні сполуки, віруси тощо. Ефективність дії М. значно варіює залежно від їхнього типу, дози, фізіологічного стану організму і багатьох зовнішніх факторів.

Мутагенність – здатність того чи іншого фактора (температури, різних випромінювань, хімічних сполук тощо) спричинювати раптові спадкові зміни організму – мутації.

Мутуалізм (співробітництво) – така форма взаємодії між живими організмами, коли при сумісному проживанні організми сприяють розвитку один одному.

Надра – це частина земної кори, що розташована під поверхнею суші та дном водоймищ і простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння.

Надромні види риб – види риб, які відтворюються у прісній воді та здійснюють нагул у морських водах.

Науковий спостерігач – науковий співробітник науково-дослідної установи в галузі рибного господарства, який є громадянином України та направляється за погодженням з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері рибного господарства, на риболовне судно під Державним Прапором України або судно іноземної держави з метою збору науково-промислових даних та забезпечення виконання положень міжнародних договорів, стороною яких є Україна та якими встановлено вимогу щодо міжнародного наукового спостереження у ході здійснення промислових операцій.

Науково-дослідний вилов – добування (вилов) водних біоресурсів, що здійснюється для наукових потреб.

Науково-промисловий вилов – добування (вилов) водних біоресурсів для з'ясування доцільності їх промислу та уточнення правил рибальства чи режимів промислу або пошуку концентрації риб для забезпечення ефективного промислу.

Невичерпні природні ресурси – ті, нестача яких не відбувається тепер і не передбачається у майбутньому (наприклад, енергія морських хвиль, вітру, сонячної радіації, морських припливів і відпливів тощо).

Невідновні природні ресурси – ті, що не відновлюються у процесі використання людиною.

Незаконне рибальство – рибальська діяльність, яка здійснюється: риболовними суднами у водах під юрисдикцією держави без дозволу цієї держави або з порушенням її законів чи регламентів; риболовними суднами під прапором держав, які є договірними сторонами міжнародних регіональних рибогосподарських організацій, що здійснюють промисел із порушенням заходів щодо збереження та управління, ухвалених цими організаціями, або відповідних положень міжнародного права; риболовними суднами з порушенням національного законодавства або міжнародно-правових

зобов'язань, включаючи зобов'язання держав, що співпрацюють у рамках міжнародних регіональних рибогосподарських організацій.

Незаконно добута продукція полювання – дика тварина чи її частина, добута (відловлена) чи набута будь-яким іншим шляхом з порушенням вимог Закону чи інших нормативно-правових актів, прийнятих відповідно до нього, що регулюють відносини у сфері користування природними ресурсами України.

Нейтралізм – така форма взаємодії між живими організмами, коли при сумісному проживанні організми не чинять один на одного ні позитивного, ні негативного впливу.

Непідзвітне рибальство – рибальська діяльність, про яку користувач не звітував або подавав недостовірні звіти до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері рибного господарства, яка здійснювалася в районі компетенції міжнародних регіональних рибогосподарських організацій та про яку не звітував або подавав недостовірні звіти з порушенням процедур подання звітності, встановлених такими організаціями.

Нерегульоване рибальство – рибальська діяльність, яка здійснюється в районі компетенції міжнародних регіональних рибогосподарських організацій риболовними суднами без національної належності або під прапором держави, яка не є стороною цієї організації або рибальського об'єднання, у спосіб, що не відповідає або порушує заходи із збереження та управління, ухвалені цими організаціями, або яка здійснюється у районах чи щодо рибних запасів, стосовно яких не застосовуються заходи із збереження та управління риболовними суднами у спосіб, що суперечить зобов'язанням держави із збереження водних біоресурсів згідно з міжнародним правом.

Норма відстрілу – встановлена кількість мисливських тварин, дозволена для добування одним мисливцем за визначений строк полювання.

Норматив вмісту забруднюючої речовини у відпрацьованих газах та впливу фізичних факторів пересувного джерела – гранично допустима кількість забруднюючої речовини у відпрацьованих газах пересувного джерела, що відводиться в атмосферне повітря.

Норматив гранично допустимого викиду забруднюючої речовини стаціонарного джерела – гранично допустимий викид забруднюючої речовини або суміші цих речовин в атмосферне повітря від стаціонарного джерела викиду.

Норматив гранично допустимого впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарних джерел – норматив, який встановлюється для кожного стаціонарного джерела акустичного, електромагнітного, іонізуючого та інших фізичних і біологічних факторів на рівні, за якого фізичний та біологічний вплив усіх джерел у цьому районі з урахуванням перспектив його розвитку в період терміну дії встановленого нормативу не призведе до перевищення нормативів екологічної безпеки атмосферного повітря (за найбільш суворим нормативом).

Норматив якості атмосферного повітря – критерій якості атмосферного повітря, який відображає гранично допустимий максимальний вміст забрудню-

ючих речовин в атмосферному повітрі і при якому відсутній негативний вплив на здоров'я людини та стан навколишнього природного середовища.

Нормативи екологічної безпеки атмосферного повітря – група нормативів, дотримання яких запобігає виникненню небезпеки для здоров'я людини та стану навколишнього природного середовища від впливу шкідливих чинників атмосферного повітря.

Об'єктами земельних відносин є землі в межах території України, земельні ділянки та права на них, у тому числі на земельні частки (паї).

Об'єкти комунальної власності на землю – усі землі у межах населених пунктів, крім земель державної і приватної власності, а також земельні ділянки за їхніми межами, на яких розташовано об'єкти комунальної власності. Землі комунальної власності у загальному вигляді визначаються шляхом виключення їх зі складу земельних ресурсів державної власності та відмежування від земельних ділянок права приватної власності.

Об'єктні системи екологічного управління – це системи управління природними об'єктами: водними басейнами річок, морів, каналів, екологічними мережами, природно-заповідним фондом, ландшафтами. Вони ставлять за мету здійснити комплекс заходів щодо екологічного оздоровлення, домогтися екологічної рівноваги. Об'єктами управління можуть бути також відходи, біорізноманіття, мінеральні ресурси.

Об'єктивна сторона земельного правопорушення – це конкретне діяння порушника, що посягнув на земельні інтереси учасників земельних відносин (наприклад, знищення межових знаків, самовільне захоплення ділянки тощо).

Об'єктом земельного правопорушення являється земельний лад, встановлений земельним законодавством. В якості конкретного об'єкта виступає земля, конкретна земельна ділянка, права власників, користувачів, орендарів землі.

Обмін речовин – процес надходження речовин із зовнішнього середовища й перетворення їх на складові компоненти організму та виведення з нього кінцевих продуктів життєдіяльності; основна ознака життя. Завдяки обміну речовин забезпечуються всі прояви життя – ріст, розмноження, рухомість, подразливість, сталість внутрішнього середовища організму, пристосування до різних функціональних станів та умов існування.

Озеленення – культивування рослин на вільних від будівель і шляхів територіях населених пунктів, промислових підприємств для поліпшення якості довкілля.

Озонова «діра» – локальна ділянка озоносфери, де концентрація, озону (густина озонового шару) істотно (на 40...50%) менша за звичайну. Однією з основних причин зменшення густини озонового шару є руйнування молекул озону внаслідок хімічних руйнацій з атомами хлору й бромю, що вивільняються під час фотохімічного розпаду молекул фреонів, які широко використовуються в багатьох галузях промисловості й у побуті (хладагента в холодильниках, аерозолі тощо), а також з оксидами азоту (продуктами спалювання ракетного палива). Поява О."д." становить реальну екологічну небезпеку для відповідного

регіону у зв'язку з послабленням захисту всього живого від згубної дії "жорсткого" ультрафіолетового випромінювання. В разі підвищення УФ-фону пригнічується ріст рослин, знижується врожайність багатьох культур, розвиваються серйозні захворювання в тварин і людей, збільшується кількість шкідливих мутацій тощо.

Озоновий шар, озоновий екран, озоносфера – шар стратосфери на висоті 10...50 км із максимумом концентрацією озону (O₃) на висоті 20...25 км (тут вона в 10 разів більша, ніж біля поверхні Землі). О.ш. затримує проникнення до земної поверхні "жорсткого" ультрафіолетового випромінювання, згубного для всього живого, тому має виняткове значення для розвитку життя на Землі. Спостереження за загальним вмістом озону над територією України здійснюються на шести озонотричних станціях. Ці спостереження свідчать, що за останні 10 років товщина О.ш. зменшилася приблизно на 5%, а це стає реальною загрозою здоров'ю населення й біосфері України.

Оксид вуглецю – чадний газ (CO); утворюється в результаті неповного згоряння викопного палива в умовах нестачі кисню й за низької температури. В повітрі О.в. перетворюється на вуглекислий газ. У разі вдихання він блокує надходження кисню в кров, спричиняє головний біль, а за вищих концентрацій – навіть смерть. Такі екстремальні концентрації часто спостерігаються в районах підвищеного антропогенного навантаження на довкілля, в години пік на транспорті, за наявності смогу та ін.

Оксиди азоту – газоподібні монооксид (NO) та діоксид (NO₂) азоту; утворюються під час усіх процесів горіння в результаті сполучення азоту й кисню повітря. З діоксиду азоту утворюється нітратна кислота, що бере участь у формуванні кислотних опадів. Під впливом сонячного світла О.а. утворюють фотооксиданти, до яких належить озон, токсичний пероксиацетилнітрат та ін. О.а. спричиняють гострі захворювання органів дихання.

Олігосапробіонти – організми, що живуть у водоймах з чистою водою, не забрудненою органічними речовинами. Напр., зелені та діатомові водорості, деякі квіткові рослини, ряд тварин (форель, стерлядь і т.п.)

Оліготрофи – організми, маловибагливі до наявності поживних речовин у середовищі існування. Напр., сфагнові мохи, журавлина, багно, верес та ін. Оліготрофні мікроорганізми для живлення в більшості використовують прості органічні сполуки – спирти, органічні кислоти.

Оліготрофні рослини – рослини, що ростуть на неродючих, бідних на мінеральні речовини ґрунтах. Напр., біловус, сосна звичайна.

Опріснення води – процес знесолення води, тобто повне або часткове вилучення з неї йонів солей та інших мінеральних речовин з допомогою фізичних, хімічних і біологічних методів (випаровування, виморожування, йонування, діаліз та ін.).

Оптимальні умови – найбільш сприятливі для життєдіяльності певного організму умови зовнішнього середовища.

Оптимізація навколишнього середовища – система заходів з приведення навколишнього середовища в стан, найбільш відповідний потребам життя і діяльності людини.

Оптимум біоценотичний – найкращі умови, в яких популяція даного виду може виконувати найбільшу ценотичну роль (наприклад, може бути домінантою), зберігаючи нормальну життєвість і досягаючи великої чисельності та продуктивності.

Оптимум екологічний – 1) умови, в яких спостерігається найкраща життєвість виду (приспосованість до екологічних факторів, здатність до розмноження, перевага в міжвидових відносинах тощо); 2) динамічно-балансове поєднання компонентів середовища, яке забезпечує в межах їхніх природних циклічних коливань рівновагу в екосистемі.

Опустелювання – 1) втрата місцевістю повністю рослинності в результаті ерозії ґрунтів; 2) зменшення або зникнення біологічного потенціалу Землі, яке в кінцевому результаті може призвести до виникнення умов, аналогічних умовам пустелі.

Органи загальної компетенції. Особливістю управління у галузі використання та охорони земель органами загальної компетенції є те, що вони здійснюють зазначену діяльність і разом з тим вирішують інші завдання, віднесені до їхньої компетенції: розвиток економіки, соціальної сфери, національної безпеки та оборони тощо. До системи органів загальної компетенції, які здійснюють управління у галузі використання та охорони земель, належать: Верховна Рада України, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Кабінет Міністрів України, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, місцеві органи виконавчої влади.

Органи управління спеціальної компетенції безпосередньо здійснюють управлінську діяльність у сфері земельних відносин, що є їх головним завданням.

Організм – будь-яка жива істота. Розрізняють багатоклітинні (багато тварин, вищі рослини тощо), одноклітинні (найпростіші, одноклітинні водорості, бактерії) і неклітинні (віруси) О. Основними властивостями багатоклітинних і одноклітинних О. є подразливість, здатність рости, розмножуватись, мінливість і спадковість, пристосованість до умов існування, а головне – безперервний обмін речовинами з навколишнім середовищем, який зумовлює самооновлення.

Організм-індикатор – 1) організм з вузькими межами екологічної пристосованості, який своєю поведінкою, зміною фізіологічних реакцій, зовнішнього вигляду або самою наявністю може вказувати на зміни середовища, або на певні його характеристики (природні чи антропогенні). Напр., може бути показником властивостей ґрунту; 2) біоценотичний стенобіонт, пристосований до життя лише в певній екосистемі, біоценозі, що дає можливість відрізнити одне природне утворення від іншого.

Особина – окремий живий організм, що має всі ознаки, властиві виду, до якого він належить, і в той же час має морфологічні й фізіологічні особливості, що відрізняють його від інших організмів того самого виду.

Осушення – комплекс гідротехнічних та інших заходів з вилучення надлишкової води із ґрунту. Здійснюється з метою підвищення родючості ґрунту, покращення водного і повітряного режимів, скорочення болотистих територій.

Отрутохімікат – отруйна хімічна речовина, яка використовується для боротьби з небажаними в господарському чи медичному відношенні організмами.

Охорона атмосферного повітря – система заходів, пов'язаних із збереженням, поліпшенням та відновленням стану атмосферного повітря, запобіганням та зниженням рівня його забруднення та впливу на нього хімічних сполук, фізичних та біологічних факторів.

Охорона атмосферного повітря – система заходів, спрямованих на запобігання забрудненню атмосферного повітря вище за допустимі норми в процесі господарської діяльності й на відновлення та збереження його якості. Передбачається контроль за викидами промисловими, транспортними й комунальними в атмосферу. Нормовано понад 400 забрудників повітря. Низка проблем О.а.п. потребує міжнародно-правового регулювання у зв'язку з перенесенням забруднень атмосферними потоками з території однієї держави на територію іншої або в міжнародний простір. Ця проблема не має кордонів, тому для її розв'язання необхідні величезні ресурси й скоординовані довготривалі зусилля всієї світової спільноти.

Охорона вод – система заходів, спрямованих на запобігання забрудненню, засміченню й виснаженню вод та ліквідацію наслідків цього, на відновлення й самовідновлення якості води відповідно до її початкових властивостей, які відповідали б потребам екосистем. О.в. у нашій державі регулюється Водним кодексом України (1995).

Охорона ґрунтів – комплекс заходів, спрямованих на збереження цілісності ґрунтового покриву і родючості ґрунту (в тому числі, гумусу в них).

Охорона довкілля – система міжнародних., державних, регіональних і локальних наукових, технічних, правових, адміністративно-господарських, соціально-політичних і громадських заходів щодо забезпечення оптимального фізичного, хімічного і біологічного параметрів функціонування природних систем. У промислово розвинених країнах у поняття "О.д." входить система державних заходів, спрямованих на поліпшення умов довкілля, боротьбу з його забрудненням та іншими негативними явищами. Головне для О.д. – управління якістю середовища, що визначається санітарно-гігієнічними, будівельними та іншими нормативами, врегульованими правом у процесі господарської діяльності підприємств, установ та організацій. О.д. – необхідний елемент соціального та економічного розвитку. Вона зумовлена не лише екологічними, а й соціально-економічними інтересами суспільства, що тісно взаємопов'язані. Світова соціально-екологічна ситуація загострилася внаслідок того, що зростання виробничо- господарської і соціально-культурної діяльності людства не поєднувалося з адекватними природоохоронними заходами. Історично в діяльності суспільства не враховувалися екологічні фактори, й біосфера розглядалась як невичерпне джерело матеріально-енергетичних ресурсів.

Охорона екосистем – комплекс заходів, спрямованих на збереження цілісності екосистем, включаючи запобігання різним змінам екологічних компонентів та виключаючи можливість зникнення окремих елементів екосистеми і який забезпечує підтримання екологічної рівноваги в екосистемах всіх рівнів – від біогеоценозу до біосфери.

Охорона земель – комплекс правових, агротехнічних, економічних та інших заходів, спрямованих на охорону ґрунтів від виснаження, забруднення, руйнування їхнього родючого шару, раціональне використання земельних ресурсів. О.з. та раціональне використання ґрунтів – важливі глобальні проблеми й складова частина охорони природи. Основним нормативним документом, що регулює О.з. у нашій державі, є Земельний кодекс України (1992).

Охорона лісових ресурсів – система науково-обґрунтованих заходів – біологічних, лісотехнічних, адміністративних, правових та ін., – закріплених в лісовому законодавстві і спрямованих на збереження, раціональне використання та відтворення лісів для посилення їх природоохоронних і захисних, кліматорегулюючих, господарських та інших корисних природних властивостей.

Охоронна зона – це територія з особливим режимом використання земель і природокористування, яка виділяється навколо особливо цінних природних об'єктів, водних об'єктів, об'єктів історичної і культурної спадщини, гідрометеорологічних станцій з метою їхньої охорони і захисту від антропогенних впливів, а також уздовж ліній зв'язку, ліній електропередачі, магістральних трубопроводів, земель транспорту, навколо об'єктів промисловості, для забезпечення належних умов експлуатації, запобігання випадкам можливого ушкодження.

Паразитизм (хижацтво) – це така форма взаємодії між живими організмами, коли один з видів використовує організми іншого виду як трофічний ресурс.

Підстави припинення права власності на землю – ними є юридичні факти, з якими закон пов'язує припинення правовідносин права земельної власності. Зокрема, підставами припинення права державної власності на землю є: приватизація земель, які перебувають у власності держави; розмежування земель державної і комунальної власності; передача земельної ділянки державної власності у комунальну власність.

Позасудовий порядок вирішення земельних спорів – вирішення земельних спорів органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади з питань земельних ресурсів внаслідок покладених на них законодавством завдань. Так, органи місцевого самоврядування вирішують земельні спори у межах населених пунктів щодо меж земельних ділянок, що перебувають у власності і користуванні громадян, та додержання громадянами правил добросусідства, а також спори щодо розмежування меж районів у містах, а органи виконавчої влади з питань земельних ресурсів вирішують земельні спори щодо меж земельних ділянок за межами населених пунктів, розташування обмежень у використанні земель і земельних сервітутів та ін.

Поліфаги – це істоти, що живляться різними організмами.

Полювання – дії людини, спрямовані на вистежування, переслідування з метою добування і саме добування (відстріл, відлов) мисливських тварин, що перебувають у стані природної волі або утримуються в напіввільних умовах.

Популяція – це реальна біологічна одиниця, у формі якої існують види рослин, мікроорганізмів та тварин.

Потенційні природні ресурси – ті, що поки ще не можуть бути використані людиною в народному господарстві.

Право власності на землю у суб'єктивному розумінні – це закріплене у земельно-правових нормах право громадянина, юридичної особи чи уповноважених органів державної виконавчої влади і місцевого самоврядування володіти, розпоряджатися і користуватися належною їм земельною ділянкою та використовувати її на власний розсуд для задоволення своїх матеріальних потреб і реалізації інших інтересів, а також законодавче забезпечення цих прав.

Право володіння – гарантована законодавством стабільність і невід'ємність власності без особистого волевиявлення, панування над земельною ділянкою, визнання виключності та абсолютності прав на землю. Володіння є формою прав належності земельної ділянки, проте не є власністю, а лише одним із компонентів власності. Так, володільцями земельної ділянки можуть бути орендарі та державні установи – землекористувачі.

Право земельного володіння – це ставлення певної особи у стосунках з іншими людьми до наявної у неї земельної ділянки, як до своєї, панування над нею.

Право землекористування – сукупність однорідних правових норм, які регулюють підстави, умови та порядок виникнення, здійснення, зміни та припинення права на використання земельних ресурсів.

Право користування землею – це особисте використання землі власником чи землекористувачем для певних життєво необхідних потреб з метою задовольнити свої економічні, соціальні і духовні та матеріальні потреби. Здебільшого воно пов'язане зі створенням і використанням майна.

Право приватної власності на землю означає, що конкретно визначена на місцевості земельна ділянка належить певному громадянину або юридичній особі.

Право природокористування – процес раціонального використання людиною природних ресурсів для задоволення різних потреб та інтересів.

Право розпорядження землею – це можливість певної особи самостійно і незалежно розпоряджатися земельною ділянкою, вирішувати її долю, відчужувати шляхом продажу, дарування, обміну, заповідання, передачі в оренду.

Право спільної власності – це відносини, коли кілька суб'єктів права об'єднують свої земельні ділянки в один земельний об'єкт. Так, згідно з ч. 1 ст. 86 ЗК України земельна ділянка може перебувати у спільній власності з визначенням частки кожного з учасників цієї власності (спільна часткова власність) або без визначення часток (спільна сумісна власність).

Праліси (пралісові екосистеми) – споконвічний, стародавній ліс (природні лісові екосистеми), що сформувався природним шляхом і в ході розвитку не зазнав безпосереднього антропогенного впливу.

Предмет екологічного права – нормативно врегульовані відносини з охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів.

Природне середовище – це все живе і неживе, що оточує організми і з чим вони взаємодіють.

Природні ліси (природні лісові екосистеми) – ліси (лісові екосистеми), в яких локально і тимчасово проявився антропогенний вплив, але він не змінив ценотичної структури фітоценозів і тому природні лісові екосистеми здатні протягом короткого часу регенеруватися (відновитися) природним шляхом до стану пралісових екосистем.

Природні ресурси – це об'єкти, умови, процеси природи, які використовуються або можуть бути використані в суспільному виробництві як засоби виробництва та предмети споживання для задоволення матеріальних, наукових і культурних потреб людини тощо.

Природно-господарські системи – це територіальні системи, що охоплюють різні господарські об'єкти (промислові, енергетичні, транспортні, комунальні сільськогосподарські тощо) та певну частину навколишнього природного середовища, на яку вони безпосередньо впливають.

Природно-заповідний фонд – це ділянки суходолу і водного простору, природні комплекси та об'єкти, які мають особливу природоохоронну наукову, естетичну та іншу цінність, а тому виокремлені з метою збереження природного середовища, генофонду тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу та екологічної безпеки України.

Продукція полювання – добути шляхом полювання або придбані (набуті) будь-яким іншим шляхом туші мисливських тварин, їх частини (м'ясо, субпродукти, шкури, роги, черепи, ікла тощо), а також відловлені живі мисливські тварини.

Продуценти (абоавтотрофи) – це організми, що створюють органічну речовину за рахунок утилізації сонячної енергії, води, вуглекислого газу, мінеральних солей.

Прямі збитки – це збитки, що виникають внаслідок безпосереднього знищення матеріальних цінностей, погіршення умов господарювання або впливу на здоров'я людини.

Раціональне природокористування – це збалансована взаємодія суспільства і природи, що забезпечує досягнення компромісу між соціально-економічними потребами суспільства і здатністю природи задовольняти їх без суттєвої шкоди для свого нормального функціонування.

Реальні природні ресурси – ті, що використовуються у виробництві з урахуванням сучасного рівня розвитку продуктивних сил.

Регулювання чисельності диких тварин – вилучення (відстріл та відлов) диких тварин, що перебувають у стані природної волі, за умови, що їх чисельність на конкретній території загрожує життю та здоров'ю людей,

свійських тварин, завдає значних збитків сільському, лісовому чи мисливському господарству, порушує природний баланс видів, загрожує існуванню інших видів диких тварин.

Редуценти (або сапрофаги) – це мікроорганізми, що розкладають мертві залишки продуцентів і консументів до води, вуглекислого газу і мінеральних солей.

Режим використання земель у санітарних зонах встановлюється спеціально уповноваженими органами виконавчої влади з питань екології, природних та земельних ресурсів, з питань охорони здоров'я, водного господарства та геології.

Рекреаційні землі – це землі призначені для відпочинку населення, спорту і туризму.

Рекреаційні зони – це території (акваторії), призначені для організації відпочинку населення, туризму та проведення спортивних заходів.

Рекультивация порушених земель – це комплекс організаційних і біотехнологічних заходів, спрямованих на відновлення ґрунтового покриву, поліпшення стану та продуктивності порушених земель.

Ризик – це усвідомлена можливість небезпеки або ймовірність небезпеки, яка визначається як відношення кількості подій з небажаними наслідками до максимально можливого їх числа за конкретний період.

Ринкова орендна плата – це, з одного боку, той мінімальний розмір плати, за який орендодавець може надати земельну ділянку в оренду, а з другого – той максимальний розмір плати, за який орендар може взяти земельну ділянку в оренду.

Рослини – одна із двох основних груп світу живих організмів на Землі, одне із царств живої природи. Р. властиві прикріпленість до субстрату з допомогою кореневої системи або ризоїдів, осмотичний спосіб поглинання води і деяких розчинених в ній речовин, розселення з допомогою зачатків (насіння, спори), ріст протягом життя, своєрідність циклів і спосіб закладки органів, наявність в клітинах специфічних органел (пластид, вакуолів), формування на їх поверхні відносно жорсткої оболонки, яка складається головним чином з целюлози. В живих клітинах більшості Р. містяться зелені (хлорофіли) і жовті (каротиноїди) пластидні пігменти, за допомогою яких здійснюється фотосинтез в результаті поглинання світлової енергії і перетворення її в енергію хімічних зв'язків створюваних органічних речовин. За рахунок цієї енергії зелені Р., поглинаючи із навколишнього середовища воду, мінеральні речовини і вуглекислий газ, виробляють первинний синтез складних органічних речовин, в зв'язку з чим відносяться до групи автотрофів і є в біосфері первинними продуцентами. В процесі фотосинтезу Р. виділяють вільний кисень, який використовується при диханні тваринами і самими Р., в той же час вуглекислий газ, що виділяється в процесі дихання, робить можливим фотосинтез. Відносна сталість в атмосфері кисню і вуглекислого газу обумовлена безперервністю і взаємопов'язаністю процесів створення органічних речовин і їх руйнування при диханні, бродінні, гнитті. Збалансованість цих процесів виникла в результаті тривалої сумісної еволюції

Р. і тварин. Накопичення вільного кисню призвело до появи кисневого дихання, властивого більшості нині живучих організмів – аеробів. Завдяки кисневому диханню зросли – енергія життєвих процесів і швидкість нагромадження біомаси організмів. Наявність вільного кисню прискорила процеси хімічного вивітрювання гірських порід і накопичення у верхніх шарах земної кори мінеральних сполук, необхідних для кореневого живлення Р., поліпшило майбутню екологічну обстановку в біосфері. При цьому Р. здійснюють безперервний колообіг не тільки кисню і вуглекислого газу, але й мінеральних речовин, які активно поглинаються з ґрунту і включаються до складу тіла Р. Відмираючі Р. і труп тварин руйнуються гетеротрофними (грибами, бактеріями) і зазнають мінералізації. Природний рослинний покрив відіграє першочергову, регулюючу роль у загальному газообміні і водному балансі Землі. Він захищає від буйнівної ерозії ґрунт, збагачує його елементами живлення, створює харчову і енергетичну базу для всього живого на планеті, підтримуючи функціонування біосфери на Землі. Поряд з цим існування людства цілком залежить від використання ним як природного рослинного покриву, так і продуктів землеробства та рослинництва.

Рослинність – сукупність рослинних угруповань (фітоценозів) Землі або окремих її регіонів. Характеризується видовим складом, певним їх співвідношенням та екологічними зв'язками. Відіграє важливу роль як компонент біосфери в первинному синтезі органічної речовини та в колообігу речовин в екосистемах.

Рослинність азональна – рослинність, що не утворює самостійної зони, зустрічається в кількох зонах. Напр., рослинність заплавної лук, боліт, пісків і т.д.

Рослинність антропогенна – 1) рослинність, створена людиною; 2) фітоценози, які виникли під впливом господарської діяльності людини.

Самозалісена ділянка – земельна ділянка будь-якої категорії земель (крім земель лісогосподарського призначення, природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення) площею понад 0,5 гектара, вкрита частково чи повністю лісовою рослинністю, залісення якої відбулося природним шляхом.

Санітарно-захисна зона – це територія з регульованим режимом використання земель, що відокремлює від житлової забудови об'єкти, які є джерелами виділення шкідливих речовин, запахів, підвищення рівня шуму, вібрації, ультразвуку, електромагнітних хвиль, радіочастот, електричних полів, іонізуючих випромінювань. Режим використання земель у санітарно-захисних зонах встановлюється спеціально уповноваженими органами виконавчої влади з питань екології, природних та земельних ресурсів, а також санітарного нагляду.

Санітарно-захисні зони (СЗЗ) – це ділянки землі навколо підприємств, що створюють з метою зменшення шкідливого впливу цих підприємств на здоров'я людей.

Санітарно-токсичний моніторинг – це система досліджень, що забезпечує нагляд за ступенем забрудненості природних ресурсів шкідливими речовинами і впливом їх на організм людини, фітоценоз і зооценоз.

Сезон полювання – період року (конкретна дата початку та закінчення), протягом якого дозволяється полювання на певний вид мисливських тварин.

Соціоекологічний принцип природокористування: критерієм ефективності господарської діяльності є одержання максимально можливої економічної вигоди при обов'язковому збереженні динамічної рівноваги геоекосистем, що досягається неперевищенням антропогенними навантаженнями гранично-допустимих меж.

Соціоекологія – це розділ екології, що вивчає відношення суспільства і навколишнього природного середовища.

Спільна сумісна власність – це належність земельної ділянки громадянам без визначених заздалегідь часток земельної ділянки. Відповідно до ч. 2 ст. 83 ЗК України у спільній сумісній власності можуть перебувати земельні ділянки подружжя, членів фермерського господарства (якщо інше не передбачено угодою між ними), співвласників житлового будинку. Цей перелік є вичерпним. Згідно з ч. 4 ст. 89 ЗК України співвласники земельної ділянки, що перебуває у спільній сумісній власності, мають право на її поділ або на виділення з неї окремої частки.

Спільна часткова власність – це власність в якій заздалегідь визначається частка учасників земельної ділянки і права на неї. Вона виникає за таких умов: при добровільному об'єднанні власниками належних їм земельних ділянок; придбанні у власність земельної ділянки двома або більше особами за цивільно-правовими угодами; прийнятті спадщини на земельну ділянку двома або більше особами; за рішенням суду. Договір про спільну часткову власність має бути укладено в письмовій формі та посвідчено нотаріально.

Способи захисту – це дії державних органів у межах їхньої компетенції, які безпосередньо спрямовані на захист земельних прав громадян (наприклад, визнання права на землю судом, розгляд земельних спорів радою, тощо).

Ставка податку – це законодавчо визначений розмір плати за одиницю площі оподаткованої земельної ділянки.

Сталий розвиток – це процес гармонізації продуктивних сил, забезпечення гарантованого задоволення необхідних потреб усіх членів суспільства за умови збереження й поетапного відтворення цілісності навколишнього природного середовища, створення можливостей для рівноваги між його потенціалом і вимогами людей всіх поколінь.

Стенобіонти – живі організми, що мають незначне пристосування до змін умов середовища.

Суб'єкт права власності на землю – це особа, що здійснює володіння, користування і розпорядження земельною ділянкою на підставі закону. Права всіх суб'єктів права власності на землю рівні і захищаються способами, встановленими законом. До суб'єктів правових відносин, пов'язаних з виникненням права власності на землю, відносяться також особи, що вступають у відносини з приводу отримання даного права. Громадяни і юридичні особи як суб'єкти об'єднані змістом права приватної власності на землю, яке їм надано законодавством.

Суб'єкт управління у галузі використання та охорони земель – це система уповноважених органів, які відповідно до земельного законодавства здійснюють організаційно-правову діяльність щодо забезпечення раціонального використання земельних ресурсів та їхньої охорони.

Суб'єктами права державної і комунальної власності є державні та комунальні територіальні утворення. Участь даних суб'єктів у відносинах щодо власності на землю слід відрізняти від їх ролі в управлінні земельними ресурсами. У першому випадку (через відповідні державні органи) вони виступають в якості сторін у договорах купівлі-продажу чи оренди земельної ділянки, які регулюються цивільним законодавством. У другому випадку суб'єкти виконують встановлені законодавством функції щодо контролю за використанням земельних ресурсів, організації землеустрою тощо. Органи державної влади та управління і органи місцевого самоврядування здійснюють управління і розпорядження землями, що перебувають у державній і комунальній власності.

Суб'єктивна сторона екологічного правопорушення – це психічне відношення суб'єкта щодо вчиненого діяння, тобто як порушник відноситься до скоєного діяння: скоює його умисно чи по необережності, недбалості. При притягненні винних до юридичної відповідальності за екологічні правопорушення необхідно дотримуватись встановлених законодавством підстав та умов відповідальності.

Суперфіцій – право користування чужою земельною ділянкою для забудови.

Техноекологія – це розділ екології, що вивчає взаємодію природних і техногенних процесів.

Тимчасово погоджені викиди або скиди (ТПВ/ТПС) – це кількість забруднюючих речовин, що викидається або скидається у навколишнє середовище з окремого джерела забруднення за одиницю часу, яка встановлюється на відповідний строк – до досягнення гранично-допустимих викидів або скидів.

Титульне земельне володіння – володіння земельною ділянкою на законних підставах без переходу права власності на неї. Титульні володільці можуть не мати інших правомочностей щодо земельної ділянки, на відміну від її власника, вони повинні узгоджувати свої дії з власником або володіти на основі договору чи адміністративного акта, закону (наприклад, надання земельної ділянки, що перебуває у державній власності, у постійне користування державному сільськогосподарському підприємству).

Упорядкування мисливських угідь – науково обґрунтована оцінка та інвентаризація типів мисливських угідь, видового, кількісного та якісного складу мисливських тварин певного господарства або окремого регіону, розроблення (з урахуванням природних та економічних умов) режиму ведення мисливського господарства з визначенням заходів щодо охорони, раціонального використання, відтворення мисливських тварин, збереження та поліпшення стану угідь.

Утримання мисливських тварин у напіввільних умовах – утримання набутих в установленому порядку мисливських тварин у штучно створених умовах, в яких вони живляться переважно природними кормами, але не мають можливості вільно переміщуватися за межі штучно ізольованої ділянки мисливського угіддя.

Утримання мисливських тварин у неволі – утримання мисливських тварин у відповідних спорудах, де вони не мають можливості живитися природними кормами та самостійно виходити за межі таких споруд.

Фактичні (розрахункові) збитки – це фактичні втрати, збитки, які завдаються об'єктам господарювання внаслідок забруднення навколишнього середовища.

Фітогенні речовини – це речовини, що складаються з рослинних залишків (кам'яне вугілля, бітум, горючі гази, нафта, торф, ґрунтовий гумус).

Фітоценоз – це сукупність популяцій усіх видів рослин.

Функції управління у галузі охорони довкілля – це особливі види діяльності за напрямками і змістом суб'єктів управління, що є необхідні для організації охорони довкілля (або основні напрями діяльності відповідних суб'єктів щодо організації охорони довкілля).

Червона книга України – основний документ, в якому узагальнено матеріали про сучасний стан рідкісних і таких, що знаходяться під загрозою зникнення, видів тварин і рослин, на підставі якого розробляються наукові і практичні заходи, спрямовані на їх охорону, відтворення і раціональне використання. До Червоної книги України заносяться види тварин і рослин, які постійно або тимчасово перебувають чи зростають у природних умовах на території України, в межах її територіальних вод, континентального шельфу та виняткової (морської) економічної зони, і знаходяться під загрозою зникнення. Занесені до Червоної книги України види тварин і рослин підлягають особливій охороні на всій території України.

Шкода, спричинена земельним (екологічним) правопорушенням, може бути майновою або моральною. Майновий збиток виникає при порушенні законних майнових інтересів власника, володаря, користувача чи орендаря (наприклад, забруднення землі, зниження врожайності на цілий ряд років). Моральна шкода не спричиняє майнового збитку, але наносить шкоду морального чи фізичного характеру (наприклад, трудовій дисципліні, установленому порядку, колективу, особі). Причинний зв'язок між правопорушенням і шкодою підтверджує, що шкода виникає якраз з цієї причини, а не з якоїсь іншої.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Алібі – об’єктивна непричетність особи до злочину, доказ невинуватості особи у вчиненні злочину, оскільки вона в момент вчинення злочину перебувала в іншому місці. Обов’язок перевірки алібі лежить на органах дізнання, слідства, прокуратури та суду.

Амністія – повне або часткове звільнення від відбування покарання або пом’якшення покарання певних категорій осіб, засуджених за вчинені злочини, припинення порушеного кримінального переслідування, а також зняття судимості з осіб, які відбули покарання або звільнені від нього. Амністія оголошується актом, що видається вищим органом державної влади. Згідно з Конституцією України амністія оголошується законом України (ч. 3 ст. 92).

Аналоги наркотичних засобів та психотропних речовин – заборонені до обігу в Україні речовини природного чи синтетичного походження включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів (затверджений постановою КМУ від 6 травня 2000 року), хімічна структура і властивості яких подібні до хімічної структури і властивостей наркотичних засобів і психотропних речовин, психоактивну дію яких ці речовини відтворюють.

Арешт – (взяття під варту) запобіжний захід у вигляді взяття під варту, що застосовується у справах про злочини, за які законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад три роки, а в виключних випадках – і на строк не більше двох років. У кримінальному праві вид покарання, що полягає в утриманні засудженого в умовах ізоляції і призначається на строк від одного до шести місяців. Належить до основних видів покарання. Передбачений ст. 60 Кримінального кодексу України.

Безпосередність судового розгляду – один із принципів цивільного та кримінального судочинства, який зобов’язує суд при розгляді справи особисто й безпосередньо дослідити всі докази у справі, що розглядається.

Видача злочинця – передача однією державою іншій державі особи, яка обвинувачується у вчиненні злочину, або особи, яка засуджена за вчинення злочину (екстрадиція). Відносини між державами щодо видачі злочинців регулюються Європейською конвенцією про видачу правопорушників від 13 грудня 1957 року, Європейською конвенцією про взаємну допомогу в кримінальних справах від 20 квітня 1959 року та іншими міжнародними актами. Громадяни України та особи без громадянства, які постійно проживають на території України і вчинили злочини поза її межами не можуть бути видані іноземній державі для притягнення до кримінальної відповідальності та відання до суду. Іноземні громадяни, які вчинили злочини на території України і засуджені за них на підставі Кримінального кодексу України можуть бути передані для відбування покарання за вчинений злочин тій державі, громадянами якої вони є, якщо така передача передбачена міжнародними договорами України.

Види покарань – у кримінальному праві встановлений кримінальним законом обов’язків перелік покарань за ступенем їх тяжкості, а саме: 1) основні

види покарань – громадські роботи, виправні роботи, арешт, обмеження волі, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі. До військово-службовців можуть застосовуватися такі види покарань як тримання у дисциплінарному батальйоні; 2) додаткові види покарань – конфіскація майна, позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю та штраф можуть бути як основним, так і додатковим видом покарання.

Виконавець злочину – особа, яка безпосередньо вчинила злочин. У разі співучасті виконавця злочину (співвиконавцем) є особа, яка разом з іншим суб'єктом злочину безпосередньо шляхом використання інших осіб, що відповідно до закону не підлягають кримінальній відповідальності за скоєне, вчинила злочин.

Виконавче провадження – сукупність процесуальних дій державних виконавців та всіх осіб, що беруть участь у виконанні, спрямованих як на примусову, так і на добровільну реалізацію суб'єктивних прав та законних інтересів, які підтверджуються відповідними постановами судових та інших юрисдикційних органів.

Виконавчі документи – письмові документи встановленої форми і змісту, що є підставою для порушення виконавчого провадження і діяльності державних виконавців, перелік яких визначається Законом України «Про виконавче провадження» та міжнародними угодами.

Вина – психічне ставлення особи до свого протиправного діяння та його суспільно небезпечних наслідків.

Довічне позбавлення волі – вид покарання, яке встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується до осіб, визнаних винними у вчиненні тяжких злочинів, лише у випадках, спеціально передбачених ККУ, якщо суд не вважає за можливе застосування позбавлення волі на певний строк. Довічне позбавлення волі є основним видом покарання. Довічне позбавлення волі не застосовується до осіб, які вчинили злочини у віці до 18 років, і до осіб у віці понад 65 років, а також до жінок, які були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент винесення вироку.

Замах на злочин – вчинення особою з прямим умислом діяння (дії або без дії), безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини ККУ, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від її волі. Кримінальний закон розрізняє закінчений і незакінчений замах на злочин. Замах на злочин вважається закінченим, якщо особа виконала всі дії, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця, але злочин не було закінчено з причин, які не залежали від її волі. Замах на злочин є незакінченим, якщо особа з причин, що не залежали від її волі, не вчинила своїх дій, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця.

Звільнення від кримінальної відповідальності – акт гуманності держави, який в особі суду відмовляється за наявності законних підстав та певних умов від державного осуду особи, яка вчинила злочин, а також від покладання на неї обмежень особистого, майнового або іншого характеру,

встановлених законом за вчинення цього злочину. Порядок звільнення від кримінальної відповідальності визначається Кримінально-процесуальним кодексом України.

Злочин – передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. Ознаками злочину є: 1) суспільна небезпечність; 2) протиправність; 3) винність; 4) караність. Залежно від ступеня тяжкості злочини поділяються на невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі.

Злочинна бездіяльність – суспільно небезпечна пасивна поведінка особи, яка виявляється в утриманні від вчинення дії, яку вона могла і зобов'язана була вчинити за вимогою закону.

Злочинна дія – суспільно небезпечна винна поведінка особи, яка заборонена кримінальним законом.

Злочинна недбалість – вид необережної вини, коли особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити.

Злочинна самовпевненість – вид необережної вини, коли особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення.

Кваліфікація злочину – кримінально-правова оцінка суспільно-небезпечного діяння, встановлення і юридичне закріплення відповідності між фактично вчиненими діяннями і юридичним складом злочину, який передбачений нормами кримінального закону. Кваліфікація злочину відображається у точному посиланні на норму кримінального закону із зазначенням частини, статті та у необхідному разі редакції.

Клептоманія – хворобливий, нестримний потяг до крадіжок, що розвивається на ґрунті деяких психічних хвороб.

Конфіскація – примусове, безоплатне вилучення у власність держави всього або частини майна, що є особистою власністю засудженого. Конфіскація майна може бути призначена лише у випадках, передбачених Кримінальним кодексом України. Конфіскації підлягають майно, що є особистою власністю засудженого, його частка у спільній власності, акції, вклади в банках тощо. Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі і порядку, встановлених законом.

Крайня необхідність – незлочинне заподіяння шкоди охоронюваним законом інтересам з метою усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи її правам, суспільним чи державним інтересам, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності. Діяння, вчинені у стані крайньої необхідності, хоча формально й містять ознаки злочину, але таким не вважаються і визнаються суспільно корисними.

Кримінальна відповідальність – вид юридичної відповідальності, який полягає у застосуванні до винної осудної фізичної особи, яка вчинила злочин, заходів державного осуду у вигляді позбавлення або обмеження особистого, майнового або іншого характеру (покарання), що визначається обвинувальним

вироком суду. Підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого Кримінальним кодексом України. Кримінальна відповідальність – це об'єктивне право держави реагувати на вчинений злочин.

Кримінальне право – галузь права, сукупність правових норм, що визначають які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які види та межі покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили. Основним джерелом кримінального права є Кримінальний кодекс України, який складається з двох частин – Загальної та Основної, які пов'язані між собою і утворюють нерозривну систему єдність.

Кримінально-процесуальне право – галузь права, сукупність правових норм, які регулюють діяльність органів попереднього розслідування, прокуратури і суду щодо розслідування злочинів і розгляду кримінальних справ у суді, а також встановлює їхні права та обов'язки. Джерелом кримінально-процесуального права є Кримінально-процесуальний Закон України.

Мінімальна міра покарання – нижча межа, вказана у санкції закону, за якою кваліфікуються дії особи, винної у вчиненні злочину.

Необережність – форма вини, що полягає у недбалому або самовпевненому ставленні правопорушника до настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), які вона передбачала, але легковажно розраховувала на їх відвернення або які вона не передбачала, хоча повинна була і могла їх передбачити.

Необхідна оборона – дії, які хоча й підпадають під ознаки злочину, але вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, яку захищають, а також суспільних та державних інтересів від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої у даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.

Неосудність – психічний стан особи, за якого вона неспроможна внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними в момент вчинення злочину. Вчинення злочину в стані неосудності не тягне кримінальної відповідальності винної особи у зв'язку з відсутністю її вини. Неосудність має місце за наявності двох критеріїв – медичного та юридичного.

Об'єкт злочину – поставлені під охорону закону прикримінальну відповідальність суспільні відносини, на які посягає злочин, завдаючи їм певної шкоди. За спільністю об'єкта злочину зведені у розділі Особливої частини Кримінального кодексу України, норми яких передбачають відповідальність за конкретний вид злочину.

Об'єктивна сторона злочину – закріплена в диспозиціях статей Особливої частини кримінального закону (зокрема ККУ) сукупність ознак, що характеризують, злочинне діяння, а саме: суспільна небезпечність діяння у формі дії або бездіяльності, суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок

між діянням і суспільно небезпечними наслідками, місцем, часом, обстановкою, способом та засобами вчинення злочину.

Обмеження волі – вид покарання, що пролягає в утриманні особи, в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням засудженого до праці. Обмеження волі встановлюється на строк від одного до п'яти років. Обмеження волі не застосовується до неповнолітніх, вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до чотирнадцяти років, до осіб, які досягли пенсійного віку, військовослужбовців строкової служби та до інвалідів першої та другої групи. Обмеження волі передбачено ст. 61 Кримінального кодексу України.

Обставини, які обтяжують покарання – обставини, що свідчать про підвищену суспільну небезпечність злочинного діяння та особи, яка його вчинила.

Осудність – психічний стан фізичної особи, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння здатна усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними.

Позбавлення волі – вид основного кримінального покарання, що полягає у примусовій ізоляції засудженого від суспільства на вказаний у вирокі суду строк у спеціально призначених для цього виправно-трудових установах (установах виконання покарань). Позбавлення волі не може бути призначене неповнолітньому, який вперше скоїв злочин невеликої тяжкості.

Покарання – міра державного примусу, що застосовується тільки судовими органами до осіб, які вчинили злочин. Виражається у позбавленні певних, належних цій особі, благ. Головною функцією покарання є виховання винних, недопущення ними та іншими особами протизаконних вчинків у майбутньому. Покарання у вигляді позбавлення волі призначається неповнолітньому: 1) за вчинений повторно злочин невеликої тяжкості – на строк не більше двох років; 2) за злочини середньої тяжкості – на строк не більше чотирьох років; 3) за тяжкий злочин – на строк не більше семи років; 4) за особливо тяжкий злочин – на строк не більше десяти років; 5) за особливо тяжкий злочин, поєднаний з умисним позбавленням життя людини – на строк до п'ятнадцяти років.

Пом'якшуючі обставини – умови, за яких у судочинстві враховуються фактори, що зменшують соціальну небезпечність злочину чи іншого правопорушення та осіб, які їх вчинили. До них належать, наприклад, відвернення винним шкідливих наслідків вчиненого злочину, відшкодування завданої втрати чи усунення заподіяної шкоди тощо.

Помилування – повне або часткове звільнення засудженого від покарання. В Україні помилування здійснюється Президентом України

Презумпція невинуватості – правове положення, за яким особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в установленому законом порядку і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили. Однією з важливих гарантій здійснення принципу презумпції невинуватості є конституційне право на захист.

Примусові заходи виховного характеру – звільнення судом від кримінальної відповідальності неповнолітнього, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості та особи, яка до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого особливою частиною Кримінального кодексу України і застосування до них особливих заходів впливу (застереження, обмеження дозвілля, передача неповнолітнього під нагляд батьків тощо).

Примусові заходи медичного характеру – надання за рішенням суду амбулаторної психіатричної допомоги, поміщення особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння в стані неосудності чи обмеженої осудності, або в стані осудності, але до постановлення вироку суду або під час відбування покарання захворіла на психічну хворобу, в спеціальний лікувальний заклад з метою її обов'язкового лікування, а також запобігання вчиненню нею суспільно небезпечних діянь. Залежно від характеру та тяжкості захворювання, а також тяжкості вчиненого діяння та ступеню небезпечності суд призначає різні примусові заходи медичного характеру.

Склад злочину – це сукупність встановлених у кримінальному законі юридичних ознак (об'єктивних і суб'єктивних), що визначають вчинене суспільно небезпечне діяння як злочинне.

Склад злочину матеріальний – це той, в якому злочинні наслідки є обов'язковою ознакою складу злочину (викрадення, вбивство, заподіяння тілесних ушкоджень, знищення майна тощо).

Склад злочину простий – це такий, в якому всі елементи одновимірні, тобто один об'єкт, одна форма вини, один наслідок. Склад злочину складний може містити різні варіанти ускладнення складу (подвоєння елементів, альтернативність елементів тощо).

Склад злочину усічений (укорочений) – це такий склад злочину, в якому момент його завершення, закінчення перенесено на початкову стадію вчинення злочину (розбій).

Склад злочину формальний – це той, в якому злочинні наслідки не є обов'язковою ознакою складу злочину (хабарництво, дезертирство і т. ін.).

Складний одиничний злочин – це злочин, що утворюється двома взаємозв'язаними діями, кожне з яких за чинним законодавством можна розглядати як самостійний злочин.

Суб'єкт злочину – це особа, яка може нести кримінальну відповідальність за скоєне злочинне діяння. Суб'єктом злочину може бути тільки фізична особа, визнана осудною або обмежено осудною і яка досягла повного віку до моменту скоєння злочину (загальне правило 16 років і в вказаних законом випадках – 14 років).

Суб'єкт злочину спеціальний – це фізична осудна особа, що вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа.

Суб'єкт злочину загальний – це суб'єкт, якому притаманні загальні ознаки (особа фізична, осудна, у віці, з якого може наступати кримінальна відповідальність).

Суб'єктивна сторона злочину – це внутрішня сторона злочину, тобто психічна діяльність особи, що відображує ставлення її свідомості і волі до суспільно небезпечного діяння, котре нею вчиняється, і до його наслідків.

Умисел – форма вини, що полягає в усвідомленні правопорушником протиправного характеру та наслідків свого діяння, при наявності бажання або свідомого допущення їх настання. У. може бути прямий і непрямий.

Штраф – грошове стягнення, захід матеріального впливу, що застосовується у випадках і в порядку, встановлених законом або договором.

Юрисдикція – передбачена законом компетенція відповідних державних органів давати правову оцінку фактам, вирішувати правові спори, застосовувати юридичні санкції до правопорушників.

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Акредитив – форма розрахунків, за якої банк-емітент за дорученням свого клієнта (заявника акредитива) зобов'язаний виконати платіж третій особі (бенефіціару) за поставлені товари, виконані роботи та надані послуги й надати повноваження іншому (виконуючому) банку здійснити цей платіж.

Акти громадянського стану – події та дії, які нерозривно пов'язані з фізичною особою і започатковують, змінюють, доповнюють або припиняють її можливість бути суб'єктом цивільних прав та обов'язків (народження, походження, громадянство, розірвання шлюбу, усиновлення, зміна імені, інвалідність, смерть тощо).

Акцепт – відповідь – згода, якій була адресована оферта (пропозиція) щодо укладення договору.

Акцептант – особа, яка проставляє акцепт.

Акція – цінний папір без встановленого строку обігу, що засвідчує пайову участь у статутному фонді акціонерного товариства, підтверджує членство в акціонерному товаристві та право на участь в управлінні ним, дає право його власникові на одержання частини прибутку у вигляді дивіденду, а також на участь у розподілі майна при ліквідації акціонерного товариства.

Безпідставне збагачення – недоговірне зобов'язання, в силу якого особа, що набула майно (набувач) за рахунок іншої особи (потерпілого) без достатньої підстави, встановленої законом, іншими нормативно-правовими актами або правочином, зобов'язана повернути безпідставно набуте майно цій особі.

Безхозна річ – річ, яка не має власника або власник якої невідомий.

Боржник – суб'єкт (пасивна сторона) зобов'язання, на яку покладається обов'язок.

Будівельний підряд – договір, за яким підрядник зобов'язується збудувати і здати у встановлений строк об'єкт або виконати обумовлені договором будівельні роботи відповідно до затвердженої у встановленому порядку проектно-кошторисної документації, а замовник зобов'язується надати підрядникові будівельний майданчик або забезпечити фронт робіт, передати затверджену проектно-кошторисну документацію, якщо цей обов'язок не покладається на підрядника, прийняти об'єкт або закінчені будівельні роботи та оплатити їх.

Валютні цінності – визначені законом певні види майна, до яких належать валюта України, іноземна валюта та монетарні метали.

Виділ – перехід за розподільчим балансом частини майна, прав та обов'язків юридичної особи до однієї або кількох створюваних нових юридичних осіб.

Визнання права власності – власник майна має право подавати позов про визнання його права власності, якщо це право оспорується або не визнається іншою особою, а також у разі втрати ним документа, який засвідчує його право власності.

Виморочна спадщина – майно, яке залишилося після смерті громадянина і щодо якого відсутні спадкоємці за заповітом і спадкоємці за законом.

Вина (як умова цивільно-правової відповідальності) – психічне ставлення (умисел або необережність) особи до своєї протиправної дії (чи бездіяльності) та її результату.

Випадкові умови договору – умови, які, як правило, не передбачаються цим видом договору, але можуть бути встановлені за погодженням сторін, або які за погодженням сторін встановлюються у відступ від диспозитивної норми.

Випадок (казус) – одна з підстав звільнення боржника від відповідальності, певний психічний стан особи, що характеризується відсутністю її вини при заподіянні нею шкоди.

Відкриття спадщини – настання певних обставин (смерть фізичної особи, оголошення особи такою, що померла), за яких у відповідних осіб виникає право спадкоємства.

Відмова від правочину – особа, яка вчинила односторонній правочин, має право відмовитися від нього, якщо інше не встановлено законом. Якщо такою відмовою від правочину порушено право іншої особи, це право підлягає захисту.

Відшкодування моральної шкоди – моральна шкода, завдана фізичній або юридичній особі неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю, відшкодовується особою, яка її завдала, за наявності вини такої особи. Незалежно від вини моральна шкода відшкодовується у випадках, визначених Цивільним кодексом України.

Відшкодування шкоди внаслідок недоліків товарів, робіт, послуг – продавець, виготовлювач, той хто надає послуги, зобов'язаний відшкодувати шкоду, завдану фізичній чи юридичній особі внаслідок конструктивних, технологічних, рецептурних та інших недоліків товарів, робіт, послуг, а також недостовірної або недостатньої інформації про них.

Віндикаційний позов – позов власника про витребування свого майна з чужого незаконного володіння.

Віндикація – витребування власником свого майна з чужого незаконного володіння.

Волевиявлення – зовнішній вираз волі особи при здійсненні правочину.

Встановлення сервітуту в заповіті – спадкодавець має право встановити у заповіті сервітут щодо земельної ділянки, інших природних ресурсів або іншого нерухомого майна для здійснення потреб інших осіб.

Вчинення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення – недоговірне зобов'язання, в силу якого особа, що вчинила дії в майнових інтересах іншої особи без її доручення, має право вимагати від цієї особи відшкодування фактично зроблених витрат, якщо вони були виправдані обставинами, за яких було вчинено дії.

Гарантійний строк продукції – строк, протягом якого порушене суб'єктивне цивільне право підлягає захистові. Зокрема, у разі виявлення в

товарах (роботах, послугах) відступів, наприклад, від умов договору про якість, покупець (замовник) на свій вибір може вимагати від виготовлювача: заміни товару; відповідного зменшення винагороди; безоплатного усунення недоліків; розірвання договору з відшкодуванням покупцеві збитків.

Гарантія – один із видів забезпечення виконання зобов'язання. Визнається як письмове зобов'язання банку, іншої кредитної установи, страхової організації (гаранта), що видається на прохання іншої особи (принципала), за яким гарант зобов'язується сплатити кредиторів принципала (бенефіціарові) відповідно до умов гарантійного зобов'язання грошову суму після подання бенефіціаром письмової вимоги про її сплату.

Дарування – договір, за яким одна сторона (дарувальник) передає або зобов'язується передати у майбутньому іншій стороні (обдаровуваному) безоплатно майно (дарунок) у власність.

Двостороння реституція – наслідок недійсності право-чину, який зобов'язує кожную зі сторін повернути другій стороні все одержане за правочином, а у разі неможливості повернути одержане в натурі – відшкодувати його вартість у грошах, якщо інші наслідки недійсності не передбачено законом.

Деліктне зобов'язання – зобов'язання, в якому особа, що протиправне і винно заподіяла шкоду особистості громадянина або його майну чи майну організації, зобов'язана її відшкодувати, а потерпілий має право на відшкодування заподіяної шкоди у повному обсязі.

Дієздатність фізичної особи (цивільна дієздатність) – здатність особи своїми діями набувати цивільних прав і створювати для себе цивільні обов'язки. Виникає у повному обсязі з настанням повноліття, тобто після досягнення вісімнадцятирічного віку, а у випадках, передбачених законодавством, до досягнення вісімнадцятирічного віку.

Добросовісний набувач майна – набувач, який не знав і не повинен був знати про незаконність свого володіння.

Добросовісність – при здійсненні цивільних права у межах, наданих договором або актами цивільного законодавства, особа зобов'язана виявляти добросовісність, зокрема утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині. Наприклад, представник може діяти на підставі закону, а також договору. Незалежно від того, що є підставою представництва, представник завжди повинен діяти в інтересах особи, яку він представляє, оскільки реалізує не своє право, а право цієї особи.

Довіреність – письмове уповноваження, яке видається однією особою іншій особі для представництва перед третіми особами (генеральна, спеціальна, разова).

Довірче управління майном – договір, за яким одна сторона (установник управління) передає іншій стороні (довірчому управителеві) на певний строк майно у довірче управління, а інша сторона зобов'язується за винагороду здійснювати від свого імені управління цим майном в інтересах установника управління або особи, зазначеної ним (вигодонабувача).

Довічне утримання – договір, за яким одна сторона (фізична особа) передає у власність іншій стороні (фізичній чи юридичній особі) будинок або його частину, квартиру, інше нерухоме або таке, що має значну цінність, рухоме майно, замість чого набувач майна зобов'язується надати відчужувачеві або зазначеній ним особі довічне грошове або матеріальне забезпечення в натурі у вигляді житла, харчування, догляду, медичного обслуговування, санаторно-курортного лікування та іншої необхідної допомоги.

Договір – правочин двох чи більше осіб, спрямований на виникнення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків.

Договір доручення – договір, за яким одна сторона (по-вірений) зобов'язується вчинити від імені й за рахунок іншої особи (довірителя) певні юридичні дії.

Договір комісії – договір, за яким одна сторона (комісіонер) зобов'язується за дорученням другої сторони (комітента) за винагороду вчинити один чи кілька правочинів від свого імені за рахунок комітента.

Договір на користь третьої особи – договір, у якому боржник зобов'язаний виконати свій обов'язок на користь третьої особи, яка встановлена або не встановлена у договорі.

Договір приєднання – договір, умови якого визначені однією зі сторін у формулярах або інших стандартних формах і можуть бути прийняті іншою стороною не інакше, як шляхом приєднання до запропонованого договору в цілому.

Договір про охорону – договір, за яким одна сторона (охоронець), що є суб'єктом підприємництва зобов'язується забезпечити недоторканність особи чи майна. Володілець майна або особа, яку охороняють зобов'язані виконувати передбачені договором правила особистої та майнової безпеки і щомісяця сплачувати встановлену плату.

Договірна відповідальність – відповідальність, передбачена сторонами договору за невиконання чи неналежне виконання його умов.

Емфітевзис – це довгострокове, відчужуване і таке, що успадковується, право використання чужої земельної ділянки для сільськогосподарських потреб. Емфітевзис встановлюється договором між власником землі і особою, яка має бажання користуватися землею для сільськогосподарського виробництва.

Завдаток – грошова сума, що видається однією з договірних сторін у рахунок платежів за договором другій стороні на підтвердження укладення договору і забезпечення його виконання.

Заперечувані правочини – відносно дійсні правочини, укладені з дефектами суб'єктивного складу волі, які у разі їх заперечення у суді можуть бути визнані недійсними.

Заповідальний відказ (легат) – покладення спадкодавцем (заповідачем) на спадкоємців обов'язку з виконання певних дій на користь третьої особи, названої в заповіті.

Заповіт – односторонній правочин (розпорядження за-повідача) щодо вирішення долі належного йому майна на випадок смерті заповідача, зроблене з дотриманням вимог встановлених законом.

Заповіт подружжя – спільний заповіт, який має право скласти подружжя щодо майна, що належить йому на праві спільної сумісної власності.

Заповіт секретний – заповіт, який посвідчується нотаріусом без ознайомлення з його змістом.

Застава – спосіб забезпечення зобов'язання, сутність якого полягає в тому, що на випадок невиконання боржником зобов'язання, кредитору надається визначене майно – предмет застави – для задоволення вимог кредитора.

Збитки – грошовий вираз майнової шкоди.

Зміст цивільних правовідносин – суб'єктивне право і суб'єктивний обов'язок учасників правовідносин.

Знахідка – майно, втрачене власником (володільцем) поза його волею і знайдене іншою особою.

Зобов'язання – окремий вид цивільних правовідносин, у силу якого одна сторона (боржник) зобов'язується вчинити на користь іншої сторони (кредитора) певну дію, як от: передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо, або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання обов'язку.

Зовнішньоекономічний договір (контракт) – матеріально оформлений правочин двох чи більше суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності та їхніх іноземних контрагентів, спрямований на встановлення, зміну або припинення їхніх взаємних прав та обов'язків у зовнішньоекономічній діяльності.

Істотні умови договору – умови, які визначені як обов'язкові в законі чи ті, на погодженні яких наполягає одна зі сторін; умови договору, без яких договір вважається не дійсним.

Комерційна концесія – договір, за яким одна сторона – правоволоділець зобов'язується надати другій стороні – користувачеві за плату право користування відповідно до її вимог комплексом належних цій стороні прав з метою виготовлення та (або) продажу певного виду товару та (або) надання послуг. Відносини, пов'язані з наданням права користування комплексом прав, регулюються Цивільним кодексом України та іншими законами. За змістом відповідає франчайзингу.

Коносамент – письмовий документ, який підтверджує наявність та зміст договору морського перевезення (назву судна, найменування перевізника, місце прийняття вантажу, найменування відправника, найменування вантажу, його кількість та ін.).

Консорціум – тимчасове статутне об'єднання промислового і банківського капіталу для досягнення спільної мети.

Конфіскація – примусове безоплатне вилучення державою майна в особи як санкція за правопорушення.

Кредитор – активна сторона зобов'язання (суб'єкт), наділена правом вимагати від боржника виконання його обов'язку.

Купівля-продаж – договір, за яким продавець зобов'язується передати майно (товар) у власність покупцеві, а покупець зобов'язується прийняти майно (товар) і сплатити за нього певну грошову суму.

Лізинг – за договором лізингу одна сторона (лізингодавець) зобов'язується передати іншій стороні (лізингоодержувачеві) у користування належне їй на праві власності майно, набуте раніше для подальшого здавання в оренду (прямий лізинг), або зобов'язується за дорученням лізинго-одержувача укласти договір купівлі-продажу (поставки) з третьою стороною (продавцем, постачальником) для набуття у свою власність майна з метою подальшого здавання його в оренду лізингоодержувачеві на певний строк за визначену плату (непрямий лізинг). Особлива форма оренди, пов'язана з передачею в користування машин, обладнання, інших матеріальних засобів і майна (оперативний; фінансовий; зворотний; компенсаційний лізинг).

Ліцензійний договір – договір, за яким сторона, що володіє виключним правом на об'єкт права інтелектуальної власності (ліцензіар), надає іншій стороні (ліцензіату) право на використання відповідно об'єкта інтелектуальної власності.

Майнова шкода – шкода, яка може бути виражена у грошах.

Майнові відносини – відносини між суб'єктами з приводу майна.

Міна (бартер) – договір, за яким кожна зі сторін зобов'язується передати другій стороні у власність один товар в обмін на інший товар.

Місце виконання обов'язку в зобов'язальних правовідносинах – місце, де боржник повинен вчинити відповідні дії, а кредитор зобов'язаний прийняти запропоноване йому боржником належне виконання.

Місце відкриття спадщини – останнє постійне місце проживання спадкодавця, а якщо воно невідоме, – місцезнаходження майна або його основної частини.

Найм – за договором найму наймодавець передає або зобов'язується передати за плату і на певний строк річ у користування.

Наука цивільного права – система знань про закономірності цивільно-правового регулювання суспільних відносин, про тлумачення цивільно-правових норм, практику застосування цивільних норм, термінологію цивільного права.

Негаторний позов – позов власника про усунення перешкод, що заважають здійсненню його права користуватися і розпоряджатися належним йому майном (річчю).

Недобросовісний набувач – набувач майна, який знав чи повинен був знати про неправомірність свого вступу у володіння тим чи іншим майном.

Недоговірна відповідальність – відповідальність особи, яка настає у разі порушення нею обов'язку, встановленого законом або підзаконним актом.

Немайнові права юридичної особи – права на недоторканність її ділової репутації, на кореспонденцію, на інформацію та інші немайнові права, які можуть їй належати.

Неустойка (штраф, пеня) – визначена законом або договором грошова сума, яку боржник повинен сплатити кредиторів у разі невиконання чи неналежного виконання зобов'язання, зокрема у разі прострочення виконання.

Нікчемний правочин – нечинний правочин, недійсність якого визначена безпосередньо у правовій нормі, незалежно від подання позову і рішення суду.

Об'єкт цивільних прав (цивільно-правових відносин) – те, відносно чого суб'єкти вступають у відносини (на що спрямовані їхні суб'єктивні права та обов'язки) заради здійснення своїх законних прав та інтересів (речі, дії і послуги, продукти творчої діяльності, особисті немайнові блага).

Обман при здійсненні правочину – умисне повідомлення особи про факти, які не відповідають дійсності, або замовчування стороною обставин, які мають істотне значення для правочину, чи дії представника на шкоду інтересам особи, яку він представляє.

Обов'язкова частка в спадщині – визначена законом частка спадкового майна (не менше двох третин частки, яка б належала кожному спадкоємцеві при спадкоємстві за законом), яку успадковують неповнолітні або непрацездатні діти спадкоємця (в тому числі усиновлені), а також непрацездатні дружина, батьки (усиновителі) і утриманці незалежно від змісту заповіту.

Оренда – один із видів майнового найму. Відносини оренди регулюються спеціальними нормативними актами.

Особисті немайнові відносини – відносини, що безпосередньо не пов'язані з майновими і виникають з приводу невіддільних від конкретної особи немайнових благ, в яких здійснюється індивідуалізація особистості.

Оферент – особа, яка звертається до іншої особи (осіб) з пропозицією (проектом договору) укласти договір.

Оферта – адресована конкретному суб'єкту пропозиція укласти договір, що набуває вираження в направленні цьому суб'єктові проекту договору.

Підпризначення спадкоємця – призначення заповідачем додаткового спадкоємця на той випадок, коли основний спадкоємець, вказаний у заповіті, помре раніше заповідача або відмовиться від спадщини.

Підряд – за договором підряду підрядник зобов'язується на свій ризик виконати певну роботу за завданням замовника, а замовник зобов'язується прийняти та оплатити виконану роботу.

Позика – договір, за яким одна сторона (позикодавець) передає у власність іншій стороні (позичальнику) гроші або речі, визначені родовими ознаками, а позичальник зобов'язується повернути позикодавцеві таку саму суму грошей або рівну кількість речей того самого роду та якості.

Позичка – договір, за яким одна сторона (позичкодавець) безоплатно передає або зобов'язується передати другій стороні (користувачеві) річ для користування протягом встановленого строку. До договору позички застосовують правила Цивільного кодексу України, які регулюють відносини найму.

Позовна давність – строк для захисту особою свого порушеного права за позовом.

Помилка при здійсненні правочину – відсутність у договірної сторони правильного розуміння того чи іншого явища суспільного життя або природи.

Попередній договір – договір, сторони якого зобов'язуються протягом певного строку (у певний термін) укласти договір у майбутньому (основний договір) на умовах, встановлених попереднім договором.

Порука – за договором поруки поручник зобов'язується перед кредитором іншої особи відповідати за виконання останньою свого зобов'язання в повному обсязі або в частині. Один із видів забезпечення виконання зобов'язань.

Право власності – врегульовані законом суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження майном.

Право володіння у суб'єктивному розумінні – закріплена у відповідних нормах права можливість фактичного фізичного або господарського володіння річчю.

Право користування у суб'єктивному розумінні – закріплена нормами права можливість вилучення корисних властивостей речі для задоволення потреб власника чи інших осіб.

Право розпорядження у суб'єктивному розумінні – закріплена у нормах права можливість визначити юридичну чи фактичну долю майна.

Право спільної власності – право двох або більше осіб (співвласників) на один об'єкт.

Правовий строк – період або момент у часі, з настанням або закінченням якого пов'язана певна дія або подія (бездіяльність), яка має юридичне значення.

Правоздатність фізичної особи (цивільна правоздатність) – здатність особи мати цивільні права і обов'язки. Виникає в момент народження особи і припиняється із настанням її смерті.

Представництво – відокремлений підрозділ юридичної особи, розташований поза її місцезнаходженням, що здійснює представництво і захист інтересів юридичної особи (не є юридичною особою).

Представництво без повноважень – випадок, коли одна особа виступає від імені іншої особи без повноважень або без належних повноважень. Правочини, вчинені без повноважень або з перевищенням повноважень, створюють, змінюють чи припиняють цивільні права та обов'язки лише в тих випадках, коли їх схвалено довірителем.

Представництво в цивільному праві – одна з форм реалізації фізичними і юридичними особами належних їм прав і обов'язків через представників (є обов'язкове та добровільне (договірне) представництво). Відносини, за яких правочин, здійснений однією особою (представником) від імені другої особи (яку представляють), створює права і обов'язки безпосередньо для особи, яку представляють.

Презумпція вини боржника – принцип цивільно-правової відповідальності, який означає, що особа, яка не виконала зобов'язання або виконала його неналежним чином, вважається винною у цьому, якщо не доведе протилежне.

Притримання – один із видів забезпечення виконання зобов'язань. Кредитор, який правомірно володіє річчю, що підлягає передачі боржникові або

особі, вказаній боржником, у разі невиконання ним у строк зобов'язання щодо оплати цієї речі або відшкодування кредиторів пов'язаних з нею витрат та інших збитків має право притримати її у себе до виконання боржником зобов'язання.

Прострочення – невиконання боржником (кредитором) обов'язку (дій) у встановлений строк.

Публічний договір – договір, в якому однією зі сторін є підприємець або інша особа відповідно до закону, що взяли на себе обов'язок здійснювати продаж товарів, виконання робіт або надання послуг кожному, хто до них звертається (роздрібна торгівля, перевезення транспортом загального користування, послуги зв'язку, медичне, готельне, банківське обслуговування тощо). Ціна товарів (робіт, послуг), а також інші умови публічного договору встановлюються од-наково для всіх споживачів.

Реквізіція – примусове вилучення державою майна у власника в державних чи громадських інтересах з виплатою власникові вартості майна.

Рента – договір, за яким одна сторона (одержувач ренти) передає іншій стороні (платникові ренти) у власність майно, а платник ренти зобов'язується в обмін на одержане майно періодично сплачувати одержувачеві ренту у формі певної грошової суми або іншого надання.

Речі (у цивільному праві) – усі предмети матеріального світу, які можуть задовольнити певні потреби людини і бути в її володінні. Залежно від особливостей правового режиму володіння речами їх поділяють на види: засоби виробництва і предмети споживання; вилучені з цивільного обігу, обмежені в обігу та не вилучені з цивільного обігу; рухомі і нерухомі; індивідуально визначені і родові; замінні і незамінні; споживчі і неспоживчі; подільні і неподільні; головні і приналежні; плоди і доходи; гроші і цінні папери.

Розрахунковий чек – документ (чек), що містить нічим не обумовлене письмове розпорядження власника рахунка (чекодавця) банку переказати зазначену в чеку грошову суму одержувачеві (чекодержателю).

Сервітут – право обмеженого користування чужими речами (майном) певною мірою. Таке право може бути встановлене на користь власника сусідньої земельної ділянки (земельні сервітути) або на користь певної особи (особисті сервітути).

Система цивільного права – структура, елементами якої є цивільно-правові норми та інститути, розміщені у певній послідовності.

Скарб – зариті у землю або приховані іншим способом валюта, валютні та інші цінності, власник яких невідомий або в силу закону втратив на них право.

Складське зберігання – за договором зберігання товарний склад (зберігач) зобов'язується за винагороду зберігати товари, що передані йому товароволодільцем (поклажодавцем), і повернути ці товари в схоронності. Договір складського зберігання, укладений складом загального користування, визнається публічним.

Солідарна відповідальність – передбачена законом відповідальність боржників перед кредитором, за якою кредитор може вимагати відшкодування

завданих збитків як з усіх або частини солідарних боржників, так і з одного із них.

Солідарна додаткова відповідальність – відповідальність, що має місце за наявності основного і додаткового боржника.

Спадкова трансмісія – перехід права на прийняття спадщини до спадкоємців особи, яка мала право на спадщину і не прийняла її у зв'язку зі смертю.

Спадкове майно (спадщина, спадкова маса) – сукупність прав та обов'язків спадкодавця, які переходять після його смерті до спадкоємців.

Спадкове право – сукупність цивільно-правових норм, які регулюють правовідносини, що виникають внаслідок переходу майна померлого до іншої особи чи до інших осіб.

Спадковий договір – договір, з яким одна сторона (відчужувач) передає на випадок своєї смерті іншій стороні (набувачеві) своє майно або його частку у власність, замість чого остання зобов'язується виконати її розпорядження.

Спадкодавець – особа, майно якої після її смерті переходить у спадщину до іншої особи чи до інших осіб.

Спадкоємець – особа, яка у випадку смерті того чи іншого громадянина набуває прав одержати його спадкове майно.

Спадкування – перехід майнових прав та обов'язків (і окремих немайнових прав) померлої особи до іншої особи (осіб).

Спеціальна правоздатність (у міжнародному приватному праві) – набуття суб'єктом прав та обов'язків відповідно до цілей, зазначених у статуті, договорі, законі.

Спільна сумісна власність – майно, придбане внаслідок спільної праці членів сім'ї, якщо інше не встановлено письмовою угодою між ними.

Спільна часткова власність – майно, придбане внаслідок спільної праці громадян, що об'єдналися для спільної діяльності, якщо інше не встановлено письмовою угодою між ними.

Способи забезпечення виконання зобов'язання – передбачені законом або договором спеціальні засоби (стимули), спрямовані на забезпечення виконання зобов'язання боржником (неустойка, застава, порука, завдаток, гарантія, притримання).

Строк виконання обов'язку – проміжок часу або момент, коли має бути вчинена дія, що становить об'єкт зобов'язання (є загальні та окремі строки).

Суб'єкти виконання цивільно-правових обов'язків – особи, до яких звернуто вимогу закону щодо заборони певної поведінки, або особа, яка взяла на себе виконання цих обов'язків добровільно.

Суб'єкти цивільно-правового відношення – особи, які є учасниками цивільно-правових відносин (фізичні особи, юридичні особи, територіальні громади, держава).

Суброгація – придбання всіх прав, що належали раніше кредиторів, внаслідок виконання третьою особою (суб-рогантом) обов'язків боржника щодо цього кредитора. Тобто суброгант стає на місце кредитора.

Суперфіцій – довгострокове, відчужуване і таке, що успадковується, право використання чужої земельної ділянки для забудови. Суперфіцій може бути встановлено законом, договором або заповітом на визначений або невизначений строк.

Типові договори – своєрідні нормативно-правові акти, затверджені у встановленому порядку компетентними органами (договори охорони квартир, охорони об'єктів, найму жилого приміщення тощо).

Удаваний правочин – вид недійсного правочину, який здійснено з метою приховати інший правочин.

Узус – речове право користування чужою річчю без отримання прибутків. Узуарій може лише користуватися чужою річчю, проте не має права на плоди від неї.

Узуфрукт – речове право певної особи користуватися і вилучати прибутки з чужої неспоживчої речі без зміни її субстанції.

Умови дійсності правочину – встановлені законом вимоги (про форму; про сторони; про зміст правочину; про відповідність (єдність) внутрішньої волі і волевиявлення сторін; спрямованість правочину на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним), дотримання яких надає правочину належну юридичну силу.

Умовні правочини – правочини, що здійснюються під умовою (відкладальною чи скасувальною).

Факторинг – договір, за яким одна сторона (фактор) передає або бере на себе зобов'язання передати кошти в розпорядження другої сторони (клієнта) на платній основі, а клієнт відступає або бере на себе зобов'язання відступити факторові ту грошову вимогу до третьої особи, яка впливає з відносин клієнта (кредитора) з цією третьою особою – боржником. Предметом договору факторингу може бути як грошова вимога, строк платежу якої закінчився (наявна вимога), так і право на отримання коштів, яке виникне в майбутньому (майбутня вимога).

Форма правочину – форма волевиявлення сторін при здійсненні правочину (усна; письмова – проста чи нотаріальна; шляхом конклюдентних дій; шляхом мовчання).

Франчайзинг – договір, за яким один підприємець – франчайзер (праволоділець) – надає іншому підприємцеві – франчайзі (користувачеві) – за певну винагороду право експлуатувати франшизу з метою продажу визначеного сторонами виду товарів та/або послуг. Франшиза є комплексом виключних прав (право на найменування торговельного підприємства (фірму), право на знак для товарів і послуг, винаходи, корисні моделі, авторські права, конфіденційну торговельну інформацію та інші об'єкти права інтелектуальної власності, що підлягають використанню користувачем (франчайзі)). Відповідає договору комерційної концесії.

Цивільна дієздатність юридичної особи – юридична особа набуває цивільних прав та обов'язків і здійснює їх через свої органи, які діють відповідно до установчих документів та закону.

Цивільне право – галузь права, що на засадах юридичної рівності, вільного волевиявлення, майнової самостійності учасників регулює особисті немайнові і майнові відносини (власності і товарообігу), відносини, які складаються у сфері інтелектуальної власності, а також відносини щодо захисту і охорони цих благ.

Цивільно-правова відповідальність – невиконання майнові наслідки, встановлені законом або договором на випадок невиконання абсолютного обов'язку або невиконання чи неналежного виконання боржником свого зобов'язання.

Цивільно-правові відносини – майнові та особисті немайнові відносини і відносини у сфері підприємництва між майнове самостійними, юридичне рівними учасниками, що є носіями суб'єктивних цивільних прав і обов'язків, які виникають, змінюються, припиняються на підставі юридичних фактів і забезпечуються можливістю застосування засобів державного примусу.

Цінні папери – документи встановленої форми з відповідними реквізитами, що посвідчують грошове або інше майнове право і визначають взаємовідносини між особою, яка їх випустила, і власником, та передбачають виконання зобов'язань згідно з умовами їх випуску, а також можливість передачі прав, що випливають з цих документів, іншим особам.

Часткова (дольова) відповідальність – відповідальність кожної із зобов'язаних осіб у певній, належній кожній особі частці.

Шкода (як умова цивільно-правової відповідальності) – зменшення або знищення будь-якого особистого чи майнового блага (моральна та майнова шкода).

Юридична особа – організація, яка має відокремлене майно, відповідає за своїми зобов'язаннями всім своїм майном, виступає від свого імені в суді, господарському суді та третейському суді.

ПРАВО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Автор – фізична особа, творчою працею якої створено об'єкт, що охороняється авторським чи суміжним правом або підпадає під охорону як об'єкт промислової власності.

Авторське право – це правова охорона, надана правовласнику на оригінальний твір, який він створив. Воно об'єднує дві основні групи прав: майнові й особисті немайнові права автора.

Алгоритм – процедура по рішенням математичної задачі певного типу.

Аналіз – логічний прийом, яким послуговуються в патентних дослідженнях і зміст якого в тому, що об'єкт, який вивчається, умовно поділяється на складові елементи, кожен з яких потім досліджується окремо.

Акцептована заявка – заявка на винахід або КМ, що подана в патентне відомство, по якій проведено науково-технічну експертизу після її попереднього опублікування за підключанням заявника, знову виставлена для загального ознайомлення з метою одержання заперечення про видачу по ній патенту.

Аналог – об'єкт винаходу або КМ того ж призначення, що і той, який заявляється, і споріднений з ним за технічною суттю та результатом.

Апеляційна палата – колегіальний орган Установи для розгляду заперечень проти його рішень щодо набуття прав на об'єкти інтелектуальної власності.

Аудіовізуальний твір – твір, що фіксується на певному матеріальному носії (кіноплівці, магнітній плівці чи магнітному диску, компакт-диску тощо) у вигляді серії послідовних кадрів (зображень) чи аналогових або дискретних сигналів, які відображають (закодовують) рухомі зображення (як із звуковим супроводом, так і без нього), і сприйняття якого є можливим виключно за допомогою того чи іншого виду екрана (кіноекрана, телевізійного тощо), на якому рухомі зображення візуально відображаються за допомогою певних технічних засобів. Видами аудіовізуального твору є кінофільми, телефільми, відеофільми, діафільми, слайдфільми тощо, які можуть бути ігровими, анімаційними (мультиплікаційними), неігровими чи іншими.

База даних (компіляція даних) – сукупність творів, даних або будь-якої іншої незалежної інформації у довільній формі, в тому числі електронній, підбір і розташування складових частин якої та її упорядкування є результатом творчої праці, складові частини якої є доступними індивідуально і можуть бути знайдені за допомогою спеціальної пошукової системи на основі електронних засобів (комп'ютера) чи інших засобів.

Бернська конвенція – Конвенція з охорони літературних та художніх творів, підписана в Берні (Швейцарія) 8 вересня 1886 р.

Бібліографія – перелік науково-технічної та патентної інформації з вказівкою вихідних даних (місце, рік видання, видавництво, номер охоронного документа, вид тощо).

Бюлетень – періодичне видання інформаційного характеру.

Види патентного пошуку – до основних видів патентного пошуку відносяться: тематичний, фірменний або іменний, нумераційний, пошук

патентів-аналогів, а також на новизну (патентоспроможність), на патентну чистоту (мета – визначити, чи не підпадає об’єкт, що заявляється під дію інших охоронних документів) та на визначення рівня техніки (мета – визначення напрямку науково-дослідної роботи).

Вказівка про місце походження товару – це найменування, висловлювання або знак, які вказують, що виріб або послуга має своє конкретне походження: країну, регіон або конкретну місцевість.

Виключне право – майнове право особи, яке вона має щодо об’єктів інтелектуальної власності і яке забезпечує умови, за яких жодна інша особа, окрім тієї, якій належить це право, не може його використовувати, не маючи на те відповідного дозволу від першої, за винятком випадків, установлених чинним законодавством.

Виконавець – актор (театру, кіно тощо), співак, музикант, танцюрист або інша особа, яка виконує роль, співає, читає, декламує, грає на музичному інструменті, танцює чи будь-яким іншим способом виконує твори літератури, мистецтва чи твори народної творчості, циркові, естрадні, лялькові номери, пантоміми тощо, а також диригент музичних і музично-драматичних творів.

Винахід – результат творчої діяльності людини у будь-якій галузі техніки та технології і відповідає умовам патентоздатності (новизні, винахідницькому рівню та промисловій придатності).

Винахідник – людина, творчою працею якої створено винахід або КМ.

Виробник відеограми – фізична або юридична особа, яка взяла на себе ініціативу і несе відповідальність за перший відеозапис виконання або будь-яких рухомих зображень (як із звуковим супроводом, так і без нього).

Виробник фонограми – фізична або юридична особа, яка взяла на себе ініціативу і несе відповідальність за перший звукозапис виконання або будь-яких звуків.

Виставочний пріоритет – пільгове правило, що дозволяє країні-учасниці Паризької конвенції, експонувати свої вироби на міжнародних виставках, які проводяться на території інших країн-учасниць цієї конвенції без правової охорони, при цьому дата показу на виставці в разі подачі заявки в цій країні вважається датою пріоритету.

Відеограма – відеозапис на відповідному матеріальному носії (магнітній стрічці, магнітному диску, компакт-диску тощо), виконання або будь-яких рухомих зображень (із звуковим супроводом чи без нього), крім зображень у вигляді запису, що входить до аудіовізуального твору. Відеограма є вихідним матеріалом для виготовлення її копій.

Відтворення – виготовлення одного або більше примірників твору, відеограми, фонограми в будь-якій матеріальній формі, а також їх запис для тимчасового чи постійного зберігання в електронній (у тому числі цифровій), оптичній або іншій формі, яку може зчитувати комп’ютер.

Відтворення фонограми – виготовлення одного чи більше примірників фонограми чи її частини на будь-якому матеріальному носії.

Власник – особа, що наділена правом на володіння, користування та розпорядження будь-яким матеріальним або нематеріальним благом.

Власність – поняття, що охоплює право володіння, користування та розпорядження різними видами матеріальних та нематеріальних об'єктів, наприклад: нерухомість суспільна, приватна чи акціонерна, інтелектуальна власність особиста або колективна тощо, тобто до цього поняття можна віднести все, що складає – багатство або майно власника.

Всесвітня організація інтелектуальної власності (ВОІВ) – міжурядова організація, що є однією з установ у системі Організації Об'єднаних Націй. Основні задачі: сприяти охороні інтелектуальної власності у всьому світі шляхом співробітництва між державами; забезпечувати адміністративні функції по відношенню до багатосторонніх угод, що регулюють правові та адміністративні аспекти інтелектуальної власності. Штаб-квартира ВОІВ розташована у м. Женеві в Швейцарії. **Гільдія (цех)** – в епоху середньовіччя об'єднання ремісників, які контролювали певний сектор ринку. Сьогодні – це добровільна асоціація осіб, що зайняті в одній галузі діяльності, професії або бізнесі, наприклад, актори, ювеліри тощо. Ці особи об'єднуються у рамках чітко вираженої організації, яка регулює їх діяльність та відстоює в суспільстві їх інтереси.

Герб – геральдичне позначення, що запозичене англійським королем Ричардом I в Палестині, і спочатку малювалось на щитах лицарів, які брали участь у хрестових походах.

Границя дії патенту – визначається територією держави, що видала патент, особливостями її законодавства, а також формулою конкретного винаходу.

Графічні матеріали до заявки – графічні зображення, що прикладаються до тексту заявки у повній відповідності з ним, і є документом.

Гудвіл – прихильність, яку дістають фірми за свої товари або послуги від споживачів, що надає їм можливість отримувати додаткові прибутки. Іншими словами, гудвіл – це, як приз глядацьких симпатій, що негласно видається фірмі суспільством за її чесну і довготривалу ділову діяльність, високу партнерську надійність, високу якість товарів або послуг. Тобто, це не є якоюсь матеріальною ознакою, а скоріш пов'язано з іміджем, що її заслужено завоювала фірма у людській свідомості і у більшості випадків пов'язується з фірменною назвою або товарним знаком, як, наприклад, всесвітньо відомі автомобільні компанії «Mercedes», «Ford» або напої «Coca-Cola» тощо.

Дата першого використання топографії ІМС – дата, коли використання топографії ІМС стало відомим у галузі мікроелектроніки.

Дата пріоритету (дата подання заявки) – дата подання заявки до Відомства чи до відповідного органу держави – учасниці Паризької конвенції про охорону промислової власності, за якою заявлено пріоритет.

Деклараційний патент на винахід – різновид патенту, що видається за результатами формальної експертизи та експертизи на локальну новизну заявки на винахід.

Деклараційний патент на корисну модель – різновид патенту, що видається за результатами формальної експертизи заявки на корисну модель.

Деклараційний патент на секретну КМ – різновид патенту, що видається на КМ, віднесена до державної таємниці.

Державна система правової охорони інтелектуальної власності – Установа і сукупність експертних, наукових, освітніх, інформаційних та інших державних закладів відповідної спеціалізації, що входять до сфери управління Установи.

Державна таємниця – урядова таємниця, що стосується національних інтересів або національної оборони, а також міжнародних відносин.

Дизайнер – особа, творчою працею якої створюється промисловий зразок.

Додатковий пункт формули – другий та решта пунктів формули винаходу (КМ), підпорядковані першому основному пункту і які не мають самостійного правового значення.

Доручення роботодавця – видане працівникові у письмовій формі завдання, яке має безпосереднє відношення до специфіки діяльності підприємства або діяльності роботодавця і може привести до створення об'єкта інтелектуальної власності.

Експертиза на локальну новизну – складова частина кваліфікаційної експертизи, що встановлює локальну новизну винаходу.

Заклад експертизи – уповноважений установою державний заклад (підприємство, організація) для розгляду і проведення експертизи заявок.

Залежний пункт формули – пункт багатоланкової формули винаходу (КМ), що не має самостійного правового значення, а лише розвиває та доповнює ознаки об'єкта, викладені в основних пунктах формули.

Запатентований винахід (КМ) – винахід (КМ), на який видано патент.

Запатентований промисловий зразок – промисловий зразок, на який видано патент.

Запис (звукзапис, відеозапис) – фіксація за допомогою спеціальних технічних засобів (у тому числі й за допомогою числового представлення) на відповідному матеріальному носії звуків і (або) рухомих зображень, яка дозволяє здійснювати їх сприйняття, відтворення або сповіщення за допомогою відповідного пристрою.

Зареєстрований знак – знак, на який видано свідоцтво.

Заявник – фізична або юридична особа, яка подає заявку на об'єкт правової охорони до патентної Установи певної країни або міждержавного об'єднання.

Заявка на видачу патенту (свідоцтва) – комплекс обов'язкових документів, обумовлених в Законі певної країни, що подаються до патентної установи з метою одержання охоронного документа.

Збитки – будь-яка несправедливість, що завдана іншій особі, її особистості, правам, власності або репутації.

Збір – певна грошова сума, розміри якої встановлюються постановою Кабінету Міністрів України, що сплачується громадянами і юридичними особами за дії, пов'язані з охороною об'єктів промислової власності в Україні.

Здавання у майновий найм (прокат) – передача права користування і (або) володіння оригіналом чи примірником твору, фонограми, відеограми на певний строк з метою одержання прямої чи опосередкованої комерційної вигоди.

Знак для товарів і послуг – позначення, за яким товари і послуги одних осіб відрізняються від однорідних товарів і послуг інших осіб.

Знак охорони авторських прав – вміщується на кожному примірнику твору і складається з латинської літери С у колі – ©, імені (найменування) особи, яка володіє авторським правом, і року першої публікації твору.

Знак охорони суміжних прав – вміщується на кожному примірнику фонограми або її футлярі і складається з латинської літери Р у колі, імені (найменування) особи, що має суміжні права, і зазначення року першої публікації фонограми.

Знак охорони товарного знаку – вміщується на кожному примірнику товару, де проставляється товарний знак і позначається символами – ®, ™.

Ім'я автора – сукупність слів чи знаків, що ідентифікують автора: прізвище та ім'я автора; прізвище, ім'я та по батькові автора; ініціали автора; псевдонім автора; прийнятий автором знак (сукупність знаків) тощо.

Інтегральна мікросхема (ІМС) – мікроелектронний виріб кінцевої або проміжної форми, призначений для виконання функцій електронної схеми, елементи і з'єднання якого неподільно сформовані в об'ємі і (або) на поверхні матеріалу, що становить основу такого виробу, незалежно від способу його виготовлення.

Інтелектуальна власність – юридичне поняття, що охоплює право власності на об'єкти промислової власності, авторського та суміжного права, запобігання недобросовісної конкуренції та всіх інших прав, що є результатом інтелектуальної діяльності в промисловій, науковій, літературній або мистецькій галузях.

Інформація – зміст будь-якого повідомлення.

Інформація про управління правами – інформація, в тому числі, в електронній (цифровій) формі, що ідентифікує об'єкт авторського права і (або) суміжних прав і автора чи іншу особу, яка має на цей об'єкт авторське право і (або) суміжні права, або інформація про умови використання об'єкта авторського права і (або) суміжних прав або будь-які цифри чи коди, у яких представлена така інформація, коли будь-який із цих елементів інформації прикладений до примірника об'єкта авторського права і (або) суміжних прав або вміщений у нього чи з'являється у зв'язку з його повідомленням до загального відома.

Кабельне мовлення – передачі телепрограм на комунальні антенні телевізійні системи за допомогою високої антени або мікрохвильового передавача, підсилення і розповсюдження серед передплатників за допомогою коаксіального кабелю.

Кваліфікаційна експертиза (експертиза по суті) – експертиза, що встановлює відповідність винаходу умовам патентоздатності (новизні, винахідницькому рівню та промисловій придатності).

Клас – елемент класифікаційної системи, що приймається за основний та являє собою сукупність предметів, понять тощо, об'єднаних за одним або декількома ознаками.

Класифікація – впорядкована розстановка об'єктів у відповідності з певними правилами, у тому числі прийнятими на міжнародному рівні. Наприклад, стосовно об'єктів промислової власності: Страсбурзька угода про Міжнародну патентну класифікацію (1971 р.); Ніщцька угода про Міжнародну класифікацію товарів та послуг для реєстрації знаків (1957 р.); Локарнська угода про встановлення Міжнародної класифікації промислових зразків (1908 р.); Віденська угода про встановлення Міжнародної класифікації зображувальних елементів знаків (1973 р.).

Комерційна діяльність – діяльність, направлена на одержання прибутку.

Компіляція – несамостійна літературна чи наукова праця, побудована на використанні чужих творів.

Комп'ютерна програма – набір інструкцій у вигляді слів, цифр, кодів, схем, символів чи в будь-якому іншому вигляді, виражених у формі, яку читає машина, і які приводять її у дію для досягнення певної мети або результату. Це поняття охоплює як операційну систему, так і прикладну програму, виражені у вихідному або об'єктному коді, включаючи підготовчі матеріали та аудіовізуальні відображення, одержані внаслідок розробки комп'ютерної програми. Поняття «комп'ютерна програма» не поширюється на поняття «база даних».

Контрафактний примірник твору, фонограми, відеограми – примірник твору, фонограми чи відеограми, відтворений, опублікований і (або) розповсюджуваний з порушенням авторського права і (або) суміжних прав, у тому числі примірники захищених в Україні творів, фонограм і відеограм, що ввозяться на митну територію України без згоди автора чи іншого суб'єкта авторського права і (або) суміжних прав, зокрема з країн, в яких ці твори, фонограми і відеограми ніколи не охоронялися або перестали охоронятися.

Конвекційна заявка – заявка на винахід (КМ), що подається в одну з країн-учасниць Паризької конвенції (спочатку заявка обов'язково подається в країні, де вона створена), на яку проситься та діє річний пріоритет за датою заявки в першій країні; така заявка має перевагу за пріоритетом при зарубіжному патентуванні в цій країні перед всіма заявками, що подані до неї (але не раніше дати подачі заявки в першій країні).

Конкуренція – боротьба між собою одних і тих самих суб'єктів господарювання в один і той самий час.

Контрабанда – будь-яке майно, яким у відповідності з законом не можна володіти або виробляти, експортувати чи імпортувати.

Контракт – угода між двома або більшою кількістю осіб, яка породжує певні узгоджені між ними обов'язки по відношенню до виконання або невиконання конкретних дій.

Контрафактна продукція – примірники творів, фонограм, виготовлених і розповсюджених із порушенням авторського і суміжного права.

Копірайт – з англійської, буквально – право на виготовлення копій. Це поняття відноситься до сфери авторського права і позначає майновий інтерес авторів творів.

Корисна модель – нове і промислово придатне конструктивне виконання засобів виробництва і предметів споживання у вигляді пристрою, а також їх складових частин. (КМ – явище, яке знаходиться десь посередині між винаходом і раціоналізаторською пропозицією).

Критика прототипу – обов’язкова частина опису винаходу (КМ), в якій вказуються недоліки відомих технічних рішень, що усуваються винаходом (КМ), що заявляється.

Локальна новизна – новизна, що встановлюється за виданими в Україні патентами на винаходи і поданими до Установи заявками на видачу патентів.

Ліцензіар – особа, котра передає свої виключні економічні (майнові) права повністю або частково іншій особі на умовах ліцензійної угоди.

Ліцензіат – особа, котра отримала виключні економічні права від ліцензіара в обсягах, обумовлених у ліцензійній угоді.

Ліцензія – письмовий дозвіл власника охоронного документа (ліцензіара), який видається іншій особі (ліцензіату), на використання об’єкта інтелектуальної власності, на який він виданий на певних узгоджених між ними умовах протягом певного часу і на певній території.

Майнові права – це права власника на будь-яке відтворення об’єкта інтелектуальної власності, що йому належить, а також на отримання прибутку від виконання цих дій.

Мито – певна сума грошей, розміри якої законодавчо встановлені, що сплачується до державного бюджету за послуги Установи, а також за підтримання чинності виданого охоронного документа.

Міжнародна заявка – заявка, подана згідно процедури Вашингтонського договору про патентну кооперацію (РСТ), підписану 19 червня 1970 р.

Міжнародна патентна класифікація (МІЖ) – класифікація винаходів, що прийнята на підставі угоди між державами – учасниками європейської Ради з патентних справ в 1954 р.

Міжнародна класифікація промислових зразків (МКПЗ) – класифікація промислових зразків, що запроваджена Локарнською Угодою, яка підписана під час Локарнської дипломатичної конференції 8 жовтня 1968 р.

Міжнародна класифікація товарних знаків та послуг (МКТП) – класифікація товарів та послуг вперше була розроблена у 1935 р. Сьогоднішня МКТП діє на підставі Ніццької угоди про міжнародну класифікацію товарів та послуг для реєстрації знаків, що була укладена 15 червня 1957 р.

Назва винаходу (КМ) – назва об’єкта, по якому порушується клопотання про видачу охоронного документа.

Наступна передача в ефір – наступна передача в ефір раніше переданих в ефір творів, фонограм, виконань, постановок, передач організацій ефірного або кабельного радіомовлення чи телебачення.

Неакцептовані заявки – заявки, що подані до патентного Відомства але рішення по яким ще не прийнято. Між іншим, по деяким з цих заявок охоронні документи можуть бути і не видані.

Невиключна ліцензія – ліцензія, за якою ліцензіар, передаючи виключні майнові права на користування об'єктом інтелектуальної власності іншій особі, має право на власне використання цього об'єкта, а також може надавати невиключні ліцензії іншим особам (кожен з об'єктів інтелектуальної власності має свої особливості застосування правових норм).

Несумлінна конкуренція – вважається всякий акт конкуренції, що суперечить чесним звичаям у промислових і торгових справах.

Новизна винаходу (КМ) – одна з обов'язкових ознак винаходу (КМ), що визнається справедливою, якщо до дати пріоритету суть цього або аналогічного технічного рішення не була розкрита в країні, де заявляється об'єкт, або за кордоном для невизначеного кола осіб настільки, щоб стало можливим його здійснення.

«Ноу-хау» (від англ. «знати як») – незапатентована корисна інформація, що не є загальновідомою і легко доступною, і являє собою досвід або одержана в результаті спеціальних досліджень або випробовувань.

Опис винаходу (КМ) – основна частина заявки на винахід (КМ). Завдання опису: по-перше, викласти зміст винаходу (КМ); по-друге, надати можливість спеціалісту відтворити об'єкт, що заявляється; по-третє, показати його переваги порівняно з відомими технічними рішеннями.

Об'єкти винаходу – ними вважаються: *пристрій*, – конструкційний елемент чи комплекс таких елементів, які знаходяться між собою в функціональних або інших зв'язках (машини, апарати, пристрої тощо); *спосіб* – процес обробки сировини, матеріалів, виготовлення хімічних та інших речовин, вирощування різних культур, лікування хвороб тощо, спосіб полягає у встановленні нового порядку, черговості застосування певних дій; *речовина* – штучно створене матеріальне утворення, що є сукупністю інгредієнтів, які взаємно пов'язані: розчини, сплави, емульсії, хімічні з'єднання; *штам* – наслідково однорідні культури профілактичних бактерій, вірусів тощо; *застосування відомих раніше пристроїв, способів, речовин штампів за новим призначенням* – відомий об'єкт використовується для вирішення завдання, яке не передбачалось, коли вперше став застосовуватись такий об'єкт.

Оприлюднення (розкриття публіці) твору – здійснена за згодою автора чи іншого суб'єкта авторського права і (або) суміжних прав дія, що вперше робить твір доступним для публіки шляхом опублікування, публічного виконання, публічного показу, публічної демонстрації, публічного сповіщення тощо.

Опублікування твору, фонограми, відеограми – випуск в обіг за згодою автора чи іншого суб'єкта авторського права і (або) суміжних прав виготовлених поліграфічними, електронними чи іншими способами примірників твору, фонограми, відеограми у кількості, здатній задовольнити, з урахуванням характеру твору, фонограми чи відеограми, розумні потреби публіки, шляхом їх продажу, здавання в майновий найм, побутового чи комерційного прокату,

надання доступу до них через електронні системи інформації таким чином, що будь-яка особа може його отримати з будь-якого місця і у будь-який час за власним вибором або передачі права власності на них чи володіння ними іншими способами. Опублікуванням твору, фонограми, відеограми вважається також депонування рукопису твору, фонограми, відеограми у сховищі (депозитарії) з відкритим доступом та можливістю одержання в ньому примірника (копії) твору, фонограми, відеограми.

Організація ефірного мовлення – телерадіоорганізація, що здійснює публічне сповіщення радіо- чи телевізійних передач і програм мовлення (як власного виробництва, так і виробництва інших організацій) шляхом передачі в ефір за допомогою радіохвиль (а також лазерних променів, гама-променів тощо) у будь-якому частотному діапазоні (у тому числі й з використанням супутників).

Організація кабельного мовлення – телерадіоорганізація, що здійснює публічне сповіщення радіо- чи телевізійних передач і програм мовлення (як власного виробництва, так і виробництва інших організацій) шляхом передачі на віддаль сигналу за допомогою того чи іншого виду наземного, підземного чи підводного кабелю (провідникового, оптоволоконного чи іншого виду).

Організація колективного управління (організація колективного управління майновими правами) – організація, що керує на колективній основі майновими правами суб'єктів авторського права і (або) суміжних прав і не має на меті одержання прибутку.

Оригінал – документ, з якого робляться копії.

Особа – фізична або юридична особа.

Особисті немайнові права – право автора будь-якого об'єкта інтелектуальної власності, що охороняються вічно незалежно від терміну дії охорони майнових прав на цей об'єкт, і не можуть відчужуватись ні в який спосіб.

Паризька конвенція по охороні промислової власності – багатостороння угода, укладена 29 березня 1883 р. в Парижі, що вступила в силу 7 липня 1884 р. і неодноразово переглядалась. Україна також учасниця цієї конвенції.

Патент – охоронний документ, що видається патентним Відомством і засвідчує виключні права заявника на об'єкт інтелектуальної власності (винахід, корисну модель, промисловий зразок тощо), який охороняється цим документом.

Патент (деклараційний патент) на секретний винахід – різновид патенту, що видається на винахід, віднесений до державної таємниці.

Патентний повірений – фізична або юридична особа, яка на комерційних засадах представляє інтереси заявника в патентному Відомстві та суді, здала кваліфікаційні іспити і зареєстрована у Відомстві. У США та Великобританії зустрічається ще одна професія – «патентний агент». На відміну від патентного повіреного, що має технічну та юридичну освіту, патентний агент має тільки технічну освіту. Патентний агент також представляє інтереси клієнтів, однак не має права цього робити в суді і складати ліцензійні угоди.

Патентний пул – явище, коли ряд власників патентів дають згоду на ліцензування власних патентів між учасниками пула або (і) передають їх холдинговим компаніям для надання ліцензій третім сторонам. Патентні пули бувають відкриті та закриті. Відкриті – це такі, коли кожен з учасників може надавати ліцензію без згоди інших учасників пула. Закриті – коли для видачі ліцензії потрібна згода усіх учасників пула.

Передача в ефір – повідомлення творів, фонограм, виконань, постановок, передач організацій ефірного чи кабельного віщання для загалу (включаючи показ або виконання) за допомогою їхньої передачі по радіо чи телебаченню (за винятком кабельного телебачення). При передачі цих об'єктів через супутник під передачею в ефір розуміється прийом сигналів з наземної станції на супутник і передача сигналів з супутника, за допомогою яких твори, фонограми, виконання, постановки, передачі організацій ефірного чи кабельного радіомовлення та телебачення можуть бути доведені до широкого загалу незалежно від фактичного сприйняття їх публікою.

Піратство – незаконне розповсюдження та виготовлення об'єктів, що охороняються законодавством про авторські і суміжні права, а також про промислову власність.

Плагіат – використання чужого твору або його частини без посилання на першоджерело.

Повідомляти – показувати, виконувати, передавати в ефір чи робити інші дії (за винятком поширення примірників твору чи фонограми), за допомогою яких твір, фонограма, виконання, постановка, передачі організацій ефірного чи кабельного радіомовлення та телебачення стають доступними для слухового і (чи) зорового сприймання, незалежно від їхнього фактичного сприйняття публікою.

Повідомлення для широкого загалу – відтворення твору, фонограми, відеограми, виконання, постановки, передачі організацій ефірного чи кабельного радіомовлення та телебачення для загальної уваги за допомогою кабельних, провідних, оптичних або інших аналогічних засобів зв'язку.

Позивач – особа, що подає позов до судових органів.

Похідний твір – твір, що є творчою переробкою іншого існуючого твору без завдання шкоди його охороні (анотація, адаптація, аранжування, обробка фольклору, інша переробка твору) чи його творчим перекладом на іншу мову (до похідних творів не належать аудіовізуальні твори, одержані шляхом дублювання, озвучення, субтитрування українською чи іншими мовами інших аудіовізуальних творів).

Правовласник об'єкту інтелектуальної власності – особа, яка дістала права на певний об'єкт інтелектуальної власності у результаті передачі (відчуження) виключних економічних прав від попереднього власника цього об'єкта, наприклад, автора.

Примірник відеограми – копія відеограми на відповідному матеріальному носії, яка виконана безпосередньо чи опосередковано із цієї відеограми і містить усі зафіксовані на ній рухомі зображення чи їх частину (як із звуковим супроводом, так і без нього).

Примірник твору – копія твору, виконана у будь-якій матеріальній формі.

Примірник фонограми – копія фонограми на відповідному матеріальному носії, яка виконана безпосередньо чи опосередковано із цієї фонограми і містить усі зафіксовані на ній звуки чи їх частину.

Пристрій – машина, механізм, прилад, деталь, вузол або сукупність взаємопов'язаних деталей та вузлів.

Пріоритет заявки (пріоритет) – першість у поданні заявки на певний вид охоронного документа.

Промисловий зразок – результат творчої діяльності людини у галузі художнього конструювання.

Промислове шпигунство – шпіонаж по відношенню до конкурента з метою заволодіння його секретами нечесними засобами.

Прототип – найбільш близький за технічною суттю та результатом, який досягається, до об'єкта, що заявляється.

Псевдонім – вигадане ім'я, вибране автором чи виконавцем для позначення свого авторства.

Публічне виконання – подання за згодою суб'єктів авторського права і (або) суміжних прав творів, виконань, фонограм, передач організацій мовлення шляхом декламації, гри, співу, танцю та іншим способом як безпосередньо (у живому виконанні), так і за допомогою будь-яких пристроїв і процесів (за винятком передачі в ефір чи кабелями) у місцях, де присутні чи можуть бути присутніми особи, які не належать до звичайного кола сім'ї або близьких знайомих цієї сім'ї, незалежно від того, чи присутні вони в одному місці і в один і той самий час або в різних місцях і в різний час.

Публічна демонстрація аудіовізуального твору, відеограми – публічне одноразове чи багаторазове представлення публіці за згодою суб'єктів авторського права і (або) суміжних прав у приміщенні, в якому можуть бути присутніми особи, які не належать до звичайного кола однієї сім'ї або близьких знайомих цієї сім'ї, аудіовізуального твору чи зафіксованого у відеограмі виконання або будь-яких рухомих зображень.

Публічний показ – будь-яка демонстрація оригіналу або примірника твору, виконання, фонограми, відеограми, передачі організації мовлення за згодою суб'єктів авторського права і (або) суміжних прав безпосередньо або на екрані за допомогою плівки, слайда, телевізійного кадру тощо (за винятком передачі в ефір чи кабелями) або за допомогою інших пристроїв чи процесів у місцях, де присутні чи можуть бути присутніми особи, які не належать до звичайного кола однієї сім'ї чи близьких знайомих цієї сім'ї особи, яка здійснює показ, незалежно від того, чи присутні вони в одному місці і в один і той самий час або в різних місцях і в різний час (публічний показ аудіовізуального твору чи відеограми означає також демонстрацію окремих кадрів аудіовізуального твору чи відеограми без дотримання їх послідовності).

Публічне сповіщення (доведення до загального відома) – передача за згодою суб'єктів авторського права і (або) суміжних прав в ефір за допомогою радіохвиль (а також лазерних променів, гама-променів тощо), у тому числі з

використанням супутників чи передача на віддаль за допомогою проводів або будь-якого виду наземного чи підземного (підводного) кабелю (провідникового, оптоволоконного та інших видів) творів, виконань, будь-яких звуків і (або) зображень, їх записів у фонограмах і відеограмах, програм організацій мовлення тощо, коли зазначена передача може бути сприйнята необмеженою кількістю осіб у різних місцях, віддаленість яких від місця передачі є такою, що без зазначеної передачі зображення чи звуки не можуть бути сприйняті.

Реєстр – Державний реєстр певних охоронних документів України або іншої країни.

Речовина – штучно створена сукупність взаємозв'язаних інгредієнтів, індивідуальні хімічні сполуки, об'єкти генетичної інженерії, композиції та продукти ядерного перетворення.

Рівень техніки – включає всю інформацію, яка стала загальнодоступною у світі до дати подання заявки до Відомства. Крім того, рівень техніки включає зміст будь-якої заявки на видачу патенту України та міжнародної заявки в якій зазначена Україна, в тій редакції, в якій її було подано і згодом опубліковано.

Роботодавець – особа, яка найняла працівника за трудовою угодою або контрактом.

Розповсюдження об'єктів авторського права і (або) суміжних прав – будь-яка дія, за допомогою якої об'єкти авторського права і (або) суміжних прав безпосередньо чи опосередковано пропонуються публіці, в тому числі доведення цих об'єктів до відома публіки таким чином, що її представники можуть здійснити доступ до цих об'єктів з будь-якого місця і в будь-який час за власним вибором.

Розголошення суті винаходу (КМ) – інформація, що створює можливість для спеціаліста безперешкодно відтворити об'єкт. Джерела, що порочать новизну можуть бути як недруковані, так і друковані. До недрукованих відносяться наприклад, роботи прийняті на конкурс, в яких міститься інформація про об'єкти або їх використання.

Роялті – вид платежу, що направляється власнику об'єкта інтелектуальної власності за легальне використання майнових прав на об'єкт, що уступлені іншій особі за угодою або по ліцензії. Величина роялті визначається у відсотках до кожного проданого примірника твору, запатентованого виробу тощо.

Свідоцтво – свідоцтво України на знак для товарів і послуг.

Секретний винахід (секретна КМ) – винахід (КМ), що містить інформацію, віднесена до державної таємниці.

Службовий винахід (КМ) – винахід (КМ), створений працівником: у зв'язку з виконанням службових обов'язків чи дорученням роботодавця за умови, що трудовим договором (контрактом) не передбачене інше; з використанням досвіду, виробничих знань, секретів виробництва і обладнання роботодавця.

Службові обов'язки – зафіксовані в трудових договорах (контрактах), посадових інструкціях функціональні обов'язки працівника, що передбачають

виконання робіт, які можуть привести до створення об'єкта інтелектуальної власності.

Службовий твір – твір, створений автором у порядку виконання службових обов'язків відповідно до службового завдання чи трудового договору (контракту) між ним і роботодавцем.

Співавтор – особа, що приймала творчу участь в розробці винаходу (КМ). Особи, що надали автору технічну допомогу в оформленні заявки, виготовленні дослідного зразка тощо не вважаються співавторами.

Спосіб – метод виготовлення продукту або параметри цього процесу.

Строк дії майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності – авторські права діють протягом усього життя автора і 70 років по його смерті. Дія суміжних прав обмежується 50 роками з моменту першого оприлюднення твору. Для патентів цикл відраховується від дати подачі заявки і становить: на винахід – 20 років, на КМ – 10 років, для деклараційного патенту на винахід – 6 років, для промислового зразка – 10 років і може бути продовжений, але не більше ніж на 5 років. Для свідоцтва на товарний знак – 10 років від дати подачі заявки і також може продовжуватись. Таке продовження щоразу відбувається на 10 років.

Суміжні права – це права, що належать виконавцям, виробникам фонограм і організаціям ефірного віщання відповідно до їхніх виконань, фонограм і теле- та радіопередач.

Суспільне надбання – твори і об'єкти суміжних прав, строк дії авторського права і (або) суміжних прав на які закінчився.

Суттєві ознаки винаходу – ознаки, кожна з яких взята окремо необхідна, а всі разом достатні для ідентифікації об'єкта.

Суть винаходу – сукупність суттєвих ознак, достатніх для досягнення технічного результату, який забезпечує винахід або КМ.

Твір архітектури – твір у галузі мистецтва спорудження будівель і ландшафтних утворень (креслення, ескізи, моделі, збудовані будівлі та споруди, парки, плани населених пунктів тощо).

Твір образотворчого мистецтва – скульптура, картина, малюнок, гравюра, літографія, твір художнього (у тому числі сценічного) дизайну тощо.

Твір ужиткового мистецтва – твір мистецтва, в тому числі твір художнього промислу, створений ручним або промисловим способом для користування у побуті або перенесений на предмети такого користування.

Технічні засоби захисту – технічні пристрої і (або) технологічні розробки, призначені для створення технологічної перешкоди порушенню авторського права і (або) суміжних прав при сприйнятті і (або) копіюванні захищених (закодованих) записів у фонограмах (відеограмах) і передачах організацій мовлення чи для контролю доступу до використання об'єктів авторського права і суміжних прав.

Тимчасовий патент – патент, що видається патентним відомством країни на підставі формальної експертизи.

Умови патентоздатності – умови, за яких об'єкт промислової власності може набути правової охорони. Для винаходу – якщо він є новим, має винахідницький рівень і є промислово придатним. Для корисної моделі – якщо

вона є новою і промислово придатною. Для промислового зразка – якщо він є новим. Для сорту рослин – якщо за проявом ознак, породжених певним генотипом чи певною комбінацією генотипів, він є новим, вирізняльним, однорідним та стабільним.

Установа – центральний орган виконавчої влади з питань правової охорони інтелектуальної власності, на сьогодні – це Державна служба інтелектуальної власності України.

Уступка прав власності – акт передачі іншій особі прав власності (майнових прав) у повному обсязі або частково.

Формальна експертиза (експертиза за формальними ознаками) – експертиза, у ході якої встановлюється належність зазначеного у заявці об'єкта до переліку об'єктів, які можуть бути визнані винаходами (корисними моделями), і відповідність заявки та її оформлення встановленим вимогам.

Формула винаходу (КМ) – коротка словесна характеристика винаходу (КМ), яка відбиває його суть і служить для визначення правової охорони, що надана патентом.

Фонограма – звукозапис на відповідному носії (магнітній стрічці чи магнітному диску, грамофонній платівці, компакт-диску тощо) виконання або будь-яких звуків, крім звуків у формі запису, що входить до аудіовізуального твору. Фонограма є вихідним матеріалом для виготовлення її примірників (копій).

Штами мікроорганізмів – спадково однорідні культури бактерій, вірусів, грибів та інших мікроорганізмів, що продукують корисні речовини або володіють іншими корисними властивостями.

Юридична особа – установа або підприємства різних форм власності, що вступають у правові стосунки як правонаступник винахідника, власника патенту на винахід КМ або промисловий зразок чи свідоцтва на товарний знак, заявника винаходу або КМ тощо, а також в інших випадках, які передбачені законодавством про інтелектуальну власність.

Юрисдикційна форма захисту прав інтелектуальної власності – передбачає цивільно-правовий, кримінально-правовий та адміністративний захист прав.

Цитата – порівняно короткий уривок з літературного, наукового чи будь-якого іншого опублікованого твору, який використовується, з обов'язковим посиланням на його автора і джерела цитування, іншою особою у своєму творі з метою зробити зрозумілішими свої твердження або для посилання на погляди іншого автора в автентичному формулюванні¹.

---

¹ Драпак Г. М. Основи інтелектуальної власності : навч. посібник / Г. М. Драпак, М. Є. Скиба. 2-ге вид., виправл. К. : Кондор, 2007. 156 с.

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Агентський договір – це договір, за яким одна сторона (комерційний агент) зобов'язується надати послуги другій стороні (суб'єкту, якого представляє агент) в укладенні угод чи сприяти їх укладенню (надання фактичних послуг) від імені цього суб'єкта і за його рахунок.

Агентська діяльність (комерційне посередництво) – вид підприємницької діяльності, що полягає в наданні комерційним агентом послуг суб'єктам господарювання при здійсненні ними господарської діяльності шляхом посередництва від імені, в інтересах, під контролем і за рахунок суб'єкта, якого він представляє.

Агентська діяльність страхова – вид діяльності суб'єктів підприємницької діяльності, уповноважених діяти від імені й на підставі доручення одного чи більшої кількості страховиків щодо рекламування, консультування, пропонування страхувальникам страхових послуг і виконання роботи, пов'язаної з укладанням та виконанням договорів страхування (підготовка та укладання договорів страхування, виконання робіт з обслуговування договорів), у тому числі оформлення необхідних документів для своєчасної виплати страхових сум або страхового відшкодування, а також здійснення цих виплат.

Адміністративно-господарський штраф – це грошова сума, що сплачується суб'єктом господарювання до відповідного бюджету в разі порушення ним встановлених правил здійснення господарської діяльності.

Адміністративно-господарські санкції – заходи організаційно-правового або майнового характеру, спрямовані на припинення правопорушення суб'єкта господарювання та ліквідацію його наслідків. До таких заходів належать: вилучення прибутку, адміністративно-господарський штраф, стягнення зборів (обов'язкових платежів), зупинення операцій за рахунками суб'єктів господарювання, застосування антидемпінгових заходів, припинення експортно-імпортних операцій, застосування індивідуального режиму ліцензування, зупинення дії ліцензії (патенту) на здійснення суб'єктом господарювання певних видів господарської діяльності, обмеження або зупинення діяльності суб'єкта господарювання, скасування державної реєстрації та ліквідація суб'єкта господарювання, інші встановлені законодавством адміністративно-господарські санкції.

Акредитована біржа – вид товарної біржі, якій надано відповідним державним органом висновок про відповідність щодо надання послуг з укладання біржових угод купівлі-продажу зерна та продуктів його переробки.

Акцепт – 1. Письмове повідомлення замовником переможця торгів (тендерів), що засвідчує прийняття його тендерної пропозиції та згоду на її оплату. 2. Засвідчена підписом платника (трасата) або іншої особи (посередника в акцепті) згода оплатити переказний вексель у тому вигляді, в якому він пред'явлений до платежу. Акцепт має бути безумовним, написаний на векселі та складатися лише з підпису трасата на лицьовому боці векселя. Акцепт трасата може бути обмежений частиною вексельної суми. Якщо за час

від акцепту до моменту пред'явлення векселя до сплати в текст векселя було внесено зміни без згоди акцептанта, останній відповідає згідно з умовами наданого ним акцепту.

Акцептант – особа, яка підписує вексель і тим самим бере на себе зобов'язання сплатити за переказним векселем (трасат або посередник в акцепті). Акцептант відповідає згідно з умовами свого акцепту.

Акціонерне товариство – це господарське товариство, що має статутний фонд, поділений на визначену кількість акцій однакової номінальної вартості, і несе відповідальність за зобов'язаннями тільки майном товариства, а акціонери несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, в межах вартості належних їм акцій.

Акція – цінний папір без установленого строку обігу, що засвідчує пайову участь у статутному фонді акціонерного товариства, підтверджує членство в цьому товаристві та право на участь в управлінні ним, дає право на отримання частини прибутку у вигляді дивіденду, а також на участь у розподілі майна акціонерного товариства в разі його ліквідації.

Андеррайтинг – купівля на первинному ринку цінних паперів з наступним їх перепродажем інвесторам; укладання договору про гарантування повного або часткового продажу цінних паперів емітента інвесторам, про повний чи частковий їх викуп за фіксованою ціною з наступним перепродажем або про накладання на покупця обов'язку робити все можливе, щоб продати якомога більше цінних паперів, не беручи зобов'язання придбати будь-які цінні папери, що не були продані.

Антидемпінгові заходи – попередні або заключні заходи, що застосовуються відповідно до закону в процесі або за результатами антидемпінгового розслідування.

Антиконкурентні узгоджені дії – узгоджені дії (угоди), що спричинили або можуть спричинити встановлення (підтримання) монопольних цін (тарифів), знижок, надбавок (доплат), націнок, розподіл ринків за територіальним принципом, асортиментом товарів, обсягом їх реалізації чи закупівель, колом споживачів або за іншими ознаками, що призвели або можуть призвести до їх монополізації, усунення з ринку або обмеження доступу на нього продавців, покупців, інших суб'єктів господарювання.

Антимонопольне законодавство – чинні на територіях держав-учасниць нормативно-правові акти, що містять положення про попередження, обмеження і припинення монополістичної діяльності та недобросовісної конкуренції.

Антимонопольний комітет України – центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом, мета діяльності якого полягає в забезпеченні державного захисту конкуренції в підприємницькій діяльності.

Анулювання ліцензії – позбавлення ліцензіата органом ліцензування права на здійснення певного виду господарської діяльності.

Асоціація – договірне об'єднання, створене з метою постійної координації господарської діяльності підприємств, що об'єдналися, шляхом централізації однієї або кількох виробничих та управлінських функцій, розвитку спеціалізації і кооперації виробництва, організації спільних

виробництв на основі об'єднання учасниками фінансових та матеріальних ресурсів для задоволення переважно господарських потреб учасників асоціації.

Асоційована компанія (підприємство) – організація, на яку істотно впливає інвестор і яка не є ні дочірньою компанією, ні спільним підприємством інвестора. Значний вплив означає, що інвестор прямо або через дочірні компанії володіє 20 % або більшою часткою капіталу компанії. Значний вплив виявляється також тоді, коли інвестор (банк) прямо або через дочірні компанії володіє менш ніж 20 % капіталу компанії, але при цьому виконуються такі умови: інвестор (банк) має представників у раді директорів або аналогічному керівному органі компанії, інвестор (банк) бере участь у визначенні стратегії та операцій компанії, здійснюється багато операцій між інвестором (банком) і компанією, здійснюється обмін керівним персоналом між інвестором (банком) та компанією, інвестор (банк) надає компанії суттєву технічну або комерційну інформацію.

Банк – юридична особа, яка на підставі банківської ліцензії має виключне право надавати банківські послуги, відомості про яку внесені до Державного реєстру банків.

Банк з іноземним капіталом – банк, у якому частка капіталу, що належить хоча б одному іноземному інвестору, становить не менше 10 відсотків.

Банківська діяльність – залучення у вклади грошових коштів фізичних і юридичних осіб та розміщення зазначених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик, відкриття і ведення банківських рахунків фізичних та юридичних осіб.

Банкрутство – встановлена господарським судом неспроможність боржника відновити свою платоспроможність і задовольнити визнані судом вимоги кредиторів не інакше як через застосування ліквідаційної процедури.

Бартерна (товарообмінна) операція в галузі зовнішньоекономічної діяльності – вид експортно-імпортних операцій, оформлених єдиним договором між суб'єктом зовнішньоекономічної діяльності України та іноземним суб'єктом господарської діяльності, що передбачає збалансований за вартістю обмін товарами, не опосередкований рухом грошових коштів у готівковій або безготівковій формі.

Бар'єри вступу на ринок – обставини, що перешкоджають новим суб'єктам господарювання почати конкурувати на рівних умовах із суб'єктами господарювання, що вже діють на певному товарному ринку.

Безліцензійна діяльність – провадження виду господарської діяльності, що підлягає ліцензуванню, без ліцензії на його провадження, у тому числі провадження ліцензіатом частини виду господарської діяльності, що підлягає ліцензуванню, іншої, ніж та, на яку йому надано ліцензію.

Бенефіціар – кінцевий одержувач фінансових ресурсів згідно з відповідним договором з МФО, що є юридичною особою, суб'єктом підприємницької діяльності, представницьким органом місцевого самоврядування або виконавчим комітетом ради згідно з чинним законодавством України.

Біржова торгівля – організоване укладання цивільно-правових угод, що спричиняють зміну права власності на цінні папери з обов'язковою наявністю

в організатора торгівлі єдиного торговельного залу і правил торгівлі для осіб, які мають виключне право на укладання цих угод за власний рахунок для іншої особи.

Благодійна діяльність – добровільна безкорислива діяльність благодійних організацій, що не передбачає отримання прибутків.

Біржове брокерське місце – засвідчене відповідним договором право на здійснення біржової торгівлі в установленому порядку.

Біржовий ринок – оптовий ринок цінних паперів з обмеженим колом відомих учасників, для яких встановлено правила допуску до торгівлі цінними паперами, правила здійснення біржових угод та процедури вирішення спірних питань.

Боржник – суб'єкт підприємницької діяльності, неспроможний виконати свої грошові зобов'язання перед кредиторами, у тому числі зобов'язання щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів), протягом трьох місяців після настання встановленого строку їх сплати.

Брокер – фізична особа, яка є уповноваженою особою брокерської контори або учасника торговельно-інформаційної системи, яка здійснює цивільно-правові угоди щодо цінних паперів, що передбачають оплату цінних паперів проти їх поставки новому власнику на підставі договорів доручення чи комісії за рахунок своїх клієнтів.

Брокерська діяльність – професійна діяльність суб'єктів підприємницької діяльності на користь страхувальника або перестраховальника (цедента), спрямована на визначення його потреби в отриманні страхових послуг, консультуванні, наданні допомоги в розробці умов договору страхування, пошуку страховиків, які відповідають вимогам страхувальника, веденні переговорів та укладенні договорів страхування за дорученням страхувальника, здійсненні розрахунків за договорами страхування, підготовці документів для врегулювання питання про збитки в разі настання страхового випадку.

Валюта України – грошові знаки у вигляді банкнотів, казначейських білетів, монет і в інших формах, що перебувають в обігу та є законним платіжним засобом на території України, а також кошти на рахунках у банківських та інших кредитно-фінансових установах на території України, що вилучені з обігу, але підлягають обміну на грошові знаки, які перебувають в обігу.

Валюта ціни – будь-яка валюта, в якій згідно з умовами договору встановлюється ціна товару.

Валютні цінності – матеріальні об'єкти, визначені законодавством України про валютне регулювання як засоби валютно-фінансових відносин.

Вексель – цінний папір, який засвідчує безумовне грошове зобов'язання векселедавця сплатити після настання строку певну суму грошей власнику векселя (векселетримачу).

Великі підприємства – це підприємства, в яких середньооблікова чисельність працюючих за звітний (фінансовий) рік перевищує двісті п'ятдесят

осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за рік перевищує суму сто мільйонів гривень.

Вид господарської діяльності – діяльність, що з'являється в разі об'єднання ресурсів (устаткування, технологічних засобів, сировини, матеріалів, робочої сили) з метою створення виробництва певної продукції або надання послуг, може складатися з одного простого процесу або охоплювати кілька процесів, кожен з яких належить до певної категорії класифікації.

Виключна (морська) економічна зона – морські райони, що зовні прилягають до територіального моря України, включаючи райони навколо островів, що належать Україні. Ширина виключної (морської) економічної зони становить до 200 морських миль, відлічених від тих самих вихідних ліній, що й територіальне море України.

Виключне право – майнове право особи, яка має щодо твору, виконання, постановки, передачі, організації мовлення, фонограми чи відеограми авторське право і/або суміжні права на використання цих об'єктів авторського права і/або суміжних прав лише нею і на видачу лише цією особою дозволу чи заборони їх використання іншим особам у межах строку, встановленого законом.

Виконавець робіт – штатний співробітник суб'єкта господарювання, спеціаліст відповідної кваліфікації, який залежно від посадових функцій здійснює конкретну роботу у складі підрозділу (проектант, електромонтажник, зварювальник тощо).

Вина – психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності.

Винагорода – оплата творчої праці авторів винаходів, раціоналізаторських пропозицій, а також плата за використання винаходу, раціоналізаторської пропозиції.

Винахід – технологічне (технічне) рішення, що відповідає умовам патентоздатності (новизні, винахідницькому рівню і промисловій придатності).

Винахід, корисна модель – результат творчої діяльності людини в будь-якій галузі технології. Об'єктом винаходу може бути продукт, пристрій, речовина, штам мікроорганізму, культура клітин рослини і тварини, спосіб. Об'єктом корисної моделі може бути конструктивне виконання пристрою.

Винахідницька робота – науково-дослідна діяльність зі створення технологічних (технічних) рішень, що відповідають умовам патентоспроможності, а також цілеспрямована діяльність, що здійснюється у військових частинах, військових навчальних закладах, установах, організаціях та підприємствах Збройних Сил України щодо стимулювання створення та освоєння принципово нових об'єктів техніки з урахуванням останніх досягнень винахідництва, а також із захисту державних інтересів і прав авторів при патентуванні та використанні службових винаходів.

Виробничий кооператив – кооператив, який утворюється шляхом об'єднання фізичних осіб для спільної виробничої або іншої господарської діяльності на засадах їх обов'язкової трудової участі з метою одержання прибутку.

Відокремлення – різновид реорганізації, згідно з яким юридична особа виокремлюється зі складу іншої, що продовжує функціонувати, до нового суб'єкта переходять майнові права та обов'язки реорганізованої юридичної особи відповідно до окремого балансу.

Випуск цінних паперів – зареєстрована у встановленому порядку сукупність цінних паперів одного емітента з одним державним реєстраційним номером, що можуть мати різні умови емісії, але надають однакові права.

Вироблена продукція – загальний обсяг продукції, виробленої відповідно до угоди про розподіл продукції та доставленої до пункту призначення.

Виробник – організація, що несе відповідальність за виробництво, поставку та забезпечення відповідності типовій конструкції кожного виготовленого нею екземпляра продукції.

Виробництво (виготовлення) – пов'язана з випуском продукції діяльність, що включає всі стадії технологічного процесу, а також реалізацію продукції власного виробництва.

Відкриті торги (тендер) – спосіб продажу активів платника податків, згідно з яким переможцем визнається учасник торгів за підсумками відкритого розгляду і обговорення тендерних пропозицій.

Відокремлені підрозділи – структурні підрозділи та одиниці юридичних осіб (філії, представництва, відділення тощо), які виробляють продукцію, реалізують товари (виконують роботи, надають послуги), а також здійснюють інші операції та не мають статусу юридичної особи.

Відчуження майна – передання права власності на державне майно, яке перебуває на балансі суб'єкта підприємницької діяльності, іншим юридичним чи фізичним особам шляхом його продажу за грошові кошти.

Вітчизняний виробник – суб'єкт підприємництва – резидент, який здійснює виробництво товарів, виконує роботи чи надає послуги на території України.

Вклад (депозит) – це кошти в готівковій або у безготівковій формі, у валюті України або в іноземній валюті, які розміщені клієнтами на їх іменних рахунках у банку на договірних засадах на визначений строк зберігання або без зазначення такого строку і підлягають виплаті вкладнику відповідно до законодавства України та умов договору.

Власник юридичної особи та/або уповноважений власником орган – учасники (засновники) господарського товариства, загальні збори акціонерного товариства, засновники організації, інші особи або органи, у компетенцію яких входить прийняття рішення про призначення (обрання) посадових осіб.

Внутрішньогосподарські відносини – це відносини між структурними підрозділами суб'єкта господарювання, та відносини суб'єкта господарювання з його структурними підрозділами.

Господарська діяльність – 1. Будь-яка діяльність, у тому числі підприємницька, пов'язана з виробництвом і обміном матеріальних та нематеріальних благ, що мають форму товару. 2. Будь-яка діяльність особи, спрямована на отримання доходу у грошовій, матеріальній або нематеріальній формі, за умови, що безпосередня участь такої особи в організації цієї

діяльності є регулярною, постійною і суттєвою. Під безпосередньою участю розуміється діяльність особи через її постійні представництва, філіали, відділення, інші відокремлені підрозділи, а також через довірену особу, агента або будь-яку іншу особу, яка діє від імені та на користь першої особи.

Господарська одиниця – стаціонарний або пересувний об'єкт, зокрема транспортний засіб, де реалізуються товари чи надаються послуги і здійснюються розрахункові операції.

Господарська одиниця за межами України – дочірнє, асоційоване, спільне підприємство, філія, представництво або інший підрозділ підприємства, що перебуває або здійснює господарську діяльність за межами України.

Господарська операція – дія або подія, що викликає зміни у структурі активів і зобов'язань, власному капіталі підприємства.

Господарський суд – незалежний орган, який вирішує будь-які господарські спори, що виникають між юридичними особами, державними та іншими органами, а також розглядає справи про банкрутство.

Господарське зобов'язання – вид зобов'язання, що виникає між суб'єктом господарювання та іншим учасником відносин у сфері господарювання на підставах, що передбачені законом, в силу якого один суб'єкт (зобов'язана сторона, у тому числі боржник) зобов'язаний вчинити на користь іншого суб'єкта певну дію господарського чи управлінсько-господарського характеру (виконати роботу, передати майно, сплатити гроші, надати інформацію тощо) або утриматися від певних дій, а інший суб'єкт (управнена сторона, у тому числі кредитор) має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання її обов'язку.

Господарське об'єднання – добровільне об'єднання юридичних осіб, створене ними з метою координації діяльності, забезпечення захисту їхніх прав, обстоювання спільних інтересів у державних та інших органах, а також у міжнародних організаціях.

Господарське товариство – це підприємство або інший суб'єкт господарювання, створений юридичними особами та/або громадянами шляхом об'єднання їх майна і участі в підприємницькій діяльності товариства з метою одержання прибутку.

Господарські санкції – це заходи впливу на правопорушника у сфері господарювання, у результаті застосування яких для нього настають несприятливі економічні та/або правові наслідки.

Господарсько-виробничі відносини – це майнові та інші відносини, що виникають між суб'єктами господарювання при безпосередньому здійсненні господарської діяльності.

Господарсько-договірні зобов'язання – це майново-господарські зобов'язання, які виникають між суб'єктами господарювання або між суб'єктами господарювання і не господарюючими суб'єктами – юридичними особами на підставі господарських договорів.

Господарсько-торговельна діяльність – це діяльність, спрямована на реалізацію продукції виробничо-технічного призначення і виробів народного

споживання, а також допоміжна діяльність, яка забезпечує їх реалізацію шляхом надання відповідних послуг.

Громадські послуги – послуги (муніципальні), що надаються органами місцевого самоврядування територіальній громаді, громадянам з метою задоволення їхніх потреб.

Громадяни – фізичні особи: громадяни України, іноземці, особи без громадянства. Громадяни України: громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) постійно проживали на території України, особи, які на момент набрання чинності Закону України «Про громадянство України» (13 листопада 1991 р.) постійно проживали в Україні, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак і які не є громадянами інших держав, особи, які народились або постійно проживали на території України, а також їхні нащадки (діти, онуки), якщо вони на 13 листопада 1991 р. проживали за межами України, не перебувають у громадянстві інших держав і до 31 грудня 2004 р. подали у встановленому Законом порядку заяву про визначення своєї належності до громадянства України (п. 3 ст. 2 Закону зі змінами, внесеними 23 березня 2000 р.), особи, які набули громадянство України відповідно до Закону.

Грошові кошти, розрахунки та інші активи – розрахунки з дебіторами, короткострокові фінансові вкладення – фінансові вкладення на строк до одного року, грошові кошти – кошти в касі, на валютному та інших рахунках в установах банків, інші грошові кошти, інші оборотні активи.

Грошово-кредитна політика – комплекс заходів у сфері грошового обігу і кредиту, спрямованих на регулювання економічного розвитку, стримування інфляції та забезпечення стабільності грошової одиниці України, забезпечення зайнятості населення і вирівнювання платіжного балансу.

Грубе порушення ліцензійної угоди – одноразове порушення ліцензійних умов, яке свідчить про явне та умисне нехтування вимогами угоди з боку ліцензіата, що призвело до значної шкоди, заподіяної державі, навколишньому природному середовищу, юридичним чи фізичним особам.

Дата операції (дата угоди) – день здійснення операції, тобто виникнення прав (активів) або зобов'язань.

Дата подання фінансової звітності підприємством – день фактичного передання звітності за належністю, а в разі надсилання її поштою – день отримання адресатом звітності, зазначений на штампелі підприємства зв'язку, що обслуговує адресата.

Дата припинення ведення реєстру власників іменних цінних паперів – день, визначений емітентом згідно з вимогами відповідного Положення, після якого не виконується жодних операцій у системі реєстру власників іменних цінних паперів.

Дата реорганізації підприємства – момент оформлення відокремлювального акта (у разі відокремлення чи поділу підприємства) або передавального (у разі злиття, приєднання та перетворення підприємства).

Дебітор – юридична та фізична особа, яка внаслідок минулих подій заборгувала підприємству певну суму грошових коштів, їх еквівалентів або інших активів.

Дебіторська заборгованість – сума боргів, що належить підприємству, організації, установі, від юридичних або фізичних осіб.

Деклараційний патент на винахід – різновид патенту, що видається за результатами формальної експертизи та експертизи на локальну новизну заявки на винахід.

Деклараційний патент на корисну модель – різновид патенту, що видається за результатами формальної експертизи заявки на корисну модель.

Декларування – заявлення митному органу в установленій формі відомостей про товари (вантажі) та інші предмети, що переміщуються через митний кордон України.

Демпінг – ввезення на митну територію країни імпорту товару за ціною, нижчою від порівнянної ціни на подібний товар у країні експорту, що заподіює шкоду національному товаровиробнику подібного товару.

Депозитарій – **1.** Юридична або фізична особа, що створюється у формі відкритого акціонерного товариства, учасниками якого є щонайменше десять зберігачів, і яка здійснює виключно депозитарну діяльність. При цьому частка одного учасника у статутному фонді депозитарію не може перевищувати 25 % цього фонду. **2.** Юридична особа, що здійснює зберігання цінних паперів (сертифікатів цінних паперів) та/або облік прав власності як локальний депозитарій чи зберігач цінних паперів (національний і локальні депозитарії, а також зберігачі цінних паперів).

Депозитарій інвестиційного фонду – юридична особа, яка здійснює відповідальне зберігання активів, обслуговування операцій з активами інвестиційного фонду і облік руху активів на підставі депозитного договору.

Депозитарій Національного банку – структурні підрозділи Національного банку, які здійснюють депозитарну діяльність і можуть здійснювати кліринг, а також розрахунки за договорами про операції з цінними паперами.

Депозитарій цінних паперів – юридична особа, яка здійснює виключно депозитарну діяльність і може здійснювати кліринг та розрахунки за угодами про цінні папери.

Депозитарна діяльність – надання послуг зі зберігання цінних паперів незалежно від форми їх випуску, відкриття та ведення рахунків у цінних паперах, обслуговування операцій на цих рахунках (включаючи кліринг і розрахунки за угодами про цінні папери) та обслуговування операцій емітента з випущених ним цінних паперів.

Депозитарний договір – договір між зберігачем і вибраним ним депозитарієм, згідно з яким депозитарій веде для зберігача рахунки в цінних паперах, на яких відбиваються операції з цінними паперами, переданими зберігачем.

Депозитарний облік – облік цінних паперів на рахунках власників цінних паперів у зберігачів або облік на рахунках у цінних паперах, який здійснює депозитарій для зберігачів та емітентів.

Депозитарні активи – випущені в документарній формі знерухомлені цінні папери, глобальні сертифікати цінних паперів, що підтверджують випуск цінних паперів у бездокументарній формі, які передані на зберігання у депозитарій, записи депозитаріїв на кореспондентських рахунках у цінних паперах в інших депозитаріях, крім власних, а також записи зберігачів про депоновані до депозитарію на зберігання знерухомлені та/або бездокументарні цінні папери.

Державна власність в Україні – загальнодержавна власність і власність адміністративно-територіальних одиниць (комунальна власність).

Державна реєстрація юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців – це засвідчення факту створення або припинення юридичної особи, засвідчення факту набуття або позбавлення фізичної особи статусу підприємця, а також вчинення інших передбачених законом реєстраційних дій шляхом внесення відповідних записів до Єдиного державного реєстру.

Державне (комунальне) господарське об'єднання – об'єднання підприємств, утворене державними (комунальними) підприємствами за рішенням Кабінету Міністрів України або, у визначених законом випадках, рішенням міністерств (інших органів, до сфери управління яких входять підприємства, що утворюють об'єднання), або рішенням компетентних органів місцевого самоврядування.

Державне замовлення – це засіб державного регулювання економіки шляхом формування на договірній (контрактній) основі складу та обсягів продукції (робіт, послуг), необхідної для державних потреб, розміщення державних контрактів на поставку (закупівлю) цієї продукції (виконання робіт, надання послуг) серед суб'єктів господарювання, незалежно від їх форми власності.

Державне комерційне підприємство – це суб'єкт підприємницької діяльності, що діє на основі статуту на принципах підприємництва, і несе відповідальність за наслідки своєї діяльності усім належним йому на праві господарського відання.

Державне унітарне підприємство – це діяльність державних підприємств, що випускають товари і послуги, необхідні для розвитку національної економіки.

Державне мито – грошовий збір, що справляється в судових та арбітражних органах, органах державного нотаріату, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства закордонних справ України, Державного патентного відомства України, міських, сільських та селищних рад народних депутатів та інших передбачених законодавством України органах за вчинення ними окремих дій і видання документів.

Державне регулювання ринку цінних паперів – здійснення державою комплексних заходів упорядкування, контролю та нагляду за ринком цінних паперів та їхніх похідних і запобігання зловживанням і порушенням у цій сфері.

Державний контракт – це договір, укладений державним замовником від імені держави з суб'єктом господарювання – виконавцем державного

замовлення, в якому визначаються економічні та правові зобов'язання сторін і регулюються їх господарські відносини.

Державний орган з питань сертифікації та реєстрації – юридично узаконений на державному рівні орган, який має право бути членом відповідних міжнародних чи регіональних організацій із сертифікації.

Державний реєстр патентів і деклараційних патентів України на винаходи – сукупність офіційних відомостей про державну реєстрацію патентів України на винаходи і деклараційних патентів України на винаходи, які постійно зберігаються на електронному та паперовому носіях. Цей реєстр формує Державний департамент інтелектуальної власності, що діє у складі Міністерства освіти і науки України.

Державний реєстр патентів України на промислові зразки – сукупність офіційних відомостей про державну реєстрацію патентів України на промислові зразки, які постійно зберігаються на електронному та паперовому носіях. Цей реєстр формує Державний департамент інтелектуальної власності, що діє у складі Міністерства освіти і науки України.

Державний реєстр прав на нерухоме майно – державна інформаційна система відомостей про права, об'єкти та суб'єкти прав на нерухоме майно.

Державний реєстр свідоцтв України на знаки для товарів і послуг – сукупність офіційних відомостей про державну реєстрацію знаків для товарів та послуг, які постійно зберігаються на електронному та паперовому носіях. Цей реєстр формує Державний департамент інтелектуальної власності, що діє у складі Міністерства освіти і науки України.

Державні гарантії захисту інвестицій – система спрямованих на захист інвестицій правових норм, що не стосуються питань фінансово-господарської діяльності учасників інвестиційної діяльності та сплати ними податків, зборів (обов'язкових платежів). Такі гарантії не можуть бути скасовані або звужені щодо інвестицій, здійснених у період дії цих гарантій.

Державні капітальні вкладення – спрямовані на створення і відновлення основних фондів інвестиції, джерелом фінансування яких є кошти Державного бюджету, державних підприємств та організацій, а також місцевих бюджетів.

Державні цінні папери – визначені законодавством боргові зобов'язання, що емітуються державою в особі її уповноважених органів і в порядку, визначеному чинним законодавством України.

Дивіденди – прибуток, отриманий підприємством від здійснення корпоративних прав, включаючи доходи, нараховані у вигляді відсотків на акції або на внески до статутних фондів, за винятком доходів, отриманих від торгівлі корпоративними правами, і доходів від операцій з борговими зобов'язаннями та вимогами.

Дилер – фізична особа, яка є уповноваженим представником брокерської контори або учасником торговельно-інформаційної системи, що здійснює цивільно-правові угоди з цінних паперів, які передбачають оплату цінних паперів проти їх поставки новому власнику від власного імені та за власним коштом з метою перепродажу третім особам.

Діяльність з ведення реєстру власників іменних цінних паперів (реєстраторська діяльність) – професійна діяльність на ринку цінних паперів з отриманням дозволу Комісії, що включає збирання, фіксацію, обробку, зберігання та надання даних, які становлять систему реєстру власників іменних цінних паперів, щодо іменних цінних паперів, їхніх емітентів та власників, а також виконання інших функцій.

Діяльність з управління цінними паперами – діяльність, яку здійснює банк від свого імені за винагороду на підставі відповідного договору протягом визначеного терміну з управління портфелем цінних паперів, що визначені цим договором і належать на правах власності іншій особі, в інтересах цієї особи або визначених цією особою третіх осіб.

Добровільні пожертвування – 1. Внески підприємств або громадян на загальносуспільні потреби, а також до неприбуткових організацій, створених згідно із законодавством про об'єднання громадян. Зокрема, це внески в Державний бюджет України та місцеві бюджети, якщо вони використовуються в межах загальних асигнувань бюджету і не пов'язані прямо чи побічно зі збільшенням прибутку таких підприємств або громадян, внески в неприбуткові організації, створені з метою здійснення релігійної, екологічної, оздоровчої, культурної, освітньої, наукової та благодійної діяльності, якщо ця діяльність не пов'язана прямо чи побічно зі збільшенням прибутку цих підприємств або громадян та доходи таких неприбуткових організацій формуються виключно з добровільних пожертвувань. **2.** Кошти, отримувані закладами та установами освіти і науки, що повністю або частково фінансуються з бюджету, на здійснення діяльності, передбаченої їхніми статутними документами. **3.** Кошти, отримувані релігійними організаціями від здійснення діяльності, передбаченої їхніми статутними документами.

Добровільне страхування – вид страхування, що здійснюється на основі договору між страхувальником і страховиком. Загальні умови і порядок здійснення такого страхування визначаються правилами страхування, що встановлюються страховиком самостійно відповідно до вимог закону. Конкретні умови страхування визначаються при укладанні договору страхування відповідно до законодавства.

Доброчинна, благодійна діяльність – діяльність, пов'язана з поданням допомоги та підтримки тим, хто її потребує, виходячи із загальнолюдських принципів гуманності та взаємодопомоги, яка здійснюється виключно безкорисливо (без мети отримання прибутку чи іншої вигоди).

Довгостроковий договір (контракт) – будь-який договір на виготовлення, будівництво, встановлення або монтаж матеріальних цінностей, що входять до складу основних фондів замовника або складових таких основних фондів, а також на створення нематеріальних активів, пов'язаних із виготовленням, будівництвом, встановленням або монтажем (послуг типу «інжиніринг», науково-дослідних, дослідно-конструкторських робіт та розробок) цих цінностей, за умови, що такий контракт не планується завершити раніше ніж через дев'ять місяців з моменту здійснення перших витрат або отримання авансу (передоплати).

Доведення до банкрутства – умисне, з корисливих мотивів, іншої особистої заінтересованості або в інтересах третіх осіб вчинення власником або посадовою особою суб'єкта підприємницької діяльності дій, що призвели до стійкої фінансової неспроможності суб'єкта підприємницької діяльності, якщо це завдало істотної шкоди державним чи громадським інтересам або правам та інтересам кредиторів, які охороняються законом.

Довірена особа клієнта – фізична особа (член сім'ї, працівник клієнта – юридичної особи та ін.), визначена в договорі між емітентом і клієнтом, якій клієнт довірив виконувати операції з платіжною картою за рахунок частини або всіх коштів з його карткового рахунка.

Довіреність – письмове уповноваження, яке видається однією особою іншій особі для представництва перед третіми особами.

Довірче товариство – товариство з додатковою відповідальністю, яке здійснює представницьку діяльність відповідно до договору, укладеного з довірителями майна щодо реалізації їхніх прав власників. Майном довірителя є кошти, цінні папери і документи, які засвідчують право власності довірителя.

Договір – усна чи письмова угода між споживачем і продавцем (виконавцем) про якість, терміни, ціну та інші умови, за якими здійснюються купівля-продаж, роботи та послуги. Письмова угода може оформлятися квитанцією, товарним чи касовим чеком, квитком, путівкою, талоном або іншими документами.

Договір дарування – вид договору, згідно з яким одна сторона передає безоплатно другій стороні майно у власність.

Договір добровільного страхування – вид договору, згідно з яким страхова організація зобов'язується при настанні зазначеної в договорі події (страхового випадку) за майновим страхуванням відшкодувати страхувальнику або іншій особі, на користь якої укладено договір, понесену шкоду (виплатити страхове відшкодування) у межах обумовленої в договорі суми (страхової суми), а коли майно застраховане не в повній вартості – відповідну частину шкоди, якщо інше не передбачено правилами страхування, за особистим страхуванням – сплатити страхувальнику або іншій особі, на користь якої укладено договір, обумовлену в договорі страхову суму незалежно від належних йому сум за державним соціальним страхуванням, соціальним забезпеченням і сум, належних у порядку відшкодування шкоди.

Договір довгострокового страхування життя – договір страхування життя строком на 10 років і більше, який містить умову сплати страхових внесків (платежів, премій) протягом не менше 5-ти років і передбачає страхову виплату, якщо застрахована особа дожила до закінчення строку дії договору або досягла віку, визначеного договором. Такий договір не може передбачати часткових виплат протягом перших 10-ти років його дії, крім тих, що здійснюється в разі настання страхових випадків, пов'язаних зі смертю застрахованої особи або нещасним випадком чи хворобою застрахованої особи, що призвели до повної стійкої втрати нею працездатності.

Договір доручення – вид договору, згідно з яким одна сторона (повірений) зобов'язується виконати від імені та за рахунок другої сторони (довірителя) певні юридичні дії.

Договір енергопостачання – це договір, за яким енергопостачальне підприємство (енергопостачальник) відпускає електричну енергію, пару, гарячу і перегріту воду споживачеві (абоненту), який зобов'язаний оплатити прийняту енергію та дотримуватися передбаченого договором режиму її використання, а також забезпечити безпечну експлуатацію енергетичного обладнання, що ним використовується.

Договір контрактації – це договір, за яким виробник сільськогосподарської продукції зобов'язується передати заготівельному (закупівельному) або переробному підприємству чи організації вироблену ним продукцію в передбачені договором строки, кількості, асортименті, а контрактант зобов'язується сприяти виробникові у виробництві зазначеної продукції, прийняти її і оплатити.

Договір комісії – вид договору, згідно з яким одна сторона (комісіонер) зобов'язується за дорученням другої сторони (комітента) за винагороду вчинити одну або кілька угод від свого імені за рахунок комітента.

Договір концесії (концесійний договір) – вид договору, відповідно до якого уповноважений орган виконавчої влади чи орган місцевого самоврядування (концесіодавець) надає на платній та строковій основі суб'єкту підприємницької діяльності (концесіонеру) право створити (побудувати) об'єкт концесії чи суттєво поліпшити його та/або здійснювати його управління (експлуатацію) відповідно до цього закону з метою задоволення громадських потреб.

Договір купівлі-продажу – вид договору, згідно з яким продавець зобов'язується передати майно у власність покупцю, а покупець – прийняти майно і сплатити за нього певну грошову суму.

Договір лізингу (лізинговий контракт) – укладена в письмовій формі угода між лізингодавцем і лізингоодержувачем, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків у зв'язку з предметом лізингу.

Договір майнового найму – вид договору, згідно з яким наймодавець зобов'язується надати наймачу майно в тимчасове користування за плату.

Договір міни (бартеру) – договір, за яким кожна зі сторін зобов'язується передати другій стороні у власність, повне господарське відання чи оперативне управління певний товар в обмін на інший товар.

Договір на здійснення незалежної оцінки майна – договір між замовником оцінки і експертом, визначеним на конкурсних засадах у порядку, встановленому Фондом державного майна, відповідно до якого експерту доручається здійснити незалежну оцінку майна.

Договір на створення і передавання науково-технічної продукції – це договір, за яким одна сторона (виконавець) зобов'язується виконати обумовлені завданням другої сторони (замовника) науково-дослідні та дослідно-

конструкторські роботи (НДДКР), а замовник зобов'язується прийняти виконані роботи (продукцію) і оплатити їх.

Договір обов'язкового страхування – вид договору, згідно з яким страхова організація при настанні передбаченої законом події (страхового випадку) відшкодовує страхувальнику або іншій особі, якій належить застраховане майно, понесену нею шкоду: при повній загибелі майна – у повній сумі страхового забезпечення, а при частковому пошкодженні – у розмірі відповідної частини страхового забезпечення. При цьому страхувальник зобов'язаний вносити встановлені страхові платежі.

Договір оренди – це договір, за яким одна сторона (орендодавець) передає другій стороні (орендареві) за плату на певний строк у користування майно для здійснення господарської діяльності.

Договір оренди землі – угода сторін про взаємні зобов'язання, відповідно до яких орендодавець за плату передає орендарю у володіння і користування земельну ділянку для господарського використання на обумовлений договором строк.

Договір перевезення вантажу – вид договору, згідно з яким транспортна організація (перевізник) зобов'язується доставити ввірений їй відправником вантаж до пункту призначення і видати його уповноваженій на отримання вантажу особі (одержувачу), а відправник зобов'язується сплатити за перевезення вантажу встановлену плату.

Договір підряду – вид договору, згідно з яким підрядчик зобов'язується виконати на власний ризик певну роботу за завданням замовника з його або своїх матеріалів, а замовник зобов'язується прийняти й оплатити виконану роботу.

Договір підряду на виконання проектних і дослідних робіт – це договір, за яким підрядник зобов'язується розробити за завданням замовника проектну документацію або виконати обумовлені договором проектні роботи, а також виконати дослідні роботи, а замовник зобов'язується прийняти і оплатити їх.

Договір підряду на капітальне будівництво – це договір, за яким одна сторона (підрядник) зобов'язується своїми силами і засобами на замовлення другої сторони (замовника) побудувати і здати замовникові у встановлений строк визначений договором об'єкт відповідно до проектно-кошторисної документації або виконати обумовлені договором будівельні та інші роботи, а замовник зобов'язується передати підряднику затверджену проектно-кошторисну документацію, надати йому будівельний майданчик, прийняти закінчені будівництвом об'єкти і оплатити їх.

Договір позики – вид договору, згідно з яким одна сторона (позикодавець) передає другій стороні (позичальнику) у власність (в оперативне управління) гроші або речі, визначені родовими ознаками, а позичальник зобов'язується повернути позикодавцю таку ж суму грошей або кількість речей такого самого роду та якості.

Договір поставки – вид договору, згідно з яким організація-постачальник зобов'язується передати в певні строки або строк організацій-

покупцю (замовнику) у власність (в оперативне управління) певну продукцію за обов'язковим для обох організацій плановим актом розподілу продукції, а організація-покупець зобов'язується прийняти продукцію та оплатити її за встановленими цінами.

Договір про надання страхових агентських послуг (агентська угода) – письмова угода між страховиком і страховим агентом, де визначаються права та обов'язки сторін щодо порядку укладання, обслуговування та виконання договорів страхування, порядок внесення страхових платежів, умови здійснення взаєморозрахунків, відповідальність сторін за невиконання або неналежне виконання умов зазначеної угоди, інші умови за згодою сторін.

Договір про надання страхових брокерських послуг (брокерська угода) – письмова угода між страхувальником і страховим брокером, де визначаються права та обов'язки сторін, порядок і умови набрання чинності договором страхування, що укладається при посередництві страхового брокера, порядок внесення страхових платежів та інформування страхувальника про набрання чинності договором страхування, умови здійснення взаєморозрахунків, відповідальність за невиконання або неналежне виконання умов зазначеної угоди, інші умови за згодою сторін.

Договір про спільну діяльність – вид договору, згідно з яким сторони зобов'язуються діяти спільно для досягнення спільної господарської мети, як-от: будівництво і експлуатація міжколгоспного або державно-колгоспного підприємства чи установи (що не передаються в оперативне управління організації, яка є юридичною особою), будівництва водогосподарських споруд і пристроїв, будівництво шляхів, спортивних споруд, шкіл, пологових, житлових будинків та ін.

Договір страхування – це договір, за яким страховик зобов'язується в разі настання страхового випадку здійснити страхову виплату страхувальнику або іншій особі, визначеній страхувальником у договорі страхування, а страхувальник зобов'язується сплачувати страхові платежі у визначені строки та виконувати інші умови договору.

Договір схову – угода, за якою одна сторона (охоронець) зобов'язується зберігати передане їй другою стороною майно і повернути його цілим.

Договір чартеру – угода між фрахтувальником і авіаперевізником про виконання чартерного рейсу.

Документ контролю за доставкою товарів – документ (попередня вантажна митна декларація, попередня декларація на підакцизні товари, попереднє повідомлення та ін.), що містить відомості про переміщені товари, відправника, одержувача тощо і потрібний для здійснення контролю за переміщенням цих товарів між митницями.

Досягнення неправомірних переваг у конкуренції – отримання таких переваг відносно іншого господарюючого суб'єкта (підприємця) шляхом порушення чинного законодавства, що підтверджено рішенням наділеного відповідною компетенцією державного органу.

Дотація – кошти Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття для покриття витрат на заробітну

плату осіб, працевлаштованих за направленням державної служби зайнятості, надані роботодавцю, що створює додаткові робочі місця для працевлаштування безробітних.

Доходи – 1. Сума коштів або вартість майна, отримана (нарахована) платником податку від продажу, обміну або інших способів відчуження цінних паперів та деривативів, збільшена на вартість будь-яких матеріальних цінностей чи нематеріальних активів, що передаються платникові податку у зв'язку з таким продажем, обміном або відчуженням. **2.** Суми, що отримуються від інвестицій або у зв'язку з ними, включаючи прибуток, дивіденди, відсотки, доходи від приросту капіталу, роялті, управлінські, технічні та інші ставки або доходи натурою, реінвестовані надходження та прибуток від капіталу. **3.** Збільшення економічних вигод протягом звітного періоду у формі припливу або збільшення активів чи зменшення зобов'язань, що спричинюють збільшення капіталу і не є внесками акціонерів. **4.** Будь-яка економічна вигода, отримана внаслідок вчинення суспільно небезпечного протиправного діяння, що передує легалізації («відмиванню» доходів), яка може складатися з матеріальної власності чи власності, вираженої у правах, і включає рухоме чи нерухоме майно та документи, які підтверджують право на таку власність або частку в ній.

Доходи з авторських прав і ліцензій (роялті) – платежі будь-якого виду, отримані у вигляді винагород за використання або надання права використання авторських прав на будь-які твори літератури, мистецтва, науки, включаючи кінофільми, записи для радіомовлення і телебачення, відеокасети, на будь-який патент, товарний знак, креслення або моделі, схеми, комп'ютерні програми, секретні формули або процес, або за використання чи надання права використання промислового, комерційного або наукового обладнання, або за інформацію про промисловий, комерційний або науковий досвід (ноу-хау).

Дочірня компанія (підприємство) – організація, що контролюється іншою компанією. Контроль передбачає, що материнська компанія (банк) прямо або через дочірні компанії володіє 50 % або більшою часткою капіталу компанії. Контроль виявляється також тоді, коли материнська компанія (банк) прямо або через дочірні компанії володіє менш ніж 50 % капіталу компанії, але при цьому має частку управлінських голосів у компанії, що перевищує 50 % завдяки угодам з іншими інвесторами, право управляти фінансовою та виробничою політикою підприємства згідно зі статутом або угодою, право призначати або звільняти більшість членів ради директорів або аналогічного керівного органу компанії, право визначального голосу в раді директорів або аналогічному керівному органі компанії.

Економічна конкуренція (конкуренція) – змагання між суб'єктами господарювання з метою здобуття завдяки власним досягненням переваг над іншими суб'єктами господарювання, внаслідок чого споживачі, суб'єкти господарювання мають можливість вибрати між кількома продавцями, покупцями, а окремий суб'єкт господарювання не може визначати умови обороту товарів на ринку.

Економічна концентрація – 1. Створення, реорганізація (злиття, приєднання) суб'єктів господарювання (у тому числі господарського товариства, асоціації, концерну, корпорації, консорціуму, іншого об'єднання підприємств). 2. Вступ одного або кількох суб'єктів господарювання в об'єднання. 3. Безпосереднє або опосередковане придбання чи набуття будь-яким іншим способом у власність, отримання в управління (користування) часток (акцій, паїв), а також активів (майна) у вигляді цілісних майнових комплексів суб'єктів господарювання чи структурних підрозділів суб'єктів господарювання. 4. Оренда цілісних майнових комплексів суб'єктів господарювання або структурних підрозділів суб'єктів господарювання. 5. Затвердження суб'єктами господарювання, органами державної влади, місцевого самоврядування, адміністративно-господарського управління та контролю установчих документів, на підставі яких створюються господарські товариства, асоціації, концерни, корпорації, консорціуми та інші об'єднання підприємств, а також змін до установчих документів, пов'язаних зі зміною предмета і цілей діяльності, порядку розподілу прибутків і збитків, складу, формування та компетенції органу управління, прийняття органом управління рішень, інших змін, що посилюють узгодженість дій на ринку засновників (учасників) господарського товариства чи об'єднання підприємств, або призводять в інший спосіб до погіршення умов конкуренції між засновниками (учасниками).

Економічна стратегія – це вибраний державою курс економічної політики, розрахований на тривалу перспективу і спрямований на вирішення великомасштабних економічних та соціальних завдань, завдань культурного розвитку, забезпечення економічної безпеки держави, збереження і примноження її економічного потенціалу та національного багатства, підвищення народного добробуту.

Економічна тактика – це сукупність найближчих цілей, завдань, засобів і способів їх досягнення з метою реалізації стратегічного курсу економічної політики в конкретних умовах, що складаються на сучасному етапі розвитку народного господарства.

Експорт – продаж товарів українськими суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності іноземним суб'єктам господарської діяльності з вивезенням або без вивезення цих товарів через митний кордон України, включаючи реекспорт товарів.

Експортер – суб'єкт господарсько-правових відносин, що вивозить з країни експорту товар (товари).

Експортно-імпортні операції – міжнародні розрахунки, у процесі яких регулюються платежі за грошовими вимогами та зобов'язаннями, що виникають у підприємств щодо експорту чи імпорту товарів і послуг.

Емісія – здійснення операцій з відкриття картрахунків і випуску платіжних карток певної платіжної системи.

Емітент – юридична особа, яка від власного імені випускає акції та виконує обов'язки, що впливають з умов їхнього випуску.

Єдина база даних про підприємства, щодо яких порушено провадження у справі про банкрутство – програмно-технічний комплекс,

який забезпечує отримання від арбітражних судів та арбітражних керуючих відомостей про суб'єкти підприємницької діяльності, щодо яких порушено провадження у справі про банкрутство, а також їхнє належне зберігання, нагромадження, користування, підготовку звітів, захист на всіх технологічних ланках від несанкціонованого доступу, взаємодію з користувачами бази даних.

Єдина державна регуляторна політика у сфері підприємництва – діяльність, спрямована на досягнення оптимального регулювання державою підприємницької діяльності, усунення правових, економічних та адміністративних перешкод у реалізації права на підприємницьку діяльність.

Єдиний державний реєстр юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців – автоматизована система збирання, накопичення, захисту, обліку та надання інформації про юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців.

Забезпечення якості – комплекс заходів, що плануються і систематично реалізуються з метою досягнення впевненості в тому, що здійснювані види діяльності відповідають вимогам нормативних документів.

Заборгованість – прострочена понад два роки заборгованість юридичних осіб-резидентів щодо відшкодування витрат Державного бюджету України, пов'язаних з виконанням гарантійних та кредитних зобов'язань Кабінету Міністрів України.

Завдаток – грошова сума, що видається однією з договірних сторін у рахунок належних з неї за договором платежів другій стороні для підтвердження укладання договору і забезпечення його виконання.

Загальнодержавний ринок – ринок товарів, територіальні (географічні) межі якого охоплюють територію держави.

Заінтересовані особи стосовно боржника – створені за участю боржника юридичні особи, керівник боржника, особи, що входять до складу органів управління боржника, головний бухгалтер (бухгалтер) боржника, в тому числі й звільнені з роботи за рік до порушення провадження у справі про банкрутство, а також особи, які перебувають у родинних стосунках із зазначеними особами та підприємцем (фізичною особою) – боржником, а саме подружжя та їхні діти, батьки, брати, сестри, онуки. Заінтересованими особами стосовно керуючого санацією чи кредиторів визнаються особи в такому ж переліку, як і заінтересовані особи стосовно боржника.

Законний векселетримач – **1.** Векселетримач, який обґрунтовує своє право володіння векселем на основі законодавства про вексельний обіг. **2.** Особа, яка може довести своє право вимоги за векселем на підставі власне векселя. Такою визнається особа, чие право ґрунтується на безперервному ряді індосаментів. Законний векселетримач зобов'язаний повернути вексель попередньому власнику векселя лише в тому разі, якщо він придбав вексель недобросовісно або при придбанні векселя здійснив грубу необережність.

Зарубіжні перевезення – транспортування вантажів або пасажирів морськими (річковими) суднами з портів України в зарубіжні порти і навпаки та між зарубіжними портами, оформлені перевізними документами закордонного сполучення і сплачені в іноземній валюті.

Замовник – 1. Суб'єкт господарської діяльності, який надає давальницьку сировину. 2. Учасник контракту, який визначає умови його складання, приймає закінчені роботи і здійснює розрахунки за них із підрядником. Замовником може бути інвестор або за його дорученням інші фізичні та юридичні особи. 3. Особа, яка видає замовлення, укладає контракт, контролює процес його виконання, приймає завершені роботи. 4. Міністерство, інший центральний орган виконавчої влади, орган законодавчої, судової влади, місцевий орган виконавчої влади та орган місцевого самоврядування, а також підпорядковані їм установи та організації, підприємства та установи, уповноважені відповідно Кабінетом Міністрів України або місцевими органами виконавчої влади здійснювати закупівлю товарів, робіт і послуг для державних потреб.

Замовник в галузі капітального будівництва – це суб'єкт інвестиційної діяльності в галузі капітального будівництва, що замовляє у підрядника виконання проектно-вишукувальних, будівельних та пов'язаних з ними робіт.

Застава – внесення на депозит органу досудового розслідування або суду підозрюваним, обвинуваченим, підсудним, іншими фізичними чи юридичними особами грошей або передання їм інших матеріальних цінностей з метою забезпечення належної поведінки, виконання зобов'язання не відлучатися з місця постійного проживання або з місця тимчасового перебування без дозволу слідчого чи суду, явки за викликом до органу розслідування і суду особи, щодо якої застосовано запобіжний захід.

Застереження – одностороння заява в будь-якому формулюванні та під будь-якою назвою, зроблена державою при підписанні, ратифікації, прийнятті чи затвердженні договору або приєднанні до нього, за допомогою якого вона бажає виключити або змінити юридичну дію певних положень договору в їх застосуванні до цієї держави.

Застрахована особа – найманий працівник, а в передбачених законодавством випадках й інші особи (громадяни України, іноземці, особи без громадянства та члени їхніх сімей, які проживають в Україні, якщо інше не передбачено міжнародним договором України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України), на користь яких здійснюється загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням і похованням.

Захист інвестицій – комплекс організаційних, технічних та правових заходів, спрямованих на створення умов для збереження інвестицій, досягнення цілей внесення інвестицій, ефективної діяльності об'єктів інвестування та реінвестування, захисту законних прав та інтересів інвесторів, у тому числі права на отримання прибутку (доходу) від інвестицій.

Захист інформації – 1. Сукупність організаційно-технічних заходів і правових норм для запобігання заподіяння шкоди інтересам власника інформації та осіб, які користуються інформацією. 2. Заходи, спрямовані на збереження інформації від небажаних наслідків дій, що навмисно або випадково призводять до модифікації, розкриття чи руйнування даних.

Зберігач – комерційний банк або торговець цінними паперами, який має дозвіл на зберігання й обслуговування обігу цінних паперів і операцій емітента з цінними паперами на рахунках у цінних паперах як щодо тих цінних паперів, що належать йому, так і тих, які він зберігає згідно з договором про відкриття рахунка в цінних паперах; при цьому зберігач не може вести реєстр власників цінних паперів, щодо яких здійснює угоди.

Зберігач цінних паперів – банк та/або торговець цінними паперами, що має дозвіл здійснювати депозитарну діяльність стосовно цінних паперів, які він зберігає від імені та за розпорядженням власника згідно з депозитарним або іншим договором, на підставі якого він обслуговує цього власника.

Збитки – **1.** Незаконні грошові або матеріальні витрати, здійснені кредитором – об'єктом ревізії (перевірки), втрата або пошкодження його майна, а також не отримані кредитором доходи, які б він отримав, якби зобов'язання були виконані боржником у межах строку позовної давності. **2.** Ступінь пошкодження застрахованого об'єкта у грошовому вираженні.

Збитки з вини споживача – витрати, недоотримана вигода (за винятком доходу від реалізації недоврахованої електроенергії) постачальника електричної енергії або електропередавальної організації (основного споживача), яких вони зазнали через пошкодження електроустановок унаслідок зловмисної чи недбалої діяльності споживача (субспоживача) або інших осіб, і вартість робіт та послуг, необхідних для відновлення електроустановок та електропостачання.

Збитки споживача – вартість пошкодженого устаткування, недоотримана вигода від реалізації недовиробленої продукції, втрати від екологічних наслідків та травматизму і втрати здоров'я, які виникли внаслідок обмеження чи припинення постачання електроенергії з вини її постачальника або електропередавальної організації, а також вартість робіт, необхідних для відновлення устаткування та технологічних процесів.

Зворотний лізинг – **1.** Договір лізингу, який передбачає набуття лізингодавцем майна у власника і передання цього майна йому в лізинг. **2.** Вид лізингу (якщо він передбачений національним законодавством сторін), згідно з яким постачальник предмета лізингу продає його лізинговій компанії, а остання, у свою чергу, здає цей предмет у лізинг колишньому постачальнику предмета лізингу.

Здобувач ліцензії – суб'єкт господарювання, який подав до органу ліцензування заяву про отримання ліцензії разом із підтвердними документами згідно з вимогами відповідних ліцензійних умов.

Злиття – **1.** Припинення діяльності двох (чи кількох) комерційних банків як юридичних осіб і передання за передаточним балансом усіх майнових прав і зобов'язань банку – юридичній особі, що створена в результаті реорганізації. **2.** Об'єднання підприємств (шляхом створення нової юридичної особи або приєднання підприємств до головного підприємства), в результаті якого власники (акціонери) об'єднаних підприємств контролюватимуть усі чисті активи об'єднаних підприємств з метою досягнення подальшого спільного розподілу ризиків і вигод від об'єднання. При цьому жодна зі сторін не може бути визначена як покупець.

Зловживання владою або посадовим становищем – умисне, з корисливих мотивів, іншої особистої заінтересованості або в інтересах третіх осіб використання посадовою особою влади чи посадового становища всупереч інтересам служби, якщо воно завдало істотної шкоди державним чи громадським інтересам або правам та інтересам окремих фізичних чи юридичних осіб, які охороняються законом.

Зловживання монопольним становищем на ринку – нав'язування таких умов договору, які ставлять контрагентів у нерівне становище, або додаткових умов, що не стосуються предмета договору, і тому числі нав'язування товару, не потрібного контрагенту, обмеження або припинення виробництва, а також вилучення з обороту товарів з метою створення або підтримки дефіциту на ринку чи встановлення монопольних цін, часткова або повна відмова від реалізації чи закупівлі товару за відсутності альтернативних джерел постачання або збуту з метою створення або підтримки дефіциту на ринку чи встановлення монопольних цін, інші дії, спрямовані на створення перешкод доступу на ринок (виходу з ринку) інших підприємців, встановлення монопольних цін (тарифів, розцінок) на свої товари, а також дискримінаційних цін, що обмежують права окремих споживачів.

Знак для товарів і послуг – позначення, за яким товари і послуги одних осіб відрізняються від однорідних товарів і послуг інших осіб.

Зобов'язання – 1. Заборгованість підприємства, яка виникла внаслідок минулих подій і погашення якої в майбутньому, як очікується, призведе до зменшення ресурсів підприємства, що втілюють у собі економічні вигоди. 2. Відповідальність розпорядника коштів бюджету як споживача товарів, робіт, послуг, що виникає з договорів (угод, замовлень), згідно з якими він повинен сплатити належну суму виконавцю за умов реалізації цих договорів. 3. Вимоги до активів банківської установи, що становлять її зобов'язання сплатити фіксовану суму грошових коштів у визначений момент у майбутньому. При веденні обліку і складанні звітності до зобов'язань включаються також кредиторська заборгованість за нарахованими відсотками та відстрочена дебіторська заборгованість за доходами, але не включаються доходи, прибуток і внутрішньобанківські розрахунки. 4. Будь-яке здійснене відповідно до бюджетного асигнування розміщення замовлення, укладання контракту (угоди), придбання товару, послуга чи інші ідентичні операції протягом бюджетного року, згідно з якими необхідно здійснити платежі з бюджету протягом цього ж бюджетного року або в майбутньому.

Зобов'язання грошове – зобов'язання боржника заплатити кредиту певну грошову суму відповідно до цивільно-правового договору та на інших передбачених законодавством підставах. Склад і розмір грошових зобов'язань, у тому числі розмір заборгованості за передані товари, виконані роботи і надані послуги, сума кредитів з урахуванням відсотків, які зобов'язаний сплатити боржник, визначаються на день подання до господарського суду заяви про порушення провадження у справі про банкрутство, якщо інше не передбачено законом.

Зовнішньоекономічна діяльність суб'єктів господарювання – це господарська діяльність, яка у процесі її здійснення потребує перетинання митного кордону України майном та/або робочою силою.

Зовнішньоекономічний договір (контракт) – матеріально оформлена угода двох або більше суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності та їхніх зарубіжних контрагентів, спрямована на встановлення, зміну або припинення їхніх взаємних прав і обов'язків у зовнішньоекономічній діяльності.

Зовнішньоторговельна зона – це частина території держави (зазвичай прикордонні території), де товари іноземного походження можуть зберігатися, купуватися та продаватися без сплати мита і митних зборів або з її відстроченням.

Зовнішньоторговельний контракт – контракт на закупівлю товарів, укладений між бенефіціаром та зарубіжним постачальником, згідно з якими бенефіціар закуповує товари, придбання яких передбачене відповідним договором з МФО.

Зовнішня реклама – будь-яка спеціальна інформація про осіб чи продукцію, яка розповсюджується з метою прямого чи опосередкованого отримання прибутку засобами зовнішньої реклами, що розміщуються на окремих тимчасових і стаціонарних спеціальних конструкціях – установках, щитах, екранах тощо, розташованих просто неба, на фасадах будівель і споруд, опорах вуличного освітлення та над проїжджою частиною вулиць і доріг, на елементах вуличного обладнання та будівлях.

Зона митного контролю – чітко визначене в пункті пропуску через державний кордон України або в інших місцях митної території України відокремлене місце, у межах якого митні органи здійснюють митний контроль.

Зона прикордонної торгівлі – це частина території держави на кордонах із сусідніми країнами, де діє спрощений порядок перетину кордону і торгівлі.

Іменний вексель – вексель без права його індосації першим векселедержателем іншій особі. При цьому в текст векселя векселедавець включає вказівку «без права передавання» або інше рівнозначне. Однак іменний вексель може бути переданий у порядку і з наслідками звичайної цесії.

Імпорт – ввезення на митну територію країни імпорту товару (товарів), призначеного для споживання в цій країні імпорту.

Імпорт товарів – купівля (у тому числі з оплатою в негрошовій формі) українськими суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності в іноземних суб'єктів господарської діяльності товарів з ввезенням або без ввезення цих товарів на територію України, включаючи купівлю товарів, призначених для власного споживання установами та організаціями України, розташованими за її межами.

Імпортер – суб'єкт господарсько-правових відносин, що декларує надходження на митну територію України товару (товарів).

Інвентаризація – періодична перевірка наявності товарно-матеріальних цінностей банку, стану їх зберігання, правильності ведення складського господарства і реальності даних обліку.

Інвестиції – 1. Усі види майнових та інтелектуальних цінностей, що вкладаються в об'єкти підприємницької та інших видів діяльності, у результаті якої створюється прибуток (дохід) або досягається соціальний ефект. 2. Вкладені інвестором фінансові та матеріальні кошти в різні об'єкти діяльності, а також передані права на майнову та інтелектуальну власність з метою отримання прибутку (доходу) або досягнення соціального ефекту, якщо вони не вилучені з обігу або не обмежені в обігу відповідно до національного законодавства сторін.

Інвестиції у сфері господарювання – це довгострокові вкладення різних видів майна, інтелектуальних цінностей та майнових прав в об'єкти господарської діяльності з метою одержання доходу (прибутку) або досягнення іншого соціального ефекту.

Інвестиційна діяльність – сукупність практичних дій громадян, юридичних осіб і держави з реалізації інвестицій.

Інвестиційний проект – 1. Документ, який містить необхідні розрахунки і обґрунтування, що підтверджують доцільність здійснення інвестиційної діяльності з метою впровадження досягнень науково-технічного прогресу у виробничу та соціальну сфери. 2. Проект, що впроваджується юридичними особами на умовах фінансової самоокупності та передбачає обов'язкове співфінансування проекту. До них належать проекти розвитку інституційної спроможності центральних органів виконавчої влади, організацій та установ, у межах яких погашення та обслуговування позик МФО здійснюються за рахунок коштів Державного бюджету.

Інвестиційний сертифікат – цінний папір, що випускається виключно інвестиційним фондом або інвестиційною компанією і дає його власнику право на отримання доходу у вигляді дивідендів.

Інвестиційний фонд – юридична особа, заснована у формі закритого акціонерного товариства з урахуванням вимог, встановлених відповідним Положенням, що здійснює виключну діяльність у галузі спільного інвестування.

Інвестиційний (взаємний) фонд – інвестиційний фонд, а також взаємний фонд інвестиційних компаній, що здійснюють спільне інвестування та створені до набрання чинності Закону України «Про інститути спільного інвестування (пайові та корпоративні інвестиційні фонди)».

Інвестиційні зобов'язання – зобов'язання покупця щодо внесення інвестицій у вигляді коштів та інших видів майна, необхідних для ефективного функціонування об'єкта оцінки та випуску ним конкурентоспроможної продукції.

Інвестиція – 1. Господарська операція, яка передбачає придбання основних фондів нематеріальних активів, корпоративних прав та цінних паперів в обмін на кошти або майно. 2. Будь-який вид активів, інвестованих у зв'язку з економічною діяльністю інвестором однієї договірної сторони на території іншої договірної сторони згідно з чинним законодавством останньої. 3. Рухоме та нерухоме майно, як і інші права, такі як заставні та інші подібні права, паї, акції, облігації, членські внески та будь-які інші цінні папери, грошові вимоги і права, вимоги щодо виконання зобов'язань згідно з

контрактом, що має економічну цінність, авторські права, торговельні марки, патенти, промислові проекти та інші права інтелектуальної та промислової власності, ноу-хау, комерційні секрети, торговельні імена та гудвіл, будь-яке право економічного характеру, надане законом або контрактом, і будь-яка ліцензія або дозвіл згідно із законами про економічну діяльність, включаючи пошук, видобуток, розробку та експлуатацію природних ресурсів.

Інвестиція за кордон – господарська операція, яка передбачає придбання суб'єктами інвестицій основних фондів, нематеріальних активів, корпоративних прав, цінних паперів та їх похідних в обмін на валютні цінності з метою отримання прибутку або досягнення соціального ефекту. Не є інвестиціями операції резидентів з перерахування коштів для утримання власних представництв (філій) за кордоном згідно з їхнім кошторисом витрат (за винятком придбання за кордоном нерухомого майна), оплата членських (вступних) внесків до іноземних (міжнародних) організацій та установ, включаючи оплату участі в міжнародних системах транспорту, телекомунікацій, зв'язку тощо, страхових та медичних послуг, а також відкриття рахунків у зарубіжних банках. Порядок здійснення зазначених операцій визначається іншими нормативними документами Національного банку України. До інвестиційної діяльності не належать також створення і функціонування дипломатичних, консульських, торговельних та інших офіційних представництв за кордоном, що користуються імунітетом і дипломатичними привілеями.

Інвестор – 1. Головне підприємство, головний партнер, фізична особа або корпорація, здатні істотно впливати на одержувача інвестицій. **2.** Будь-яка фізична або юридична особа однієї договірної сторони, яка зробила, робить або має намір зробити інвестиції на території іншої договірної сторони.

Індивідуальна ліцензія Національного банку України на здійснення інвестиції – належним чином оформлений письмовий дозвіл Національного банку України на право здійснення конкретним резидентом конкретної інвестиції. Для здійснення всіх видів інвестицій (незалежно від строків і сум) резидентам потрібно обов'язково попередньо отримати ліцензії. Здійснення резидентами інвестицій без отримання ліцензії зумовлює відповідальність згідно з чинним законодавством.

Індивідуальне підприємство – організація, заснована на особистій власності фізичної особи і виключно на її праці.

Індосамент – спеціальний напис на векселі, за яким векселедержатель передає всі або певні права придбавачу векселя. Індосамент має бути безумовним. Частковий індосамент недійсний. Індосамент буває передаточним, передорученим і заставним, кожен з яких, у свою чергу, може бути іменним, бланковим і на пред'явника.

Індосат – векселедержатель, який отримав вексель за індосаментом.

Інжиніринг – надання послуг (виконання робіт) зі складання технічних завдань, виконання наукових досліджень, складання проектних пропозицій, здійснення техніко-економічних обстежень та інженерно-розвідувальних робіт з будівництва об'єктів, розробка технічної документації, проектування та

конструкторське опрацювання об'єктів техніки і технології, консультації та авторський нагляд під час монтажних та пусконаладжувальних робіт, а також консультації економічного, фінансового або іншого характеру, пов'язані з такими послугами (роботами).

ІНКОТЕРМС – міжнародні правила інтерпретації комерційних термінів, розроблені Міжнародною торговельною палатою.

Інновації – новостворені (застосовані) і/або удосконалені конкурентоспроможні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і/або соціальної сфери.

Інноваційна діяльність – діяльність, що спрямована на використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок і зумовлює випуск на ринок нових конкурентоспроможних товарів і послуг.

Інноваційне підприємство (інноваційний центр, технопарк, технополіс, інноваційний бізнес-інкубатор та ін.) – підприємство (об'єднання підприємств), що розробляє, виробляє і реалізовує інноваційні продукти і/або продукцію чи послуги, обсяг яких у грошовому вираженні перевищує 70 % загального обсягу продукції і/або послуг.

Інноваційний проект – комплекс взаємопов'язаних заходів інвестиційного характеру, спрямованих на комерційне застосування науково-технічних розробок, освоєння нових видів продукції, послуг, впровадження новітніх технологій. Такий проект оформляється відповідно до вимог Державного інноваційного фонду у вигляді формалізованого опису і включає техніко-економічне обґрунтування та бізнес-план.

Іноземні інвестиції – усі види майнових та інтелектуальних цінностей, що вкладаються іноземними суб'єктами господарської діяльності в Україні, в результаті чого утворюється прибуток (дохід) або досягається соціальний ефект.

Іноземні суб'єкти господарської діяльності – суб'єкт господарської діяльності, який має постійне місцезнаходження або постійне місце проживання за межами України, створений та/або діє відповідно до законодавства зарубіжної держави, зокрема юридичні особи, суб'єкт господарської діяльності, що не має статусу юридичної особи, об'єднання суб'єктів господарської діяльності, іноземний громадянин та особа без громадянства, які здійснюють господарську діяльність, а також громадянин України, що постійно проживає і здійснює господарську діяльність за межами України.

Іпотека – застава землі, нерухомого майна, згідно з якою земля та/або майно, що становить предмет застави, залишається у заставодавця або третьої особи.

Іпотечний договір – договір застави нерухомого майна.

Іпотечні цінні папери – цінні папери випуск яких забезпечено іпотечним покриттям (іпотечним пулом) та які посвідчують право власників на отримання від емітента належних їм коштів.

Істотний недолік – недолік, який робить неможливим чи недопустимим використання товару (роботи, послуги) відповідно до його цільового призначення і не може бути усунутий або для його усунення необхідні великі затрати праці та часу, або він робить товар (роботу, послугу) іншим, ніж передбачено договором, або виявляється знову після його усунення.

Казенне підприємство – державне некомерційне підприємство, яке створюється за рішенням Кабінету Міністрів України в певних галузях народного господарства, діє на підставі державного майна, що не підлягає приватизації.

Капітал – різниця між загальними сумами активів і зобов'язань банківської установи. У фінансовій звітності капітал становить нефіксовану, неконтрактну частину вимог (претензій) до активів банку. Такі вимоги виникають у момент надання акціонерами (пайовиками, засновниками) коштів банку шляхом придбання акцій. Крім того, до капіталу входить не тільки сума випущених акцій, а й фонди банку, загальні резерви, нерозподілений фінансовий результат минулих років, фонд переоцінки основних засобів і результат поточного року.

Капітальна інвестиція – господарська операція, що передбачає придбання будівель, споруд, інших об'єктів нерухомої власності, інших основних фондів та нематеріальних активів, які підлягають амортизації згідно із законом.

Капітальне будівництво – процес створення нових, реконструкції, розширення й технічного переоснащення діючих виробничих та інфраструктурних об'єктів підприємств або інших первинних суб'єктів господарювання.

Квота антидемпінгова – граничний обсяг імпорту в Україну певного товару (товарів), що є об'єктом антидемпінгового розслідування та/або антидемпінгових заходів, який дозволено імпортувати в Україну протягом установленого строку і який визначається в натуральних та/або вартісних одиницях.

Квота експортна (імпортна) – граничний обсяг певної категорії товарів, який дозволено експортувати з території України (імпортувати на територію України) протягом установленого строку і який визначається в натуральних чи вартісних одиницях.

Квота (контингент) індивідуальна – квота, що встановлюється за товаром (товарами) з визначенням конкретної країни, в яку товар (товари) може експортуватись або з якої може імпортуватись.

Квота (контингент) глобальна – квота, що встановлюється за товаром (товарами) без зазначення конкретних країн (груп країн), в які товар (товари) експортується або з яких імпортується.

Квота (контингент) групова – квота, що встановлюється за товаром (товарами) з визначенням групи країн, в які товар (товари) експортується або з яких імпортується.

Квота компенсаційна – граничний обсяг імпорту в Україну певного товару (товарів), що є об'єктом антисубсидійного розслідування та/або компенсаційних заходів, який дозволено імпортувати в Україну протягом

установленого строку і який визначається в натуральних та/або вартісних одиницях.

Квота спеціальна – граничний обсяг імпорту в Україну певного товару (товарів), що є об'єктом спеціального розслідування та/або спеціальних заходів, який дозволено імпортувати в Україну протягом установленого строку і який визначається в натуральних та/або вартісних одиницях.

Керуючий санацією – фізична особа, яка відповідно до рішення господарського суду організовує санацію боржника.

Кінцева продукція професійної фінансової групи – продукція, включаючи науково-технічну документацію та інші об'єкти права інтелектуальної власності, з метою виробництва якої створюється ця група.

Кінцевий споживач – суб'єкт підприємницької діяльності України, Збройні Сили, інше військове формування України, іноземний суб'єкт господарської чи іншої діяльності, що безпосередньо є споживачем товарів, імпортованих в Україну або експортованих з України, з наданням гарантій щодо використання в заявлених цілях.

Кінцевий споживач товару – юридична особа, яка використовує товар для власних потреб.

Кліринг – система безготівкових розрахунків між банками шляхом заліку взаємних грошових вимог і зобов'язань.

Клірингова вимога – документ на переказ, сформований кліринговою установою за результатами клірингу, на підставі якого шляхом списання/зарахування коштів на рахунки членів платіжної системи, відкритих у розрахунковому банку цієї платіжної системи, здійснюються взаєморозрахунки між ними.

Клірингова установа – юридична особа, яка за результатами здійсненого нею клірингу формує клірингові вимоги та надає інформаційні послуги. Функції клірингової установи може виконувати юридична особа, що має відповідний дозвіл Національного банку України.

Клопотання – письмове звернення з проханням про визнання за особою відповідного статусу, прав, свобод тощо.

Кодекс усталеної практики (звід правил) – документ, що містить практичні правила чи процедури проектування, виготовлення, монтажу, технічного обслуговування, експлуатації обладнання, конструкцій чи виробів. Такий кодекс може бути стандартом, частиною стандарту або окремим документом.

Командитне товариство – це товариство, в якому разом з учасниками, які здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном (повними учасниками), є один чи кілька учасників (вкладників), які несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, у межах сум зроблених ними вкладів та не беруть участі в діяльності товариства.

Комерсант (торговець) – юридичні особи, фізичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності, які здійснюють діяльність без створення юридичної особи, постійне представництво юридичної особи-нерезидента, що

здійснюють свою діяльність у сфері продажу товарів і надання послуг відповідно до законодавства України.

Комерційна діяльність з цінних паперів (дилерська діяльність) – здійснення цивільно-правових угод про цінні папери, що передбачають оплату цінних паперів проти їх поставки новому власнику від свого імені та за власний рахунок з метою перепродажу третім особам (дилерська діяльність), крім випадків, передбачених законодавством.

Комерційна таємниця – склад і обсяг відомостей, що визначені керівником підприємства відповідно до Господарського кодексу України та Постанови Кабінету Міністрів України «Про перелік відомостей, що не становлять комерційної таємниці». Не є комерційною таємницею установчі документи, документи на дозвіл займатися господарською діяльністю, інформація за всіма встановленими формами державної звітності, дані, потрібні для обчислення і сплати податків (інших обов'язкових платежів), а також документи про їхню сплату і платоспроможність підприємства, установи, організації тощо.

Комерційна таємниця підприємства – відомості, пов'язані з виробництвом, технологічною інформацією, управлінням, фінансами та іншою діяльністю підприємства, що не є державною таємницею, розголошення (передання, втрата) яких може завдати шкоди його інтересам.

Комерційне посередництво – це підприємницька діяльність, що полягає в наданні комерційним агентом послуг суб'єктам господарювання при здійсненні ними господарської діяльності шляхом посередництва від імені, в інтересах, під контролем і за рахунок суб'єкта, якого він представляє.

Комерційний документ – рахунки, документи про відвантаження, про право власності, подібні або будь-які інші документи, які не є фінансовими документами.

Комісійна діяльність з цінних паперів (брокерська діяльність) – здійснення цивільно-правових угод про цінні папери, що передбачають оплату цінних паперів проти їх поставки новому власнику на підставі договорів доручення чи комісії за рахунок своїх клієнтів.

Компенсаційний лізинг – форма лізингу, яка передбачає як лізингові платежі поставку лізингодержувачем лізингодавцю товарів, вироблених з використанням об'єкта лізингу.

Компенсація грошова – відшкодування вартості майна в повному розмірі, що виплачується за цінами, встановленими на момент припинення права власності.

Комплексна виробнича зона – частина території держави, на якій запроваджується спеціальний (пільговий податковий, валют-но-фінансовий, митний тощо) режим економічної діяльності з метою стимулювання підприємництва, залучення інвестицій у пріоритетні галузі господарства, розширення зовнішньоекономічних зв'язків, запозичення нових технологій, забезпечення зайнятості населення.

Комунальна власність – майно, яке передається безоплатно державою, іншими суб'єктами права власності, майно, яке створюється і купується

органами місцевого самоврядування за рахунок належних їм коштів, а також майно, перелік якого встановлено Цивільним кодексом України.

Комунальні послуги – водопостачання, включаючи постачання привізною водою для господарсько-побутових потреб, гаряче водопостачання, користування тепловою енергією, вивезення побутових відходів, водовідведення, включаючи обслуговування вигрібних ям загального та особистого користування в садибах житлових будинків, газ, у тому числі зріджений, що використовується для опалення житлових приміщень, підігріву води в будинках, які не мають централізованого гарячого водопостачання, користування електроенергією.

Комунальне унітарне підприємство – це унітарне підприємство, яке діє на базі відокремленої частини комунальної власності, без поділу її на частини, утворюється компетентним органом місцевого самоврядування в розпорядчому порядку і входить до сфери його управління.

Комунальне об'єднання територіальних громад – соціально-політичне, територіальне утворення, що одночасно є територіальною спільністю людей – суб'єктів місцевого самоврядування і низовою одиницею в системі адміністративно-територіального поділу.

Конвертована валюта – іноземна валюта, зарахована до цієї категорії Національним банком України.

Конкуренція – змагальність суб'єктів господарювання, коли їхні самостійні дії ефективно обмежують можливості кожного з них однобічно впливати на загальні умови обігу товарів на відповідному товарному ринку і стимулюють виробництво необхідних споживачеві товарів.

Конкурс (тендер) – форма розміщення замовлення на виконання робіт, послуг, поставку продукції (медичної техніки, обладнання), яка передбачає вибір претендента шляхом оцінки його пропозиції.

Конкурсні кредитори – кредитори за вимогами до боржника, які виникли до порушення провадження у справі про банкрутство. До конкурсних кредиторів відносяться також кредитори, вимоги яких до боржника виникли внаслідок правонаступництва за умови виникнення таких вимог до порушення провадження у справі про банкрутство.

Консенсус – загальна згода, яка характеризується відсутністю істотних заперечень щодо суттєвих питань у більшості заінтересованих сторін і досягається в результаті процедури, спрямованої на врахування думки всіх сторін і зближення розбіжних поглядів.

Консорціум – тимчасове статутне об'єднання підприємств для досягнення його учасниками певної спільної господарської мети (реалізації цільових програм, науково-технічних, будівельних проектів тощо).

Консультативна рада з питань іноземних інвестицій в Україні – консультативний орган при Президентові України, утворений з метою забезпечення розробки і реалізації державної політики щодо залучення та ефективного використання іноземних інвестицій в економіку України, прискорення її інтеграції у світові економічні процеси.

Континентальний шельф – поверхня і надра морського дна до глибини моря 200 метрів у районах, прилеглих до узбережжя або до островів держави, але перебувають за межами зони територіального моря або за цією межею, до місця, де глибина покривних вод дає змогу розробляти природні багатства в цих районах. Якщо встановлення меж континентального шельфу відповідно до зазначених ознак суперечить юрисдикції суміжних прибережних держав, то межі континентального шельфу визначаються за спеціальними міждержавними угодами.

Контрафактний товар – об'єкт інтелектуальної власності, переміщення якого через митний кордон України призводить до порушення прав правовласника, що захищаються відповідно до законодавства та міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Контрольний пакет акцій – пакет акцій, який дає змогу здійснювати контроль за діяльністю відповідного суб'єкта господарювання.

Конфіденційна інформація – 1. Відомості, якими володіють, користуються або розпоряджаються окремі фізичні чи юридичні особи і які поширюються за їхнім бажанням відповідно до передбачених ними умов. 2. Статистична інформація, яка належить до інформації з обмеженим доступом і якою володіє, користується або розпоряджається окремий респондент; поширюється така інформація виключно за згодою респондента відповідно до погоджених з ним умов.

Концерн – статутне об'єднання підприємств промисловості, наукових організацій, транспорту, банків, торгівлі тощо на основі повної фінансової залежності від одного або групи підприємців.

Концесіодавець – орган виконавчої влади або орган місцевого самоврядування, уповноважений відповідно Кабінетом Міністрів України чи органами місцевого самоврядування на укладання концесійного договору.

Концесіонер – суб'єкт підприємницької діяльності, який відповідно до закону на підставі договору отримав концесію.

Концесія – надання з метою задоволення громадських потреб уповноваженим органом виконавчої влади чи органом місцевого самоврядування на підставі концесійного договору на платній та строковій основі юридичній або фізичній особі (суб'єкту підприємницької діяльності) права на створення (будівництво) та/або управління (експлуатацію) об'єкта концесії (строкове платне володіння) за умови взяття суб'єктом підприємницької діяльності (концесіонером) на себе зобов'язань зі створення (будівництва) та/або управління (експлуатації) об'єктом концесії майнової відповідальності та можливого підприємницького ризику.

Кооператив – вид підприємства, що створене громадянами України, які добровільно об'єдналися на основі членства для спільного здійснення господарської та іншої діяльності.

Координаційна рада з питань біржового товарного ринку – консультативно-дорадчий орган Міністерства аграрної політики України, який сприяє забезпеченню реалізації державної політики щодо розвитку біржового

ринку продукції агропромислового комплексу та необхідних для його потреб матеріально-технічних ресурсів.

Копіювання зовнішнього вигляду виробу – відтворення зовнішнього вигляду виробу іншого господарюючого суб'єкта (підприємця) і введення його в господарський обіг без однозначного зазначення виробника копії, що може призвести до змішування з діяльністю іншого господарюючого суб'єкта (підприємця).

Корисна модель – нове і промислово придатне конструктивне виконання пристрою.

Корпоратизація – перетворення державних підприємств, закритих акціонерних товариств, більше 75 % статутного фонду яких перебуває в державній власності, а також виробничих і науково-виробничих об'єднань, правовий статус яких раніше не був приведений у відповідність із чинним законодавством, у відкриті акціонерні товариства.

Корпоративне підприємство – це підприємство, яке утворюється, як правило, двома або більше засновниками за їх спільним рішенням (договором), діє на основі об'єднання майна та/або підприємницької чи трудової діяльності засновників (учасників), їх спільного управління справами, на основі корпоративних прав, у тому числі через органи, що ними створюються, участі засновників (учасників) у розподілі доходів та ризиків підприємства. Корпоративними є кооперативні підприємства, підприємства, що створюються у формі господарського товариства, а також інші підприємства, в тому числі засновані на приватній власності двох або більше осіб.

Корпоративні права – це права особи, частка якої визначається у статутному фонді (майні) господарської організації, що включають правомочності на участь цієї особи в управлінні господарською організацією, отримання певної частки прибутку (дивідендів) даної організації та активів у разі ліквідації останньої відповідно до закону, а також інші правомочності, передбачені законом та статутними документами.

Корпоративні права акціонера – сукупність майнових і немайнових прав акціонера – власника акцій товариства, які випливають з права власності на акції, що включають право на участь в управлінні акціонерним товариством, отримання дивідендів та активів акціонерного товариства у разі його ліквідації відповідно до закону, а також інші права та правомочності, передбачені законом чи статутними документами.

Корпорація – договірне об'єднання, створене на основі поєднання виробничих, наукових та комерційних інтересів, з делегуванням окремих повноважень централізованого регулювання діяльності кожного з її учасників.

Корупція – діяльність уповноважених виконувати функції держави осіб, спрямована на протиправне використання наданих їм повноважень для отримання матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг.

Кошти – валютні цінності, виражені у гривнях або в іноземній валюті.

Кошти загальнообов'язкового державного соціального страхування – страхові внески, бюджетні надходження та кошти з інших джерел, що

надходять для здійснення загальнообов'язкового державного соціального страхування відповідно до закону.

Країна експорту – країна походження товару, що імпортується в Україну. Країною експорту може вважатися також країна-посередник (митний союз або економічне угруповання), за винятком випадків, коли зазначений товар перевозиться транзитом через цю країну, в ній не виробляється або в цій країні немає порівнянної ціни для цього товару.

Країна походження – країна (митний союз або економічне угруповання), в якій товар було повністю вироблено або піддано значній переробці чи обробці.

Кредит – кошти і матеріальні цінності, які надаються резидентами або нерезидентами в користування юридичним або фізичним особам на визначений строк під відсотки. Кредит розподіляється на фінансовий, товарний, інвестиційний, податковий, під цінні папери, що засвідчують відносини позики.

Кредитна спілка – громадська організація, основна мета якої полягає у фінансовому та соціальному захисті її членів шляхом залучення їхніх особистих заощаджень для взаємного кредитування.

Кредитор – юридична або фізична особа, яка має в установленому порядку підтвержені документами вимоги щодо грошових зобов'язань до боржника, щодо виплати заборгованості із заробітної плати працівникам боржника, а також органи Державної податкової служби та інші державні органи, які здійснюють контроль за правильністю та своєчасністю справляння податків і зборів (обов'язкових платежів).

Кредиторська заборгованість – кошти підприємства, організації або установи, які підлягають сплаті відповідним юридичним або фізичним особам.

Кредитоспроможність – наявність передумов для отримання кредиту і здатність повернути його. Визначається показниками, які характеризують позичальника: акуратність при розрахунках за раніше отримані кредити, його поточний фінансовий стан, здатність у разі потреби мобілізувати кошти з різних джерел.

Купівля-продаж товарів, виконання робіт, надання послуг з примусовим асортиментом – купівля-продаж одних товарів, виконання робіт, надання послуг за умови купівлі-продажу інших товарів, виконання робіт, надання послуг, не потрібних споживачу або контрагенту.

Легалізація – надання юридичної сили документам, які були видані на території зарубіжної держави. Ці документи мають бути нотаріально засвідчені за місцем їхньої видачі, перекладені українською мовою і легалізовані в консульській установі України, якщо міжнародними договорами, в яких бере участь Україна, не передбачено інше. Зазначені документи можуть бути також засвідчені в посольстві відповідної держави в Україні та легалізовані в Міністерстві закордонних справ України.

Лізинг – підприємницька діяльність, що спрямована на інвестування власних чи залучених фінансових коштів і полягає в наданні лізингодавцем у виключне користування на визначений строк лізингоодержувачу майна, що є власністю лізингодавця або набувається ним у власність за дорученням і

погодженням з лізингоодержувачем у відповідного продавця майна, за умови сплати лізингоодержувачем періодичних лізингових платежів.

Лізинг – фінансова оренда – вид інвестиційно-підприємницької діяльності, пов'язаної з придбанням і передаванням майна в користування за договором державі в особі її уповноважених органів, фізичній або юридичній особі на визначений термін з метою отримання прибутку (доходу) або досягнення соціального ефекту з урахуванням амортизації предмета лізингу за участю лізингодавця, постачальника, лізингоодержувача та інших учасників лізингового проекту.

Лізинговий платіж – платіжна операція лізингоодержувача (фінансова, майнова або інша) на адресу лізингодавця, що включає вартість амортизації предмета лізингу, плату за залучені кредитні ресурси на реалізацію лізингової угоди, лізингову маржу і ризикову премію та інші платежі відповідно до договору лізингу та національного законодавства.

Лізинговий проект (операція, угода) – комплекс дій (багатосторонніх, консенсуальних, реальних, відплатних) суб'єктів і учасників міждержавної лізингової діяльності, спрямованих на встановлення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків щодо предмета лізингу.

Лізингодавець – суб'єкт підприємницької діяльності, у тому числі банківська або небанківська фінансова установа, який передає в користування об'єкти лізингу за договором лізингу.

Лізингоодержувач – суб'єкт підприємницької діяльності, який одержує в користування об'єкти лізингу за договором лізингу.

Ліквідатор – 1. Фізична особа, яка відповідно до рішення господарського суду організує здійснення ліквідаційної процедури щодо боржника, визнаного банкрутом, і забезпечує задоволення визнаних судом вимог кредиторів у встановленому законом порядку. **2.** Юридична або фізична особа, яка здійснює функції припинення діяльності банку і задоволення вимог кредиторів.

Ліквідаційна вартість – сума коштів або вартість інших активів, яку підприємство очікує отримати від реалізації (ліквідації) необоротних активів після закінчення строку їхнього корисного використання (експлуатації), за вирахуванням витрат, пов'язаних з продажем (ліквідацією).

Ліквідаційна маса – всі види майнових активів (майно і майнові права) банку, які належать йому на праві власності на день відкриття ліквідаційної процедури та виявлені у процесі ліквідації.

Ліквідація – припинення діяльності суб'єкта підприємницької діяльності, визнаного господарським судом банкрутом, з метою здійснення заходів задоволення визнаних судом вимог кредиторів шляхом продажу його майна.

Ліквідність – здатність банку забезпечити своєчасне виконання грошових зобов'язань. Ліквідність банку визначається збалансованістю активів і пасивів балансу банку, відповідністю строків розміщення активів строкам залучення пасивів банку.

Ліміти – гранично допустимі величини використання ресурсів або, навпаки, гранично допустимі викиди.

Лістинг – внесення цінних паперів до списку цінних паперів, які котируються на фондовій біржі або можуть бути предметом укладання угод у торговельно-інформаційній системі, якщо це передбачено їхніми правилами.

Ліцензіар – орган, уповноважений Кабінетом Міністрів України видавати ліцензії на певні види підприємницької діяльності.

Ліцензіат – суб'єкт господарювання, який отримав ліцензію на здійснення певного виду господарської діяльності, що підлягає ліцензуванню.

Ліцензійний реєстр – список суб'єктів господарювання – ліцензіатів, який формується і ведеться органом ліцензування відповідно до отриманої ліцензіатами ліцензії як автоматизована система збирання, нагромадження, захисту та обліку відомостей про цих суб'єктів.

Ліцензійні операції – продаж і придбання виключних прав на запатентований винахід або дозволу на використання винаходу чи ноу-хау з дотриманням певних юридичних заходів.

Ліцензійні умови – встановлений з урахуванням вимог законів вичерпний перелік організаційних, кваліфікаційних та інших спеціальних вимог, обов'язкових для виконання при здійсненні певного виду господарської діяльності, що підлягає ліцензуванню.

Ліцензія – 1. Документ державного зразка, який засвідчує право ліцензіата на провадження зазначеного в ньому виду господарської діяльності протягом визначеного строку за умови виконання ліцензійних умов. 2. Дозвіл власника патенту (ліцензіара), що видається іншій особі (ліцензіату), на використання винаходу (корисної моделі) на певних умовах.

Ліцензія антидемпінгова – відповідно оформлене право на імпорт в Україну протягом установленого строку певного товару (товарів), який є об'єктом антидемпінгового розслідування та/або антидемпінгових заходів.

Ліцензія виключна – передання власником патенту або його правонаступником (ліцензіаром) права на користування зазначеним у патенті об'єктом права інтелектуальної власності будь-якій особі (ліцензіату), включаючи право продажу ліцензій третім особам.

Ліцензія відкрита (індивідуальна) – дозвіл на експорт (імпорт) товару протягом певного періоду (але не менше одного місяця) з визначенням його загального обсягу.

Ліцензія генеральна – відкритий дозвіл на експортні (імпортні) операції з певним товаром (товарами) та/або з певною країною (групою країн) протягом строку дії режиму ліцензування щодо цього товару (товарів).

Ліцензія експортна (імпортна) – відповідно оформлене право на експорт (імпорт) протягом установленого строку певних товарів або валютних коштів з метою інвестицій і кредитування.

Ліцензія компенсаційна – відповідно оформлене право на імпорт в Україну протягом установленого строку певного товару (товарів), який є об'єктом антисубсидійного розслідування та/або компенсаційних заходів.

Ліцензія на виконання окремої операції для банківської корпорації – документ, який видає Національний банк України банківській корпорації в порядку і на умовах, визначених Законом України «Про банки і банківську

діяльність» та відповідним Положенням, виходячи з розміру зведеного (консолідованого) регулятивного капіталу банків – учасників банківської корпорації, і на підставі якого банківська корпорація має право виконувати окрему операцію.

Ліцензія разова (індивідуальна) – разовий дозвіл, що має іменний характер і видається для здійснення кожної окремої операції конкретним суб'єктом зовнішньоекономічної діяльності на період, не менший за необхідний для здійснення експортної (імпортної) операції.

Ліцензія спеціальна – відповідно оформлене право на імпорт в Україну протягом установленого строку певного товару (товарів), який є об'єктом спеціального розслідування та/або спеціальних заходів.

Ліцензування – видання, переоформлення і анулювання ліцензій, видання дублікатів ліцензій, ведення ліцензійних справ та ліцензійних реєстрів, контроль за дотриманням ліцензіатами ліцензійних умов, видання розпоряджень про усунення порушень ліцензійних умов і законодавства у сфері ліцензування.

Ліцитатор – член аукціонної комісії, який проводить аукціон.

Логотип (фірмовий, торговий знак) – постійний словесний, образотворчий або об'ємний знак, комбінований з літерами, цифрами, словами або без них, що є емблемою телерадіоорганізації, студії, агентства чи окремої особи, які представляють свої телерадіопрограми чи передачі.

Локальна новизна – новизна, що встановлюється за виданими в Україні патентами і поданими до установи заявками на видачу патентів.

Локальний депозитарій – депозитарій, утворений на умовах, визначених відповідним Положенням, для здійснення зберігання, обліку, клірингу та розрахунків за угодами з цінними паперами при отриманні відповідного дозволу, грошових розрахунків та клірингу грошових зобов'язань і вимог, що впливають з угод із цінними паперами та виконання інших операцій для держателів рахунків у цьому депозитарії.

Майно у сфері господарювання – це сукупність речей та інших цінностей (включаючи нематеріальні активи), які мають вартісне визначення, виробляються та використовуються у діяльності суб'єктів господарських відносин та відображаються в їх балансі або враховуються в інших передбачених законом формах обліку майна цих суб'єктів.

Майно підприємства – основні фонди та обігові кошти, а також інші цінності, вартість яких відображається в самостійному балансі підприємства.

Майнове право – права володіння, користування і розпорядження своїм майном.

Майновий пай – частка майна члена підприємства в пайовому фонді, виражена у грошовій формі та у відсотках розміру пайового фонду.

Майновий сертифікат – іменний документ, який видається споживчим товариством, споживчою спілкою пайовику і засвідчує право на пай (частку) у майні споживчого товариства, підприємства споживчої спілки.

Майново-господарські зобов'язання – цивільно-правові зобов'язання, що виникають між учасниками господарських відносин при здійсненні

господарської діяльності, в силу яких зобов'язана сторона повинна вчинити певну господарську дію на користь другої сторони або утриматись від певної дії, а управнена сторона має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання її обов'язку.

Мала архітектурна форма для здійснення підприємницької діяльності – невелика споруда, яка виконується з полегшених конструкцій і встановлюється тимчасово без влаштування фундаментів.

Малий та середній підприємець – суб'єкт господарювання, дохід (виручка) від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) за останній фінансовий рік чи вартість активів якого не перевищує суми, еквівалентної 500 тисячам євро, визначеної за курсом Національного банку України, що діяв в останній день фінансового року, якщо на ринках, де діє цей підприємець, є конкуренти зі значно більшою ринковою часткою.

Малі (незалежно від форми власності) підприємства – це підприємства, в яких середньооблікова чисельність працюючих за звітний (фінансовий) рік не перевищує п'ятдесяти осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за цей період не перевищує сімдесяти мільйонів гривень.

Маржа банківська – різниця між середньозваженою ставкою доходу, який банківська установа отримує від підпроцентних активів, і середньозваженою ставкою витрат, які банківська установа виплачує за своїми підпроцентними зобов'язаннями.

Марка акцизного збору – спеціальний знак, яким маркуються алкогольні напої та тютюнові вироби. Наявність такої марки на цих товарах підтверджує сплату акцизного збору, легальність ввезення та реалізації на території України цих виробів. Марки акцизного збору для алкогольних напоїв та тютюнових виробів, що вироблені в Україні, відрізняються від марок для імпортованих алкогольних напоїв та тютюнових виробів дизайном і кольором відповідно до зразків, затверджених Кабінетом Міністрів України.

Матеріальне виробництво – галузі, які визначаються видами діяльності, що створюють, відновлюють або знаходять матеріальні блага (продукцію, енергію, природні ресурси), а також продовжують виробництво у сфері обігу (реалізації) шляхом переміщення, зберігання, сортування, пакування продукції чи інших видів діяльності.

Матеріальна шкода, що вважається завданою у великому розмірі – вид шкоди, коли вартість примірників незаконно відтворених чи розповсюджених творів, матеріальних носіїв комп'ютерних програм, баз даних, виконань фонограм і програм мовлення, аудіо- та відеокасет, дискет, інших носіїв інформації або сума доходу, отриманого в результаті незаконного опублікування, виконання, показу чи публічного оприлюднення творів, комп'ютерних програм, баз даних, виконань, фонограм, програм мовлення, продажу аудіо- та відеокасет, дискет, інших носіїв інформації у 100 і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян; завданою в особливо великому розмірі вважається шкода, коли вартість переліченого або

сума доходу в 1000 і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Метод правового регулювання господарської діяльності – це сукупність прийомів впливу права та державної влади на регулювання господарської діяльності та їх суб'єктів і закріплення їх в нормативно-правових актах.

Меценатство – добровільна безкорислива матеріальна, фінансова, організаційна та інша підтримка фізичними особами набувачів благодійної допомоги.

Мирова угода – домовленість між боржником і кредитором (групою кредиторів) про відстрочку та/або розстрочку платежів або припинення зобов'язання за угодою сторін.

Митний брокер (посередник) – підприємство, що здійснює декларування товарів і транспортних засобів, які переміщуються через митний кордон України, і має ліцензію на право здійснення митної брокерської діяльності, видану спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади в галузі митної справи. Митним брокером може бути тільки підприємство-резидент. Від імені цього підприємства декларування товарів і транспортних засобів, що переміщуються через митний кордон України, може здійснювати його відокремлений структурний підрозділ (філія, представництво тощо).

Митний орган – спеціально уповноважений орган виконавчої влади в галузі митної справи, на який відповідно із законодавством покладено безпосереднє здійснення митної діяльності.

Міжбанківські розрахунки – система безготівкових розрахунків за грошовими вимогами і зобов'язаннями, що виникають між банківськими установами або їхніми клієнтами у процесі їхньої діяльності.

Міжнародна кооперація – взаємодія двох або більше суб'єктів господарської діяльності, серед яких хоча б один є іноземним, що передбачає спільну розробку або спільне виробництво, спільну реалізацію кінцевої продукції та інших товарів на основі спеціалізації у виробництві проміжної продукції (деталей, вузлів, матеріалів, а також устаткування, що використовується в комплексних поставках) або спеціалізації на окремих технологічних стадіях (функціях) науково-дослідних робіт, виробництва та реалізації з координацією відповідних програм господарської діяльності.

Міжнародний лізинг – договір лізингу, що здійснюється суб'єктами лізингу, які перебувають під юрисдикцією різних держав, або якщо майно чи платежі перетинають державні кордони.

Міжнародні торги (тендер) – спосіб приватизації, що застосовується для продажу на конкурентних засадах пакетів акцій високоефективних і привабливих для покупців підприємств та може здійснюватися за участю уповноважених Фондом державного майна України осіб – комерційних банків та інвестиційних компаній.

Моделний статут – типовий установчий документ, затверджений Кабінетом Міністрів України, який використовується для створення та провадження діяльності юридичних осіб відповідних організаційно-правових

форм, містить встановлені законом правила, що регулюють правовий статус, права, обов'язки та відносини, які пов'язані із створенням, управлінням та провадженням господарської діяльності відповідних юридичних осіб.

Монополізація – досягнення суб'єктом господарювання монопольного (домінуючого) становища на ринку товару, підтримання або посилення цього становища.

Монопольна діяльність – дії (бездіяльність) суб'єктів господарювання за умови монопольного становища на ринку одного суб'єкта господарювання (групи суб'єктів господарювання) у виробництві та реалізації товарів, а також дії (бездіяльність) органів державної влади, органів місцевого самоврядування, адміністративно-господарського управління та контролю, спрямовані на недопущення, істотне обмеження чи усунення конкуренції.

Монопольна ціна – ціна, яка встановлюється суб'єктом господарювання, що займає монопольне становище на ринку, і призводить до обмеження конкуренції або порушення прав споживача.

Монопольне (домінуюче) становище суб'єкта господарювання – становище суб'єкта господарювання на ринку, яке дає йому можливість самостійно або разом з іншими суб'єктами господарювання визначати умови обороту товарів на ринку завдяки тому, що суб'єкт господарювання не має на ринку товару жодного конкурента або не зазнає значної конкуренції внаслідок обмеженості можливостей доступу інших суб'єктів господарювання щодо закупівлі сировини, матеріалів та збуту товарів, наявності бар'єрів доступу на ринок інших суб'єктів господарювання, наявності пільг чи інших обставин, є одним з двох чи більше суб'єктів господарювання, що діють на ринку товару, якщо між ними немає конкуренції або є незначна конкуренція, і при цьому вони разом узяті не мають на ринку товару жодного конкурента або не зазнають значної конкуренції внаслідок обмеженості можливостей доступу інших суб'єктів господарювання щодо закупівлі сировини, матеріалів та збуту товарів, наявності бар'єрів доступу на ринок інших суб'єктів господарювання, наявності пільг чи інших обставин. Зокрема, якщо суб'єкт господарювання є одним з таких суб'єктів господарювання і при цьому зазначеним суб'єктам господарювання у складі не більше трьох належать найбільші частки на ринку, які в сукупності перевищують 50 %, або не більше п'яти, що в сукупності перевищують 70 %.

Монопольне утворення – підприємство, об'єднання, господарське товариство чи інше утворення, що займає монопольне становище на ринку.

Моральна шкода – шкода, яку заподіяно особистим немайновим правам суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності та яка призвела або може призвести до збитків, що мають матеріальне вираження.

Мораторій на задоволення вимог кредиторів – зупинення виконання боржником усіх вимог кредиторів за зобов'язаннями, що виникли до дня порушення провадження у справі про банкрутство, включаючи вимоги за зобов'язаннями, що виникли після порушення справи, але згідно із законодавством належать до вимог конкурсних кредиторів, а також зупинення

будь-яких заходів, спрямованих на забезпечення примусового виконання таких вимог.

Науково-технічна зона – С(В)ЕЗ, спеціальний правовий режим якої орієнтований на розвиток наукового і виробничого потенціалу, досягнення нової якості економіки через стимулювання фундаментальних і прикладних досліджень, з подальшим упровадженням результатів наукових розробок у виробництво.

Національні стандарти – державні стандарти України, прийняті центральним органом виконавчої влади з питань стандартизації та доступні для широкого кола користувачів.

Національний товаровиробник – сукупність виробників подібного товару або тих із них, сукупне виробництво яких становить основну частину сукупного обсягу виробництва в Україні цього товару.

Недобросовісна конкуренція – будь-які дії в конкуренції, що суперечать правилам, торговим та іншим чесним звичаям у підприємницькій діяльності.

Недобросовісна реклама – реклама, яка внаслідок неточності, недостовірності, двозначності, перебільшення, замовчування, порушення вимог щодо часу, місця і способу поширення та інших передбачених законодавством України вимог вводить або може ввести в оману споживачів реклами, завдати шкоди особам і державі.

Некомерційне господарювання – самостійний систематичний вид господарської діяльності суб'єктів господарювання, спрямований на досягнення економічних, соціальних та інших результатів без мети отримання прибутку. Здійснюється суб'єктами господарювання державного або комунального секторів економіки в галузях (видах діяльності), де відповідно до законодавства забороняється підприємництво, на основі рішення відповідного органу державної влади чи місцевого самоврядування.

Нематеріальні активи – об'єкти інтелектуальної, в тому числі промислової, власності, а також інші аналогічні права, визнані в порядку, встановленому відповідним законодавством, об'єктами права власності резидента.

Непереборна сила – наслідки надзвичайних ситуацій техногенного, природного або екологічного характеру (великі аварії в системах водо-, теплопостачання і водовідведення, руйнування цих систем, спричинені землетрусами, повеннями, буреломами тощо), які унеможливають роботу централізованих систем водо-, теплопостачання і водовідведення та надання відповідних послуг.

Неплатоспроможність – неспроможність суб'єкта підприємницької діяльності виконати після настання встановленого строку їхньої сплати грошові зобов'язання перед кредиторами, у тому числі із заробітної плати, а також виконати зобов'язання щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) не інакше як через відновлення платоспроможності.

Неправомірне використання комерційної таємниці – впровадження у виробництво або врахування при плануванні чи здійсненні підприємницької діяльності без дозволу уповноваженої на те особи неправомірно здобутих

відомостей, що становлять відповідно до законодавства України комерційну таємницю.

Неправомірне використання товару іншого виробника – введення у господарський обіг під своїм позначенням товару іншого виробника шляхом змін чи зняття позначень виробника без дозволу уповноваженої на те особи.

Неправомірне збирання комерційної таємниці – добування протиправним способом відомостей, що відповідно до законодавства України становлять комерційну таємницю, якщо це завдало чи могло завдати шкоди господарюючому суб'єкту (підприємцю).

Неправомірне укладання угод між підприємцями – укладання угод, спрямованих на встановлення (підтримання) монопольних цін (тарифів), знижок, надбавок (доплат), націнок, розподіл ринків за територіальним принципом, асортиментом товарів, обсягом їхньої реалізації чи закупівель або за колом споживачів чи за іншими ознаками з метою їх монополізації, усунення з ринку або обмеження доступу на нього продавців, покупців, інших підприємців.

Нерухоме майно (нерухомість) – земельні ділянки і все, що розташоване на них та тісно пов'язане з ними, тобто об'єкти, перемістити які без непропорційної шкоди їхньому призначенню неможливо. До нерухомого майна належать також повітряні та морські судна, судна внутрішньодержавного плавання, космічні об'єкти.

Номінальний утримувач – 1. Юридична особа, зареєстрована в системі реєстру власників іменних цінних паперів, якій цінні папери передані для здійснення операцій з ними за дорученням і в інтересах власника. 2. Депозитарій або зберігач цінних паперів, зареєстрований у реєстрі власників іменних цінних паперів як юридична особа, якій ці цінні папери передано за дорученням і в інтересах власників цінних паперів для здійснення операцій у національній депозитарній системі.

Ноу-хау – конфіденційна інформація технічного, економічного, адміністративного та фінансового характеру, яка є власністю продавця і не доступна будь-якій особі.

Об'єднання підприємств – господарська організація, утворена у складі двох або більше підприємств з метою координації їхньої виробничої, наукової та іншої діяльності при розв'язанні спільних економічних та соціальних завдань.

Обслуговуючий кооператив – кооператив, який утворюється шляхом об'єднання фізичних та/або юридичних осіб для надання послуг переважно членам кооперативу, а також іншим особам з метою провадження їх господарської діяльності. Обслуговуючі кооперативи надають послуги іншим особам в обсягах, що не перевищують 20 відсотків загального обороту кооперативу.

Оперативно-господарські санкції – заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або попередження повторення порушень зобов'язання, що використовуються самими сторонами зобов'язання в односторонньому порядку.

Оперативний лізинг – договір лізингу, у результаті укладання якого лізингоодержувач на своє замовлення отримує у платне користування від лізингодавця об'єкт лізингу на строк, не менший від такого, за який амортизується 90 % вартості об'єкта лізингу, визначеної в день укладання договору.

Оперативно-господарські санкції – заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або попередження повторення порушень зобов'язання, що використовуються сторонами зобов'язання в односторонньому порядку.

Органи адміністративно-господарського управління і контролю – об'єднання підприємств, інші суб'єкти господарювання, громадські організації при виконанні ними функцій управління та контролю в межах делегованих їм повноважень органів державної влади чи місцевого самоврядування.

Організаційно-господарські відносини – це відносини між суб'єктами господарювання та суб'єктами організаційно-господарських повноважень у процесі управління господарською діяльністю.

Організаційно-господарські зобов'язання – це господарські зобов'язання, що виникають у процесі управління господарською діяльністю між суб'єктом господарювання та суб'єктом організаційно-господарських повноважень, згідно з якими зобов'язана сторона повинна здійснити на користь другої сторони певну управлінсько-господарську (організаційну) дію або утриматися від певної дії, а управнена сторона має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання її обов'язку.

Організаційно-правова форма – форма юридичної особи – суб'єкта господарювання, що характеризує специфіку його створення, майнового статусу, характеру його прав та особливості відповідальності за зобов'язаннями суб'єкта.

Оренда – засноване на договорі строкове платне користування майном, що необхідне орендареві для здійснення підприємницької та іншої діяльності.

Орендне підприємство – це підприємство, створене орендарем на основі оренди цілісного майнового комплексу існуючого державного або комунального підприємства чи майнового комплексу виробничого структурного підрозділу (структурної одиниці) цього підприємства з метою здійснення підприємницької діяльності.

Пайовий лізинг – здійснення лізингу за участю суб'єктів лізингу на основі укладання багатостороннього договору і залучення одного або кількох кредиторів, які беруть участь у здійсненні лізингу, інвестуючи свої кошти. При цьому сума інвестованих кредиторами коштів не може перевищувати 80 % вартості набутого для лізингу майна.

Пайові цінні папери – цінні папери, які посвідчують участь їх власника у статутному капіталі (крім інвестиційних сертифікатів та сертифікатів ФОН), надають власнику право на участь в управлінні емітентом (крім сертифікатів ФОН) і отримання частини прибутку, зокрема у вигляді дивідендів, та частини майна у разі ліквідації емітента (крім сертифікатів ФОН).

Патентування – необхідна умова здійснення окремих видів підприємницької діяльності, що означає необхідність отримання торгового патенту в установленому законодавством порядку. Патентування обов'язкове для здійснення торговельної діяльності за готівкові кошти, а також з використанням інших форм розрахунків і кредитних карток на території України, діяльності з обміну готівкових валютних цінностей (включаючи операції з готівковими платіжними засобами, вираженими в іноземній валюті, і з кредитними картками), а також діяльності з надання послуг у сфері грального бізнесу та побутових послуг.

Пеня – це неустойка, що обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного зобов'язання за кожен день прострочення виконання.

Перевезення вантажів – це господарська діяльність, пов'язана з переміщенням продукції виробничо-технічного призначення та виробів народного споживання залізницями, автомобільними, водними та повітряними шляхами, а також транспортування продукції трубопроводами.

Перереєстрація – необхідна умова продовження здійснення підприємницької діяльності в разі зміни назви, організаційно-правової форми суб'єкта господарювання, а також форми власності, що здійснюється в порядку, встановленому для державної реєстрації.

Перетворення – різновид реорганізації, коли суб'єкт господарювання – юридична особа змінює організаційно-правову форму.

Підприємництво – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

Підприємницька діяльність – спрямована на отримання прибутку економічна діяльність з виробництва товарів, виконання робіт, надання послуг, яка має самостійний, ініціативний, систематичний, ризикований характер.

Підприємство – самостійний статутний суб'єкт господарювання, що має права юридичної особи і здійснює виробничу, науково-дослідницьку та комерційну діяльність з метою отримання прибутку.

Підприємство з іноземними інвестиціями – створений відповідно до законодавства України суб'єкт господарювання будь-якої організаційно-правової форми, іноземна інвестиція у статутному фонді якого становить не менше 10 %.

Підприємство колективне – вид підприємства, заснований на власності трудового колективу підприємства, кооперативу, іншого статутного товариства, громадської чи релігійної організації.

Підприємство приватне – підприємство, що діє на основі приватної власності одного або кількох громадян, іноземців, осіб без громадянства та його(їхньої) праці чи з використанням найманої праці. Приватним вважається також підприємство, що діє на основі приватної власності суб'єкта господарювання – юридичної особи.

Пільговий торговий патент – патент, що видається суб'єктам господарювання або їхнім структурним підрозділам, які здійснюють

торговельну діяльність виключно з використанням певних видів товарів вітчизняного виробництва, зазначених у Законі України «Про патентування деяких видів підприємницької діяльності».

Поділ – різновид реорганізації, коли юридична особа поділяється на дві або більше нових осіб, а всі майнові права та обов'язки реорганізованої особи переходять за відокремлювальним актом до нових суб'єктів.

Повне товариство – це господарське товариство, всі учасники якого відповідно до укладеного між ними договору здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства і несуть додаткову солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном.

Право господарського відання – речове право суб'єкта підприємництва, який володіє, користується і розпоряджається майном, що закріплене за ним власником, з обмеженням правомочності розпорядження щодо окремих видів майна за згодою власника у випадках, передбачених законом.

Право корпоративне – 1. Право власності на частку (пай) у статутному фонді юридичної особи, створеної відповідно до законодавства про господарські товариства, включаючи право на управління та отримання відповідної частки прибутку такої юридичної особи. 2. Право власності на статутний фонд (капітал) юридичної особи або його частку (пай), включаючи права на управління, отримання відповідної частки прибутку такої юридичної особи, а також активів у разі її ліквідації відповідно до чинного законодавства незалежно від того, створена така юридична особа у формі господарського товариства, підприємства, заснованого на власності однієї юридичної або фізичної особи, чи в інших організаційно-правових формах.

Промислово-фінансова група – об'єднання, до якого можуть входити промислові, сільськогосподарські підприємства, банки, наукові та проектні установи, інші установи та організації всіх форм власності, що мають на меті отримання прибутку, і яке створюється за рішенням Кабінету Міністрів України.

Поточні кредитори – кредитори за вимогами до боржника, які виникли після порушення провадження у справі про банкрутство.

Похідні цінні папери – цінні папери, механізм випуску та обігу яких пов'язаний з правом на придбання чи продаж протягом строку, встановленого договором, цінних паперів, інших фінансових та/або товарних ресурсів.

Право власності – основне речове право у сфері господарювання, за яким суб'єкт господарювання, який здійснює господарську діяльність на основі права власності, на свій розсуд, одноосібно або спільно з іншими суб'єктами володіє, користується і розпоряджається належним йому (їм) майном, у тому числі має право надати майно іншим суб'єктам для використання його на праві власності, праві господарського відання чи праві оперативного управління, або на основі інших форм правового режиму майна, передбачених ГК України.

Право господарського відання – це речове право суб'єкта підприємництва, який володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом), з обмеженням правомочності розпорядження щодо окремих видів майна за згодою власника у випадках, передбачених ГК Кодексом та іншими законами.

Право оперативного управління – це речове право суб'єкта господарювання, який володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом) для здійснення некомерційної господарської діяльності, у межах, встановлених ГК України та іншими законами, а також власником майна (уповноваженим ним органом).

Приватизаційні цінні папери – цінні папери, які посвідчують право власника на безоплатне одержання у процесі приватизації частки майна державних підприємств, державного житлового фонду, земельного фонду.

Приватне підприємство – це підприємство, що діє на основі приватної власності одного або кількох громадян, іноземців, осіб без громадянства та його (їх) праці чи з використанням найманої праці. Приватним є також підприємство, що діє на основі приватної власності суб'єкта господарювання – юридичної особи.

Регулювання – це державний вплив щодо конкретного суб'єкта господарювання, з метою недопущення, зміни чи припинення господарської ситуації певного роду.

Реклама – спеціальна інформація про осіб чи продукцію, що поширюється в будь-якій формі та в будь-який спосіб з метою прямого або опосередкованого отримання прибутку.

Рекламодавець – особа, яка є замовником реклами для її виробництва та/або поширення.

Реорганізація суб'єкта господарювання (юридичної особи) – форма припинення діяльності, коли відбувається універсальне правонаступництво.

Реструктуризація підприємства – здійснення організаційно-господарських, фінансово-економічних, правових і технічних заходів, спрямованих на реорганізацію підприємства, зокрема шляхом його поділу з переходом боргових зобов'язань до юридичної особи, що не підлягає санації, якщо це передбачено планом санації, на зміну форми власності, управління, організаційно-правової форми, що сприятиме фінансовому оздоровленню підприємства і задоволенню вимог кредиторів.

Розголошення комерційної таємниці – ознайомлення іншої особи без згоди особи, уповноваженої на це, з відомостями, що відповідно до чинного законодавства України становлять комерційну таємницю, особою, якій ці відомості були довірені в установленому порядку або стали відомі у зв'язку з виконанням службових обов'язків, якщо це завдало чи могло завдати шкоди суб'єкту господарювання.

Санація – система заходів, що здійснюються при провадженні у справі про банкрутство з метою запобігання визнанню боржника банкрутом і його ліквідації, спрямовані на оздоровлення фінансово-господарського становища боржника, а також задоволення вимог кредиторів шляхом кредитування, реструктуризації підприємства, боргів і капіталу та/або зміну організаційно-правової структури боржника.

Сертифікація – це процедура, за допомогою якої визнаний в установленому порядку орган документально засвідчує відповідність продукції, систем

якості, систем управління якістю, систем екологічного управління, персоналу встановленим законодавством вимогам.

Сільськогосподарський кооператив – це юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, що є сільськогосподарськими товаровиробниками, на засадах добровільного членства та об'єднання майнових пайових внесків для спільної виробничої діяльності у сільському господарстві та обслуговування переважно членів кооперативу

Скасування державної реєстрації суб'єкта підприємництва – визнання державної реєстрації недійсною, що можливо як у добровільному порядку (за особистою заявою суб'єкта), так і у примусовому (судовому) порядку на підставах, передбачених законодавством. Це є підставою для виключення суб'єкта господарювання з Єдиного державного реєстру підприємств і організацій України чи Реєстру суб'єктів підприємницької діяльності.

Спеціальна (вільна) економічна зона – частина території України, на якій устанавлюються і діють спеціальний правовий режим економічної діяльності та порядок заснування і дії законодавства України.

Спеціальний торговий патент – державне свідоцтво, яке засвідчує право суб'єкта господарювання на особливий порядок оподаткування, що набувається суб'єктом господарювання, який здійснює торговельну діяльність і діяльність з надання побутових послуг на територіях, визначених Кабінетом Міністрів України.

Споживчий кооператив (споживче товариство) – кооператив, який утворюється шляхом об'єднання фізичних та/або юридичних осіб для організації торговельного обслуговування, заготівель сільськогосподарської продукції, сировини, виробництва продукції та надання інших послуг з метою задоволення споживчих потреб його членів.

Споживча кооперація – система самоврядних організацій громадян (споживчих товариств, їхніх спілок, об'єднань), а також підприємств і установ цих організацій, яка є самостійною організаційною формою кооперативного руху.

Стандартизація – це діяльність, що полягає в устанавленні положень для загального і багаторазового застосування щодо наявних чи можливих завдань з метою досягнення оптимального ступеня впорядкування в певній сфері, результатом якої є підвищення ступеня відповідності продукції, процесів та послуг їх функціональному призначенню, усуненню бар'єрів у торгівлі і сприянню науково-технічному співробітництву.

Статут суб'єкта господарювання – статут, що повинен містити відомості про його найменування і місцезнаходження, мету і предмет діяльності, розмір і порядок утворення статутного та інших фондів, порядок розподілу прибутків і збитків, про органи управління і контролю, їхню компетенцію, про умови реорганізації та ліквідації суб'єкта господарювання, а також передбачені законодавством інші відомості, пов'язані з особливостями організаційної форми суб'єкта господарювання.

Страховання – це діяльність спеціально уповноважених державних організацій та суб'єктів господарювання (страховиків), пов'язана з наданням

страхових послуг юридичним особам або громадянам (страхувальникам) щодо захисту їх майнових інтересів у разі настання визначених законом чи договором страхування подій (страхових випадків), за рахунок грошових фондів, які формуються шляхом сплати страхувальниками страхових платежів.

Страхування у сфері господарювання – це діяльність, спрямована на покриття довго- та короткострокових ризиків суб'єктів господарювання з використанням заощаджень через кредитно-фінансову систему або без такого використання.

Створення перешкод суб'єктам господарювання у процесі конкуренції – дискредитація суб'єкта господарювання, купівля-продаж товарів, виконання робіт, надання послуг із примусовим асортиментом, схиляння до бойкоту суб'єкта господарювання, схиляння постачальника до дискримінації покупця (замовника), схиляння суб'єкта господарювання до розірвання договору з конкурентом, підкуп працівника постачальника, підкуп працівника покупця (замовника), досягнення неправомірних переваг у конкуренції.

Суб'єкт господарювання – юридична особа незалежно від організаційно-правової форми та форми власності або фізична особа, яка займається діяльністю з виробництва, реалізації, придбання товарів, іншою господарською діяльністю, будь-яка юридична або фізична особа, яка здійснює контроль над суб'єктами господарювання, група суб'єктів господарювання, якщо один або кілька з них здійснюють контроль над іншими. Суб'єктами господарювання визнаються також органи державної влади, місцевого самоврядування, адміністративно-господарського управління та контролю в частині їхньої діяльності з виробництва, реалізації, придбання товарів або іншої господарської діяльності.

Суб'єкт малого підприємництва – індивідуальний підприємець, тобто фізична особа, зареєстрована як суб'єкт підприємницької діяльності, який займається нею без створення юридичної особи, підприємницька організація зі статусом юридичної особи будь-якої організаційно-правової форми і форми власності (крім довірчих товариств, банків, страхових компаній, інших фінансово-кредитних і небанківських фінансових установ), а також суб'єкт підприємництва, у статутному фонді якого частки, що належать юридичним особам – учасникам і засновникам суб'єкта, які не є суб'єктами малого підприємництва, не перевищують 25 %. Цей суб'єкт повинен відповідати таким критеріям: середньооблікова чисельність працюючих за звітний період – до 50 осіб (при цьому враховуються всі працівники, у тому числі й ті, які працюють за цивільно-правовими договорами і за сумісництвом), розмір річної виручки від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) – до 1 млн грн.

Суб'єкт підприємницької діяльності – фізична або юридична особа, яка здійснює підприємницьку діяльність.

Субсидії – це невідpłatні поточні виплати підприємствам, які не передбачають компенсації у виді спеціально обумовлених виплат або товарів і послуг в обмін на проведені платежі, а також видатки, пов'язані з відшкодуванням збитків державних підприємств.

Технічний регламент з підтвердження відповідності – затверджений Кабінетом Міністрів України нормативно-правовий акт, де містяться опис видів

продукції, що підлягає обов'язковому підтвердженню відповідності, вимоги безпеки для життя та здоров'я людини, тварин, рослин, а також майна та охорони довкілля, процедури підтвердження відповідності цим вимогам, правила маркування і введення продукції в обіг.

Технічні умови – документ, що встановлює технічні вимоги, яким повинні відповідати продукція, процеси чи послуги.

Товариство господарське – підприємство, установа чи організація, створена на засадах угоди юридичними особами і громадянами шляхом об'єднання їхнього майна та підприємницької діяльності з метою отримання прибутку. До господарських належать такі товариства: акціонерні, з обмеженою, додатковою відповідальністю, повні та командитні.

Товариство з додатковою відповідальністю – товариство, статутний фонд якого поділений на частки визначених установчими документами розмірів. Учасники такого товариства відповідають за його боргами своїми внесками до статутного фонду, а при недостатності цих сум – додатково належним їм майном в однаковому для всіх учасників кратному розмірі до внеску кожного учасника.

Товариство з обмеженою відповідальністю – господарське товариство, що має статутний фонд, розділене на частки, розмір яких визначається установчими документами. Учасники товариства несуть відповідальність у межах їхніх внесків до статутного фонду.

Товариство командитне – вид товариства, в якому разом з одним або більше учасниками, які здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і несуть відповідальність за зобов'язаннями товариства всім своїм майном, є один або більше учасників, відповідальність яких обмежується внеском у майні товариства (вкладників).

Товариство повне – товариство, учасники якого займаються спільною підприємницькою діяльністю і несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства всім своїм майном.

Товариство споживче – самоврядна організація громадян, які на основі добровільності членства, майнової участі та взаємодопомоги об'єднуються для спільної господарської діяльності з метою колективного організованого забезпечення своїх економічних і соціальних інтересів. Це товариство є юридичною особою і діє на основі статуту.

Товарна біржа – організація, яка об'єднує юридичних і фізичних осіб, що здійснюють виробничу і комерційну діяльність, і має на меті надання послуг в укладанні біржових угод, виявлення товарних цін, попиту і пропозиції на товари, вивчення, упорядкування і полегшення товарообігу та пов'язаних з ним торговельних операцій.

Товаророзпорядчі цінні папери – цінні папери, які надають їхньому держателю право розпоряджатися майном, вказаним у цих документах.

Торговельно-біржова діяльність – це діяльність, що має на меті організацію та регулювання торгівлі шляхом надання послуг суб'єктам господарювання у здійсненні ними торговельних операцій спеціально утвореною господарською організацією – товарною біржею.

Торговий патент – державне свідоцтво, яке засвідчує право суб'єкта господарювання чи його структурного (відокремленого) підрозділу займатися окремими видами діяльності, зазначеними в Законі України «Про патентування деяких видів підприємницької діяльності».

Торгово-промислова палата – недержавна неприбуткова самоврядна організація, яка об'єднує юридичних осіб, що створені та діють відповідно до законодавства України, громадян України, зареєстрованих як підприємці, та їхні об'єднання.

Трансфертні платежі – невідплатні та безповоротні платежі, які не є придбанням товарів чи послуг, наданням кредиту або виплатою непогашеного боргу.

Туристсько-рекреаційна зона – вільна економічна зона, яка створюється в регіоні з багатим природним, рекреаційним та історико-культурним потенціалом для ефективного його використання і збереження, а також активізації підприємницької діяльності у сфері рекреаційно-туристичного бізнесу.

Унітарне підприємство – це підприємство, яке створюється одним засновником, який виділяє необхідне для того майно, формує відповідно до закону статутний капітал, не поділений на частки (паї), затверджує статут, розподіляє доходи, безпосередньо або через керівника, який ним призначається, керує підприємством і формує його трудовий колектив на засадах трудового найму, вирішує питання реорганізації та ліквідації підприємства. Унітарними є підприємства державні, комунальні, підприємства, засновані на власності об'єднання громадян, релігійної організації або на приватній власності засновника.

Установчий документ – статут та/або установчий договір, необхідні для регулювання порядку, умов узгодженої діяльності засновників, а також визначення правового статусу створюваного суб'єкта підприємництва – юридичної особи.

Учасник відносин у сфері господарювання – суб'єкт господарювання, споживач, орган державної влади та місцевого самоврядування, наділений господарською компетенцією, а також громадянин, громадська та інша організація, що є засновником суб'єктів господарювання або здійснює щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності.

Філія – відокремлений підрозділ юридичної особи, розташований поза місцем її знаходження, що здійснює всі або частину її функцій.

Фінансове посередництво – це діяльність, пов'язана з отриманням та перерозподілом фінансових коштів, крім випадків, передбачених законодавством.

Фінансовий лізинг – договір лізингу, у результаті укладання якого лізингодержувач за власним замовленням отримує у платне користування від лізингодавця об'єкт лізингу на строк, за який амортизується 60 % вартості об'єкта лізингу, з можливістю його подальшого викупу за залишковою вартістю.

Фермерське господарство – це форма підприємницької діяльності громадян із створенням юридичної особи, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою та

реалізацією з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм для ведення фермерського господарства.

Фондова біржа – організаційно оформлений, постійно діючий ринок, на якому здійснюється торгівля цінними паперами. Як правило, створюється у вигляді акціонерного товариства, яке зосереджує попит і пропозицію цінних паперів, сприяє формуванню їхнього біржового курсу і здійснює діяльність відповідно до Закону України «Про цінні папери та фондову біржу».

Холдингова компанія – суб'єкт господарювання, який володіє контрольним пакетом акцій інших суб'єктів господарювання для здійснення оперативно-господарського управління.

Ціна – це визначена грошова сума, що сплачується покупцем як еквівалент за предмет договору, або це вартість товару, величина якої визначається суспільно-необхідними затратами праці.

Ціна відпускна – ціна, за якою підприємство чи збутова організація реалізує продукцію виробничим чи торговим підприємствам для наступної її переробки чи реалізації.

Ціна оптова – ціна товару за умови продажу його великими партіями (оптом).

Ціна роздрібна – це та, за якою реалізуються товари кінцевим споживачам.

Цінні папери – документи встановленої форми з відповідними реквізитами, що посвідчують грошове або інше майнове право і визначають відносини між суб'єктом господарювання, який їх випустив, і власником, передбачає виконання зобов'язань згідно з умовами його випуску, а також можливість передання прав, що випливають з цього документа, іншим особам.

Штраф – це неустойка, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або ненадежно виконаного зобов'язання.

Штрафні санкції – господарські санкції у вигляді грошової суми (неустойка, штраф, пеня), яку учасник господарських відносин зобов'язаний сплатити в разі порушення ним правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання.

СІМЕЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Аліменти – грошове утримання, яке надається спроможними працездатними особами іншим особам (наприклад, непрацездатним) у порядку і випадках, передбачених законом, у зв'язку з існуючими між ними сімейними (родинними) відносинами.

Аліментні зобов'язання батьків і дітей – обов'язки батьків по наданню утримання дітям та повнолітнім непрацездатним дочці, сину, та обов'язки повнолітніх дочки сина по наданню утримання непрацездатним батькам, які потребують матеріальної допомоги.

Аліментні зобов'язання подружжя – обов'язки дружини, чоловіка щодо надання утримання іншому з подружжя у випадках його непрацездатності та нужденності або з інших підстав, передбачених законом.

Визнання батьківства за рішенням суду – передбачений законом порядок визначення походження дитини в судовому порядку за заявою матері, опікуна, піклувальника дитини, особи, яка утримує та виховує дитину, самої дитини, яка досягла повноліття, або особи, яка вважає себе батьком дитини; підставою для визнання батьківства є будь-які відомості, що засвідчують походження дитини від певної особи, зібрані відповідно до Цивільного процесуального кодексу України.

Визнання шлюбу недійсним – юридичний акт, що здійснюється в судовому порядку та анулює правові наслідки офіційно зареєстрованого шлюбу у зв'язку з порушенням умов чи принципів шлюбу під час його реєстрації.

Встановлення походження дитини – передбачений законом порядок визначення осіб матері (жінки) та батька (чоловіка), від яких походить дитина та у яких виникають на підставі цього факту юридичні права і обов'язки матері та батька цієї дитини.

Встановлення факту батьківства за рішенням суду – визначення походження дитини в судовому порядку в разі смерті чоловіка, який не перебував у шлюбі з матір'ю дитини.

Джерела сімейного права – офіційні форми вираження сімейно-правових норм, які у сукупності складають сімейне право; офіційні форми вираження правових норм, які регулюють особисті немайнові та такі, що впливають з них, майнові відносини, які виникають на основі шлюбу та сім'ї.

Діти – особи, які не досягли повноліття, особи віком до 18 років; особи, які походять від інших осіб – батька та матері, є їх родичами першого ступеня, наступним поколінням; у Сімейному кодексі термін «діти» застосовується лише щодо тих родичів першого ступеня, які не досягли повноліття; до повнолітніх застосовується термін «повнолітні дочка, син».

Діти, що позбавлені батьківського піклування – діти, покинуті батьками, батьки яких невідомі або відмовились від них, обидва або єдиний з батьків яких померли, оголошені померлими, визнані безвісно відсутніми чи недієздатними, позбавлені батьківських прав, засуджені до позбавлення волі, перебувають під вартою на час слідства, або тривала хвороба яких перешкоджає їм виконувати батьківські обов'язки.

Договір про патронат – угода, за якою орган опіки та піклування передає дитину, яка є сиротою або з інших причин позбавлена батьківського піклування, на виховання у сім'ю іншої особи (патронатного вихователя) до досягнення дитиною повноліття, за плату.

Договірний режим майна подружжя – режим майна чоловіка та дружини, що визначений договором між ними (шлюбним договором).

Заборгованість по аліментах – грошовий борг, який виникає у платника аліментів з моменту виникнення аліментного зобов'язання (набуття законної сили рішенням суду про стягнення аліментів) до моменту проведення розрахунків у разі, якщо він не виконує своїх обов'язків.

Заручини – юридичний факт, що уособлюється в поданні заяви про реєстрацію шлюбу, який не створює юридичного зобов'язку укласти шлюб, однак покладає на особу, яка відмовилася від шлюбу, обов'язок відшкодувати другій стороні затрати, що були понесені останньою у зв'язку з приготуванням до реєстрації шлюбу та весілля.

Інформаційний банк даних про дітей, що підлягають усиновленню – систематизовані відомості щодо дітей, які перебувають на обліку як такі, що можуть бути усиновлені, які формуються органами опіки та піклування (первісні, регіональні банки даних) та Центром з усиновлення дітей (централізований, республіканський банк даних).

Майнові права та обов'язки подружжя – права та обов'язки подружжя, що мають економічний зміст і виникають з приводу укладення угод між ними, спільного сумісного чи спільного часткового майна, особистої приватної власності кожного з них, надання утримання одне одному.

Майнові правовідносини батьків та дітей – правовідносини батьків та дітей, які мають економічний (майновий, вартісний) характер та полягають у правах та обов'язках, пов'язаних з наданням утримання батьками дітям та повнолітнім дочці, сину, а повнолітніми дочкою сином – батькам, а також з управлінням батьками майном неповнолітніх дітей, користуванням та розпорядженням спільним майном тощо.

Метод сімейного права – сукупність методів і засобів, за допомогою яких сімейне право впливає на суспільні відносини.

Недійсний шлюб – шлюб, який не породжує тих юридичних наслідків, які повинні виникати в результаті реєстрації шлюбу.

Недійсність шлюбу – анулювання юридичних наслідків, які типово зумовлюються укладенням шлюбу дійсного; сімейно-правова санкція за порушення передбачених законом умов укладення і принципів шлюбу.

Опіка (над дітьми) – система врегульованих законодавством заходів щодо забезпечення прав малолітніх дітей (віком до 14 років), позбавлених батьківського піклування, які здійснюються в інтересах цих дітей повнолітніми дієздатними особами, що призначені судом або органами опіки та піклування.

Опікун – повнолітня дієздатна особа, яка призначається судом або органом опіки та піклування для здійснення прав та обов'язків малолітньої дитини та представництва її інтересів у суспільстві.

Особисті немайнові права чоловіка та дружини – такі, що передбачені та охороняються законом особисті права чоловіка та дружини, які не мають економічного змісту.

Оспорювання батьківства – передбачений законом порядок спростування в суді факту батьківства та припинення відповідних прав та обов'язків, що здійснюється за позовом чоловіка про виключення запису про нього як батька з актового запису про народження дитини у разі доведення відсутності кровного споріднення між ним та дитиною.

Оспорювання материнства – порядок спростування в суді факту материнства та припинення відповідних прав та обов'язків, що здійснюється у передбачених законом випадках за заявою жінки, яка записана матір'ю дитини, або за позовом жінки, яка вважає себе матір'ю дитини, до жінки, яка записана матір'ю дитини, про визнання свого материнства.

Патронат – правова форма влаштування дитини, яка позбавлена батьківської опіки, за якої вона передається на виховання у сім'ю іншої особи (патронатного вихователя) до досягнення нею повноліття, на договірній основі за плату.

Патронатний вихователь – повнолітня працездатна особа, яка прийняла дитину у сім'ю на виховання за плату на основі договору про патронат, укладеного з органом опіки та піклування.

Піклувальник – повнолітня дієздатна особа, яка призначається судом або органом опіки та піклування для здійснення прав та обов'язків неповнолітньої дитини та представництва у разі потреби її інтересів у суспільстві.

Піклування (над дітьми) – система врегульованих законодавством заходів щодо забезпечення прав неповнолітніх дітей (віком з 14 до 18 років), позбавлених батьківського піклування, які здійснюються в інтересах цих дітей повнолітніми дієздатними особами, що призначені судом або органами опіки та піклування.

Повнорідні брати та сестри – походять від спільного батька і матері; **неповнорідні** – мають або спільного батька або матір.

Позбавлення батьківських прав – санкція, яка застосовується судом у передбачених законом випадках до батьків, які не виконують батьківських обов'язків або зловживають батьківськими правами, внаслідок якої втрачається правовий зв'язок між батьком (матір'ю) та дитиною.

Поновлення батьківських прав – порядок відновлення правового зв'язку між тим з батьків, який позбавлений батьківських прав, та дитиною, що здійснюється за наявності передбачених законом підстав у судовому порядку виключно в інтересах дитини.

Поновлення шлюбу – відновлення судом шлюбних правовідносин за заявою жінки та чоловіка, шлюб між якими було розірвано, за умови, що жоден із них не перебував після цього у повторному шлюбі; на підставі рішення суду орган РАЦС видає нове Свідоцтво про шлюб, у якому день реєстрації шлюбу, за вибором подружжя, може бути визначений днем першої його реєстрації або днем набрання чинності рішенням суду про поновлення шлюбу.

Право особистої приватної власності дружини, чоловіка – забезпечене законом право (можливість) дружини, чоловіка на свій розсуд володіти, користуватися та розпоряджатися майном, що придбане кожним з них до шлюбу або під час шлюбу за визначеними у законі підставами, яке не належить до спільного майна подружжя.

Право на батьківство – таке що охороняється законом право чоловіка стати батьком та виховувати дітей у сім'ї.

Право на ім'я у шлюбі – право чоловіка та дружини йменуватися у шлюбі своїм іменем чи безперешкодно змінити його у встановленому законом порядку.

Право на материнство – таке, що охороняється законом право дружини на створення їй у сім'ї умов для збереження її здоров'я та народження здорової дитини та для поєднання материнства із здійсненням нею інших прав та обов'язків.

Право на особисту свободу – таке що охороняється законом право чоловіка та дружини на вибір місця свого проживання, на вжиття заходів, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства, щодо підтримання чи припинення шлюбних відносин.

Право на прізвище у шлюбі – право дружини, чоловіка зберегти у шлюбі своє прізвище чи змінити його у спрощеному порядку, обравши спільне прізвище для обох, чи шляхом приєднання прізвища одне до одного.

Предмет сімейного права – особисті немайнові та такі, що впливають з них майнові відносини людей, що виникають на основі шлюбу та сім'ї та регулюються нормами сімейного права.

Принцип матеріальної підтримки членів сім'ї, які потребують матеріальної допомоги – батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття; повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків; подружжя повинно матеріально підтримувати одне одного на випадок потреби, а в разі відмови в такій підтримці той з подружжя, що потребує матеріальної допомоги, має право одержувати утримання від іншого з подружжя в примусовому порядку, якщо останній спроможний його надати.

Принцип неприпустимості свавільного втручання будь-кого у сімейні справи та повага до сімейного життя – правом сімейні відносини регулюються лише у тій частині, у якій це є допустимим і можливим з точки зору інтересів їх учасників та інтересів суспільства.

Принцип одношлюбності (моногамії) – будь-яка особа може одночасно перебувати тільки в одному офіційно зареєстрованому шлюбі.

Принцип повної рівності чоловіка і жінки в особистих і майнових правах і обов'язки у шлюбі та сім'ї – чоловік та дружина мають однакові права та однакові обов'язки у шлюбі, однакове право брати участь у вирішенні питань життя сім'ї, рівні права щодо дітей.

Принцип пріоритету сімейного виховання дітей – сім'я є природним середовищем для фізичного, духовного, інтелектуального, культурного, соціального розвитку дитини, її матеріального забезпечення, тому перевага завжди повинна надаватися сімейним формам виховання дітей.

Принцип свободи розірвання шлюбу – ніхто не вправі примусити особу перебувати у шлюбі проти її волі; якщо продовження подружнього життя стало неможливим подружжя вправі розірвати шлюб у встановленому порядку.

Принцип свободи шлюбу і добровільності укладення шлюбу – укладення шлюбу і вибір дружини або чоловіка здійснюється довільно, за власним бажанням; держава захищає право на вільний вибір дружини або чоловіка.

Принципи сімейного права – основні засади, керівні ідеї, відповідно до яких здійснюється правове регулювання сімейних суспільних відносин.

Припинення шлюбу – припинення правовідносин подружжя, що засновані на офіційно зареєстрованому шлюбі; припинення прав та обов'язків дружини та чоловіка, які існують у шлюбі.

Реєстрація шлюбу – акт реєстрації громадянського стану, який здійснюється уповноваженими органами держави за заявою чоловіка та жінки, за наявності передбачених законом умов та посвідчує факт створення сім'ї і виникнення прав та обов'язків подружжя.

Режим окремого проживання подружжя – встановлений судом за заявою подружжя або позовом одного з них у разі неможливості чи небажання дружини і (або) чоловіка проживати спільно режим роздільного проживання, що зумовлює певні правові наслідки.

Родство – кровний зв'язок (кровна спорідненість) осіб, які походять один від одного або від спільного предка.

Розірвання шлюбу – передбачена законом процедура припинення шлюбу шляхом розлучення подружжя в органах РАЦС або в суді.

Система сімейного права – впорядкована сукупність сімейно-правових норм та інститутів, розміщених у певній послідовності та пов'язаних між собою загальними принципами.

Сім'я – коло осіб, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки.

Сімейне право – сукупність правових норм, які регулюють особисті немайнові та такі, що впливають з них майнові відносини людей, що виникають на основі шлюбу та сім'ї.

Сімейні правовідносини – це врегульовані нормами сімейного права особисті немайнові та такі, що впливають з них майнові відносини людей, що виникають на основі шлюбу та сім'ї.

Спільне сумісне майно подружжя – майно, що придбане чоловіком та дружиною під час перебування у офіційно зареєстрованому шлюбі, яке належить кожному з них рівною мірою у повному обсязі, володіння, користування та розпорядження яким вони здійснюються за взаємною згодою.

Спір про батьківство – спірне правовідношення щодо визнання батьківства, що виникає між особою, котра вважає себе батьком дитини, народженої жінкою, яка в момент зачаття або народження дитини перебувала у шлюбі з іншим чоловіком, та цим чоловіком, якщо він записаний батьком дитини (оспорювання батьківства можливе у передбачених законом випадках і

за позовами інших осіб, зокрема спадкоємців особи, яка записана батьком, а також матері дитини).

Умови укладення шлюбу – передбачені законом обставини, наявність яких під час укладення шлюбу є обов’язковою для того, щоб він був дійсним; в Україні: досягнення шлюбного віку та взаємне згода осіб, які одружуються.

Умови усиновлення – передбачені законом вимоги щодо осіб усиновлювачів та інших обставин, які є обов’язковими для того, щоб усиновлення могло бути здійснене.

Усиновлений – неповнолітній хлопчик чи дівчинка, що прийняті у сім’ю на правах сина чи дочки у порядку, встановленому законом для усиновлення.

Усиновлення – прийняття особою дитини у свою сім’ю на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду, що здійснюється у найвищих інтересах дитини для забезпечення стабільних та гармонійних умов її життя.

Усиновлювач – повнолітня дієздатна особа, яка усиновила дитину у порядку, встановленому законом.

Фіктивний шлюб – шлюб, зареєстрований без наміру створити сім’ю, у зв’язку з чим визнається судом недійсним.

Шлюб – сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану.

Шлюбний вік – встановлений законом вік, при досягненні якого дозволяється укладати шлюб; в Україні: для жінок – 18 років, для чоловіків – 18 років.

Шлюбний договір – нотаріально посвідчена угода, що укладається особами, які подали заяву про реєстрацію шлюбу або подружжям, в якій вони врегульовують майнові відносини, визначають свої взаємні майнові права та обов’язки як подружжя та як батьків.

ЖИТЛОВЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Аварійний стан будинку – стан будинку, в якому неможливо забезпечити безпечне перебування людей.

Адресна допомога – разові або періодичні грошові виплати чи забезпечення майном, які здійснюються на підставі спеціальних рішень органів державної влади та місцевого самоврядування чи громадських організацій, зокрема, житлові субсидії, цільова допомога на прожиття, гуманітарна та благодійна допомога.

Акцепт – згода на оплату або гарантування оплати платіжних документів, згода з пропозицією іншої сторони укласти угоду на умовах, зазначених у пропозиції.

Альтернативне зобов'язання – зобов'язання, де сторона-виконавець може вибрати один серед кількох предметів виконання.

Аналогія права – застосування загальних принципів права у випадках, якщо в законодавстві бракує спеціальної норми, розрахованої на регулювання відповідних суспільних відносин.

Апеляція – одна з форм оскарження судових рішень у цивільних і кримінальних справах до суду вищої апеляційної інстанції, що має право переглядати справу.

Асоціація власників жилих будинків – юридична особа, створена для представлення спільних інтересів об'єднань.

Аудит – вид фінансового контролю, який полягає у перевірці публічної бухгалтерської звітності, обліку, первинних документів, а також іншої інформації з питань фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання з метою визначення достовірності їхньої звітності, обліку, його повноти та відповідності чинному законодавству та встановленим нормативам.

Аукціон – спосіб продажу товарів на основі конкурсу покупців, коли товар попередньо виставляється для огляду.

Балансова вартість будинку – загальна сума коштів, витрачених на спорудження будинку з урахуванням встановленої індексації та переоцінки основних фондів, що фіксуються в бухгалтерському балансі його власника

Банки – фінансові підприємства, які здійснюють функції кредитування і розрахунків.

Банкрутство – встановлена судом неспроможність юридичної особи – суб'єкта підприємницької діяльності задовольнити у встановлений строк пред'явлені йому кредиторські вимоги, а також виконати зобов'язання перед бюджетом через банк активів у ліквідній формі.

Безвісна відсутність – встановлений у судовому порядку факт тривалої відсутності громадянина в місці його постійного проживання, коли місцезнаходження його невідоме.

Безгосподарне утримання – невжиття власником необхідних заходів для належного утримання та забезпечення збереження майна, що має особливу значущість.

Безготівкові розрахунки – правила обігу документів при перерахуванні у кредитних установах коштів з рахунку платника на рахунок одержувача та при заліку взаємних вимог, встановлені нормами права.

Безоплатне користування майном – договір про надання майна в тимчасове безоплатне користування однією стороною іншій, яка зобов'язується повернути те саме майно, на термін, встановлений за згодою сторін.

Безхазяйне майно – майно, яке не має власника або власник якого невідомий.

Бенефіціарій – особа, на користь якої укладається угода і яка не бере безпосередньої участі в її укладанні.

Біосферні заповідники – природоохоронні, науково-дослідні установи міжнародного значення, що створюються з метою збереження у природному стані найтипівіших природних комплексів біосфери, здійснення фонового екологічного моніторингу, вивчення навколишнього природного середовища, його змін під дією антропогенних факторів.

Біпатриди – особи, які одночасно мають громадянство двох або більше держав.

Біржа – організаційне утворення, в якому здійснюється купівля-продаж цінних паперів і оптова торгівля товарами.

Благодійна діяльність – безкорислива діяльність фізичних і юридичних осіб, спрямована на надання матеріальної та фінансової допомоги, а також різних послуг особам, які потребують соціальної допомоги.

Благодійний фонд – юридична особа, головною метою якої є благодійна діяльність.

Боржник – сторона у цивільному зобов'язанні, яка повинна здійснити на користь іншої сторони певну дію (передати майно, виконати роботу, сплатити гроші тощо) або утриматися від неї.

Брокер – посередник між покупцем і продавцем під час укладення різних угод.

Бронювання жилого приміщення – особливий порядок збереження за певною категорією громадян права на користування жилим приміщенням.

Будівля (споруда) – об'єкт нерухомого майна, який збудовано (споруджено) на виділеній в установленому порядку земельній ділянці, призначений для задоволення відповідних потреб фізичних чи юридичних осіб.

Варрант – документ, який засвідчує той чи інший юридичний акт, повноваження на здійснення певних дій, певне право (судове розпорядження, ордер на арешт, наказ про накладання арешту на майно, доручення на представництво, документ про надання гарантії чи поруки, свідоцтво на одержання дивідендів, складське свідоцтво про прийом товарів на зберігання з наданням його власнику права одержувати позичку під заставу зазначеного товару).

Вартість спорудження будівлі – загальна сума коштів, витрачених на спорудження (реконструкцію) будівлі, в цінах, що склалися на момент введення їх у експлуатацію.

Вексель – цінний папір, який засвідчує безумовне грошове зобов'язання векселедавця (боржника) сплатити після настання визначеного строку вказану в цьому документі суму грошей власникові векселя (векселедержателю, кредитору).

Вестибюль – переднє приміщення у громадських або житлових будинках.

Ветхий стан будинку – технічний стан будинку, який оцінюється величиною фактичного зносу в межах від 60 до 80 відсотків.

Вид на проживання – документ, що видається відповідно до встановленої процедури компетентними державними органами країни перебування апатриду (особі без громадянства).

Видворення – висилка іноземця або особи без громадянства з країни за порушення законодавства держави перебування чи за втручання в її внутрішні справи.

Виїмка – процесуальна дія, яка полягає у вилученні в громадян або відповідних установ певних предметів чи документів, які мають значення для кримінальної справи.

Виконавче провадження – врегульований нормами цивільного процесуального права порядок примусового виконання рішень, ухвал, постанов суду, інших юрисдикційних органів, який визначається системою взаємопов'язаних цивільних процесуальних прав і обов'язків органу судового виконання та учасників виконавчого провадження.

Виконавчий лист – виконавчий документ, який видається судом для примусового виконання: рішень, ухвал і постанов у цивільних справах, а також вироків, ухвал, постанов у кримінальних справах в частині майнових стягнень; постанов судді або суду в частині майнових стягнень у справах про адміністративні правопорушення; мирових угод, затверджених судом; рішень товариських судів; рішень третейських судів у цивільних справах громадян; рішень іноземних судів.

Виконавчі документи – письмові документи встановленої форми і змісту, які видаються судовими та іншими юрисдикційними органами як підстава для примусового виконання прийнятих ними рішень, ухвал та інших актів.

Вимагання – вимога передачі державного, колективного або індивідуального майна громадян чи права на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру (тільки для індивідуального майна) під погрозою насильства над особою, у віданні або під охороною якої перебуває це майно, над потерпілим або близькими йому родичами, розголошення відомостей, що ганьблять їх або близьких їм осіб, пошкодження або знищення їхнього особистого майна, державного або колективного майна, що перебуває у їхньому віданні чи під їхньою охороною.

Виморочне майно – майно, яке не має власника або власник його невідомий.

Вина – психічне ставлення правопорушника до своїх дій або до бездіяльності та їхніх наслідків у формі умислу або необережності.

Випадок – юридичний факт, за умови існування якого особа може бути звільнена від відповідальності, оскільки відсутня її вина.

Випадок у праві – суспільне небезпечна подія, яка виключає наявність елемента вини тієї чи іншої особи, а тому не супроводжується кримінальною чи іншою юридичною відповідальністю.

Вирок – акт у кримінальному законодавстві, у якому викладено рішення суду щодо винності, покарання та інших питань, пов'язаних з визнанням винності або невинності підсудного.

Виселення – примусове припинення права користування певним жилим приміщенням, яке допускається тільки на підставах, встановлених законом.

Відновна вартість будинку – вартість будівництва (відновлення) аналогічного будинку на відповідний період часу.

Відчуження – передача майна у власність іншій особі, один із способів здійснення власником розпорядчих повноважень.

Відшкодування шкоди – компенсація майнових збитків, заподіяних шкодою.

Віндикація – спосіб захисту прав власності, за допомогою якого власник може витребувати своє майно з чужого незаконного володіння від недобросовісного володільця, а якщо воно придбане безоплатно, то і від добросовісного набувача, незалежно від того, як це майно вибуло з володіння власника.

Володіння – фактичне панування над речами, що має юридичне значення, тобто встановлений законом захист від порушення прав.

Галузь права – система юридичних норм, які регулюють певну сферу суспільних відносин специфічними методами правового регулювання.

Гарантійний строк – встановлений стандартами, технічними умовами або договорами строк, протягом якого боржник відповідає перед кредитором за якість переданої речі або виконаної роботи.

Гарантія – один із засобів забезпечення виконання зобов'язань, який застосовується виключно у відносинах між юридичними особами.

Грабіж – відкрите (у присутності потерпілого або особи, у віданні чи під охороною якої перебуває майно, або сторонніх осіб) викрадення державного, колективного або індивідуального майна.

Громадянин України – особа, яка має громадянство України.

Громадянство – правовий зв'язок між індивідом і державою, що виражається в існуванні їхніх взаємних прав і обов'язків.

Громадянство України – юридична належність особи до держави України, що визначає постійний правовий зв'язок цієї особи з державою, який виявляється у взаємних правах і обов'язках.

Гуртожиток – жила будівля, що зареєстрована як така у виконавчому комітеті відповідної ради і відповідає певним вимогам, де громадянам у зв'язку з трудовими відносинами або навчанням у закладі освіти за плату за спеціальними ставками згідно з ордером, виданим власником гуртожитку, надаються у тимчасове користування жила площа, меблі та інші предмети домашнього вжитку і культурно-побутового призначення і яка обслуговується спеціальним персоналом.

Давність позовна – встановлений законом строк для захисту порушеного права в суді, арбітражному суді, третейському суді.

Дачний будинок – житловий будинок для використання протягом року з метою позаміського відпочинку.

Дачно-будівельний кооператив – добровільне об'єднання громадян з метою будівництва за свої кошти дачних приміщень та використання їх для власних потреб.

Делікт – правопорушення, яке завдає шкоди суспільству, державі, особі та є підставою для притягнення правопорушника до передбаченої законом відповідальності.

Деліктна відповідальність – наслідок позадоговірного заподіяння шкоди, з яким пов'язується виникнення деліктного зобов'язання.

Делькредере – угода, за якою комісіонер бере на себе обов'язок відповідати за укладеною ним угодою з третьою особою перед комітентом у разі невиконання її або неналежного виконання третьою особою.

Державний акт на право приватної власності на землю – документ, виданий уповноваженим державним органом, що підтверджує право приватної власності на земельну ділянку.

Державний контроль – діяльність державних органів щодо перевірки дотримання законності та правопорядку.

Джерела міжнародного права – сукупність елементів, які впливають на становлення змісту юридичних норм, а саме: потреби в нормах, які регулюють соціальне життя, спільна правова свідомість, вимоги морального характеру тощо.

Диспозитивність – принцип цивільного процесуального права, який полягає у можливості розпоряджатися процесуальними засобами захисту.

Добросовісний набувач – набувач, який не знав і не повинен був знати, що майно придбане в особи, яка не мала права його відчужувати.

Довіреність – письмове уповноваження, видане однією особою іншій для представництва перед третьою особою.

Довірча власність – інститут англо-американського права, особливість якого в тому, що одна особа стає власником майна, відокремленого іншою особою для здійснення певних дій, вказаних відокремлювачем, і набувач, який є довірчим власником, використовує придбане майно тільки з метою, визначеною засновником, внаслідок чого одна частина повноважень (розпорядження майном) належить одній особі, а друга частина (отримання вигоди, доходів від цього майна) – іншій особі.

Договір дарування – договір, за яким одна сторона передає безоплатно іншій стороні майно у власність (повне господарське відання або оперативне управління).

Договір довічного утримання – угода, згідно з якою одна сторона – особа, непрацездатна за віком або за станом здоров'я (відчужувач), – передає у власність другій стороні (набувачеві майна) будинок або його частину, натомість набувач майна зобов'язується надати відчужувачу довічно

матеріальне забезпечення в натурі у вигляді житла, харчування, догляду і необхідної допомоги.

Договір доручення – цивільна угода, за якою одна сторона (повірений) зобов'язана виконати від імені й за рахунок другої сторони (довірителя) певні юридичні дії (укласти договір, отримати майно тощо).

Договір купівлі-продажу – договір, за яким продавець зобов'язується передати майно у власність покупцю, а покупець – прийняти майно і сплатити за нього визначену грошову суму.

Договір майнового найму (оренди) – договір, за яким наймодавець (орендодавець) зобов'язаний надати наймачеві (орендарю) майно у тимчасове користування за плату.

Договір найму жилого приміщення – договір, за яким одна сторона (наймодавець) повинна надати іншій стороні (наймачу) для проживання жиле приміщення за встановлену плату.

Договір типовий – затверджена компетентним органом письмова форма договору із заздалегідь визначеними умовами.

Додаткова жила площа – жила площа, яка надається деяким категоріям громадян понад норму, встановлену законодавством.

Докази – фактичні дані (відомості про факти), одержані у передбаченому законом порядку, що мають значення для вирішення справи.

Доказування судове – процесуальна діяльність суб'єктів кримінального, цивільного, господарського, адміністративного процесу із збирання, перевірки і оцінки доказів, а також формування на їх підставі певних тез і наведення аргументів для їх обґрунтування.

Документ – передбачена законом матеріальна форма одержання, зберігання, використання і поширення інформації шляхом фіксації її на папері, магнітній, кіно-, відео-, фотоплівці або на іншому носії.

Допоміжні будівлі і споруди жилого будинку – будівлі і споруди, що розташовані на земельній ділянці, виділеній або одержаній в установленому порядку для будівництва жилого будинку і призначені для його обслуговування та господарських потреб меш-канців, зокрема, сміттєзбірник, трансформаторна підстанція, сарай, замощені дворові під'їзди, паркан, ворота тощо.

Допоміжні приміщення багатоквартирного жилого будинку – приміщення жилого будинку, призначені для забезпечення експлуатації будинку та побутового обслуговування його мешканців, зокрема, сходові клітини, вестибюлі, перехідні шлюзи, позаквартирні коридори, колясочні, кладові, сміттекамери, горища, підвали, шахти і машинні відділення ліфтів, вентиляційні камери та інші технічні приміщення.

Дублікат – другий примірник документа, що має таку саму юридичну силу, як і оригінал.

Евікція – відсудження покупцем набутого ним майна на тих засадах, що майно було відчужено поза волею власника, а також з інших причин, які існували ще до продажу майна.

Експеримент – форма пізнання об'єктивної дійсності, один з основних методів наукового дослідження явищ, спроба, дослід.

Експертиза – розгляд, дослідження експертом якихось справ, питань, що потребують спеціальних знань.

Експерт – особа, що володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, якій слідчим органом, суддею чи судом доручено провести експертизу і за її результатами подати висновок.

Експлуатація будинку – використання приміщень будинку за призначенням.

Експлуатація жилого будинку – використання приміщень будинку для мешкання людей.

Експлуатаційні вимоги – встановлені нормативними документами умови (вимоги) до стану будинку та його елементів, виконання яких забезпечує його ефективну експлуатацію.

Експлуатаційні показники будинку – сукупність технічних, об'ємно-планувальних, санітарно-гігієнічних, економічних, ергономічних та естетичних характеристик будинку, які визначають його експлуатаційні якості.

Елементи будинку – конструкції та технічне обладнання будинку, призначені для виконання встановлених функцій, зокрема, фундаменти, стіни, перегородки, перекриття, покрівля, системи водопостачання та водовідведення, опалення, ліфти тощо.

Жиле приміщення – приміщення, придатне для житла людей, у якому згідно з чинними нормами можливе обладнання постійних спальних місць.

Житлове законодавство – сукупність норм, які регулюють житлові відносини.

Житловий будинок – будівля капітального типу, споруджена з дотриманням вимог, встановлених законом, іншими нормативно-правовими актами, і призначена для постійного у ній проживання. Житлові будинки поділяються на житлові будинки садибного типу та житлові будинки квартирної типу різної поверховості. Житловий будинок садибного типу – житловий будинок, розташований на окремій земельній ділянці, який складається із житлових та допоміжних (нежитлових) приміщень.

Житловий комплекс – єдиний комплекс нерухомого майна, що утворений земельною ділянкою в установлених межах, розміщеним на ній жилим багатоквартирним будинком або його частиною разом із спорудами та інженерними мережами, які утворюють цілісний майновий комплекс.

Житловий кодекс України – кодифікований законодавчий акт, який регулює житлові та пов'язані з ними соціальні відносини.

Житловий фонд – жилі будинки і жилі приміщення в інших будівлях на території України.

Житловий чек – приватизаційний папір, який одержується всіма громадянами України і використовується при приватизації державного житлового фонду.

Забезпечення виконання зобов'язань – вжиття спеціальних заходів майнового характеру, які спонукають сторони до неухильного і реального виконання зобов'язань.

Завдаток – грошова сума, що видається однією з договірних сторін у рахунок належних з неї за договором платежів іншій стороні на підтвердження укладення договору і на забезпечення його виконання.

Загальна площа жилого багатоквартирного будинку – сума загальних площ усіх квартир і нежилых приміщень будинку.

Загальна площа квартири – площа жилих та підсобних приміщень квартири з урахуванням площі лоджій, балконів і терас з коефіцієнтами: для лоджій – 0,5; для балконів і терас – 0,3.

Загальне майно – частина допоміжних приміщень житлового комплексу, що можуть використовуватися згідно з їх призначенням на умовах, визначених у статуті об'єднання (кладові, гаражі, в тому числі підземні, майстерні тощо).

Заказники – природні території (акваторії), що виділяються з метою збереження і відтворення природних комплексів чи їх окремих компонентів.

Заклад – застава рухомого майна, за якою майно, що є предметом застави, передається заставодавцем у володіння заставо-держателю.

Законний представник – особа, яка відповідно до закону виступає в усіх установах, зокрема судових, на захист особистих і майнових прав та законних інтересів недієздатних, обмежених у дієздатності або дієздатних, але таких, які через свій фізичний стан не можуть особисто здійснювати свої права і виконувати обов'язки.

Законність – правовий режим у державі, за якого діяльність усіх державних органів, юридичних і фізичних осіб здійснюється відповідно до вимог закону.

Законодавство – сукупність законів та інших правових актів держави, що забезпечують правове регулювання суспільних відносин на її території.

Залишкова вартість будинку – вартість будинку, визначена на підставі його балансової або відновної вартості з урахуванням нормативного або фактичного зносу.

Змішані форми і види власності на багатоквартирний будинок (кондомініум) – форма власності на багатоквартирний будинок, окремі частини якого (квартири і нежилі приміщення) перебувають у приватній власності двох і більше фізичних або юри-дичних осіб, а належна до будинку земельна ділянка, допоміжні будівлі і споруди та допоміжні приміщення будинку перебувають у сумісній спільній власності цих осіб.

Заповіт – угода, яка виражає волю однієї особи і здійснюється нею особисто.

Застава – один із способів забезпечення зобов'язань, на підставі якого кредитор має право у разі невиконання боржником забезпеченого зобов'язання одержати задоволення з вартості заставленого майна переважно перед іншими кредиторами, тобто на випадок невиконання боржником свого зобов'язання кредиторю надається спеціальне джерело для задоволення його вимог.

Застосування правових норм – здійснювана компетентними державними органами або громадськими організаціями організаційно-правова діяльність, результатом якої є підтвердження, встановлення, зміна чи скасування взаємних юридичних прав і обов'язків реалізації цих норм.

Захист права власності – захист, який здійснюється за допомогою правового регулювання відповідних суспільних відносин різними галузями права.

Збереження жилого приміщення за тимчасово відсутнім громадянином – одна з гарантій права на житло.

Збитки – виражена у грошовій формі шкода, яка полягає у витратах кредитора, втраті або пошкодженні його майна, а також у неодержанні ним доходів, які він одержав би у разі виконання боржником зобов'язання.

Звернення стягнення на майно – форма відшкодування збитків.

Зворотна сила закону – поширення дії закону на факти, що мали місце до набрання ним чинності.

Зловживання правом – здійснення суб'єктивного цивільного права з порушенням можливих меж його дії.

Знос будинку – процес погіршення експлуатаційних показників будинку, зумовлений впливом часу.

Зобов'язання – такі цивільні правовідносини, коли одна особа (боржник) зобов'язана вчинити на користь іншої особи (кредитора) певну дію або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку.

Інвестиція – довгострокове вкладання капіталу (коштів) у різні галузі економіки, переважно за межами країни.

Інвестор – вкладник, що надав інвестицію.

Іпотека – застава землі, нерухомого майна, за якої земля і (або) майно, які становлять предмет застави, залишаються у заставника або третьої особи.

Капітальний ремонт будинку – комплекс будівельних робіт, спрямованих на відновлення та поліпшення експлуатаційних показників будинку.

Калькуляція – обчислення собівартості одиниці продукції, виконаних робіт та послуг за елементами витрат.

Квартира – частина жилого будинку, яка призначена для проживання самотньої особи або кількох самотніх осіб, сім'ї або кількох сімей, і містить в собі обладнані жилі та підсобні приміщення, має окремий вихід на сходову клітку, галерею, в коридор або на вулицю.

Квартирний облік – облік громадян, які потребують поліпшення житлових умов, що здійснюється за місцем проживання громадян або за місцем їх роботи.

Кімнати у багатосімейних (комунальних) квартирах – ізольовані помешкання в квартирі, в якій мешкають двоє чи більше квартиронаймачів.

Конструктивні елементи багатоквартирного будинку – частини споруди, які забезпечують її цілісність та необхідні технічні умови функціонування (фундамент, несучі стіни, міжповерхові перекриття, сходові марші, конструкції даху, покрівля, в'їзна група тощо).

Конфіскація – примусове безоплатне вилучення в державну власність всього або частини майна, що є приватною власністю особи, як санкція за вчинене правопорушення.

Корисна площа квартири (будинку) – площа жилих та підсобних приміщень квартири (квартир) будинку, зокрема, кухня, коридор, ванна кімната, санвузли, вбудовані шафи і кладові тощо.

Корупція – одна з форм зловживання владою, пов'язана з підкупом посадових осіб.

Котедж – одно-, півтораповерховий будинок невеликої житлової площі для постійного чи тимчасового проживання з присадибною ділянкою.

Кошторис будівництва (ремонт, реконструкції) будинку – документ, який визначає вартість будівництва (ремонт, реконструкції) будинку на підставі проекту.

Кошторисна вартість будівництва (реконструкції, ремонту) будівлі – вартість будівництва (реконструкції, ремонту) будівлі, яка визначена кошторисом згідно з проектом.

Крадіжка – таємне викрадення державного, колективного або індивідуального майна.

Кредит – відносини у зв'язку з передачею грошей або матеріальних цінностей у тимчасове користування або за умови їхнього повернення.

Ліцензія – дозвіл, який видається уповноваженою особою іншим особам на виконання певних дій або використання прав.

Локальні правові норми – один з видів правових норм, які різняться сферами регулювання суспільних відносин.

Майнові права – суб'єктивні права учасників правовідносин, які пов'язані з володінням, користуванням і розпорядженням майном, а також з тими матеріальними вимогами, які виникають з приводу розподілу цього майна і обміну.

Межа малозабезпеченості – величина середньодушового сукупного доходу, який забезпечує працездатному громадянину споживання товарів і послуг на мінімальному рівні, встановленому законодавством.

Мешканці тимчасові – особи, які тимчасово проживають у жиллому приміщенні без оплати за взаємною згодою з наймачем та членами його сім'ї, членом ЖБК, власником будинку та членами їх сімей.

Місце проживання – місце постійного чи переважного проживання громадянина.

Моральний знос будинку – показник, що характеризує міру невідповідності об'ємно-планувальних, санітарно-гігієнічних, економічних та інших експлуатаційних показників будинку сучасним експлуатаційним вимогам.

Надання жилої площі – один із способів здійснення конституційного права громадян на житло.

Наймач жилого приміщення – повнолітній громадянин, який наймає за договором найму за плату жиле приміщення.

Найом житла – право на безстрокове користування житлом, яке надано громадянину в будинках державного або громадського житлового фонду на умовах договору найму.

Негаторний позов – позов власника про усунення будь-яких порушень його прав, навіть у випадку, коли ці порушення не були пов'язані з позбавленням володіння.

Недієздатність – можливість для громадянина власними діями набувати цивільних прав і створювати для себе цивільні обов'язки.

Недоторканність житла – один із принципів закріпленого в Конституції права громадянина на житло.

Нежилі приміщення жилого будинку – приміщення, які належать до житлового комплексу, але не відносяться до житлового фонду і є самостійними об'єктами цивільно-правових відносин, їх використання не пов'язане з експлуатацією та утриманням будинку.

Неповнолітні – особи, які не досягли віку, з якого закон визнає їх повністю дієздатними.

Неподільне майно – неподільна частина житлового комплексу, яка складається з частини допоміжних приміщень, конструктивних елементів будинку, технічного обладнання будинку, що забезпечують належне функціонування жилого будинку.

Нерухомість (нерухоме майно) – вид майна, переміщення якого без заповідання йому шкоди неможливе або обмежене.

Несправність елемента будинку – стан елемента, за яким він не відповідає принаймні хоча б одній з установлених експлуатаційних вимог.

Неустойка – визначена законом або договором грошова сума, яку боржник повинен сплатити кредиторіві в разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання, зокрема у разі прострочення виконання.

Норма амортизації на повне відновлення об'єкта нерухомого майна – визначений у встановленому порядку розмір щорічних відрахувань на ремонт об'єкта нерухомого майна.

Норма амортизації на ремонт об'єкта нерухомого майна – визначений у встановленому порядку розмір щорічних відрахувань на ремонт об'єкта нерухомого майна.

Нормативна залишкова вартість будинку – вартість будинку, визначена на підставі його балансової вартості та нормативного зносу.

Нормативний знос будинку – величина, визначена на підставі встановленої норми амортизації на повне відновлення будинку та фактичного терміну експлуатації будинку.

Нормативний строк служби будинку – встановлений строк служби будинку, який використовується для визначення норми амортизаційних відрахувань на повне відновлення.

Нотаріальна угода – дія громадян і організацій, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав чи обов'язків, яка посвідчується в нотаріальному порядку.

Нотаріальний акт – документ, який видають нотаріальні органи, або засвідчення його, яке вказує на те, що нотаріальну дію вчинено.

Нотаріат – система органів і посадових осіб, на яких покладено обов’язок посвідчувати беззаперечні права і факти, що мають юридичне значення, а також інші нотаріальні дії з метою надання їм юридичної вірогідності.

Нотаріус – посадова особа, яка вчиняє нотаріальні дії.

Об’єднання громадян – добровільне громадське формування, утворене на основі єдності інтересів громадян з метою спільної реалізації прав і свобод.

Об’єднання співвласників багатоквартирного будинку – юридична особа, створена власниками для сприяння використанню їхнього власного майна та управління, утримання і використання неподільного та загального майна.

Об’єкти житлової нерухомості – будівлі, віднесені відповідно до законодавства до житлового фонду, дачні та садові будинки.

Об’єкт нерухомого майна – земельна ділянка, будинки, споруди або їх частини, які згідно з чинним законодавством можуть бути об’єктами транзакції (відчуження).

Об’єкти нежитлової нерухомості – будівлі, приміщення, що не віднесені відповідно до законодавства до житлового фонду. У нежитловій нерухомості виділяють: а) *будівлі готельні* – готелі, мотелі, кемпінги, пансіонати, ресторани та бари, туристичні бази, гірські притулки, табори для відпочинку, будинки відпочинку; б) *будівлі офісні* – будівлі фінансового обслуговування, адміністративно-побутові будівлі, будівлі для конторських та адміністративних цілей; в) *будівлі торговельні* – торгові центри, універмаги, магазини, криті ринки, павільйони та зали для ярмарків, станції технічного обслуговування автомобілів, їдальні, кафе, закусочні, бази та склади підприємств торгівлі й громадського харчування, будівлі підприємств побутового обслуговування; г) *гаражі* – гаражі (наземні й підземні) та криті автомобільні стоянки; г) *будівлі промислові та склади*; д) *будівлі для публічних виступів (казино, ігорні будинки)*; е) *господарські (присадибні) будівлі* – допоміжні (нежитлові) приміщення, до яких належать сараї, хліви, гаражі, літні кухні, майстерні, вбиральні, погребі, навіси, котельні, бойлерні, трансформаторні підстанції тощо; є) *інші будівлі*.

Обов’язкова частка в спадщині – частина спадкового майна, яка переходить до спадкоємців, визначених законом, незалежно від заповіту.

Обшук – слідча дія, яка полягає в примусовому обстеженні приміщення та інших місць або окремих осіб з метою відшукати і вилучити знаряддя злочину, речі й цінності, здобуті злочинним шляхом, а також інші предмети і документи, що мають значення для справи.

Опис майна – опис, який здійснює судовий виконавець на виконання рішення суду в цивільній справі із застосуванням такого заходу примусового виконання, як звернення стягнення на майно боржника, а також на виконання ухвали суду про забезпечення позову.

Опіка – спосіб захисту особистих і майнових прав та інтересів неповнолітніх, які не досягли 15-ти років і залишилися без батьківського піклування, а також повнолітніх осіб, визнаних судом недієздатними внаслідок душевної хвороби або недоумства.

Ордер на жиле приміщення – документ, на підставі якого здійснюється вселення в надане жиле приміщення в будинках державного чи громадського житлового фонду або фонду ЖБК.

Оренда житла – право на строкове володіння і користування житлом, яке надано власником житла на умовах договору оренди.

Орендна плата за користування житлом – встановлений за взаємною згодою орендодавця і орендаря розмір плати за користування житлом.

Особа в цивільному праві – суб'єкт цивільних відносин – фізичні та юридичні особи.

Особиста приватна власність – власність, право на яку має фізична особа.

Особисті немайнові права – правові відносини між певними суб'єктами з приводу особистих немайнових благ.

Оферта – пропозиція укласти договір, в якій містяться всі суттєві умови.

Пам'ятка природи – окремі унікальні природні утворення, що мають особливе природоохоронне, наукове, естетичне та пізнавальне значення і охороняються у правовому порядку з метою збереження їх у природному стані.

Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва – найвизначніші та цінні зразки паркового будівництва, які охороняються у правовому порядку з метою збереження їх та використання в естетичних, виховних, наукових, природоохоронних і оздоровчих цілях.

Пеня – один із видів неустойки, визначена законом або договором грошова сума, яку боржник повинен сплатити кредитору в разі прострочення виконання зобов'язання.

Передоручення – передача особою, якій видано доручення, права на вчинення всіх або окремих дій, на які її уповноважено, іншій особі.

Перехід права власності – відносини, за допомогою яких право власності (право повного господарського відання, право оперативного управління) переходить від однієї особи до іншої.

Підсобні приміщення квартири – приміщення квартири, які призначені для господарсько-побутових потреб її мешканців (кухні, коридори, ванні кімнати, туалети, вбудовані шафи, комірки, веранди тощо).

Повістка – письмове офіційне повідомлення про виклик особи до суду або до слідчого чи прокурора.

Поділ жилої площі – зміна договору найму жилого приміщення в будинках державного або громадського житлового фонду, за яким член сім'ї наймача має право за згодою інших членів сім'ї, що проживають разом з ним, вимагати укладення з ним окремого договору найму, якщо жилу площу, що припадає на нього, можна виділити у вигляді приміщення, яке відповідає вимогам, зазначеним у законодавстві.

Позов – юридичний засіб захисту порушеного або оспорюваного суб'єктивного права.

Поліпшення житлових умов – створення сприятливіших житлових умов.

Поточний ремонт будинку – комплекс будівельних робіт, спрямованих на підтримку експлуатаційних показників будинку.

Пошкодження елемента будинку – несправність елемента будинку або його складових частин, спричинена впливом зовнішніх факторів.

Право власності – сукупність правових норм, які закріплюють, регулюють і охороняють належність матеріальних благ певним особам та державі.

Право оперативного управління – правова форма закріплення державного майна за державними установами (організаціями).

Право повного господарського відання – речове право, згідно з яким власник передає майно у володіння, користування і розпорядження створеній ним юридичній особі з правом вчинення щодо такого майна будь-яких дій, які не суперечать закону і цілям діяльності такої юридичної особи.

Правова інформація – сукупність документованих або публічно оголошених відомостей про право, його систему, джерела, реалізацію, юридичні факти, правопорядок, правопорушення та боротьбу з ними, профілактику їх тощо.

Правова охорона пам'яток історії та культури – система правових норм, які регулюють суспільні відносини в галузі охорони і використання пам'яток з метою збереження їх для нинішніх і майбутніх поколінь, ефективного використання для наукового вивчення і популяризації.

Представництво – відносини, за яких одна особа, що іменується представником, діє в межах наданих їй повноважень, набуває чи здійснює від імені іншої особи, яку представляє, і в її інтересах цивільні права й обов'язки, здійснюючи угоди чи інші дії перед третіми особами.

Прибудинкова територія багатоквартирного будинку – територія навколо багатоквартирного будинку, визначена актом на право власності чи користування земельною ділянкою і призначена для обслуговування багатоквартирного будинку.

Прибудова до житлового будинку – частина будинку, розташована поза контуром його капітальних зовнішніх стін, і яка має з основною частиною будинку одну (або більше) спільну капітальну стіну.

Приватизаційні папери – особливий вид державних цінних паперів, які засвідчують право власника на безоплатне одержання в процесі приватизації частки майна державних підприємств, державного житлового фонду, земельного фонду.

Приватизація – відчуження майна, яке перебуває у загальнодержавній, республіканській (Автономної Республіки Крим) і комунальній власності, на користь фізичних і недержавних юридичних осіб.

Приватизація державного житлового фонду – відчуження квартир (будинків) разом з господарськими спорудами і приміщеннями (підвали, сараї тощо) державного житлового фонду на користь громадян України.

Призначення допомоги – встановлена законом діяльність відповідних органів щодо надання соціальних пільг та матеріальної допомоги малозабезпеченим категоріям населення.

Прилюдні торги – спосіб реалізації будинку боржника при накладанні на нього стягнення за рішенням суду.

Припинення права власності – припинення дії відповідного права.

Природні заповідники – природоохоронні, науково-дослідні установи загальнодержавного значення, що створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних для певної ландшафтної зони природних комплексів з усією сукупністю їх компонентів, вивчення природних процесів і явищ, що відбуваються в них, розробки наукових засад охорони навколишнього природного середовища, ефективного використання природних ресурсів та екологічної безпеки.

Прізвище – фіксований спосіб індивідуалізації громадян.

Прострочення – порушення боржником або кредитором передбаченого договором строку виконання цивільного зобов'язання.

Прострочення боржника – невиконання боржником зобов'язання в установленій законом або договором строк.

Прострочення кредитора – відмова у належному виконанні або вчиненні дій, без яких боржник не в змозі виконати своє зобов'язання.

Протизаконний правочин – угода, що не відповідає вимогам закону.

Реальний договір – договір, який крім досягнення згоди сторін передбачає також передачу речі, вчинення фактичних дій.

Реквізиція – примусове вилучення відповідними державними органами майна власника в інтересах держави і суспільства з виплатою йому вартості вилученого майна у разі воєнних дій, стихійного лиха, аварій, епідемії, епізоотії та за інших надзвичайних обставин.

Реконструкція будинку – комплекс будівельних робіт, спрямованих на поліпшення експлуатаційних показників приміщень будинку, який провадиться шляхом їх перепланування та переобладнання, надбудови, в будови, прибудови з одночасним приведенням показників у відповідність з сучасними експлуатаційними вимогами або спрямованих на зміну функціонального призначення будинку.

Ремонт будинку – комплекс будівельних робіт, спрямованих на відновлення з можливим поліпшенням експлуатаційних показників будинку.

Реституція – відновлення стану речей, який існував на момент вчинення дії, що завдала шкоди, тобто повернення або відновлення матеріальних цінностей в натурі.

Речове право – право, об'єктом якого є речі, тобто все те, що являє собою єдину цілісність і має майнову цінність.

Ризик випадкової загибелі майна – правові наслідки знищення, втрати, псування майна за відсутності вини з боку сторін зобов'язання щодо обставин, що спричинили таку загибель.

Рішення суду – акт правосуддя у цивільній справі, який ґрунтується на встановлених у судовому засіданні фактах та застосуванні норм матеріального і процесуального права.

Розписка – письмовий документ з підписом особи, яка видала його, щодо певних зобов'язань (грошових, виконання певних дій тощо).

Розпорядження – право власника майна, яке передбачає можливість здійснити будь-який розпорядчий правочин щодо нього (продати, обміняти, подарувати, здати в найм, на зберігання, на прокат, заставити тощо).

Садовий будинок – будинок для літнього (сезонного) використання, який в питаннях нормування площі забудови, зовнішніх конструкцій та інженерного обладнання не відповідає нормативам, установленим для житлових будинків.

Санітарне обслуговування приміщень будинку (при будинкової території) – комплекс робіт, спрямованих на забезпечення встановлених санітарно-гігієнічних вимог до утримання приміщень будинку (при будинкової території) у належному стані.

Санітарно-захисна зона – зона, яка відокремлює промислове підприємство від житлової забудови.

Санітарний вузол – одне або декілька приміщень будівлі, в яких розміщені санітарні пристрої для особистої гігієни людини.

Самовільне будівництво – будівництво будинку без дозволу і належним чином затвердженого проекту з грубим порушенням основних будівельних норм та правил (будівництво будинку, більшого за розміром, ніж це передбачено проектом, з явним відхиленням від проекту, недотриманням архітектурних, санітарних, протипожежних вимог, а також зміна окремих конструктивних елементів будинку).

Свідоцтво в праві – документ, який засвідчує той чи інший юридичний факт, те чи інше право (свідоцтво про право власності, свідоцтво про право на спадщину), підтвердження яких передбачено законодавством.

Службове жиле приміщення – жиле приміщення, призначене для заселення громадян, які у зв'язку з характером їх трудових відносин повинні проживати за місцем роботи або поблизу нього.

Соціальні норми – загальні правила, що регулюють поведінку людей.

Спадщина – сукупність майнових норм і обов'язків спадкодавця.

Спільна власність – власність, яка характеризується множинністю суб'єктів і єдністю об'єкта.

Спільна сумісна власність на нерухоме майно – власність на нерухоме майно, право на яке мають дві і більше фізичні особи, без визначення розміру частки кожного суб'єкта власності (співвласників).

Спільна часткова власність – перебування майна у спільній власності двох чи кількох фізичних чи юридичних осіб з визначенням у правовстановлюючих документах розміру частки кожного з них за згодою учасників або за рішенням суду, якщо такої згоди не досягнуто.

Способи захисту житлових прав – передбачені законом гарантії цих прав.

Сторони у цивільному процесі – особи, матеріально-правовий спір між якими є предметом розгляду і вирішення у цивільному судочинстві.

Строки у цивільних правовідносинах – строки, зумовлені подією або дією (юридичним фактом), з настанням або перебігом якої з'являються певні правові наслідки щодо виникнення, зміни або припинення цивільних правовідносин та захисту цивільних прав.

Судова експертиза – регламентоване процесуальним законом дослідження експертом на основі спеціальних знань конкретних обставин кримінальної або цивільної справи з метою встановлення фактів, що мають істотне значення для досягнення об'єктивної істини в справі.

Сумісна діяльність – вид цивільно-правового договору, за яким сторони зобов'язуються сумісно діяти для досягнення спільної господарської мети.

Суперфіцій – речове право на будівлю, яка споруджена на земельній ділянці, що належить іншій особі.

Територіальна самоорганізація громадян – діяльність громадян, об'єднаних єдиними інтересами щодо вирішення безпосередньо або через органи, які вони утворюють, питань місцевого життя в межах Конституції та законів України.

Технічне обладнання багатоквартирного будинку – інженерні комунікації та технічні пристрої, які необхідні для забезпечення санітарно-гігієнічних умов та безпечної експлуатації квартир (загальні будинкові мережі тепло-, водо-, газо-, електропостачання, бойлерні та елеваторні вузли, обладнання протипожежної безпеки, вентиляційні канали та канали для димовидалення, обладнання ліфтів, центральних розподільних щитів електропостачання, елеваторних вузлів, а також елементи благоустрою території).

Технічне обслуговування будинку – комплекс робіт, спрямованих на забезпечення справного стану елементів будинку та встановлених параметрів і режимів роботи технічного обладнання.

Титульний список – перелік передбачених планом капітального будівництва об'єктів, що мають бути збудовані або реконструйовані, який містить найважливішу інформацію про майбутню будову: її призначення, найменування і місцезнаходження, час початку і закінчення будівництва, проектну потужність, кошторисну вартість, обсяг капітальних вкладень та будівельно-монтажних робіт, завдання щодо введення в дію основних фондів та виробничих потужностей тощо.

Трансферт – певні види банківсько-фінансових операцій, а саме: наказ банку своєму кореспонденту (стороні в кореспондентському договорі банківських установ) видати зазначену суму грошей особі, вказаній у трансферті; переведення грошових сум з одного рахунку на інший; переказ іноземної валюти в іншу країну; належно оформлена передача права володіння іменними акціями, яка відбувається між акціонерами.

Уповноважена особа власника – фізична або юридична особа, яка має оформлене у, встановленому порядку доручення власника представляти його інтереси відповідно до доручення та в межах, визначених законом.

Управлінське рішення – розумово-вольовий акт, який містить ідею про шляхи, засоби, форми і методи досягнення певних політичних, соціально-економічних або виробничих цілей в існуючій на даний момент соціальній чи виробничо-практичній ситуації.

Управління житловим фондом – організаційна діяльність відповідних державних і громадських організацій з приводу використання і забезпечення схоронності житлового фонду.

Управитель – юридична особа, яка здійснює управління неподільним та загальним майном житлового комплексу за дорученням власника (власників) майна і забезпечує його належну експлуатацію.

Утримання жилого будинку – комплекс робіт, спрямованих на створення необхідних умов перебування в будинку людей та забезпечення збереження будинку (санітарне і технічне обслуговування та ремонт будинку).

Учасники цивільного процесу – суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин, тобто особи, участь яких у цивільному судочинстві передбачена нормами права і дії яких спрямовані на виникнення, розвиток і припинення цивільного процесу.

Фактична залишкова вартість будинку – вартість будинку, яка визначена на підставі його відновної вартості та фактичного зносу.

Фактичний знос будинку – величина, що характеризує ступінь погіршення технічних і пов'язаних з ними інших експлуатаційних показників елементів будинків на певну дату.

Фактичний строк експлуатації будинку – календарна тривалість використання будинку на певну дату.

Фактичний строк служби будинку – календарна тривалість використання будинку від початку експлуатації до моменту його знесення (руйнування).

Фізичне зношення будинку – величина, що характеризує ступінь погіршення технічних і пов'язаних з ними інших експлуатаційних показників будинку на відповідну мить часу.

Форма права – спосіб внутрішньої організації, а також спосіб зовнішнього вияву правових (юридичних) норм, який засвідчує їхню державну загальнообов'язковість.

Форми власності – встановлені державою види власності.

Функції державного управління – порівняно самостійні, спеціалізовані частини змісту управлінської діяльності, що характеризуються певною цільовою спрямованістю та якісною однорідністю.

Цивільне право – галузь права, нормами якої регулюються майнові та особисті немайнові відносини.

Цивільне судочинство – врегульований нормами цивільного процесуального права порядок провадження в цивільних справах, який визначається системою взаємопов'язаних цивільних процесуальних прав і обов'язків, що реалізуються їхніми суб'єктами – судом, органом судового виконавця і учасниками процесу цивільних процесуальних дій.

Цивільний процес – процесуальна діяльність суб'єктів цивільних процесуальних відносин: судів – з розгляду цивільної справи, перевірки законності та обґрунтованості винесеного у справі рішення; органу судового виконання – з примусової реалізації судового рішення; осіб, які беруть участь у справі, – із захисту суб'єктивних майнових і особистих немайнових справ, державних і громадських інтересів; інших учасників процесу – із сприяння судові, органів судового виконання і особам, які беруть участь у справі, у здійсненні покладених на них процесуальних функцій.

Часткова відповідальність – наслідки невиконання або неналежного виконання одного зобов'язання кількома кредиторами або кількома боржниками; відповідальність кожного в межах своєї частки зобов'язання.

Часткова власність – форма спільної власності кількох осіб, у якій визначено частку майна, що належить кожному співвласникові.

Частина будинку – відповідний об'єм будинку, призначений для виконання в ньому встановлених функцій, процесів (горище, сходові клітки, квартира, підвал тощо).

Частина квартири – одне або кілька жилих приміщень квартири та належні їй (їм) площі підсобних приміщень.

Чек – грошовий документ установленної форми, який містить наказ чекодавця кредитній установі виплатити держателю чека вказану у ньому суму.

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Адміністративна відповідальність є репресивним видом юридичної відповідальності і пов'язана із застосуванням уповноваженими державними органами і посадовими особами адміністративних стягнень до суб'єктів, винних у вчиненні адміністративного проступку у галузі земельних відносин. Адміністративна відповідальність за земельні правопорушення передбачена Земельним кодексом України та Кодексом України про адміністративні правопорушення. Наприклад, за псування і забруднення сільськогосподарських та інших угідь, знищення межових знаків тощо.

Виконання обов'язку в натурі – спосіб захисту прав, що характеризується тим, що порушник на вимогу потерпілого повинен реально виконати ті дії, які він повинен здійснити на виконання зобов'язання, що пов'язує сторони (наприклад, принцип земельного права, що зобов'язує привести земельні ділянки до придатного для використання стану, включаючи знесення будівель і споруд підприємствами, установами, організаціями та громадянами, які самовільно зайняли земельні ділянки).

Власність – це економічна категорія, що визначає основи суспільного і державного ладу. У соціальному житті відносини власності виступають як відносини між людьми у процесі привласнення ними матеріальних благ, здійснення обміну, розподілу та споживання для задоволення матеріальних і духовних потреб. Тому сутність відносин власності полягає в їх соціальному характері, оскільки відносини власності не можуть існувати поза суспільством.

Державний земельний кадастр – це єдина державна система земельно-кадастрових робіт, яка встановлює процедуру визнання факту виникнення або припинення права власності і права користування земельними ділянками та містить сукупність відомостей і документів про місця розташування та правовий режим цих ділянок, їх оцінку, класифікацію земель, кількісну та якісну характеристику, розподіл серед власників землі та землекористувачів. Земельний кадастр – це звід систематизованих науково обґрунтованих і достовірних відомостей про землі всіх категорій.

Дисциплінарна відповідальність являє собою застосування до осіб, які перебувають у трудових відносинах з підприємством, установою, організацією, винних у вчиненні дисциплінарних проступків земельно-правового характеру, заходів особистого впливу у вигляді накладення дисциплінарних стягнень.

Договір оренди землі – угода сторін про взаємні зобов'язання, відповідно до яких орендодавець за плату передає орендареві у володіння і користування земельну ділянку для господарського використання на обумовлений договором строк.

Емфітевзис – право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб.

Завдання земельного законодавства є регулювання земельних відносин з метою забезпечення права на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави, раціонального використання та охорони земель.

Засоби захисту – дії уповноваженої особи, за допомогою яких вона може вимагати здійснення захисту своїх земельних прав від посягань інших суб'єктів (наприклад, подання позову, скарги, заяви).

Захист суб'єктивного права на землю – це захист правомочностей (деяких або взятих разом) та інтересів власника земельної ділянки чи землекористувача.

Збитки – втрати, яких особа зазнала у зв'язку з пошкодженням або знищенням речі, а також витрати, які були чи будуть здійснені особою для відновлення свого порушеного права. Крім того, збитками вважають доходи, які особа могла б одержати, якби її право не було порушено.

Земельна ділянка – це частина земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами.

Земельне правопорушення – являє собою винне, протиправне діяння (дію чи бездіяльність), що суперечить правовим нормам раціонального використання земельних ресурсів, перешкоджає здійсненню прав і законних інтересів власників землі та землекористувачів, порушує встановлений державою порядок управління земельним фондом як національним багатством нашої держави.

Земельний податок – це обов'язковий платіж, що справляється із юридичних і фізичних осіб за користування земельними ділянками.

Земельні відносини – це суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею.

Земельні спори – це спори, що виникають між фізичними чи юридичними особами з приводу володіння, користування чи розпорядження земельною ділянкою, яка перебуває у них на праві власності чи користування, і які вирішують виключно суди, органи місцевого самоврядування та органи виконавчої влади з питань земельних ресурсів. Земельні спори – це особливий вид правовідносин щодо розв'язання конфлікту, який виникає у зв'язку з порушенням прав і законних інтересів власників земельних ділянок, землекористувачів, у тому числі й орендарів земельних ділянок та інших суб'єктів земельних правовідносин.

Землеустрій – це сукупність соціально-економічних та екологічних заходів, спрямованих на регулювання земельних відносин та регіональної організації території адміністративно-територіальних утворень, суб'єктів господарювання, що здійснюється під впливом суспільно-виробничих відносин і розвитку продуктивних сил.

Землі запасу – земельні ділянки які взагалі не передавались у власність чи користування, або права на них були припинені (при добровільній відмові власника від права на земельну ділянку; смерті власника за відсутності спадкоємця; конфіскації за рішенням суду; не відчуження земельної ділянки сільськогосподарського призначення іноземними особами та особами без громадянства протягом року після прийняття спадщини). Землі запасу можуть перебувати в кожній категорії і належати до державної або комунальної власності.

Землі сільськогосподарського призначення – надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності.

Земля – це інтегрований об'єкт, що складається з великої кількості природних компонентів: це «частина земної кори і природного ландшафту, поверхні площі і рельєфу земної кулі, територіального простору і території держави, певної місцевості та місце проживання, ґрунтового шару, засобу господарського використання, просторового базису, природного об'єкта і складової частини довкілля».

Зміст права власності на землю – право володіти, користуватися і розпоряджатися землею. Деякі з цих правомочностей можуть належати і не власникам. Так, володіти земельною ділянкою на законних підставах можуть орендарі, землекористувачі, опікуни, підрядчики тощо.

Зона санітарної охорони – це територія з особливим режимом використання земель, що прилягає до підземних та відкритих джерел водопостачання, водозабірних та водоочисних споруд, водоводів, об'єктів оздоровчого призначення, на які поширюються обмеження щодо використання земель з метою забезпечення їхньої санітарно-епідеміологічної надійності.

Зони особливого режиму використання земель – це території, що прилягають до військових об'єктів Міністерства оборони та інших військових формувань, призначених для забезпечення безпеки, збереження озброєння, військової техніки та іншого військового майна, а також захисту населення, господарських об'єктів і довкілля від впливу аварійних ситуацій, що можуть виникнути на цих об'єктах унаслідок аварій, стихійного лиха і пожеж. Режим використання земель у зонах особливого використання земель встановлюється спеціально уповноваженими органами виконавчої влади з питань екології, природних та земельних ресурсів.

Інструкція – 1) підзаконний нормативний акт, що видається міністерствами, керівниками інших центральних та місцевих органів державного управління в межах їхньої компетенції на основі і для виконання законів, указів, постанов і розпоряджень уряду та актів вищестоящих органів державного управління; 2) зведення правил, які регламентують виробничо-технічну діяльність.

Іпотека (застава земельної ділянки) – земельна ділянка, що перебуває у власності громадянина чи юридичної особи, або частка в праві спільної власності на земельну ділянку та земельна ділянка, яка може бути відчужена заставодавцем і на яку може бути звернено стягнення.

Казус – подія, настання якої не викликане навмисною або необережною поведінкою особи, або випадкові дії, які мають ознаки правопорушення за винятком вини особи, що їх скоїла.

Кодекс – систематизований законодавчий акт, у якому містяться норми певної галузі права.

Кодифікація – вид систематизації законодавства, що здійснюється через об'єднання й перероблення нормативного матеріалу, зі змінами його

внутрішнього змісту, в єдиний внутрішньо узгоджений акт, яким, наприклад, є відповідний кодекс.

Контроль за використанням та охороною земель – одна з важливих функцій державного управління у зазначеній сфері суспільних відносин. Його завдання полягають у забезпеченні додержання органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями і громадянами вимог земельного законодавства України.

Кримінальна відповідальність є найсуворішим видом юридичної відповідальності за земельні правопорушення і має репресивний, каральний характер. Вона настає за вчинення злочину, яким визнається винне суспільно небезпечне діяння, заборонене КК України, під загрозою кримінального покарання.

Моніторинг земель – складова моніторингу навколишнього природного середовища, що являє собою систему спостережень за станом земельного фонду нашої країни, у тому числі земель, розташованих у зонах радіоактивного забруднення. Об'єктом моніторингу є весь земельний фонд України незалежно від форм власності па землю. Моніторинг земель складається із систематичних спостережень за станом земель (знімання, обстеження і дослідження), виявлення змін у ньому, а також оцінки цього стану і процесів, пов'язаних із землями.

Об'єктами земельних відносин є землі в межах території України, земельні ділянки та права на них, у тому числі на земельні частки (паї).

Об'єкти комунальної власності на землю – усі землі у межах населених пунктів, крім земель державної і приватної власності, а також земельні ділянки за їхніми межами, на яких розташовано об'єкти комунальної власності. Землі комунальної власності у загальному вигляді визначаються шляхом виключення їх зі складу земельних ресурсів державної власності та відмежування від земельних ділянок права приватної власності.

Об'єктивна сторона земельного правопорушення – це конкретне діяння порушника, що посягнув на земельні інтереси учасників земельних відносин (наприклад, знищення межових знаків, самовільне захоплення ділянки тощо).

Об'єктом земельного правопорушення являється земельний лад, встановлений земельним законодавством. В якості конкретного об'єкта виступає земля, конкретна земельна ділянка, права власників, користувачів, орендарів землі.

Органи загальної компетенції. Особливістю управління у галузі використання та охорони земель органами загальної компетенції є те, що вони здійснюють зазначену діяльність і разом з тим вирішують інші завдання, віднесені до їхньої компетенції: розвиток економіки, соціальної сфери, національної безпеки та оборони тощо.

Органи управління спеціальної компетенції безпосередньо здійснюють управлінську діяльність у сфері земельних відносин, що є їх головним завданням.

Оренда землі – це основане на договорі платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для здійснення підприємницької діяльності.

Орендарі земельних ділянок – фізичні та юридичні особи, що набувають у володіння та користування земельну ділянку на підставі договору оренди з метою вилучення з неї корисних властивостей. Орендарями можуть бути районні, обласні, Київська і Севастопольська міські державні адміністрації, Рада міністрів Автономної Республіки Крим і Кабінет Міністрів України; органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради; громадяни України, юридичні особи, релігійні, громадські організації; міжнародні об'єднання та організації, а також іноземні держави, іноземні юридичні та фізичні особи, особи без громадянства.

Орендна плата за землю – це платіж, який орендар (той хто бере землю) вносить орендодавцеві (тому хто здає землю в оренду) за користування певною земельною ділянкою.

Орендодавці земельних ділянок – фізичні та юридичні особи, які є власниками земельних ділянок і можуть передавати їх у користування іншим на підставі договору оренди.

Охоронна зона – це територія з особливим режимом використання земель і природокористування, яка виділяється навколо особливо цінних природних об'єктів, водних об'єктів, об'єктів історичної і культурної спадщини, гідрометеорологічних станцій з метою їхньої охорони і захисту від антропогенних впливів, а також уздовж ліній зв'язку, ліній електропередачі, магістральних трубопроводів, земель транспорту, навколо об'єктів промисловості, для забезпечення належних умов експлуатації, запобігання випадкам можливого ушкодження.

Перспективна (позитивна) юридична відповідальність – сумлінне виконання суб'єктом усіх правових приписів.

Підвідомчість – розподіл компетенції між окремими юрисдикційними органами. Кожний державний орган чи організація можуть розглядати й вирішувати тільки ті питання, які віднесені до їх повноважень законодавчими чи іншими нормативно-правовими актами, тобто діяти в межах власної компетенції.

Підстави припинення права власності на землю – ними є юридичні факти, з якими закон пов'язує припинення правовідносин права земельної власності. Зокрема, підставами припинення права державної власності на землю є: приватизація земель, які перебувають у власності держави; розмежування земель державної і комунальної власності; передача земельної ділянки державної власності у комунальну власність.

Позасудовий порядок вирішення земельних спорів – вирішення земельних спорів органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади з питань земельних ресурсів внаслідок покладених на них законодавством завдань. Так, органи місцевого самоврядування вирішують земельні спори у межах населених пунктів щодо меж земельних ділянок, що перебувають у власності і користуванні громадян, та додержання громадянами

правил добросусідства, а також спори щодо розмежування меж районів у містах, а органи виконавчої влади з питань земельних ресурсів вирішують земельні спори щодо меж земельних ділянок за межами населених пунктів, розташування обмежень у використанні земель і земельних сервітутів та ін.

Право власності на землю у суб'єктивному розумінні – це закріплене у земельно-правових нормах право громадянина, юридичної особи чи уповноважених органів державної виконавчої влади і місцевого самоврядування володіти, розпоряджатися і користуватися належною їм земельною ділянкою та використовувати її на власний розсуд для задоволення своїх матеріальних потреб і реалізації інших інтересів, а також законодавче забезпечення цих прав.

Право володіння – гарантована законодавством стабільність і невід'ємність власності без особистого волевиявлення, панування над земельною ділянкою, визнання виключності та абсолютності прав на землю. Володіння є формою прав належності земельної ділянки, проте не є власністю, а лише одним із компонентів власності. Так, володільцями земельної ділянки можуть бути орендарі та державні установи – землекористувачі.

Право земельного володіння – це ставлення певної особи у стосунках з іншими людьми до наявної у неї земельної ділянки, як до своєї, панування над нею.

Право землекористування – сукупність однорідних правових норм, які регулюють підстави, умови та порядок виникнення, здійснення, зміни та припинення права на використання земельних ресурсів.

Право користування землею – це особисте використання землі власником чи землекористувачем для певних життєво необхідних потреб з метою задовольнити свої економічні, соціальні і духовні та матеріальні потреби. Здебільшого воно пов'язане зі створенням і використанням майна.

Право на захист становить надану уповноваженій особі можливість застосувати заходи правоохоронного характеру для відновлення її порушеного чи оспорюваного права. Сутність права на захист полягає у можливості його володільця самому вчиняти юридично значущі активні дії.

Право приватної власності на землю означає, що конкретно визначена на місцевості земельна ділянка належить певному громадянину або юридичній особі.

Право розпоряджання землею – це можливість певної особи самостійно і незалежно розпоряджатися земельною ділянкою, вирішувати її долю, відчужувати шляхом продажу, дарування, обміну, заповідання, передачі в оренду.

Право спільної власності – це відносини, коли кілька суб'єктів права об'єднують свої земельні ділянки в один земельний об'єкт. Так, згідно з ч. 1 ст. 86 ЗК України земельна ділянка може перебувати у спільній власності з визначенням частки кожного з учасників цієї власності (спільна часткова власність) або без визначення часток (спільна сумісна власність).

Предмет земельного права – суспільні земельні відносини, зумовлені особливими специфічними властивостями землі як об'єкта суспільних відносин у тій частині, в якій вони регулюються нормами земельного права. Отже, предметом земельного права є певна група суспільних відносин, що виникають

у зв'язку з розподілом, використанням та охороною земель і регулюються нормами земельного права.

Режим використання земель у санітарних зонах встановлюється спеціально уповноваженими органами виконавчої влади з питань екології, природних та земельних ресурсів, з питань охорони здоров'я, водного господарства та геології.

Рекреаційні землі – це землі призначені для відпочинку населення, спорту і туризму.

Рекультивация порушених земель – це комплекс організаційних і біотехнологічних заходів, спрямованих на відновлення ґрунтового покриву, поліпшення стану та продуктивності порушених земель.

Ринкова орендна плата – це, з одного боку, той мінімальний розмір плати, за який орендодавець може надати земельну ділянку в оренду, а з другого – той максимальний розмір плати, за який орендар може взяти земельну ділянку в оренду.

Санітарно-захисна зона – це територія з регульованим режимом використання земель, що відокремлює від житлової забудови об'єкти, які є джерелами виділення шкідливих речовин, запахів, підвищення рівня шуму, вібрації, ультразвуку, електромагнітних хвиль, радіочастот, електричних полів, іонізуючих випромінювань. Режим використання земель у санітарно-захисних зонах встановлюється спеціально уповноваженими органами виконавчої влади з питань екології, природних та земельних ресурсів, а також санітарного нагляду.

Система земельного права – це групи однорідних правових норм, що регулюють земельні відносини та за змістом об'єднуються у правові інститути. Наприклад, інститут державного управління земельними ресурсами, інститут землеустрою, інститут права власності на землю та інші. Земельне право в загальній системі права України займає самостійне місце, оскільки воно спрямоване на регулювання конкретного за своєю суттю виду суспільних відносин, тобто земельних відносин.

Система органів управління – сукупність діяльності державних органів виконавчої влади у тій чи іншій сфері.

Спільна сумісна власність – це належність земельної ділянки громадянам без визначених заздалегідь часток земельної ділянки. Відповідно до ч. 2 ст. 83 ЗК України у спільній сумісній власності можуть перебувати земельні ділянки подружжя, членів фермерського господарства (якщо інше не передбачено угодою між ними), співвласників житлового будинку. Цей перелік є вичерпним. Згідно з ч. 4 ст. 89 ЗК України співвласники земельної ділянки, що перебуває у спільній сумісній власності, мають право на її поділ або на виділення з неї окремої частки.

Спільна часткова власність – це власність в якій заздалегідь визначається частка учасників земельної ділянки і права на неї. Вона виникає за таких умов: при добровільному об'єднанні власниками належних їм земельних ділянок; придбанні у власність земельної ділянки двома або більше особами за цивільно-правовими угодами; прийнятті спадщини на земельну ділянку двома

або більше особами; за рішенням суду. Договір про спільну часткову власність має бути укладено в письмовій формі та посвідчено нотаріально.

Способи захисту – це дії державних органів у межах їхньої компетенції, які безпосередньо спрямовані на захист земельних прав громадян (наприклад, визнання права на землю судом, розгляд земельних спорів радою, тощо).

Ставка податку – це законодавчо визначений розмір плати за одиницю площі оподаткованої земельної ділянки.

Суб'єкт права власності на землю – це особа, що здійснює володіння, користування і розпорядження земельною ділянкою на підставі закону. Права всіх суб'єктів права власності на землю рівні і захищаються способами, встановленими законом. До суб'єктів правових відносин, пов'язаних з виникненням права власності на землю, відносяться також особи, що вступають у відносини з приводу отримання даного права. Громадяни і юридичні особи як суб'єкти об'єднані змістом права приватної власності на землю, яке їм надано законодавством.

Суб'єкт управління у галузі використання та охорони земель – це система уповноважених органів, які відповідно до земельного законодавства здійснюють організаційно-правову діяльність щодо забезпечення раціонального використання земельних ресурсів та їхньої охорони.

Суб'єктами земельних відносин є громадяни, юридичні особи, органи місцевого самоврядування та органи державної влади.

Суб'єктами права державної і комунальної власності є державні та комунальні територіальні утворення. Участь даних суб'єктів у відносинах щодо власності на землю слід відрізнити від їх ролі в управлінні земельними ресурсами. У першому випадку (через відповідні державні органи) вони виступають в якості сторін у договорах купівлі-продажу чи оренди земельної ділянки, які регулюються цивільним законодавством. У другому випадку суб'єкти виконують встановлені законодавством функції щодо контролю за використанням земельних ресурсів, організації землеустрою тощо. Органи державної влади та управління і органи місцевого самоврядування здійснюють управління і розпорядження землями, що перебувають у державній і комунальній власності.

Суб'єкти земельного правопорушення – це конкретні фізичні та юридичні особи – власники землі, які допустили порушення земельного законодавства. Суб'єктами такої відповідальності виступають також посадові особи або керівні працівники підприємств, організацій, установ, які також являються власниками чи користувачами землі.

Суб'єктивна сторона земельного правопорушення – це психічне відношення суб'єкта щодо вчиненого діяння, тобто як порушник відноситься до скоєного діяння: скоює його умисно чи по необережності, недбалості. При притягненні винних до юридичної відповідальності за земельні правопорушення необхідно дотримуватись встановлених законодавством підстав та умов відповідальності.

Суборенда земельних ділянок – передача земельної ділянки за згодою орендодавця у володіння і користування іншій особі за певних обставин,

передбачених у законодавстві, а саме: у разі переходу до неї права володіння і користування на будівлю або споруду, яка розташована на орендованій земельній ділянці; тимчасової непрацездатності орендаря; навчання орендаря з відривом від виробництва та ін.

Суперфіцій – право користування чужою земельною ділянкою для забудови.

Титульне земельне володіння – володіння земельною ділянкою на законних підставах без переходу права власності на неї. Титульні володільці можуть не мати інших правомочностей щодо земельної ділянки, на відміну від її власника, вони повинні узгоджувати свої дії з власником або володіти на основі договору чи адміністративного акта, закону (наприклад, надання земельної ділянки, що перебуває у державній власності, у постійне користування державному сільськогосподарському підприємству).

Шкода, спричинена земельним правопорушенням, може бути майновою або моральною. Майновий збиток виникає при порушенні законних майнових інтересів власника, володаря, користувача чи орендаря (наприклад, забруднення землі, зниження врожайності на цілий ряд років). Моральна шкода не спричиняє майнового збитку, але наносить шкоду морального чи фізичного характеру (наприклад, трудовій дисципліні, установленому порядку, колективу, особі). Причинний зв'язок між правопорушенням і шкодою підтверджує, що шкода виникає якраз з цієї причини, а не з якоїсь іншої.

ТРУДОВЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Безробітні – особи віком від 15 до 70 років, які через відсутність роботи не мають заробітку або інших передбачених законодавством доходів як джерела існування, готові та здатні приступити до роботи.

Вахтовий режим роботи – особлива форма організації робіт, специфіка якої полягає у використанні трудових ресурсів поза місцем їх постійного перебування за умови, коли не може бути забезпечене щоденне повернення працівників до місця проживання.

Вихідна допомога – грошова сума, що виплачується одноразово у встановлених законодавством про працю випадках у разі припинення трудового договору.

Відпустка – встановлена законом, колективним договором або трудовим контрактом певна кількість календарних днів безперервного відпочинку, які надаються працівникові роботодавцем у календарному році, з оплатою або без оплати їх зі збереженням місця роботи (посади) за працівником на цей час.

Відсторонення працівника від роботи – тимчасове усунення працівника від виконання роботи за рішенням уповноважених на це органів, як правило, з одночасним припиненням виплати заробітної плати, яке може мати місце тільки у випадках, установлених законодавством.

Внутрішній трудовий розпорядок – врегульована нормами трудового права система відносин, що складається всередині трудового колективу підприємства, установи, організації, незалежно від форм власності, при виконанні виробничих завдань і яка забезпечує здійснення суб'єктивних прав та виконання обов'язків усіма учасниками трудового процесу.

Джерела трудового права – це спосіб вираження норм права, що призначені регулювати трудові та інші суспільні відносини, пов'язані із застосуванням і організацією найманої праці.

Дисципліна праці – сукупність нормативно-правових приписів, які регулюють обов'язки сторін трудових правовідносин, спрямованих на забезпечення належного процесу праці.

Дисциплінарна відповідальність – обов'язок порушника трудової дисципліни понести негативні наслідки правового, організаційного чи матеріального характеру.

Дисциплінарне стягнення – заходи правового впливу до порушників трудової дисципліни, що зобов'язують їх понести негативні правові наслідки.

Дисциплінарний проступок – протиправне, винне невиконання або неналежне виконання працівником покладених на нього трудових обов'язків. договору, угоди або окремих їх положень, невиконання вимог законодавства про працю.

Зайнятість – не заборонена законодавством діяльність осіб, пов'язана із задоволенням їх особистих та суспільних потреб з метою одержання доходу (заробітної плати) у грошовій або іншій формі, а також діяльність членів однієї сім'ї, які здійснюють господарську діяльність або працюють у суб'єктів господарювання, заснованих на їх власності, у тому числі безоплатно.

Заміщення – виконання працівником разом зі своєю основною роботою, обумовленою трудовим договором, обов'язків тимчасово відсутнього працівника.

Заробітна плата – винагорода за працю залежно від кваліфікації працівника, складності, кількості, якості та умов виконаної роботи, а також виплати компенсаційного та стимулюючого характеру.

Зміст трудових правовідносин – обсяг взаємних суб'єктивних трудових прав та обов'язків учасників трудових правовідносин.

Індексація заробітної плати – встановлений законами та іншими нормативно-правовими актами України механізм підвищення грошових доходів громадян, що дає можливість частково або повністю відшкодувати їм подорожчання споживчих товарів і послуг.

Індивідуальні трудові спори – неврегульовані суперечності між роботодавцем та працівником із питань застосування законів та інших нормативно-правових актів про працю, колективного договору, угоди, а також умов трудового договору (контракту), про які заявлено у відповідний юрисдикційний орган.

Кваліфікація – ступінь та вид професійної підготовки, необхідні для виконання певного роду роботи.

Колективний договір – угода, яка укладається для узгодження інтересів на підприємствах, установах, організаціях незалежно від форм власності й господарювання, які використовують найману працю і мають права юридичної особи, між власником або уповноваженим ним органом (особою), з однієї сторони, і виборними органами первинних профспілкових організації, а в разі їх відсутності – представниками, вільно обраними на загальних зборах найманих працівників або уповноважених ними органів, з другої сторони, яка містить зобов'язання сторін щодо врегулювання трудових, виробничих чи інших соціально-економічних відносин та нормативні положення, які встановлюють умови праці, її оплати, режими робочого часу та часу відпочинку тощо, а також додаткові порівняно з законодавством трудові й соціально-побутові пільги для працівників.

Колективні трудові спори (конфлікти) – неврегульовані суперечності між працівниками та роботодавцями з приводу встановлення нових або зміни існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту, укладення чи зміни колективного договору, угоди, виконання колективного договору, угоди або окремих їх положень, невиконання вимог законодавства про працю.

Комісія по трудових спорах – орган для розгляду індивідуальних трудових спорів, що виникають на підприємствах, в установах, організаціях між працівниками, з одного боку, і роботодавцем – з другого, за винятком спорів, які згідно із законом підлягають розгляду безпосередньо в судах.

Контракт – особливий вид трудового договору, в якому строк його дії, права, обов'язки і відповідальність сторін (зокрема матеріальна), умови матеріального забезпечення і організації праці працівника, умови розірвання договору можуть встановлюватися за угодою сторін.

Локальні нормативні акти про працю – прийняті в установленому порядку на підприємстві, в установі, організації правила загальнообов'язкової поведінки працівників та роботодавців, що регулюють відносини у сфері праці.

Матеріальна відповідальність – обов'язок працівника відшкодувати майнову шкоду, яку він спричинив винними протиправними діями (бездіяльністю) власнику підприємства, установи, організації або роботодавцю – фізичній особі, з якими він перебуває в трудових правовідносинах у порядку та в розмірах, установлених трудовим законодавством.

Метод трудового права – це сукупність засобів, прийомів, способів юридичного впливу на поведінку учасників відносин у сфері праці.

Мобінг – це систематичні тривалі умисні дії з боку хоч роботодавця, хоч працівників чи колективу працівників щодо окремого працівника з метою психологічного або (та) економічного тиску на цього працівника, створення неприємної образливої ситуації навколо цього працівника щодо приниження честі й гідності та ділової репутації. Таке цькування може відбуватися і засобами телекомунікаційних технологій. Основна мета мобінгу – принизити працівника і знецінити його роботу як професіонала.

Нагляд і контроль за додержанням трудового законодавства – функція, яка здійснюється спеціально уповноваженими державними органами, а також громадськими організаціями з метою запобігання та припинення правопорушень у сфері праці.

Надурочні роботи – роботи понад встановлену тривалість робочого часу, які виконуються за розпорядженням роботодавця або з його відома у випадках, установлених законодавством.

Ненормований робочий день – особливий режим робочого часу, який устанавлюється для певної категорії працівників у випадках неможливості нормування трудового процесу.

Обмежена матеріальна відповідальність – обов'язок працівника відшкодувати шкоду, яку він спричинив роботодавцю в розмірі прямої дійсної шкоди, але не більше свого середньомісячного заробітку.

Оплата праці – встановлена угодою сторін (не нижче державного мінімуму) та передбачена колективними договорами, угодами систематична винагорода працівника за виконану роботу згідно з трудовим договором.

Охорона праці – система правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів та засобів, спрямованих на збереження життя, здоров'я і працездатності людини в процесі трудової діяльності.

Переведення на іншу роботу – доручення працівникові роботи, що не відповідає спеціальності, кваліфікації чи посаді, визначеним трудовим договором.

Переміщення – доручення працівникові роботи в межах спеціальності, кваліфікації чи посади, обумовлених трудовим договором, але на іншому робочому місці чи структурному підрозділі в тій же місцевості, іншому механізмі або агрегаті на тому ж підприємстві.

Підстави виникнення трудових правовідносин – передбачені нормами права юридичні факти: правомірні, узгоджені, усвідомлені дії роботодавця і фізичної особи, яка влаштовується на роботу, що виражають їх вільне волевиявлення та спрямовані на встановлення трудових правовідносин між ними.

Підходяща робота – робота, що відповідає освіті, професії (спеціальності), кваліфікації працівника і надається в тій же місцевості, де він проживає.

Повна матеріальна відповідальність – обов’язок працівника відшкодувати шкоду, яку він спричинив роботодавцю в повному розмірі шкоди.

Посада – службове становище працівника, зумовлене колом його прав і обов’язків та характером відповідальності.

Працевлаштування – комплекс правових, економічних та організаційних заходів, спрямованих на забезпечення реалізації права особи на працю.

Працівник – громадянин України чи іноземний громадянин або особа без громадянства, що перебуває в трудових відносинах із роботодавцем на підставі укладеного трудового договору і завдяки своїй праці виконує певну трудову функцію.

Працівники, які систематично порушують трудову дисципліну, – ті, хто має дисциплінарне стягнення за порушення трудової дисципліни і протягом року порушили дисципліну знову.

Предмет трудового права – сукупність трудових відносин та інших суспільних відносин, пов’язаних з організацією та застосуванням найманої праці, що передують трудовим відносинам, супроводжують їх або приходять їм на заміну.

Примирна комісія – орган, призначений для вироблення рішення, що може задовольняти сторони колективного трудового спору (конфлікту), та який складається з представників сторін.

Принципи трудового права – це загальновизнані вихідні положення, що визначають його сутність, зумовлюють єдність правового регулювання та закономірності розвитку системи норм трудового права.

Прогоул – відсутність працівника на роботі без поважних причин як протягом усього робочого дня, так і більше трьох годин безперервно або сумарно протягом робочого дня.

Професійна спілка (профспілка) – добровільна неприбуткова громадська організація, що об’єднує громадян, пов’язаних спільними інтересами, за родом їх професійної (трудової) діяльності (навчання).

Професія – рід трудової діяльності людини, яка володіє комплексом спеціальних знань, практичних навичок, одержаних шляхом спеціальної освіти, навчання чи досвіду, що дають можливість здійснювати роботу в певній сфері суспільного виробництва.

Режим робочого часу – розподіл робочого часу в межах доби або іншого календарного періоду.

Роботодавець – це юридична (підприємство, установа, організація) або фізична особа, яка надає роботу фізичній особі на підставі трудового договору.

Робоча зміна – тривалість робочого часу (в годинах та хвилинах) протягом доби, згідно з графіком (розпорядком) роботи.

Робочий час – проміжок календарного часу, протягом якого працівник згідно з законодавством, колективним і трудовим договором, з підпорядкуванням правилам внутрішнього трудового розпорядку повинен виконувати свої трудові обов'язки на підприємстві, в установі, організації або у фізичної особи-роботодавця.

Робочий тиждень – встановлена законом норма тривалості робочого часу впродовж календарного тижня.

Сезонні роботи – роботи, які в силу природних чи кліматичних умов виконуються не цілий рік, а протягом певного періоду (сезону), котрий не перевищує шести місяців.

Система трудового права – структура взаємопов'язаних норм, які регулюють відособлену сферу суспільних відносин, що виникають із застосування найманої праці в суспільному житті.

Системи оплати праці – засоби обчислення винагороди за працю, встановленої законодавством та локальними нормативними актами, згідно з її витратами та результатами.

Спеціальність – сукупність набутих шляхом спеціальної підготовки та досвіду роботи знань, умінь, навичок, необхідних для виконання певного виду трудової діяльності в межах певної професії.

Страйк – тимчасове колективне добровільне припинення роботи (невихід на роботу, невиконання своїх трудових обов'язків) працівниками підприємства, установи, організації (структурного підрозділу) з метою вирішення колективного трудового спору (конфлікту).

Суб'єкти трудового права – учасники трудових та інших суспільних відносин, пов'язаних із застосуванням і організацією найманої праці, які мають суб'єктивні права й обов'язки: працівники і власники підприємств або уповноважені ними особи, профспілкові організації, трудові колективи; соціальні партнери; органи з розгляду трудових спорів.

Сумісництво – виконання працівником крім своєї основної роботи іншої регулярної оплачуваної, на умовах трудового договору у вільний від основної роботи час на тому ж або іншому підприємстві, в установі, організації або у фізичної особи за наймом.

Суміщення професій (посад) – виконання працівником на тому ж підприємстві, в установі, організації разом зі своєю основною роботою, обумовленою трудовим договором, додаткової роботи за іншою професією (посадою) у межах одного і того ж робочого часу з доплатою в розмірах, передбачених колективним договором.

Тимчасові працівники – працівники, прийняті на роботу на строк до двох місяців, а для заміщення тимчасово відсутнього працівника, за яким зберігається місце роботи (посада), – на строк до чотирьох місяців.

Трудова функція – угода сторін трудового договору щодо роду роботи, яку зобов'язується виконувати працівник.

Трудова книжка – основний документ про трудову діяльність працівника.

Трудова праводієздатність – здатність працівника мати трудові права та обов'язки, своїми діями набувати їх і самостійно їх реалізовувати.

Трудове правовідношення – двосторонній правовий зв'язок між працівником і роботодавцем, що виникає на підставі трудового договору, і зміст якого полягає у сукупності суб'єктивних прав і обов'язків по виконанню працівником за винагороду роботи за певною професією, спеціальністю, кваліфікацією, посадою з підпорядкуванням внутрішньому трудовому розпорядку, та по створенню належних умов для її виконання й оплаті праці роботодавцем.

Трудове майнове правопорушення – як підстава матеріальної відповідальності полягає у вчиненні працівником дисциплінарного проступку, що спричинив матеріальну шкоду власнику підприємства, установі, організації чи роботодавцю – фізичній особі.

Трудовий арбітраж – орган з розгляду колективних трудових спорів, який складається із залучених сторонами колективного трудового спору (конфлікту) фахівців, експертів та інших осіб і приймає рішення по суті колективного трудового спору (конфлікту).

Трудовий договір – угода між працівником і роботодавцем, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підпорядкуванням внутрішньому трудовому розпорядкові, а роботодавець зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін.

Трудовий колектив підприємства – об'єднання фізичних осіб, які своєю працею беруть участь у діяльності підприємства, установи, організації на основі трудового договору (контракту).

Трудові спори – суперечності, які виникають між суб'єктами трудового права з приводу застосування трудового законодавства або встановлення нових умов праці і які передані на розгляд відповідного органу, уповноваженого державою приймати обов'язкові для сторін рішення.

Умови матеріальної відповідальності – пряма дійсна шкода, протиправність поведінки, винні дії працівника, необхідний причинний зв'язок між порушенням обов'язків та шкодою.

Функції трудового права – основні напрями правового впливу на суб'єктів відносин у сфері праці для забезпечення призначення трудового права й законодавства.

Час відпочинку – проміжок часу, протягом якого працівник, згідно із законодавством та локальними нормативними актами, вільний від виконання трудових обов'язків, і який він має право використовувати на свій розсуд.

Щорічна відпустка – час відпочинку, який обчислюється в календарних днях і надається працівникам зі збереженням місця роботи і заробітної плати.

МІЖНАРОДНЕ ПУБЛІЧНЕ ПРАВО

Автентичний текст міжнародного договору – текст, який після відповідних перекладів зафіксовано (автентифіковано) уповноваженими сторонами як остаточний і такий, що має рівну обов'язкову силу та однаковий юридичний зміст. Сторони вільні укласти договір з одним автентичним текстом, з автентичними текстами мовами сторін (як правило, двосторонні угоди), з автентичними текстами мовами, які Вони вважають доцільними. У першому розділі більшості договорів наводиться термінологія, яку використовують у договорі. Сучасні універсальні міжнародні договори, що укладаються в межах і під егідою ООН, містять, звичайно, тексти шістьма мовами (англійською, арабською, іспанською, китайською, російською, французькою). При тлумаченні міжнародних договорів автентичні тексти мають найвищу силу.

Агресія – застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності чи політичної незалежності іншої держави або в будь-який інший спосіб, що не сумісний зі Статутом ООН. Це визначення було прийнято Генеральною Асамблеєю ООН 14 грудня 1974 р. За способом здійснення агресія може бути прямою і опосередкованою. Існує ще особливий вид співучасті в агресії – дія держави, яка дозволяє, щоб її територія, яку вона надала в розпорядження іншій державі, використовувалася цією іншою державою для здійснення акту агресії проти третьої держави. Будь-яку агресію не можна виправдати метою політичного, економічного ха характеру, тому акт агресії розцінюється як міжнародний злочин. Право встановлення факту агресії передбачено відповідно до компетенції Ради Безпеки. Держава, що потерпіла від агресії, може реалізувати своє право на самооборону або колективну самооборону.

Адаптація – пристосування чинних норм національного законодавства до нових міжнародних зобов'язань, взятих на себе державою. Ця норма визначена у ст. 9 Конституції України.

Адміністративні трибунали міжнародних організацій – спеціальні судові органи, що створюються міжнароднимб міжурядовими організаціями для слухання справ і винесення рішень за скаргами працівників на невиконання договорів про наймання або умов призначення службовців секретаріатів таких організацій. Адміністративні трибунали ухвалюють рішення на основі статутних положень і норм внутрішнього права міжнародних організацій. Вперше такий трибунал було створено у Лізі Націй у 1927 р. Нині вони діють у більшості організацій (наприклад, в ООН трибунал діє з 24 листопада 1949 р.). Відповідно до резолюції 351 (IV) Генеральної Асамблеї ООН юрисдикція такого трибуналу поширюється на МОП, ЮНЕСКО, ГАТТ, МАГАТЕ та інші спеціалізовані установи ООН.

Адміністративно-технічний персонал дипломатичного представництва – члени персоналу представництва, які здійснюють адміністративно-технічне обслуговування представництва (технічні секретарі, діловоди тощо). Віденська

конвенція про дипломатичні відносини 1961 р. дає можливість призначати такими працівниками громадян держави, в якій акредитоване представництво. Члени адміністративно-технічного персоналу мають привілеї та імунітети, прирівняні до привілеїв та імунітетів дипломатів, за винятком того, що імунітет від цивільно-правової й адміністративної юрисдикції держави перебування не поширюється на дії, вчинені ними не під час виконання своїх службових обов'язків.

Ад'юдикація – у міжнародному праві суто юридична за своєю природою підстава територіальних змін. Передбачає взаємну згоду держав – сторін спору, згідно з якою вони звертаються до міжнародних судових або арбітражних органів, чий рішення обов'язкові для сторін. Прикладом ад'юдикації є, зокрема, рішення Міжнародного суду ООН.

Акламація – метод прийняття або відхилення зборами тієї чи тієї пропозиції без підрахунку голосів, на основі реакції учасників зборів, що виявляється у вигляді вигуків, оплесків, різних реплік. Використовується у міжнародних організаціях і на міжнародних конференціях як спосіб прийняття рішення без голосування.

Акредитування – процес призначення дипломатичного представника. Акредитування полягає у діях держави, що виражаються у призначенні її компетентним органом дипломатичного представника, і потребує згоди держави, яка приймає такого представника. Акредитування включає акт вручення особі або органу держави (главі держави або міністерству закордонних справ) вірчої грамоти. Цей термін застосовують до дипломатичного представника за рангом посла; у разі призначення дипломатичних агентів, його не застосовують. Термін "акредитування" поширюється також на діяльність, пов'язану з постійним представництвом держави у міжнародних організаціях.

Акреція – природне збільшення території держави внаслідок тривалого нагромадження (під впливом течії води) піску у дельті ріки або внаслідок появи острова вулканічного походження у межах територіальних вод. Стосовно відкритого моря такі острови (вони повинні підніматися над рівнем води, тобто не покриватися нею під час припливу) включаються до території держави, яка першою нотифікувала про це інші держави, за умови, що останні не висловили істотних заперечень. Надалі щодо таких нових територій діє доктрина так званих історичних підстав.

Ангарія – право воюючої сторони на примусове вилучення зі своєї території або території, що опинилася під її контролем, засобів транспорту нейтральних держав у разі крайньої необхідності і за умови повної компенсації.

Анексія – загарбання, насильницьке приєднання державою території, яка належить іншій державі або народу; грубе порушення норм міжнародного права і принципу самовизначення націй.

Анклав – територія або частина території однієї держави, що з усіх боків оточена територією іншої держави (не має морського берега – Республіка Сан-Марино). Якщо анклав має морський берег, його називають напіванклавом.

Антарктика – південна полярна область земної кулі, яка включає материк Антарктиду і океанічний простір з дрібними, прилеглими до неї островами.

1959 р. було укладено Міжнародний договір про Антарктику, який визначив її міжнародно-правовий режим, використання Антарктики лише в мирних цілях і свободу наукових досліджень.

Апартеїд – політика расової дискримінації та сегрегації (наприклад, здійснювалася правлячими колами Південно-Африканської Республіки щодо корінного населення та інших етнічних груп неєвро-пейського походження). Означає позбавлення й істотне обмеження політичних, соціально- економічних і громадянських прав якоїсь групи населення аж до її територіальної ізоляції та геноциду. Україна однією з перших виступила на захист міжнародного правопорядку на принципах дотримання прав людини незалежно від раси та національності. У рамках ООН прийнято Міжнародну конвенцію про припинення злочинів апартеїду і покарання за нього (1973 р.). Згідно з конвенцією, апартеїд кваліфікується як злочин проти людства. Ця конвенція ратифікована і має юридичну чинність.

Апатриди – особи без громадянства, тобто ті, які не мають громадянства жодної держави. Їхнє правове становище визначається законодавством держави перебування і, за окремими винятками, прирівнюється до правового становища власних громадян. До таких в Україні на сучасному етапі належать цигани, курди, асирійці.

Арбітраж міжнародний – спосіб мирного вирішення спорів між державами через обрання сторонами у спорі арбітрів, які, керуючись правом, розглядають справу і виносять обов'язкове для сторін рішення. Арбітраж може бути колегіальним або складатися з одного арбітра, який вибирається сифонами з громадян держави, що не бере участі в спорі.

Арктика – північна полярна область земної кулі, що обмежена Північним полярним колом і включає країни материків Євразії та Північної Америки, а також майже увесь Північний Льодовитий океан (крім сходу і півдня Норвезького моря) з усіма його островами (крім прибережних островів Норвегії, що зазнають впливу Південно-Атлантичної течії) та прилеглі ділянки Атлантичного й Тихого океанів. Триває процес формування правового статусу Арктики. Нині він ґрунтується нанормах міжнародного права і національного законодавства арктичних держав (Данії, Ісландії, Канади, Норвегії, Росії, США, Фінляндії, Швеції). Для арктичного регіону, на відміну від Антарктики, загалом, не існує міжнародно-правового акта, який би визначав його правовий статус. Конвенція ООН з морського права 1982 р. у ст. 234 надає прибережним державам право приймати закони і правила щодо запобігання забрудненню морського середовища та його збереження у покритих льодами районах завширшки не більш як 200 миль. Останнім часом дедалі більше уваги приділяється Арктиці як особливому регіону, який потребує загальноміжнародного правового захисту. У 1990р. створено неурядову організацію – Міжнародний арктичний науковий комітет, мета якого – об'єднати зусилля світової громадськості у вирішенні комплексу наукових проблем регіону, а в 1996 р. – представницьку регіональну міжнародну організацію – Арктичну раду, учасниками якої можуть стати і неарктичні держави.

Асоціація держав Південно-Східної Азії (Association of South East Asian Nations – ASEAN) – субрегіональна міжурядова економічна організація, створена у 1967 р. на основі Бангкокської декларації. До її складу входять Малайзія, Індонезія, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни, Бруней (5 1984 р.). Офіційними проголошені цілі прискорення економічного та соціально-культурного розвитку, сприяння встановленню миру та стабільності в Південно-Східній Азії, підтримання співробітництва з відповідними міжнародними і регіональними організаціями згідно з принципами ООН.

Асоціація міжнародного права (International Law Association) – міжнародна неурядова організація, створена у 1873 р. в Брюсселі. До її складу входять колективні члени – національні відділення (національні асоціації або товариства), індивідуальні члени, серед останніх – провідні фахівці у галузі міжнародного (публічного і приватного) права, спеціалісти інших галузей права, дипломати, політичні діячі. Завдання Асоціації міжнародного права – сприяти кодифікації міжнародного права та його прогресивному розвитку. Найвищий орган Асоціації – конференція, яку скликають раз на два роки в різних містах світу. В період між конференціями керівним органом Асоціації є адміністративна рада, до якої входять практично всі керівники національних відділень; збирається двічі на рік у Лондоні. Виконавчим органом є секретаріат. При Асоціації міжнародного права створено постійні комітети, які займаються конкретними проблемами міжнародного права. їх розробки і пропозиції розглядаються на конференціях Асоціації. Матеріали конференції, а також звіти Асоціації виходять окремими виданнями. Асоціація міжнародного права підтримує зв'язки із зацікавленими міжнародними і неурядовими організаціями, має консультативний статус при ЕКОСОП, ЮНЕСКО, інших міжнародних організаціях. У 1999 р. створено Українську асоціацію міжнародного права, що має за мету ввійти до Асоціації міжнародного права. Керівним органом української асоціації є президентська рада (колегіальний орган). Асоціація має друкований орган. Місцезнаходження – м. Лондон.

Аташе – 1) молодший дипломатичний ранг співробітників посольств, місій та апарату відомств закордонних справ; 2) службові особи – представники різних відомств, відряджені до дипломатичних представництв або відповідних відомств країни перебування (аташе спеціальні); 3) співробітник дипломатичного представництва, який відповідає за зв'язок із пресою (прес-аташе); 4) представник військового відомства певної країни при військовому відомстві країни перебування, одночасно радник дипломатичного представництва з військових питань (аташе військові, аташе військово-морські, аташе військово-повітряні).

База військова – територія, на якій розташовані війська із запасами озброєння, боєприпасів, продовольства. Поділяються на бази сухопутних військ, ракетні, авіаційні, військово-морські та загального призначення.

Безвізовий в'їзд – в'їзд у державу без отримання від її компетентних властей візи. Безвізовий порядок встановлюється на основі угоди між конкретними державами і може поширюватися на всіх громадян або на певні їх категорії. Такий режим не потребує обов'язкового оформлення візових

документів, але не скасовує реєстраційного порядку в'їзду та виїзду, тобто наявності закордонного паспорта та пред'явлення документів на кордоні.

Без'ядерна зона – зона, вільна від ядерної зброї; територія, на якій на підставі міжнародного договору між зацікавленими державами забороняється випробування, виробництво і розміщення ядерної зброї. Згідно зі ст. VIII Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (1970 р.) будь-яка держава має право укласти регіональні угоди з метою забезпечення повної відсутності ядерної зброї на їх території, тобто утворення без'ядерних зон. Держави, що взяли на себе зобов'язання бути без'ядерними, не виробляти, не використовувати, не здійснювати дослідження з такою зброєю. Україна, проголошуючи акт про незалежність, взяла на себе зобов'язання бути без'ядерною і відмовилася від використання, на своїй території ядерного запасу колишнього СРСР.

Біженець – іноземний громадянин або особа без громадянства, яка внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, національності, ставлення до релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи або політичних переконань змушена залишити територію держави, громадянином якої вона є, або територію свого постійного проживання і не може або не бажає користуватися захистом цієї держави внаслідок зазначених побоювань, і щодо якої прийнято рішення про надання статусу біженця. У міжнародному праві питання біженців регулюється Конвенцією про правовий статус біженців 1951 р., яка у 1967 р. була доповнена протоколом. В Україні прийнято Закон України "Про біженців". Блокада воєнна, політична або економічна ізоляція чи оточення якоїсь держави (або її частини, групи держав, їх збройних сил), насильницьке порушення її зовнішніх зв'язків з метою примусити виконувати вимоги організаторів блокади.

Бойкот – спосіб політичної або економічної боротьби, вид санкцій або політичної тактики, форма протесту проти чийось дій. Цей спосіб боротьби полягає в повній або частковій відмові від відносин з конкретною особою, організацією або державою, від участі в роботі певних організацій, органів тощо. Прикладом бойкоту може бути запровадження режиму ембарго на експорт і імпорт, встановлення дискримінаційних тарифів, податків та ін.

Васалітет – система відносин особистої залежності одних феодалів (васалів) від інших могутніших феодалів (сеньйорів) (наприклад, васальні відносини існували у середні віки в Західній Європі, а також у Київській Русі – між великими та удільними князями). З утворенням централізованих держав васалітет поступово втрачає військове і політичне значення, він повністю скасований буржуазними революціями.

Вербальна нота – найпоширеніша форма дипломатичного листування з поточних питань; друкують зазвичай на спеціальному нотному бланку; виходить від посольства, місії або міністерства закордонних справ без підпису, має номер і дату відправлення, засвідчується мастиковою печаткою МЗС або дипломатичного пред ставництва; прирівнюється до усної заяви. Текст складається від імені держави, починається і закінчується формулами поваги до

того, кому надсилається вербальна нота. Адреса зазначається в лівому нижньому куті першої сторінки тексту. Вербальна нота вручається особисто.

Видача злочинців (екстрадиція) – передача особи однією державою іншій на вимогу або прохання останньої, яка скоїла кримінальний або міжнародний злочин чи підозрюється в скоєнні злочину, для притягнення її до кримінальної відповідальності або виконання винесеного Щодо неї вироку суду. Держава зобов'язана видати злочинця тільки у тому разі, якщо вона уклала з іншою державою відповідний договір (спеціальний договір про екстрадицію або договір про правову допомогу). Якщо такий договір відсутній, держава відповідно до свого внутрішнього законодавства вирішує питання щодо видачі або невидачі конкретної особи. В договірній практиці й законодавствах різних країн відображено правила про невидачу своїх громадян. Україна не є винятком. Держави не видають також так званих політичних злочинців. Воєнні злочинці, а також особи, які скоїли злочини проти людства, не є політичними злочинцями згідно з резолюціями Генеральної Асамблеї ООН. У Європі існує універсальна Конвенція 1957 р. про видачу правопорушників, якою визначено підстави видачі або невидачі злочинців, передбачено процедури, оформлення документів тощо. Україна ратифікувала європейську Конвенцію про видачу правопорушників.

Видворення – висилання іноземця або особи без громадянства з країни за порушення її законодавства у період перебування в ній або за втручання в її внутрішні справи. Здійснюється простим розпорядженням властей залишити у визначений строк країну перебування або в примусовому порядку.

Визнання міжнародно-правове – акт, на основі якого одна або кілька держав чи міжнародна організація у заяві або без неї констатують існування фактів, що розглядаються ними як підстави для виникнення правових відносин і наслідків. Розрізняють такі види міжнародно-правового визнання за суб'єктами: визнання держав, урядів, міжнародних організацій, повсталі сторони, національно-визвольних рухів тощо. Існує визнання де-юре і визнання де-факто. Визнання держав або урядів де-юре означає, що воно є повним і необмеженим, передбачає встановлення дипломатичних відносин і обмін дипломатичними представниками найвищого класу, що визнаються всі права й обов'язки, які за міжнародним правом властиві об'єкту визнання, а також спричинює всі інші наслідки, передбачені міжнародним правом. Визнання держав і урядів де-факто застосовують у разі, коли держава, яка визнає, має сумніви щодо законності або життєздатності держави чи уряду, який визнається, або прагне обмежити в часі чи обсязі юридичні наслідки визнання. У разі визнання де-факто, встановлення дипломатичних відносин не є обов'язковим, а співробітництво між тим, хто визнає, і тим, кого визнають, відбувається в різних формах. За способом визнання це може бути спеціальна заява, спеціальна нота або послання.

Вина – у міжнародному праві встановлений факт вчиненого суб'єктом міжнародного права протиправного діяння, що спричинює відповідальність. Вина є основним чинником встановлення міжнародно-правової відповідальності. На відміну від національного визначення вини в міжнародному праві не

передбачено встановлення психічного ставлення правопорушника до своїх дій або бездіяльності та їх наслідків у формі умислу або необережності. Політична відповідальність завжди ґрунтується на наявності вини, а матеріальна відповідальність може ґрунтуватися на наявності вини і абсо лютній відповідальності, що передбачена договором.

Вихід із громадянства – припинення правового зв'язку між індивідом і державою, що виражається в існуванні їх взаємних прав і обов'язків, за клопотанням особи у порядку, встановленому законом. Питання про вихід із громадянства в Україні вирішує Президент України. Підстави та порядок втрати громадянства регулюються Конституцією України та Законом України "Про громадянство".

Відшкодування збитків – зобов'язання суб'єкта міжнародного права, якому ставиться за провину вчинення міжнародного протиправного акту, відшкодувати завдані збитки. Принцип відшкодування збитків був підтверджений рішенням міжнародних судів, зокрема Постійною палатою міжнародного правосуддя (1927 р.). Держава-порушник зобов'язана повністю, відшкодувати збитки державі, що постраждала від неї матеріально. Матеріальне відшкодування здійснюється відновленням попереднього стану (реституція в натурі) або компенсацією у формі репарації (надання грошового еквівалента); матеріальне відшкодування – державою-порушником за допомогою обов'язкового задоволення сатисфакційних вимог держави, яка постраждала. Відповідальність за збитки і зобов'язання відшкодувати їх охоплює також пропущену вигоду, на яку можна було розраховувати у разі звичайного перебігу справ.

Віза – дозвіл на в'їзд на територію відповідної держави, на виїзд із неї або проїзд через неї (в'їзні, виїзні, транзитні візи). Видається на певний термін державними органами, оформляється дозвільним штампом у паспорті або документі, що його заміняє. Обов'язкове відкриття візи передбачає заповнення спеціальних документів, сплату мита та проставляння в закордонному паспорті відмітки про наявність візового дозволу особі. Практично в усіх державах встановлено дозвільний порядок в'їзду, який передбачає наявність візи. Існує також спрощений порядок отримання в'їзної візи – в аеропортах, морських портах, на прикордонних переходах. В окремих випадках візи видаються за списками (групам туристів, відрядженим, екіпажам морських суден та ін.). Транзитна віза не потрібна у тому разі, якщо пасажири не залишають територію вокзалу, аеропорту або борту судна. Відповідними міждержавними угодами може бути встановлений безвізовий режим пересування на території цих держав.

Війна – стан, у якому держави застосовують одна проти одної всі форми тиску з дотриманням дії законів і звичаїв війни (*Jus in bello*). Останні є частиною міжнародного гуманітарного права, що застосовується у період збройних конфліктів. У стані війни відносини між державами (двома і більше) характеризуються насильством, що є наслідком розриву мирних відносин. Однак розрив дипломатичних відносин між державами ще не означає війни. При визначенні стану війни важливо насамперед встановити не обсяг

насильницьких дій, а факт: ведуться вони при збереженні в основному мирних зв'язків між супротивними сторонами, при одночасному розриві мирних відносин, чи після їх розриву. Поняття війни не обов'язково включає ведення воєнних дій. Стан війни можливий, якщо держава після оголошення війни захоплює за правом війни на своїй суверенній території майно супротивника, здійснює допустимі за гуманітарним правом дії щодо його громадян та інші акти, не ведучи при цьому воєнних дій. У Статуті ООН є положення щодо правової заборони війни, яке позбавляє її будь-якої законності. Тому поділ на законні й незаконні війни, що існував ще за часів Ліги Націй, остаточно втратив своє юридичне значення, оскільки будь-яке ведення воєнних дій поставлено під контроль Ради Безпеки, у тому числі випадки, пов'язані із застосуванням права на самооборону. Лише ООН має право вживати заходів воєнного характеру для запобігання загрози миру і безпеки та для припинення збройного конфлікту, який почався.

Воєнні злочини – міжнародні злочини, які порушують закони та звичаї війни і визначені Статутом Нюрнберзького міжнародного трибуналу, Женевськими конвенціями про захист жертв війни 1949 р. та іншими міжнародними домовленостями. Спільні зусилля держав з кримінального переслідування осіб, винних у скоєнні воєнних злочинів, регламентовано Принципами міжнародної співпраці щодо пошуку, арешту, видачі та покарання осіб, винних у воєнних злочинах і злочинах проти людства, прийнятими резолюцією Генеральної Асамблеї ООН у 1973 р.

Військовополонені – особи зі складу однієї воюючої сторони, які захоплені під час збройного конфлікту іншою стороною і перебувають під її владою до закінчення воєнних дій. Режим військовополонених регулюють IV Гаазька конвенція про закони і звичаї сухопутної війни 1907 р., III Женевська конвенція про поводження з військовополоненими 1949 р. та прийняті в 1977 р. у Женеві I і II Додаткові протоколи до Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 р. Ці документи передбачають гуманне ставлення до військовополонених без дискримінації за расовою, етнічною, релігійною, національною, політичною, соціальною або іншою ознакою. Після завершення воєнних дій і у зв'язку з мирним урегулюванням військовополонені мають бути повернені на батьківщину.

Вільне місто – у міжнародному праві самостійне територіально-політичне нейтральне і демілітаризоване утворення, правовий режим якого визначається міжнародними договорами і гарантується державами або міжнародними організаціями.

Вірча грамота – документ, який дається послу (посланнику) для акредитації в іноземній державі. Здебільшого вірча грамота встановлює рівень загальних повноважень, що передбачені Конвенцією про дипломатичні зносини. Вірча грамота підписується главою держави, яка акредитує, і скріплюється печаткою міністерства закордонних справ. Її вручають в урочистій обстановці.

Внутріконтинентальні країни – держави, що не мають морського узбережжя. Згідно з Конвенцією про відкрите море 1958 р., Конвенцією про

транзитну торгівлю ьнутріконганенгальних держав 1965 р., Конвенцією з морського права 1982 р., внутріконтинентальні держави мають особливі права: право на доступ до моря та від нього і на транзит через територію сусідніх прибережних держав, право участі в експлуатації частини живих ресурсів екологічних зон прибережних держав того самого регіону або субрегіону. У світі таких країн налічується близько 30, зокрема в Європі – 9, в Африці – 14, в Азії – 5.

Внутрішні води – всі води, що розміщуються в межах території певної держави (крім її територіальних вод): ріки, озера, канали, протоки, водосховища тощо. Внутрішніми водами вважають: внутрішні моря, оточені з усіх боків сушею, що є територією лише однієї держави; морські протоки, розташовані між берегом і вихідною лінією територіальних вод держави; води портів, бухт, заток (із шириною входу не більш як 24 км). Правовий режим внутрішніх вод регламентується національним законодавством кожної країни окремо, а прикордонних вод – угодами використання.

Воюючі сторони – реально організовані спільноти, що перебувають у стані війни одна з одною і визнаються як такі міжнародним правом. Такими спільнотами є насамперед воюючі між собою держави, у відносинах яких замість миру домінують правила ведення війни. До воюючих сторін належить також повстала або воююча сторона в процесі національно-визвольного руху або громадянської війни. У разі визнання воюючої сторони як такої міжнародним правом, вона забезпечує ведення воєнних дій відповідно до норм міжнародного права. Порушення цих норм можна вважати міжнародним злочином. Воююча сторона несе повну відповідальність за свої дії.

Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) – міжнародна міжурядова організація, спеціалізована установа 97 ООН. Створена у 1946 р. на міжнародній конференції з охорони здоров'я у Нью-Йорку. Статут ВООЗ став чинним після його ратифікації (7 квітня 1948 р.) 26 державами. Діє ВООЗ з 1951 р., до її складу входить понад 160 держав. Робота організації спрямована на "досягнення усіма народами високого рівня здоров'я" (Статут ВООЗ). Головні завдання Статуту ВООЗ: боротьба з особливо небезпечними хворобами, розробка міжнародних санітарних правил, поліпшення санітарного Операції ООН з підтримання миру і безпеки – заходи для підтримання або встановлення порушеного миру чи безпеки, що здійснюють Збройні сили ООН, рішення про створення і використання яких приймає лише Рада Безпеки ООН. Для спостереження за виконанням міжнародних договорів і рішень міжнародних організацій ООН також може направляти у зони конфлікту військових спостерігачів.

Гарантії міжнародні – міжнародно-правові акти, що передбачають охорону прав будь-якої держави або групи держав, забезпечення певного стану міжнародних відносин або виконання міжнародних зобов'язань. У стародавні часи та в період середньовіччя як Г. м. застосовувалася релігійна клятва, присяга, династичний шлюб, взяття заручників, застава матеріальних цінностей або території, поручительство римських пап тощо. Предметом Г. м. можуть бути дотримання зобов'язань, що гарантують нейтралітет держави,

недоторканість територій та непорушність кордонів тощо. Історії відомі акти великих держав щодо гарантій постійного нейтралітету Швейцарії (декларація 1815 р.), Бельгії (договори 1831 та 1839 рр.), Люксембургу (договір 1867 р.). За цими договорами порушення постійного нейтралітету воюючими державами означає делікт, що надає право державам-гарантам діяти колективно проти порушника. Як Г. м. застосовувалася окупація території (наприклад, Рейнської зони за Версальським договором 1919 р.), чотиристороння окупація території Германії після Другої світової війни військами союзників з антигітлерівської коаліції для забезпечення виконання її зобов'язань. Г. м. можуть бути взаємні або колективні. Сьогодні основною формою Г. м. є міжнародні договори.

Геноцид – дії, вчинені з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу. Г. – це вбивство членів групи, заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень або таких, що призводять до розумового розладу, навмисне створення умов життя, розрахованих на вимирання групи, заходи щодо зменшення народжуваності, насильницька передача дітей іншій групі людей. Г. визнано міжнародним злочином. Карність Г. передбачено статутами Нюрнберзького та Токійського трибуналів та Конвенцією про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього, яку було схвалено Генеральною асамблеєю ООН у 1948 р. Винні у скоєнні злочину Г. підлягають покаранню незалежно від того, чи є вони відповідальними за конституцією службовими чи приватними особами. Вони видаються країнам, де було скоєно злочин Г., чи міжнародному кримінальному суду відповідно до законодавства кожної країни та чинних міжнародних договорів.

Геостаціонарна орбіта (ГСО) – орбіта штучного супутника Землі на висоті приблизно 36 тис. км у плоскості екватора. Такий супутник здійснює один оберт за добу з кутовою швидкістю, яка дорівнює кутовій швидкості обертання Землі навколо своєї осі. Тому супутник фактично знаходиться над певною точкою земної поверхні, що створює оптимальні умови для здійснення з його допомогою телемовлення та інших видів зв'язку, ведення деяких наукових досліджень. Деякі екваторіальні країни висувають претензії на сегменти ГСО, що розташовані над їхніми територіями, вказуючи, що вони є національним природним ресурсом. Такий підхід суперечить принципу заборони привласнення космічного простору, що закріплений у Договорі про принципи діяльності держав щодо дослідження і використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла 1967 р.

Госпітальні судна – неозброєні судна, що належать до певної воюючої сторони або приватним особам та національним товариствам Червоного Хреста і мають єдине призначення щодо надання допомоги пораненим, хворим та особам, які зазнали корабельної аварії, їхнього перевезення та лікування. Г. с. за жодних обставин не можуть бути об'єктом збройного нападу, піддаватися захопленню і користуються повагою та захистом.

Громадянство – стійкий правовий зв'язок особи з державою, що виявляється в їхніх взаємних правах та обов'язках. Право на Г. є невід'ємним правом людини, основою її правового статусу в державі та суспільстві. За всієї різноманітності національного законодавства про Г. йому властиві й загальні

риси. Загальними для більшості країн є два способи набуття Г.: від народження; внаслідок натуралізації – прийняття до Г. Набуття Г. від народження ґрунтується на одному з двох принципів: право крові (*jus sanguinis*) і право ґрунту (*jus soli*). Право крові означає, що особа набуває Г. батьків незалежно від місця народження. Право ґрунту дає особі можливість набути Г. держави, на території якої вона народилася, незалежно від Г. її батьків. Принцип права ґрунту, або права народження притаманний законодавству латиноамериканських держав та США. Проте більшість держав світу дотримується принципу права крові (Україна, Франція, Німеччина та ін.). Виділяють три основні форми втрати Г.: 1) автоматична втрата; 2) вихід з громадянства; 3) позбавлення Г. Автоматична втрата зустрічається рідко. Так, наприклад, якщо громадянин США натуралізувався за кордоном, він автоматично втрачає громадянство США. Вихід з Г. означає його втрату на підставі рішення компетентного державного органу, що приймається за заявою зацікавленої особи. Позбавлення Г. містить у собі елемент покарання. Так, законодавство колишнього СРСР передбачало позбавлення Г., якщо особа вчинила дії, що паплюжать «високе звання громадянина СРСР» і завдають шкоди престижу або державній безпеці СРСР. Законодавство України позбавлення Г. не передбачає.

Дебеляція (латин. *debellare* – перемогти, підкорити) – припинення міжнародної правосуб'єктності держави шляхом знищення на її території державної влади. У минулому Д. досягалася загарбанням однією державою території іншої держави. Сучасне міжнародне право не визнає Д.

Дезавування (фр. *desavouer* – відмовлятися) – спростування висловлювань чи дій свого дипломатичного представника або іншої офіційної особи урядом чи іншим компетентним органом держави. При Д. оголошується, що дипломатичний представник діяв без належного доручення або з перевищенням даних йому повноважень. Цим держава знімає із себе відповідальність за певні дії дипломатичного представника та їх міжнародно правові наслідки.

Делікт міжнародний – ординарне порушення міжнародно-правових норм і принципів суб'єктом міжнародного права, яке тягне за собою міжнародну політичну і матеріальну відповідальність. Д. м. не належить до категорії міжнародних злочинів (агресія, рабство, геноцид, апартеїд тощо) і зачіпає інтереси окремих держав і народів, має локальний характер. Для Д. м. притаманна відсутність зафіксованих ознак, оскільки він виводиться в кожному конкретному випадку з відповідних міжнародних зобов'язань. Збиток стосується тільки потерпілої держави, а тому міжнародний правопорядок зазнає мінімальних негативних впливів. Поширеними Д. м. є невиконання або неналежне виконання двосторонніх міжнародних договорів у сфері економічного, науково-технічного, культурного співробітництва тощо.

Делімітація кордонів (латин. *delimitatio* – встановлення кордонів, розмежування) – договірне встановлення лінії державного кордону та кордонів виключної економічної зони і континентального шельфу між сусідніми державами. Здійснюється за картами з детальним зображенням на них рельєфу, гідрографії, населених пунктів та інших фізико-географічних об'єктів. Лінія

кордону, проведена на карті, супроводжується докладним описом. Карта з нанесеною на ній лінією кордону підписується або парафується, скріплюється гербовими печатками та стає складовою частиною договору про Д. к. Опис кордону наводиться в одній зі статей договору про кордон або є додатком до нього. Договори про Д. к. за Законом України «Про міжнародні договори України» 2004 р. Підлягають ратифікації.

Демаркація кордонів (фр. demarcation – розмежування) – визначення і позначення лінії державного кордону на місцевості згідно з договорами про делімітацію кордонів і доданими до них картами та описами. Лінія державного кордону на місцевості позначається прикордонними знаками. Роботу щодо визначення лінії кордону на місцевості здійснюють спеціально створені змішані комісії сусідніх держав. Змішані комісії точно визначають положення лінії кордону на місцевості та складають протокол-опис кордону, що демаркується, карти з його позначенням, а також протоколи на кожен прикордонний знак зі схемами. Демаркаційні документи підлягають затвердженню кожною договірною стороною.

Демарш (фр. demarche – виступ) – надзвичайна дипломатична акція однієї держави стосовно іншої. Причиною Д. можуть бути грубі порушення дипломатичних привілеїв та імунітетів, а також вияв державної позиції щодо питань, пов'язаних зі сферою державних інтересів. Д. втілюється в різних актах дипломатії: нота, заява, меморандум тощо. Змістом Д. може бути прохання, протест, вимога, пропозиція та ін. Д. здійснюється з дотриманням загально визначених норм міжнародного права.

Демілітаризація – міжнародно-правовий режим, який передбачає ліквідацію військових укріплень і споруд на певній території, а також заборону розміщувати на ній збройні сили. Д. здійснюється на підставі договору між заінтересованими державами. У практиці міжнародних відносин Д. зазнавали зони уздовж державних кордонів, а також деякі острови, міжнародні протоки та інші території. Згідно з Договором про Антарктику 1959 р. вона є повністю демілітаризованою територією. Повністю демілітаризовані Аландські острови за угодою між СРСР і Фінляндією, а також архіпелаг Шпіцберген (Свальбард) за Паризьким договором 1920 р.

Денонсація міжнародного договору (фр. denonciation – повідомлення) – відмова держави від укладеного нею договору з дотриманням порядку і строків, передбачених у самому договорі. Д. поширений спосіб правомірного припинення чинності міжнародних договорів. Формально умовою Д. є завчасне повідомлення сторін договору. Недотримання порядку Д. призводить до визнання її недійсною. Ст. 56 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. закріплює загальні правила Д.

Депеша (фр. depesche – послання, повідомлення) – дипломатична кореспонденція між міністерством закордонних справ та його дипломатичними представниками: інструкції, що надсилаються від міністерства дипломатам; доповіді міністру від дипломатичних представників про стан справ у державі перебування тощо.

Депозитарій (латин. *depositaire* – зберігач) – держава (декілька держав) або міжнародна міждержавна організація, уповноважена учасниками багатостороннього договору на зберігання його оригіналу та всіх документів щодо нього (ратифікаційних грамот, застережень до договору, заяв окремих держав, документів про приєднання до договору, його денонсацію тощо). Важливою функцією Д. є реєстрація договору в Секретаріаті ООН. Д. окремих багатосторонніх договорів є Генеральний секретар ООН, зокрема Конвенції ООН з морського права 1982 р.

Депонування (латин. *deponere* – вкладати, здавати на зберігання) – задача державою-учасницею багатостороннього міжнародного договору ратифікаційної грамоти чи інших документів (про приєднання, денонсацію тощо) на зберігання депозитарію. Під час здачі таких документів на зберігання держава отримує засвідчену копію протоколу про здійснену задачу та інформуються всі учасники про відповідні зміни. Юридичне значення Д. полягає у тому, що договір набуває чинності для держави з моменту Д., якщо інше ним не передбачено.

Держава реєстрації – держава, до реєстру (реєстру) якої внесені повітряні, морські й річкові судна, космічні об'єкти. За Д. р. Визначається національна належність згаданих споруд, незалежно від того, яка юридична або фізична особа ними фактично володіє.

Джентльменська угода – прийнята у міжнародному спілкуванні назва міжнародного договору, укладеного в усній формі, що створює юридичні зобов'язання для його учасників.

Дипломатична пошта – один з найбільш поширених видів зв'язку дипломатичної або консульської установи із центром або з іншими закордонними органами зовнішніх зносин своєї держави. Д. п. має містити тільки службові документи або предмети для службового використання. Доставляється дипломатичним кур'єром або іншим чином (органами зв'язку, командиром повітряного судна або капітаном торговельного судна) і має бути відповідним чином упакована та оформлена (валіза або контейнер з Д. п. опечатується, чітко маркується як Д. п.). Дипломатичний кур'єр під час перевезення Д. п. користується особистою недоторканістю і не підлягає будь-якому затриманню або арешту. Д. п. є недоторканою та не обкладається податками, митом та зборами.

Дипломатичний агент – глава дипломатичного представництва або член дипломатичного персоналу дипломатичного представництва. Термін Д. а. раніше стосувався тільки глави дипломатичної місії (посла, посланника, повіреного у справах). Сьогодні він поширюється на всіх її співробітників (радник-посланник, радник, військовий аташе, перший секретар, другий секретар, третій секретар), якщо вони мають дипломатичні ранги. Д. а. має особисті привілеї та імунітети з моменту прибуття до країни перебування.

Дипломатичний протокол – сукупність загальноприйнятих правил поведінки, традицій, яких дотримуються уряди, відомства закордонних справ, дипломатичні представництва, дипломатичні агенти, інші державні установи та офіційні особи у сфері міжнародного спілкування. Д. п. регламентує порядок

проведення дипломатичних візитів, форму дипломатичного листування, організації і проведення дипломатичних прийомів, переговорів, прийняття у країні глав іноземних держав, інших державних діячів, офіційних делегацій тощо. Правила Д. п. мають застосовуватися однаковою мірою до всіх без винятку держав.

Дисмисл (англ. dismissal – звільнення) – оголошення дипломата приватною особою. Про можливість Д. попереджають, як правило, в тих випадках, якщо дипломатичний агент, якого оголошено персоною нонграта (небажана особа), без поважних причин не залишає країну перебування.

Добрі послуги – один із засобів мирного вирішення міжнародних спорів. Д. п. здійснюються шляхом сприяння держававам-учасникам спору третьою державою або міжнародною організацією з приводу початку чи поновлення переговорів між ними. З початком переговорів повноваження третьої сторони припиняються. Історії міжнародних відносин відомі численні приклади Д. п. Так, у XVIII та XIX ст.ст. Росія неодноразово здійснювала Д. п. з метою примирення Австрії і Пруссії. Держави, що підписали 14 квітня 1856 р. протокол Паризького конгресу, заявили про свою згоду щодо звернення до Д. п. у разі виникнення суперечностей між ними. Сьогодні не тільки держави, а й міжнародні організації, особливо ООН, часто пропонують Д. п. для мирного вирішення міжнародного спору. Зокрема, у 1998 р. Генеральний секретар ООН запропонував Д. п. Індонезії та Португалії для вирішення спору щодо Східного Тімору. Слід враховувати, якщо держави-учасниці спору запрошують третю сторону взяти участь у переговорах, то Д. п. перетворюються у посередництво.

Дуаєн (фр. doyen – старшина) – особа, яка очолює дипломатичний корпус у країні перебування. Д. автоматично стає глава дипломатичного представництва, який має найвищий дипломатичний клас серед глав дипломатичних представництв, акредитованих у відповідній державі. Якщо вони мають однаковий клас, то Д. стає той дипломатичний агент, який перебуває на займаній посаді найбільший строк порівняно з послами інших країн. У деяких католицьких країнах за традицією Д. є папський нунцій. Д. очолює дипломатичний корпус на різних церемоніях, консультує колег з питань місцевого протоколу та етикету тощо. Виступаючи як Д., дипломатичний агент не має робити будь-яких заяв політичного характеру.

Екзекватура (латин. exsequi – встановлювати) – офіційний документ, який дається іноземному консулу державою перебування після вручення йому консульського патенту. Е. офіційно підтверджує визнання консула у цій ролі урядом держави перебування. Е. не потрібна завідувачам консульських відділів дипломатичних представництв, іншим співробітникам консульських установ, які вільно призначаються їхньою державою. За формою Е. може бути не тільки окремим документом, а у вигляді дозвільного напису на консульському патенті. У наданні Е. може бути відмовлено без повідомлення мотивів такого рішення.

Екзильний уряд (фр. exil, латин. exilium – вигнання) – уряд у вигнанні. Е. у. здійснює свою діяльність за межами держави, яку представляє, та проголошує себе у своїх установчих документах єдиним легітимним урядом держави. Під час Другої світової війни активну міжнародну діяльність вели французький

уряд Шарля де Голля та польський уряд в Лондоні, югославський уряд у Каїрі. Після набуття Україною незалежності (1991 р.) склав свої повноваження Державний центр Української Народної Республіки в екзилі (березень 1992 р.).

Експатріація (латин. *ex* – поза, *patria* – батьківщина) – втрата громадянства. Е., як правило, пов'язується з натуралізацією в іншій державі. Законодавство деяких країн ґрунтується на доктрині свободи Е. (наприклад, США). Її сутність полягає у тому, що натуралізація громадянина певної держави в іншій країні тягне за собою автоматичну втрату первісного громадянства. Крім індивідуальної Е. відомі приклади масової Е. Зокрема, у рішеннях Потсдамської конференції 1945 р. передбачалося переселення до Німеччини осіб німецької національності, які проживали в Польщі, Чехословаччині та Угорщині.

Екстериторіальність – підпорядкованість законодавству своєї держави та повний імунітет від юрисдикції іноземної держави. У минулому теорію Е. використовували для обґрунтування дипломатичних привілеїв та імунітетів. Сьогодні вона зберігає певне значення для обґрунтування особливого статусу військових кораблів або військових повітряних суден під час перебування на території іноземної держави.

Ерга омнес (латин. *erga omnes* – такий, що розповсюджується на всіх) – класифікація основоположних загальних зобов'язань суб'єктів міжнародного права, які мають обов'язкову силу для всіх (заборона агресії, геноциду, захист фундаментальних прав людини тощо). Порухення обов'язків Е. о. розглядається міжнародним співтовариством як міжнародний злочин. У «Справі Східного Тімору» (1995 р.) Міжнародний Суд ООН підтвердив чинність норм Е. о.

Естопель (англ. *estoppel* – відхилення, *estop* – позбавляти права заперечення) – втрата права посилаючись на підстави для визнання договору недійсним, або припинення договору, виходу з нього, зупинення його дії. Держава не може посилаючись на зазначені підстави, якщо вона, дізнавшись про відповідні факти, явно або мовчазно погодилася з тим, що договір зберігає свою чинність.

Імплементация (латин. *implere* – наповнювати, здійснювати, виконувати) – організаційно-правова діяльність держав з метою реалізації своїх міжнародно-правових зобов'язань. Механізм І. Використовується державами на міжнародному та національному рівнях. Міжнародна система І. передбачає об'єднання зусиль держав та міжнародних організацій на підставі універсальних, регіональних та локальних міждержавних угод щодо реалізації їхніх положень. Національну систему І. становлять органи держави, уповноважені забезпечувати виконання країною міжнародно-правових зобов'язань. Вони використовують додаткові внутрішньодержавні засоби для перетворення цілей, закладених у нормах міжнародного права, в реальні дії державних установ, юридичних осіб та громадян.

Імунітет держави (латин. *immunitas* – звільнення від повинності, недоторканість) – принцип міжнародного права, який полягає у звільненні іноземної держави від юрисдикції іншої держави. І. д. впливає із засад державного суверенітету. На цій підставі держава як носій публічної влади не

підпорядковується законодавству, юрисдикції будь-якої іншої держави, а виключно міжнародному праву. Останнім часом у законодавстві деяких держав знаходиться втілення концепція обмеженого І. д. (Австрія, 1974 р.; США, 1976 р.; Велика Британія, 1978 р. та ін.). З урахуванням цієї концепції І. д. не визнається у певних випадках: держава сама відмовилася від нього, сама подала позов, є стороною в спорі, що виник у результаті комерційної діяльності в країні місця суду, який розглядає справу, тощо. У 1972 р. Рада Європи прийняла Конвенцію про державний імунітет і Додатковий протокол до неї, в якому підтверджено загальний принцип І. д., але визначені також і певні винятки.

Індульг – можливість звільнення торговельного судна супротивника від конфіскації на підставі норм призового права у випадку, якщо екіпаж судна не знав про виникнення збройного конфлікту та не мав можливості застосувати відповідні заходи для запобігання конфіскації. Деякі норми щодо І. закріплено у VI Гаазькій конвенції щодо положення торговельних суден супротивника під час відкриття військових дій 1907 р.

Інсуреція (латин. *insurrectio* – повстання) – збройне повстання проти державної влади.

Інтервенція (латин. *interventio* – втручання) – насильницьке втручання однієї або кількох держав у внутрішні справи іншої держави, несумісне із цілями і принципами ООН. Сучасне міжнародне право забороняє І., розглядаючи її як агресію. Міжнародний Суд ООН у справі «Протока Корфу» (1949 р.) зазначив, що «між незалежними державами повага до територіального суверенітету є невід'ємною засадою міжнародних відносин». Проте згідно з п. 7 ст. 2 принцип невтручання у внутрішні справи держав не зачіпає застосування примусових заходів ООН на підставі глави VII Статуту, яка передбачає можливість певних дій (у тому числі й силові акції) за рішенням Ради Безпеки ООН у разі загрози миру, порушення миру та актів агресії.

Інтернування (латин. *internus* – внутрішній) – під час збройного конфлікту прийняття та примусове оселення нейтральною державою або іншою державою, що не є стороною конфлікту, комбатантів воюючих сторін (у тому числі військові кораблі та літаки), військовополонених, що втекли, хворих та поранених, які змушені були ступити на її територію. Примусове оселення може застосовуватися також до цивільних осіб воюючої сторони, які під час збройного конфлікту опинилися на території противника. Усізгадані особи користуються захистом на основі норм міжнародного гуманітарного права, що визначені, зокрема, у IV Женевській конвенції про захист цивільного населення під час війни.

Інтра вірес (латин. *intra vires* – у межах повноважень) – вислів, який характеризує поведінку сторін як таку, що відповідає вимогам міжнародного права. Суб'єкти міжнародного права (держави, міжнародні організації) мають різні повноваження, визначені міжнародно-правовими принципами і нормами, вихід за межі яких може призвести до міжнародного правопорушення. Тому органи суб'єктів міжнародного права, їхні представники повинні діяти *intra vires*.

Історичні води – води морських просторів, що прилеглі до узбережжя певної держави, на які вона поширює свій суверенітет, – і тому І. в. мають статус її внутрішніх морських вод. І. в. можуть бути води заток, бухт, лиманів, проток і навіть морів. Підставами для оголошення державою відповідних прибережних вод І. в. є наступні: здійснення державою влади над цими водами протягом тривалого часу; географічна конфігурація вод; економічне та оборонне значення таких вод для держави; знаходження такого району віддалік від міжнародних морських шляхів; відсутність зацікавленості з боку інших держав у цьому районі до оголошення його як І. в.

Казус беллі (латин. casus belli – привід до війни) – формальний привід для розв'язання війни однією державою проти іншої. У минулому К. б. вважався законною підставою для початку військових дій, слугував виправданням війни і цілям приховування справжніх її причин. У сучасному міжнародному праві відсутні правові підстави для посилення на К. б.

Канали міжнародні морські – штучні водні шляхи, які з'єднують окремі моря і океани та використовуються для міжнародного судноплавства. К. м. м. необхідно відрізнити від міжнародних проток, які є природними морськими шляхами. Залежно від географічного розташування, транспортного, економічного і стратегічного значення К. м. м. класифікуються на такі: канали загальносвітового значення – з'єднують моря і океани в єдину транспортну систему та використовуються більшістю держав світу (Панамський і Суецький канали); канали регіонального значення – з'єднують між собою окремі моря і використовуються, як правило, державами певного регіону (Кільський і Коринфський канали). В основу правового режиму К. м. м. покладено наступні принципи міжнародного права: поваги суверенних прав держави, на території якої споруджені К. м. м., невтручання у її внутрішні справи; свободи міжнародних сполучень для суден будь-яких прапорів без дискримінації; зобов'язання всіх суден дотримуватися міжнародних правил і національних актів держави розташування каналу щодо забезпечення судноплавства та безпеки плавання тощо. Правовий режим К. м. м. встановлено у міжнародних угодах (Суецький і Панамський канали) або регламентується лише внутрішнім правом держави, на території якої споруджено К. м. м. (наприклад, сьогодні правовий режим Кільського каналу визначено в односторонньому порядку Федеративною республікою Німеччини, а Коринфського каналу – Грецією). Проте у будь-якому випадку правовий режим К. м. м. враховує інтереси міжнародного судноплавства, у тому числі й військового (у Кільському та Коринфському каналах на відміну від інших К. м. м., де військові кораблі будь-яких держав користуються свободою судноплавства, встановлено дозвільний порядок для проходження іноземних військових кораблів).

Каперство (голланд. карег – морський розбійник) – насильницькі дії з дозволу свого уряду озброєних приватних торгових суден (каперів) держав, що воюють у відкритому морі. Держави, які брали участь у війні, видавали своїм підданим та іноземцям каперські свідоцтва (патенти). К. виявлялося у захопленні, пограбуванні або знищенні суден противника та нейтральних держав у разі перевезення ними предметів військової контрабанди (зброї,

боєприпасів та іншого майна, що використовується воюючими сторонами). Капери не входили до складу військового флоту, проте були зобов'язані плавати під військовим прапором. Вони діяли на свій страх і ризик за винагороду, якою була захоплена ними здобич. Формально К. було скасовано Паризькою декларацією про морську війну 1856 р.

Карт-бланш (фр. *carte blanche* – біла (чиста) картка) – необмежені повноваження, повна свобода дій.

Комбатанти (фр. *combattant* – той, що веде бій; боєць) – особи, які входять до складу збройних сил сторони, що перебуває у збройному конфлікті (крім медичного персоналу, військових юристів, інтендантів, служителів культу), і беруть безпосередню участь у військових діях. До К. також належать партизанські загони, ополчення, повстале населення, якщо вони відповідають таким вимогам: мають на чолі командира, відповідального за своїх підлеглих; відрізняються від інших виразним і помітним здалека розпізнавальним знаком; відкрито носять зброю; додержуються законів і звичаїв війни. Застосування збройного нападу на К., у тому числі знищення К. під час бойових дій, визнається законним. Вони мають статус військовополоненого, якщо потрапляють до рук противника.

Комюніке (латин. *communicare* – робити спільним, повідомляти) – офіційне повідомлення про хід або результат міжнародних переговорів, консультацій, зустрічей, інших подій міжнародного життя. К. може мати загальні відомості про певний факт або містити конкретну інформацію про хід переговорів та зміст прийнятих їх учасниками рішень. Поширюється через пресу та інші засоби масової інформації. Спільне К., як правило, оприлюднюється у кожній країні-учасниці міжнародних переговорів.

Кондомініум – спільне володіння певною територією двома або декількома державами, які сумісно здійснюють над нею свій суверенітет або юрисдикцію. Кожна із цих держав здійснює свою владу в межах К. на підставі чинної між ними угоди. К., як правило, виступав як компромісне вирішення територіального споруміж відповідними державами. Прикладами К. в історії є прусько-бельгійський у Морене (1830–1919 рр.), прусько-австрійський у Шлезвіг-Гольштейне (1889–1899 рр.), англо-єгипетський у Судані (1899–1954 рр.), франко-британський на Нових Гебридах (1914–1980 рр.).

Конкордат (латин. *concordare* – узгоджувати) – спеціальний договір між державою і главою католицької церкви (римським папою), що визначає положення католицької церкви в цій країні. К. має статус міжнародного договору і регулюється правом міжнародних договорів. В останні роки Ватикан уклав чи поновив К. з Іспанією, Італією, Мальтою, Монако, Перу, Марокко, Португалією, Угорщиною, Польщею, Ізраїлем, Казахстаном та ін.

Консенсус (латин. *consensus* – згода, однастайність) – процедура розроблення і прийняття рішень у міжнародних організаціях та міжнародних конференціях, для якої притаманний шлях узгодження позицій держав-членів без проведення голосування за відсутності офіційних заперечень з боку будь-якого учасника щодо прийняття рішення в цілому. Так, у правилах процедури Ради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 р. К. визначався як

«відсутність будь-якого заперечення представника держави, що висувається ним як таке, що представляє собою перепону для прийняття рішення з питання, яке розглядається».

Консульський округ – територія держави перебування, на якій за угодою між двома країнами консульські посадові особи (глава консульства або інші консульські агенти) здійснюють консульські функції.

Консульський патент – документ, який підтверджує призначення відповідної особи на посаду глави консульської установи (генерального консульства або консульства). К. п. направляється дипломатичним каналом уряду держави перебування. У ньому міститься інформація про посаду власника К. п., його прізвище, консульський ранг або клас, консульський округ і місцезнаходження консульської установи. В Україні глави консульських установ усіх рангів призначаються Міністерством закордонних справ України.

Континуїтет (латин. *continuitas* – безперервність) – продовження здійснення державою- правонаступницею передбачених у міжнародних договорах прав і обов'язків держави-попередника. Суть теорії К. полягає у тому, що правосуб'єктність держави є ідентичною та безперервною, незалежно від будь-яких внутрішніх змін, за умови збереження тієї ж території та населення, що й тягне за собою безперервну дію міжнародних договорів для цієї держави. Сьогодні теорія К. не має абсолютного характеру, що підтверджує практика держав.

Контрибуція (латин. *contributio*) – грошові суми, які виплачувалися за часів класичного міжнародного права переможеною державою переможцеві після закінчення війни. Умови, розмір та форми виплати К. визначалися переможцем. К. виникла як засіб, за допомогою якого населення переможеного міста або країни «відкупалося» від розграбування ворогом. В основі правомірності К. було «право переможця», навіть якщо війна з його боку розглядалася несправедливою та загарбницькою.

Лазутчик – особа, яка, діючи таємно або під фальшивим приводом, збирає або намагається зібрати відомості в районі дії однієї з воюючих сторін з наміром повідомити їх супротивній стороні (Додаток до IV Гаазької конвенції про закони та звичаї сухопутної війни 1907 р.). У разі захоплення Л. противником під час збирання таких відомостей, він не має права на статус військовополоненого. Л. може бути притягнутий до кримінальної відповідальності як шпигун.

Легат – представник римо-католицької церкви в інших країнах. Правовий статус Л. визначається нормами дипломатичного права, конкордатами та законодавством країни перебування. Відомі три види Л.: 1) кардинали, що направляються папою римським у католицькі країни з місією у церковних справах; 2) дипломатичні представники папи (нунції); 3) прелати католицької церкви, що отримали статус Л. в силу свого положення.

Лекс ференда (латин. *lex ferenda*) – закон, в якому є потреба; право, яке необхідно створити. У доктрині та практиці також вживається термін *de lege ferenda* (з погляду права, яке необхідно створити), коли йдеться про необхідність створення нових норм міжнародного права.

Меморандум (латин. memorandum – те, про що слід пам'ятати) – дипломатичний документ, у якому викладається фактичний та юридичний бік питання, дається аналіз певних положень та відповідні обґрунтування міжнародно-правової позиції держави. Може бути додатком до дипломатичної ноти або самостійним документом, який передається особою або відправляється з кур'єром.

Метрополія – держава, яка має колонії, як правило заморські. Політико-правовий зв'язок М. з колоніями, як відомо з історії, здійснювався у формі протекторату, васалітету, інкорпорації тощо, але завжди на основі принципу підпорядкування колонії М. Термін М. традиційно застосовується членами Співдружності (British Commonwealth), очолюваної Великою Британією, до Великої Британії. До Співдружності входять 54 держави (на 2003 р.).

Міжнародний район морського дна (Район) – Р. відповідно до Конвенції ООН з морського права 1982 р. охоплює дно морів і океанів та його надра за межами національної юрисдикції, тобто за межами 200-мильних виключних економічних зон і континентального шельфу прибережних держав, якщо він простягається за межі цих зон. У Конвенції 1982 р. проголошено, що Р. та його ресурси є «загальною спадщиною людства» (ст. 136). Жодна з держав не може претендувати на суверенітет або суверенні права чи здійснювати їх щодо будь-якої частини Р. Або його ресурсів. Держави, фізичні та юридичні особи не можуть привласнювати яку-небудь їх частину. Будь-які подібні посягання або здійснення суверенітету чи суверенних прав не визнаються. Правовий статус Р. і його ресурсів, порядок їх використання державами визначено відповідними положеннями Конвенції 1982 р., які ґрунтуються на загальновизнаних принципах міжнародного права. Р. відкрито для використання виключно в мирних цілях усіма державами, як прибережними, так і тими, що не мають виходу до моря. Усі права на ресурси (тверді, рідинні або газоподібні мінеральні ресурси, що знаходяться на морському дні та його надрах) Р. належать усьому людству, від імені якого діє Міжнародний орган з морського дна (Орган) – міжнародна міжурядова організація, членами якої є держави-учасники Конвенції 1982 р. (місцеперебування – м. Кінгстон, Ямайка). Через Орган ці держави організують і контролюють діяльність у Р., особливо в цілях управління його ресурсами. Корисні копалини (основу їх становлять руди кольорових металів у вигляді поліметалічних конкрецій), що видобуті у Р., можуть бути відчужені тільки згідно з Конвенцією 1982 р. і правил та процедур Органу. Він забезпечує розподіл фінансових та інших економічних вигод, отриманих від діяльності у Р. на недискримінаційній основі (особливо враховуються інтереси держав, що розвиваються).

Міжнародний спір – формально визнана розбіжність між суб'єктами міжнародного права з питання факту або права. У Статуті ООН закріплено принцип мирного вирішення міжнародних спорів, тому будь-які спроби немирного розв'язання М. с. розглядаються грубим порушенням міжнародного права. Усі члени ООН повинні прагнути до негайного та остаточного врегулювання спорів, які виникають між ними, тільки мирним шляхом, і вони мають свободу вибору виключно мирних засобів такого врегулювання

(дипломатичні переговори, добрі послуги, посередництво, обслідування, примирення, арбітраж, судовий розгляд, звернення до регіональних організацій тощо).

Мовчазна згода – процедурна форма у дипломатичній практиці, за допомогою якої визначається позиція суб'єкта міжнародного права за відсутності явно вираженого ними волевиявлення. Часто М. з. застосовується у практиці перегляду чи внесення поправок до багатосторонніх міжнародних договорів. Концепція М. з. застосовується також у міжнародній судовій та арбітражній практиці при розгляді територіальних спорів. Крім того, поняття М. з. розглядається як один зі способів нормотворення, коли йдеться про встановлення звичайної норми міжнародного права.

Модус вівенді (латин. *modus vivendi* – спосіб життя, спосіб існування) – тимчасова угода з міжнародних питань, яка укладається за обставин, що не дають змоги досягти в даний час постійної домовленості. Передбачає остаточне врегулювання питання у майбутньому шляхом укладання постійної угоди. Тимчасовий характер М. в. не впливає на його юридичну силу. Також М. в. може тлумачитися як фактичний стан відносин, що визнається заінтересованими сторонами.

Модус проседенді (латин. *modus prosedendi* – спосіб дії) – термін, що використовується у дипломатичній практиці й означає, яким чином та в якому порядку мають бути виконані ті чи інші зобов'язання або дії.

Найманство – міжнародний злочин, суть якого полягає у вербуванні, використанні, фінансуванні та навчанні найманців з метою використання у збройних конфліктах інших держав, а також в їх безпосередній участі у військових чи спільних насильницьких діях. Найманці беруть участь у воєнних діях, керуючись головним чином, бажанням одержати грошову винагороду, що істотно перевищує ту, яка обіцяна чи сплачується комбатантам такого ж рангу і функцій, які входять до особового складу збройних сил відповідної воюючої сторони. Вони не мають прямого юридичного зв'язку з даною стороною, а також статус комбатанта або військовополоненого та несуть за свої дії кримінальну відповідальність (наприклад, за ст. 447 Кримінального кодексу України).

Натуралізація (латин. *naturalis* – природний, дійсний) – прийняття до громадянства певної держави іноземця або особи без громадянства. Н. має основні форми: індивідуальну (відповідно до заяви особи), колективну – в силу державного правонаступництва або у разі групового надання громадянства у зв'язку з переселенням чи територіальними змінами. Н. регулюється внутрішнім законодавством держави, громадянство якої набуває особа. У чинному законодавстві України замість терміна Н. використовується термін прийняття до громадянства України.

Небесні тіла – узагальнена назва природних космічних об'єктів: Місяця, планет тощо. Правовий режим Місяця та інших Н. т. Визначений Договором про принципи діяльності держав з дослідження і використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла 1966 р. У Договорі про космос закріплено, що дослідження і використання Н. т. є правом усього

людства. Н. т. не підлягають національному привласненню ні шляхом проголошення на них суверенітету, ні шляхом використання або окупації, ні будь-якими іншими способами. Ці положення розвинуті в Угоді про діяльність держав на Місяці та інших небесних тілах 1979 р. В Угоді визначено, що Місяць та інші Н. т., їхні природні ресурси належать до «спільної спадщини людства». Н. т. мають використовуватися виключно в мирних цілях. Встановлено міжнародну відповідальність за національну діяльність на Н. т., незалежно від того, здійснюється вона урядовими органами чи неурядовими юридичними особами.

Нейтралізація території – заборона на підставі міжнародного договору використання тієї чи іншої території як театру воєнних дій або бази для їх ведення. Режим Н. т. поширюється на Суецький і Панамський канали, архіпелаг Шпіцберген, Аландські острови (Фінляндія), Антарктику, небесні тіла та ін. Н. т. може супроводжуватися і режимом її демілітаризації (наприклад, така ситуація характерна для архіпелагу Шпіцберген).

Нейтралізована зона – місцевість, яка створюється у районі бойових дій на основі угоди між воюючими сторонами з метою захисту поранених, хворих і цивільних осіб від наслідків збройного конфлікту. Такі зони, наприклад, створювалися під час громадянської війни в Іспанії за посередництвом Міжнародного комітету Червоного Хреста в одному з кварталів Мадриду (1936 р.). Правовий статус Н. з. було закріплено у IV Женевській конвенції про захист цивільних осіб під час війни 1949 р. (ст. 15).

Нейтралітет (латин. *neutralis* – нічийний) – особливий міжнародно-правовий статус держави, що визначає її ставлення до збройного конфлікту, війни. Дотримуючись Н., держава не бере участь у війні, не надає допомоги воюючим сторонам, а в мирний час відмовляється від участі у воєнних блоках. Воюючі сторони не можуть вести бойові дії на території нейтральної держави та вводити свої війська на таку територію, а у випадку введення остання зобов'язана їх роззброїти та інтернувати до кінця війни. Про свій Н. держави заявляють на початку воєнних дій між іншими державами або в мирний час у разі наростання воєнної конфронтації. На відміну від воєнного Н., особливістю постійного Н. є прийняття державою зобов'язання ніколи не брати участь у війні та утримуватися від політики, що може призвести до збройного конфлікту. Постійний Н. може бути гарантований. Так, постійний Н. Швейцарії був гарантований учасниками Віденського конгресу 1814–1815 рр., які підписали із цього питання спеціальну декларацію. Про свій намір стати нейтральною державою проголосила Україна в Декларації про державний суверенітет України 1990 р.

Некомбатант – особа, яка входить до складу збройних сил, але не бере участь у бойових діях, хоча специфічно забезпечує їх. До Н. належать священнослужителі та медичний персонал у складі збройних сил, а також військові кореспонденти, юристи, інтенданти, робочі команди або служби з побутового забезпечення військових підрозділів тощо. Н. мають право застосовувати зброю у випадку самооборони. Н. не можуть бути безпосереднім об'єктом нападу з боку супротивної держави. Женевська конвенція про

поводження з військовополоненими 1949 р. визначає, що медичний склад і духовний персонал не повинні вважатися військовополоненими, якщо їх затримано супротивником під час надання допомоги військовополоненим. У випадку безпосередньої участі в бойових діях Н. набувають статусу комбатантів і можуть бути знищені противником.

Новація міжнародного договору – оновлення зобов'язань за міжнародним договором, яке відбувається за згодою його учасників. За допомогою Н. зміст міжнародного договору перероблюється відповідно до фактичних відносин сторін. Н. може стосуватися в цілому усього міжнародного договору або будь-якої його частини, а також передбачати зміну строку дії міжнародного договору.

Нонліквет (латин. non liquet – не ясно) – вислів, який застосовувався у міжнародній судовій практиці періоду класичного міжнародного права, коли суддя був недостатньо обізнаний з фактами справи або з правом, яке можна було б застосувати для вирішення спору. Суддя оголошував Н., тобто відмову від розгляду справи, у разі відсутності в міжнародному праві договірної норми або міжнародного звичаю, що могла б врегулювати спірні правовідносини. У сучасній міжнародній практиці проблеми Н. майже не існує.

Нота дипломатична (латин. nota – письмовий знак, зауваження) – вид дипломатичного документа, офіційне письмове звернення однієї держави до іншої або до кількох держав. У дипломатичній практиці поширені вербальні та особисті ноти. Особиста нота має форму листа, друкується на спеціальному бланку, надсилається від імені особи, яка її підписує. При складанні нот дипломати керуються практикою і традиціями країни перебування.

Нунцій (латин. nuntius – вісник) – дипломатичний представник Ватикану, який підтримує на постійній основі дипломатичні відносини з іноземними державами. Н. є представником першого класу і прирівнюється до рангу посла. У більшості католицьких країн за історичною чи місцевою традицією Н. є дуаєном дипломатичного корпусу, незалежно від дати вручення своїх вірчих грамот. У Києві існує папська нунціатура на чолі з апостолічним Н.

Оптація – добровільний вибір одного з двох громадянств. Оптація означає право населення території, що відійшла від однієї держави до іншої, обирати громадянство на основі добровільності та в індивідуальному порядку, тобто зберегти своє попереднє громадянство або прийняти громадянство держави, якій передається територія. Припускається, що оптант житиме на території держави, громадянство якої він обрав. Право оптації може бути передбачене в угодах між державами також у разі врегулювання питань про осіб із подвійним громадянством або надаватися в односторонньому порядку.

Організація африканської єдності (ОАЄ) – об'єднання африканських держав, створене на конференції в Аддис-Абебі у травні 1963 р. Функціонує на основі Хартії (статуту) і налічує понад 50 країн. Основними цілями організації є сприяння економічному розвитку країн Африки, зміцненню єдності й координації дій африканських країн, боротьба за кращі умови життя і знищення всіх видів колоніалізму. Головний орган – Асамблея глав держав; скликається щороку. Виконавчий орган – Рада міністрів ОАЄ; скликається двічі на рік.

Постійні адміністративні функції виконує Генеральний секретаріат. Створено комісії з окремих напрямів. Місцезнаходження – Аддис-Абеба (Ефіопія).

Організація Об'єднаних Націй (ООН) – міжнародна організація, основною метою діяльності якої є підтримання міжнародного миру і безпеки, відвернення війни. Ініціаторами її заснування стали держави – учасниці антигітлерівської коаліції: Англія, Китай, США, колишній СРСР (у тому числі Україна, що виступала як суб'єкт на міжнародній арені), Франція. Сьогодні ООН налічує 192 країни з Югославією (2000) і Швейцарією (2002). Об'єднуючи майже всі держави світу, ООН фактично є всесвітньою організацією. 24 жовтня 1945 р. набрав чинності Статут ООН, і за рішенням Генеральної Асамблеї ООН 1947 р. цю дату щорічно відзначають як День ООН. Головні органи ООН: Генеральна Асамблея, Рада Безпеки, Економічна та соціальна рада, Міжнародний суд, Секретаріат. Рада з опіки припинила свої функції у вересні 1999 р., оскільки не стало те риторій, якими слід було б опікуватися. Генеральні цілі ООН за її Статутом: підтримання міжнародного миру та безпеки; розвиток дружніх відносин між націями і народами; міжнародне співробітництво у розв'язанні проблем економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру; захист прав і основних свобод людини незалежно від раси, статі, мови і релігії. В межах ООН розроблено й укладено понад 350 багатосторонніх угод, більшість з яких мають непересічне значення для розвитку широкого міжнародного співробітництва і спрямовані на розв'язання глобальних проблем людства, таких як народонаселення, використання територій, захист рослинного і тваринного світу, захист навколишнього середовища, боротьба з голодом, забезпечення питною водою, боротьба зі злочинністю тощо.

Парафування міжнародного договору – попереднє підписання міжнародного договору ініціалами уповноважених осіб, які брали участь у його виробленні. Можливе парафування всього тексту договору і певних його статей.

Паспорт закордонний – документ, що посвідчує особу, громадянство, а в разі необхідності – службове становище особи під час поїздки за кордон. Для вийду за кордон потрібен відповідний дозвіл (віза) або наявність міжнародної угоди про безвізові поїздки. Наявність паспорта є доказом громадянства особи та її права на обслуговування і дипломатичний захист з боку держави громадянства. Закордонні паспорта поділяються на дипломатичні, службові, загальногромадянські, паспорт моряка та інші і видаються міністерством закордонних справ, міністерством внутрішніх справ і консульськими установами.

Переговори – спосіб вирішення питань, що виникають у відносинах, між суб'єктами міжнародного права, під час безпосереднього контакту уповноважених осіб відповідних зацікавлених суб'єктів міжнародного права.

Персона нон грота ('лат. *persona non grata*) – особа, кандидатура якої як дипломатичного представника викликає заперечення уряду держави перебування. У такому разі держава, що призначила цю особу, відкликає її.

Плебіцит – опитування населення, всенародне голосування з метою визначення загальної думки з того чи того важливого питання з життя держави; форма волевиявлення народу.

Повідомна грамота – лист глави держави про своє обрання та набуття повноважень главі іншої держави, з якою встановлені дипломатичні відносини. За змістом ця грамота має дружній характер і окреслює напрями майбутнього співробітництва. Повідомна грамота пересилається дипломатичними каналами.

Повітряна лінія – повітряний шлях сполучення між двома або більше державами, яким певні авіаційні підприємства виконують регулярні рейси. За міжнародним правом повітряна лінія надається державам відповідно до укладених договорів.

Повстала сторона – повстанці, підрозділи опору, учасники громадянської війни або національно-визвольної боротьби, які контролюють певну частину території своєї країни, ведуть воєнну боротьбу проти диктаторських, фашистських, колоніальних та інших антидемократичних режимів і отримали визнання інших суб'єктів міжнародного права, є суб'єктами міжнародно-правових відносин. На основі цього учасники можуть отримувати, зокрема, статус біженців, а тим, хто опинився у полоні, – комбатантів. Повстала сторона зобов'язана дотримуватися норм міжнародного законодавства, що регулює дії учасників воєнних конфліктів.

Права людини – комплекс прав і свобод людини, визначених на рівні міжнародного права та впроваджених національним законодавством. У міжнародному праві домінує принцип поваги прав і основних свобод людини. 10 грудня 1948 р. у Парижі на засіданні Генеральної Асамблеї ООН було прийнято Загальну декларацію прав людини. В розробці декларації брали участь українські вчені В. Ко-рецький і П. Недбайло. Нині прийнято понад 350 міжнародних документів, у Європі – понад 200. До прав людини належать: рівноправність; заборона дискримінації; право брати участь у веденні державних справ; заборона жорстокого, принизливого поводження з будь-ким; заборона рабства, работоргівлі та примусової праці; право на свободу й особисту недоторканність, свобода думки, совісті і релігії; право на мирні збори тощо. 16 грудня 1966 р. було підписано Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Україна несе відповідальність за дотримання прав людини, уряд подає звіт про дотримання прав людини раз на чотири роки; відповідно до Конвенції про права дитини Україна подає перший звіт через два роки, а наступні – через чотири. Також згідно з Європейською конвенцією про захист прав і основних свобод людини у разі порушення державою визначених цією конвенцією прав і основних свобод людини мбже бути порушена справа потерпілої особи в Європейському суді з прав людини проти держави. Держава може бути відповідачем також в ООН у тому разі, якщо проти держави, де порушені права людини, буде подано клопотання відповідно до процедури 1503 (заміненої у 1967 р. процедурою 1235).

Правки до міжнародного договору – внесення змін до договору або його доповнення після ухвалення. Можливість внесення правок або змін може бути передбачена в самому договорі. Якщо виникла необхідність внести правки, а в договорі з цього приводу нічого не зазначено, потрібно повідомити всіх учасників договору і отримати від них згоду на такі дії. Внесення правок або

доповнень регулюється Віденською конвенцією про право міжнародних договорів 1969 р.

Правова допомога – співпраця установ юстиції (судів, нотаріату, прокуратури) різних держав з подання правової допомоги з цивільних, сімейних і кримінальних справ на основі договорів, укладених відповідними державами.

Правові відносини – врегульовані нормами міжнародного права відносини між суб'єктами права, що виражаються у взаємних правах і обов'язках суб'єктів права.

Право крові – один із принципів набуття права громадянства з огляду на народження, якого дотримуються більшість держав світу. За правом крові дитина отримує своє громадянство від батьків незалежно від свого місця народження.

Право міжнародних договорів – галузь міжнародного права, норми якої регулюють порядок укладення, дії, зміни і припинення міжнародних договорів. Об'єктом у цьому разі є сам міжнародний договір. Упродовж тривалого часу джерелом цієї галузі був міжнародно-правовий звичай. У 1969 р. на конференції ООН прийнято Віденську конвенцію про право міжнародних договорів, яка значною мірою кодифікувала це право і детально регламентувала всі стадії існування договору: порядок укладення, автентифікацію, набуття чинності, тлумачення, застереження, виконання, умови недійсності, припинення тощо. Окремі принципові положення права міжнародних договорів відображені в Статуті ООН, а також у таких міжнародних документах, як Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р., Декларація ООН про принципи міжнародного права 1970 р. Порядок укладення і виконання міжнародних договорів в Україні визначено Законом "Про міжнародні договори України" (1993 р.), який ґрунтується на загальновизнаних нормах права міжнародних договорів.

Право міжнародних організацій – система принципів і норм, що регулюють питання створення, визначення статусу діяльності міжнародних організацій. Важливе місце в цій галузі міжнародного права посідають принципи і норми, що стосуються діяльності міжурядових організацій. Право міжнародних організацій регулює також діяльність неурядових міжнародних організацій. Джерелами права міжнародних організацій є міжнародні договори та угоди – установчі акти міжнародних організацій; інші міжнародні договори; міжнародний звичай; правила, процедури, фінансові правила, правила для персоналу; окремі рішення міжнародних організацій. Статут ООН як основне джерело права міжнародних організацій закріплює загальні принципи і норми, що стосуються ООН та інших міжнародних організацій. До джерел, що встановлюють загальні норми права міжнародних організацій, належать також окремі міжнародні угоди, в тому числі Віденська конвенція про представництво держав у відносинах їх з міжнародними організаціями 1975 р., яка має універсальний характер.

Правонаступництво держави – перехід прав та обов'язків однієї держави до іншої. Питання правонаступництва постає при виникненні нових незалежних

держав у результаті національно-визвольної боротьби, утворенні кількох держав на територіях попередника і утворенні нової держави в результаті об'єднання двох і більше держав, при територіальних змінах. У 1978 р. прийнято Віденську конвенцію про правонаступництво держав стосовно міжнародних договорів. Конвенція регулює правонаступництво договорів держав, що виникає у разі утворення нової незалежної держави на колишніх залежних територіях; об'єднання кількох держав в одну або розпаду держави на кілька самостійних держав; передавання за згодою частини території однієї держави іншій. У 1983 р. прийнято Віденську конвенцію про правонаступництво держав стосовно державної власності, державних архівів і державних боргів. Конвенція передбачає, що перехід державної власності держави-попередниці спричиняє припинення її прав на державну власність і виникнення прав на неї держави-наступниці, власність переходить до останньої.

Правопорушення міжнародне – несправедливий акт суб'єкта міжнародного права або його пропущення, що полягає в порушенні міжнародного зобов'язання.

Право притулку – зумовлений державним суверенітетом і регламентований нормами міжнародного права процес допуску на свою територію іноземця (громадянина іншої держави або особи без громадянства) з метою захисту його від посягань на життя або свободу з боку держави попереднього місця перебування. Держава, яка надає право притулку, на рівні національного законодавства визначає, в яких випадках і яким особам надається право притулку. У разі надання права притулку особі держава бере на себе зобов'язання не видавати її державі, де ця особа перебувала до цього.

Преамбула – вступна частина міжнародного договору, в якій викладено обставини, що є підставою для його виконання або укладення. В преамбулі вищезазначено основні ознаки міжнародного договору, його причини, мотиви та цілі, співвідношення з іншими договорами, принципами і нормами міжнародного права. Преамбула може містити й інші положення, в тому числі нормативного характеру, які не виходять за межі предмета договору. Преамбула має таку саму юридичну силу, як і основний текст договору, і розглядається разом з ним.

Преференції – пільги, що надаються однією державою в торгівлі з іншою державою або групою держав. Це може бути зниження, звільнення мита для всіх або кількох товарів окремих країн, що не поширюватиметься на товари інших країн. Женевська конвенція ООН з торгівлі і розвитку 1964 р. виходила з того, що країнам, які розвиваються, потрібно надати особливий преференціальний режим і встановила, що надання преференцій цим країнам не вважатиметься порушенням принципу найбільшого сприяння.

Привілеї та імунітети дипломатичні – особливі права та переваги, які надаються дипломатам і членам їхніх сімей. Під дипломатичними імунітетами розуміють вилучення дипломатичних агентів із сфери дії юрисдикції держави перебування, незастосування до них засобів примусу, санкцій, передбачених внутрішнім правом. Дипломатичні привілеї та імунітети становлять єдиний загально визнаний у міжнародному спілкуванні статус дипломатичних агентів, принципи і норми якого кодифіковані Віденською конвенцією про

дипломатичні зносини 1961 р. Розрізняють дипломатичні привілеї та імунітети особисті і привілеї та імунітети дипломатичного представництва. До привілеїв та імунітетів особистих належать недоторканність особи і житла; повний імунітет від кримінальної юрисдикції держави перебування; повний імунітет від цивільної та адміністративної юрисдикції щодо службової діяльності; фіскальний (податковий) імунітет. Загальновизнаними дипломатичними привілеями особистими є митні привілеї (право на безмитне перевезення багажу і звільнення його від митного огляду), вільне пересування дипломатів та членів їхніх сімей на території іншої держави. До імунітетів дипломатичного представництва належать недоторканність приміщень; імунітет від примусових дій щодо майна і засобів пересування представництва; недоторканність кореспонденції; фіскальний імунітет. До привілеїв дипломатичних представництв належать право на безперешкодні зносини зі своїм центром та іншими представництвами держави; митні та протокольні привілеї.

Принцип міжнародного права – юридична узагальнена норма поведіння суб'єктів міжнародного права у зв'язку з певним видом правовідносин. Принцип міжнародного права може бути універсальним (загальновизнаним) і регіональним (який визначають у відносинах між кількома державами). Принцип міжнародного права може бути загальним (стосуватися будь-якої сфери діяльності суб'єктів міжнародного права) і галузевим (стосуватися будь-якої галузі міжнародного права). Разом з юридичними нормами та інститутами принципи утворюють єдину складну систему міжнародного права.

Притулок територіальний – надання будь-якій особі можливості переховуватися від переслідування через політичні мотиви на території певної держави. Підстави надання територіального притулку визначаються внутрішнім законодавством держави. Притулок не повинен надаватися особам, які скоїли загальнокримінальні злочини, воєнні і злочини проти людства. Генеральна Асамблея ООН 14 грудня 1967 р. прийняла Декларацію про територіальний притулок.

Пролонгація міжнародного договору – продовження строку дії договору, що виконується, до закінчення строку його дії з метою забезпечення його безперервності. Пролонгація міжнародного договору здійснюється двома способами: укладенням спеціальної угоди (протоколу) про те, що договір продовжено на певний строк, а також вміщенням умови про продовження в текст договору. При цьому можлива автоматична пролонгація міжнародного договору, в якому передбачається, що коли жодна з договірних сторін не зробить заяви про відмову від договору за певний час до закінчення строку його дії, то договір автоматично вважається продовженим на певний, за значений у ньому строк.

Промульгація міжнародного договору – надрукування договору в країні, що є учасником цього договору. В Україні це має робитися в центральних газетах і в спеціальному виданні Верховної Ради України "Відомості Верховної Ради України". Крім того, всі договори, укладені та підписані урядом України, мають бути Оприлюднені у видавництві Міністерства закордонних справ, яке є

відповідальним за промульгацію міжнародного договору згідно із Законом України "Про міжнародні договори України" 1993 р. (ст. 20-23).

Пророгаційна угода – угода, відповідно до якої визначається підсудність (обирається суд або арбітраж) щодо питань розв'язання спорів у зовнішньоекономічних справах між суб'єктами міжнародного права.

Протокол (договірний) – офіційний документ (як додаток до основного), який доповнює міжнародний договір; акт рішення міжнародної конференції, що має силу міжнародного договору. Наприклад, Женевський протокол про заборону задушливих, отруйних або інших речовин і бактеріологічної зброї під час воєнних дій 1925 р.

Работоргівля – злочин міжнародного характеру, який полягає в діях, пов'язаних із захопленням, придбанням будь-якої особи або розпорядженням будь-якою особою з метою повернення її в рабство; в діях, пов'язаних з придбанням раба з метою його продажу чи обміну; в діях з продажу чи обміну особи, яка була придбана з цією метою; в діях з торгівлі і перевезення рабів. Під рабством розуміють також становище або стан особи, щодо якої здійснюються окремі або всі повноваження, притаманні праву власності. Співробітництво держав у боротьбі з цим злочином регламентовано Женевською Конвенцією про рабство, підписаною 25 вересня 1926 р. У Додатковій конвенції про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства, 1956 р. передбачено, що держави-учасниці беруть зобов'язання викоринити і карати як кримінальний злочин боргову кабалу; кріпацьке становище; примусове видання заміж жінки або її продаж заміж; продаж або передачу дитини для експлуатації. Учасники Додаткової конвенції 1956 р. зобов'язалися впровадити у національне законодавство норми про відповідальність за дії, визнані як рабство і работоргівля. Україна є учасницею всіх цих конвенцій.

Рада Безпеки ООН – один з головних постійно діючих органів ООН, на який покладається основна відповідальність за підтримання миру та безпеки. До її складу входить 15 членів: 5 постійних членів Ради (Велика Британія, Китай, Російська Федерація, ПІТА, Франція) і 10 непостійних, яких обирають до Ради на два роки відповідно до процедури, передбаченої у Статуті ООН.

Расова дискримінація – обмеження, систематичне порушення прав громадян і будь-який утиск їх за ознаками раси, кольору шкіри або етнічного походження. Неприпустимість расової дискримінації проголошена в загальній формі у Статуті ООН (Преамбула і ст. 1) і в Загальній декларації прав людини 1948 р. Забороні расової дискримінації спеціально присвячені Декларація ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1963 р. і Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р. Остання забороняє расову дискримінацію, а також такі її форми, як расова сегрегація та апартеїд. Існує також Конвенція МОП № 111 стосовно заборони дискримінації в галузі праці та занять 1958 р., Конвенція ЮНЕСКО про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти 1960 р., відповідні положення Міжнародних пактів про права людини 1966 р. Україна є стороною названих міжнародних актів.

Ратифікація – остаточне схвалення, затвердження найвищим органом держави міжнародного договору, що вказує на її згоду на обов'язковість цього договору, який набуває юридичної сили лише після ратифікації. Найважливіші договори за законодавством різних країн підлягають ратифікації найвищим законодавчим органом держави або главою держави. Договори, які не підлягають ратифікації схвалює уряд або одна з урядових структур. Ратифікація договору вважається завершеною від моменту обміну ратифікаційними грамотами (двосторонній договір) або вручення їх депозитарію (багатосторонній договір). Ратифікація є остаточною, від неї не можна відмовитися або знову винести договір на обговорення. Відповідно до Конституції України (ст. 9) чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Регіональні міжнародні організації – міжнародні організації держав певного регіону (одного географічного району) – політичні, економічні, військові, науково-технічні тощо. Широковідомі такі регіональні організації, як Європейський Союз, Організація африканської єдності, Ліга арабських держав. Заснування і діяльність регіональних організацій мають відповідати вимозі Статуту ООН (п. 1 ст. 52), згідно з якою вони створюються для вирішення питань підтримання міжнародного миру та безпеки і придатні для регіональних дій за умови, що угоди про регіональні організації та діяльність їх органів відповідають цілям і принципам Статуту ООН.

Регіональні угоди – міжнародні угоди (контракти, договори), що укладені державами, розташованими в певному географічному регіоні, і містять зобов'язання щодо цього регіону. Право держав укласти регіональні угоди передбачено ст. 52 Статуту ООН. Такі угоди мають відповідати принципам і цілям Статуту ООН.

Редемаркація кордонів – перевірка лінії державного кордону й відновлення прикордонних знаків, якщо вони зникли або були зруйновані, за раніше визначеними на картах, що містяться в договірних документах або складені комісією з редемаркації кордонів. Роботи виконуються за домовленістю сторін.

Реєстрація міжнародних договорів – внесення до спеціального реєстру міжнародної організації міжнародного договору, який набув чинності, що дає змогу посилатися на нього в органах такої організації. Реєстрація договорів здійснюється в секретаріатах ООН, спеціалізованих установах ООН, Ради Європи та інших міжнародних організацій. Договори, зареєстровані в ООН, публікуються в спеціальних збірниках. В Україні договір, що набув чинності, реєструється в Міністерстві закордонних справ, яке разом із Верховною Радою України відповідає за його поширення на внутрішній право порядок держави.

Реквізіція – примусове вилучення державою або військовими властями під час війни майна у приватних осіб або громадських організацій з виплатою їм вартості майна. Відповідно до ст. 52 Гаазької конвенції про закони та звичаї сухопутної війни реквізіцію можлива лише для потреб окупаційної армії і не повинна здійснюватися для потреб воюючої держави взагалі.

Ректифікація кордонів – незначні зміни або уточнення стану кордонів на місцевості відповідно до домовленостей між сторонами, що були досягнуті

раніше. Може застосовуватися у разі будівництва тунелів, гідроелектростанцій, аеродромів, мостів тощо.

Репарація – вид матеріальної міжнародно-правової відповідальності. Передбачає відшкодування державою завданих нею під час воєнних дій збитків. Уперше була застосована у Версальських мирних угодах 1919 р. Виплату репарації звичайно передбачають у мирному договорі.

Репресалії – правомірні примусові дії держави, спрямовані на відновлення своїх прав, порушених іншою державою, але без застосування сили, тобто збройних репресій, заборонених сучасним міжнародним правом. Важливою умовою правомірності репресалій є обов'язок держави, яка вирішила застосувати їх, використати мирну процедуру відшкодування збитків, завданих їй правопорушником. Заходи, вжиті державою як репресалії, мають бути пропорційними правопорушенню. Репресалії припиняються з моменту відновлення стану, який передував правопорушенню.

Реституція – відновлення стану речей, який існував на момент вчинення дії, що завдала шкоди, тобто повернення або відновлення матеріальних цінностей у натурі. Прикладом реституції є повернення у натурі майна, неправомірно вилученого та вивезеного воюючою державою з території супротивника. Будь-які операції з державним майном, як і з майном юридичних і фізичних осіб, з метою вивезення його до іншої країни вважаються недійсними. Тому реституції підлягає не тільки майно, що перебуває під контролем воюючої сторони, а й те, що опинилося у володінні третьої сторони. У разі неможливості здійснити реституцію саме тих речей, які були неправомірно вивезені до іншої країни, за домовленістю між 139 державами можливе повернення подібних речей такої самої вартості (субституція).

Реторсія – відповідні дії однієї держави з метою спонукати іншу державу не застосовувати дискримінаційних заходів і відшкодувати заподіяні збитки, поновивши при цьому принцип взаємності у відносинах. Заходи реторсії мають бути пропорційними тим, що спричинили застосування реторсії, і припиняються з моменту відновлення становища, яке існувало раніше.

Роззброєння – заборона окремих видів зброї, їх виробництва, нагромадження, розгортання і застосування, обмеження деяких видів озброєння за кількістю, обмеження можливостей якісного вдосконалення озброєння. Передумова зміцнення миру та безпеки на Землі – одне з основних завдань для більшості країн світу.

Розрив дипломатичних відносин – припинення дипломатичних відносин між державами на підставі офіційної заяви компетентних органів однієї з цих держав, зробленої від її імені. Розрив дипломатичних відносин не спричиняє автоматичного припинення консульських відносин, якщо відповідні держави мають на території одна одної самостійні консульські представництва.

Самозахист – індивідуальні вимушені заходи для самопомоги, які забезпечують політичну незалежність і територіальну недоторканність держави від будь-яких дій іншої держави, що суперечать принципу заборони застосування сили і загрози силою, але які не є збройним нападом. Самозахист може поширюватися лише на власну територію.

Самооборона – збройні дії держави у відповідь, що здійснюються нею для поновлення своєї політичної незалежності й територіальної недоторканності, порушених іншою державою у формі збройного нападу. Про всі заходи, вжиті для реалізації права на самооборону, потрібно відразу повідомити Раду Безпеки ООН. Самооборона може бути колективною як збройна допомога держави іншій державі, що зазнала збройного нападу з боку третьої сторони.

Сатисфакція – форма міжнародно-правової відповідальності, яка полягає в тому, що держава-порушник задовольняє вимоги постраждалої держави. Види сатисфакції: вираження співчуття, публічне вибачення, покарання винних, надання особливих почестей по-страждалій державі тощо. Види сатисфакції залежать від завданої шкоди і конкретної політичної ситуації.

Секретаріат міжнародної організації – допоміжний адміністративний апарат міжнародної організації. Складається з генерального секретаря і персоналу, який потрібен для виконання завдань і функцій міжнародної організації.

Система міжнародного права – внутрішньо єдина, цілісна сукупність взаємопов'язаних галузей міжнародного права, що мають свої принципи і поділяються на інститути і підгалузі. Система міжнародного права, що має об'єктивний характер, включає в себе основні принципи міжнародного права і його галузі: право міжнародних договорів; принципи і норми, що регулюють статус населення; принципи і норми, що встановлюють режим державної та інших територій; міжнародне морське право; міжнародне повітряне право; міжнародне космічне право; дипломатичне право; консульське право; право міжнародних організацій; мирні засоби вирішення міжнародних спорів; міжнародно-правові засоби забезпечення миру і запобігання війні; закони і звичаї війни; міжнародно-правова відповідальність; право міжнародної безпеки; міжнародний захист прав людини; міжнародне екологічне право та ін.

Система науки міжнародного права – сукупність взаємопов'язаних наукових поглядів і доктрин про походження і розвиток, сутність, джерела, об'єкти, суб'єкти, основні принципи, окремі галузі, інститути, норми і призначення міжнародного права в сучасних історичних умовах.

Співвідношення міжнародного публічного права і міжнародного приватного права – тісний взаємозв'язок міжнародного публічного права і міжнародного приватного права, зумовлений тим, що вони регулюють міжнародно-правові відносини, які виходять за межі однієї держави і пов'язують дві або більше держав (у тому числі внутрішньодержавні відносини, і які впливають із зазначених міжнародних). Різняться предметом регулювання, а з огляду на предмет, і суб'єктами, а саме: • міжнародне публічне право регулює відносини між державами і лише делегує свою юрисдикцію іншим окремим суб'єктам; • міжнародне приватне право регулює відносини між юридичними та фізичними особами.

Спір міжнародний – спір, що виникає між державами або іншими суб'єктами з питання юридичного факту чи правового регулювання певних відносин. Може виникати у різних сферах діяльності держав, щодо тлумачення або застосування того чи того міжнародного договору, у разі виникнення питання про відповідальність. Існування певних відмінностей ще не зумовлює

наявності спору між державами. Після визнання факту існування спору виникає обов'язок розв'язати цей спір. Міжнародний спір має вирішуватися лише мирними засобами на основі принципу мирного розв'язання міжнародних спорів.

Статус – встановлене нормами міжнародного права становище суб'єктів міжнародного права (наприклад, постійний нейтралітет), окремих територій, різних міжнародних і державних органів (наприклад, посольств), окремих категорій осіб (міжнародні службовці, дипломатичні представники та ін.) і майна (дипломатичної пошти, приміщення міжнародних організацій тощо).

Статус-кво – становище на міжнародній арені або у відносинах держав, що існує на цей момент або існувало у певний час у минулому. Підтримувати статус-кво або відновити статус-кво – зберігати існуюче становище або повернутися до того, що існувало раніше.

Статус-кво анте беллум – становище, що існувало до початку війни.

Строк дії міжнародного договору – період часу, упродовж якого діє міжнародний договір; визначається в самому договорі. Більшість міжнародних договорів є строковими, проте в практиці відомі й безстрокові договори. Дія договору починається з моменту набуття ним чинності; міжнародний договір припиняє свою дію після закінчення терміну, на який його уклали. Дострокове припинення дії міжнародного договору регулюється особливо.

Суб'єкти міжнародного права – учасники міжнародних відносин, які мають міжнародні права та обов'язки і здійснюють їх у межах та на основі міжнародного права. Основними суб'єктами міжнародного права є держави, нації та народи, похідними (вторинними) – міжнародні організації. Суб'єктами міжнародного права можуть бути державоподібні утворення, наприклад вільні міста.

Суверенітет держави – повнота законодавчої, виконавчої і судової влади держави на її території, що виключає будь-яку іноземну владу, а також невідкорення держави владі зарубіжних країн у сфері міжнародного спілкування. Суверенітет – одна з невіддільних ознак держави.

Тимчасовий повірений у справах – дипломат, який тимчасово виконує обов'язки глави дипломатичного представництва. Відповідно до Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р., тимчасовий повірений у справах призначається у разі, якщо призначений глава дипломатичного представництва не може виконувати своїх функцій або якщо така посада вакантна. Тимчасовий повірений у справах наділений правами і привілеями глави представництва, крім деяких протокольних почестей.

Тлумачення міжнародного договору – з'ясування його реального сенсу і змісту з метою щонайповнішої і найточнішої реалізації умов договору. Тлумачення міжнародного договору здійснюють: одна із сторін договору, в цьому разі тлумачення має силу лише для цієї сторони; сторони договору за угодою між ними, в цьому разі воно обов'язкове для цих сторін; міжнародні органи, про які з цією метою може згадуватися у самому договорі. У ст. 31 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1968 р. передбачено, що тлумачення договору має бути однаковою незалежно від суб'єктів, які здійснюють тлумачення.

Трансферт – передача населення території, яка перейшла від однієї держави до іншої, відповідно з одного громадянства до іншого. Трансферт передбачається у міжнародних договорах і супроводжується зазвичай наданням заінтересованим особам права на відмову від нового громадянства і збереження колишнього.

Трансформація – один із способів перетворення норм міжнародного права в норму внутрішньодержавного права. Оскільки сама собою норма міжнародного права є обов'язковою лише для його суб'єктів, держави забезпечують її дотримання юридичними й фізичними особами, в тому числі за допомогою трансформації міжнародно-правової норми в національну.

Ультиматум – категорична вимога однієї із сторін, супроводжувана погрозами в разі відмови виконати її іншою стороною.

Факультативний протокол – різновид багатостороннього міжнародного договору, що існує самостійно або як додаток до іншого договору (не є його невіддільною частиною), в якому окремі учасники фіксують домовленість щодо питань, з яких не змогли дійти згоди всі учасники основного договору. Участь сторін основного договору в такій додатковій угоді не обов'язкова (факультативна).

Форс-мажор – надзвичайні й непередбачувані обставини, через які виконання зобов'язань однією із сторін, що уклали угоду (контракт, договір), стає повністю або частково неможливим. Ці обставини мають зазначатися в договорі, що стосується цивільно-правових відносин.

Функції дипломатичного представництва – відповідно до практики, що склалася, і Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р. дипломатичне представництво виконує такі функції: представництво своєї держави в державі перебування; захист інтересів своєї держави в державі перебування; захист інтересів громадян своєї держави в державі перебування; ведення переговорів з урядом держави перебування; інформаційна функція; розвиток дружніх відносин між державою перебування і державою, яку представляє дипломатичне представництво; консульська функція.

Функції консульського представництва – відповідно до практики, що склалася, і норм міжнародного права консульське представництво виконує такі функції: захист інтересів своєї держави в державі перебування; захист інтересів юридичних і фізичних осіб у державі перебування; сприяння розвитку торгівлі, економічних, наукових і культурних зв'язків між державою, яку представляє консульська установа, та державою перебування; інформування держави, яку представляє консульська установа, про політичну, економічну, соціальну, культурну та інші сторони життя держави перебування; видача паспортів і проїзних документів громадянам своєї країни, а також віз та інших необхідних документів для поїздки до держави, яку представляє консульське представництво, громадянам держави перебування; надання допомоги і сприяння громадянам своєї держави в державі перебування; ведення актів громадянського стану, виконання деяких функцій адміністративного характеру; охорона інтересів неповнолітніх і недієздатних осіб своєї держави в державі перебування; представництво інтересів громадян своєї держави у суді, у справах про спадщину і в разі смерті; виконання прав нагляду та інспекції щодо літаків і

суден прапора своєї держави, сприяння і надання їм допомоги. Обсяг і зміст зазначеної допомоги визначаються в спеціальних консульських угодах, що укладаються між державами. Консульські і посадові особи під час виконання своїх функцій не повинні порушувати правопорядку, звичаїв і традицій держави перебування.

Хакер – особа, яка вчинює незаконні дії у сфері інформаційних новітніх технологій (у кіберпросторі): проникнення в інші комп'ютери; руйнування систем захисту інформації та неправомірне отримання даних. У більшості країн світу за це правопорушення встановлено кримінальну відповідальність.

Хімічна зброя – один із видів зброї масового знищення, що заборонений відповідно до Женевського протоколу про заборону застосування на війні задушливих, отруйних та інших подібних газів- і бактеріологічних засобів. 1925 р. Генеральною Асамблеєю ООН було прийнято кілька резолюцій про заборону застосування хімічної зброї. 1972 р. було прийнято спеціальну Конвенцію про заборону розроблення, виробництва та нагромадження запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та їх знищення.

Цесія – передача території однієї держави іншій за угодою між ними. Міжнародне право допускає передачу невеликих ділянок території однієї держави іншій, оскільки така передача не порушує права народів і націй на самовизначення, яке є найвищим принципом територіального розмежування. Цесія передбачає рівноцінну компенсацію у різних формах і потребує укладення між відповідними державами міжнародного договору, який має відповідати основним принципам і нормам міжнародного права.

Шаріат – звід юридичних і релігійних норм, що ґрунтуються на Корані та Суні і проголошені як вічні, незмінні, надані Господом; мусульманське право. Нині діє в Ірані, Судані, Пакистані та деяких інших країнах Азії й Африки.

Шпіонаж – визначений у більшості країн світу злочин, який передбачає діяльність іноземця або особи без громадянства зі збирання і передачі іноземній державі або іноземній організації чи їх представникам інформації, що є державною таємницею.

Юрисдикція держави – права судових та адміністративних органів держави з розгляду і розв'язання справ відповідно до їх компетенції. Міжнародне право розрізняє юрисдикцію держави територіальну та особисту (національну). Під територіальною розуміють таку юрисдикцію, що здійснюється державою в межах певної території. Особиста (національна) юрисдикція держави здійснюється щодо своїх громадян, які перебувають за межами території своєї держави.

Юс когенс (латин. *jus cogens* – примусове право) – поняття, яке характеризує імперативні норми міжнародного права, від яких держави не можуть відступати навіть за взаємною згодою. Норма Ю. к. може бути замінена лише новою нормою загального міжнародного права. Домовленості держав, що суперечать нормам Ю. к., є юридично недійсними.

Ядерна зброя – один із видів зброї масового знищення невибухового типу, що ґрунтується на вражаючій дії радіоактивного випромінювання. Має велику руйнівну силу. Україна послідовно виступає за заборону та ліквідацію усіх видів ядерної зброї і, здобувши незалежність, відмовилася від ядерної зброї.

Основні латинські терміни та вирази

ad referendum – для подальшого розгляду
ad hoc – для певного випадку, конкретної цілі
adjudicatio – присудження
acclamatio – вигук
accredere – довіряти
accretio – збільшення
annexio – приєднання
inclavo – замикаю
bona fides – добра віра, довіра
verbalis – словесний
nota – письмовий знак, позначка, зауваження
debellare – перемогти, підкорити
delimitatio – встановлення кордонів, розмежування
depositaire – зберігач
deponere – вкладати, здавати на зберігання
exsequi – встановлювати
erga omnes – такий, що розповсюджується на всіх
implere – наповнювати, здійснювати, виконувати
immynitas – звільнення від повинності, недоторканість
insurrectio – повстання
interventio – втручання
internus – внутрішній
intra vires – у межах повноважень
casus belli – привід до війни
communicare – робити спільним, повідомляти
concordare – узгоджувати
consensus – згода, однастайність
continuitas – безперервність
lex ferenda – закон, в якому є потреба; право, яке необхідно створити
memorandum – те, про що слід пам'ятати
modus vivendi – спосіб життя, спосіб існування
modus prosedendi – спосіб дії
naturalis – природний, дійсний
neutralis – нічийний
non liquet – не ясно
nota – письмовий знак, зауваження
nuntius – вісник
occupatio – оволодіння, зайняття
optatio – вибір, бажання
pactum – договір, угода
pacta sunt servanda – договори повинні виконуватися
фр. paraphe – розчерк, скорочений підпис
persona grata – бажана особа

persona non grata – небажана особа

jus soli – принцип набуття громадянства в результаті народження; право ґрунту

uti possidetis – відповідно до того, чим володієте

prolongare – продовжувати

promulgatio – оголошення, обнародування

ratification – затвердження

requisitio – вимога

reparatio – відновлення

repatriatio – повернення на батьківщину

reprehendere – стримувати, зупиняти

res communis – спільна річ

res nullius – нічийна річ

res judicata – вирішена справа

restitutio – відновлення, повернення

retorsio – зворотна дія

satisfactio – задоволення претензій, вибачення

secessio – відокремлення

status quo – положення на міжнародній арені або у взаємовідносинах держав, що існує в даний момент або існувало у певний час у минулому

tabula rasa – чиста дошка

ultimus – останній

filiatio – родова спадкоємність

cessio – передача, уступка

jus cogens – примусове право

МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Автономія волі – принцип, згідно з яким учасники правовідносин із іноземним елементом можуть здійснити вибір права, що підлягає застосуванню до відповідних правовідносин.

Аліменти – кошти на утримання дитини, які присуджуються у частці від доходу її матері/батька і (або) у твердій грошовій сумі.

Альтернативні колізійні норми – норми, які передбачають кілька правил на вибір права для цього, тобто зазначеного обсягом цієї норми, приватного правовідношення; право застосовні органи, а також сторони можуть застосовувати будь-яке з них.

Альтернативні способи розв'язання приватноправових спорів – ті, які можливі поза державним судом і міжнародним комерційним арбітражем: примирювальне провадження, посередництво, доарбітражне провадження, мініпроцес. У примирювальній процедурі завдяки третім особам сторони схиляються до взаємоприйняттого компромісу. Посередник діє як провідник волі сторін і не має права самостійно ухвалювати рішення щодо розв'язання спору.

Апостиль – спеціальний штамп, що підтверджує справжність підпису, статусу особи, яка підписала документ, та, у відповідних випадках, справжність печатки або штампу, яким скріплено документ. Порядок проставлення А. передбачений “Конвенцією, що скасовує вимогу легалізації іноземних офіційних документів” від 05.10.1961 р.

Арбітражна угода – угода сторін про передачу до арбітражу всіх або певних спорів, які виникли або можуть виникнути між ними у зв'язку з будь-якими конкретними правовідносинами, незалежно від того, чи мають вони договірний характер, чи ні. Арбітражна угода може бути укладена у виді арбітражного застереження в контракті або у виді окремої угоди.

Арбітражне застереження – обов'язкова частина зовнішньоекономічного договору, яка визначає матеріальне і процесуальне право, що буде застосовуватися у разі виникнення спору між сторонами.

Аффідевіт – документ, що підтверджує зміст норм права відповідної держави згідно з прийнятими тлумаченнями та практикою застосування; а. підлягає обов'язковій консульській легалізації чи проставлянню апостилію.

Багатогромадянство – перебування особи одночасно у громадянстві двох або більше держав

Безгромадянство – правовий статус фізичної особи, яка не має громадянства жодної держави.

Біженець – особа, яка не є громадянином України і внаслідок цілком обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого

попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань.

Взаємна гармонізація – запозичення країнами норм права, спираючись передусім на рішення міжнародних організацій, модельні й типові закони, у результаті чого з'являються схожі, але не тотожні закони та інші нормативні акти.

Взаємність – принцип, що означає застосування у певній державі права іншої держави, оскільки остання застосовує у себе право першої держави; взаємне надання державами певних прав та повноважень; взаємне надання національного режиму та режиму найбільшого сприяння.

Вибір права – право учасників правовідносин визначити, право якої держави підлягає застосуванню до правовідносин із іноземним елементом.

Визнання рішення іноземного суду – поширення законної сили рішення іноземного суду на територію України в порядку, встановленому законом

Виключна підсудність – поняття, яке означає, що лише вітчизняні суди можуть розглядати і ухвалювати рішення за певними справами з участю іноземного елемента.

Виконання рішення іноземного суду – застосування засобів примусового виконання рішення іноземного суду в Україні в порядку, передбаченому законом.

Відсилання до права третьої держави – відсилання колізійної норми права іноземної держави, визначеної відповідно до Закону України «Про міжнародне приватне право», до права третьої держави.

Гаазька конференція з міжнародного приватного права – міжурядова організація, мета діяльності якої полягає в роботі над прогресивною уніфікацією норм міжнародного приватного права.

Гармонізації законодавства – процес коригування законодавства держав членів Європейського Союзу на підставі правових актів ЄС, зокрема директив, які мають обов'язкову силу для держав – членів ЄС та вимагають від цих держав привести їх внутрішнє законодавство у відповідність до положень директив.

Генеральна угода з тарифів і торгівлі (ГАТТ) – міжнародна система угод заходів, спрямованих на організацію міжнародної торгівлі, боротьбу з демпінговими та іншими проявами недобросовісної конкуренції.

Дерогаційна угода – угода між сторонами цивільного процесу, в силу якої спір, що підлягає розгляду певною установою на підставі загальних диспозитивних норм, вилучається зі сфери її юрисдикції та передається іншій судовій установі.

Дитина – особа, яка не досягла повноліття – 18 років.

Екзекватура – спеціальний дозвіл на виконання іноземного судового рішення, що надається рішенням суду держави, на території якої вимагається таке виконання.

Закон громадянства спадкодавця – колізійна прив'язка, що означає застосування права тієї держави, громадянство якої мав спадкодавець.

Закон місця знаходження речі – колізійна прив'язка, що означає застосування права тієї держави, на території якої знаходиться річ, і застосовується щодо права власності та інших речових прав, а також у сфері спадкування.

Закон останнього місця проживання – колізійна прив'язка, що означає застосування права тієї держави, де особа спадкодавець постійно чи переважно проживала до смерті.

Заповіт – це волевиявлення спадкодавця, спрямоване на визначення юридичної долі його майна після смерті, виражене у встановленій законом формі.

Застереження про публічний порядок – правило, що обмежує застосування іноземного закону, до якого відсилає колізійна норма національного права.

Зворотне відсилання – повторне відсилання колізійної норми права іноземної держави до правопорядку держави, колізійна норма якої відіслала до даного іноземного правопорядку.

Зовнішньоторговельна діяльність – підприємницька діяльність у сфері міжнародного обміну товарами, роботами, послугами, інформацією, результатами інтелектуальної діяльності, зокрема винятковими правами на них (інтелектуальною власністю).

Зовнішньоторговельна угода – угода, що опосередковує підприємницьку діяльність у галузі міжнародного обміну товарами, роботами, послугами, інформацією, інтелектуальною власністю.

Іммігранти – іноземні громадяни або особи без громадянства, які перебувають на території держави і не мають наміру її покинути. Іммігрантів поділяють на легальних і нелегальних, тимчасових і постійних.

Імунітет держави – спеціальний правовий режим, встановлений міжнародними договорами та внутрішнім законодавством, в силу якого власність держави, правочини за її участю, а також підсудність спорів за її участю не можуть підпорядковуватись юрисдикції іншої держави.

ІНКОТЕРМС – (англ. Incoterms, International commerce terms) – міжнародні правила тлумачення комерційних термінів, прийняті Міжнародною торговою палатою у 1936 р. (ред.: 1953, 1967, 1976, 1980, 1990, 2000, 2010).

Іноземець – особа, яка не перебуває в громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав.

Іноземна юридична особа – підприємство, що створено за законодавством іншим ніж законодавство України і знаходиться за межами України.

Іноземний елемент – ознака, що характеризує приватноправові відносини, що регулюються Законом України «Про міжнародне приватне право», та виявляється в одній або кількох із таких форм: хоча б один учасник правовідносин є громадянином України, який проживає за межами України, іноземцем, особою без громадянства або іноземною юридичною особою; об'єкт правовідносин знаходиться на території іноземної держави; юридичний факт,

що створює, змінює або припиняє правовідносини, мав чи має місце на території іноземної держави.

Іноземні інвестиції – цінності, що вкладаються іноземними інвесторами в об'єкти інвестиційної діяльності відповідно до законодавства України з метою отримання прибутку або досягнення соціального ефекту.

Клаузула – (лат. *clausula* – завершення, застереження) – викладена окремою статтею закону певна умова, окреме (особливе) положення іншого нормативного акта (статуту, інструкції), окрема умова договору (угоди), заповіту тощо, якими обумовлюються певні обставини, пов'язані із застосуванням нормативно-правового акта чи виконанням приписів іншого документа, що має юридичне значення; спеціальна постанова або застереження, що додається до договору.

Колізійна норма – норма, що визначає, право якої держави підлягає застосуванню до правовідносин із іноземним елементом.

Колізійне право – частина міжнародного приватного права, що встановлює правила вибору застосовного права в ситуаціях, коли правовідносини пов'язані з правопорядками кількох держав.

Колізійні норми щодо спадкування – правила, які визначають, право якої країни має бути застосоване до спадкових відносин.

Колізія в міжнародному спадкуванні – правова ситуація, в якій спадкові відносини мають зв'язок із двома або більше національними правовими системами, що можуть взаємодіяти для їх регулювання.

Коносамент – документ, що регулює правовідносини між перевізником та одержувачем вантажу, свідчить про прийняття перевізником вантажу, відомості про який наведено в коносаменті, та є одним з документів, що підтверджують наявність і зміст договору морського перевезення.

Консул – посадова особа, призначена однією державою до іншої держави (держави перебування) для здійснення на її території (консульському окрузі) консульських функцій.

Консульська легалізація документів – процедура підтвердження дійсності оригіналів офіційних документів або засвідчення справжності підписів посадових осіб, уповноважених засвідчувати підписи на документах, а також дійсності відбитків штампів, печаток, якими скріплено документ.

Конфлікт кваліфікацій – відмінність у тлумаченні однакових понять, що містяться в колізійних нормах різних держав.

Культурні цінності – об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України.

Міжнародна організація праці (МОП) – заснована в 1919 р., є спеціалізованою установою ООН. Мета МОП – досягнення загального і міцного миру на основі соціальної справедливості та покращення існуючих умов праці шляхом регламентації робочого часу, включаючи встановлення максимальної тривалості робочого часу і робочого тижня; набору робочої сили та боротьби з безробіттям; встановлення гарантій зарплати, що забезпечує достатні умови життя.

Міжнародна організація цивільної авіації (англ. International Civil Aviation) – єдина міждержавна організація в галузі повітряних сполучень, спеціалізована установа системи ООН. Заснована Чиказькою конвенцією міжнародної цивільної авіації (1944), яка є статутом організації.

Міжнародна підсудність – компетенція судів певної держави з вирішення спору з “іноземним елементом”.

Міжнародна торгова палата (англ. International Chamber of Commerce) – міжнародна організація, яка має на меті підтримку й розвиток міжнародної торгівлі й глобалізації. Членами цієї організації є країни, до яких МТП має доступ через свої національні комітети. В Україні діє Торгово-промислова палата України.

Міжнародне перевезення – переміщення товарів з перетином державного кордону; з території України – на територію іноземної держави; з території іноземної держави – на територію України; транзитом через територію України.

Міжнародне приватне право – це система юридичних норм, які регулюють цивільно-правові, сімейні, трудові та цивільні процесуальні відносини з іноземним або міжнародним елементом.

Міжнародний договір України – чинний міжнародний договір України, згода на обов’язковість якого надана Верховною Радою України.

Міжнародний інститут з уніфікації приватного права (Institut international pour unification du droit prive; International Institute for the Unification of Private Law), УНІДРУА (UNIDROIT) – незалежна міжнародна організація, утворена у 1926 р. з метою вивчення шляхів гармонізації та координації процесів уніфікації приватного права у різних державах або групах держав і поступового прийняття країнами світу єдиної системи приватного, права

Міжнародний комерційний арбітраж – 1) недержавний юрисдикційний орган, різновид третейських судів, призначений для вирішення зовнішньоекономічних спорів; 2) особливий спосіб врегулювання зовнішньоекономічних спорів, основними перевагами якого порівняно із розглядом спорів у державних судах є конфіденційність, спеціалізація арбітрів, більш швидкий і демократичний розгляд справи.

Міжнародний цивільний процес – сукупність і система правових норм, що містяться у внутрішньому праві держави і в міжнародних договорах за участю цієї держави, які регулюють цивільно-процесуальні відносини між іноземними судами та учасниками процесу, один з яких є іноземною особою (іноземці, особи без громадянства, іноземні підприємства, установи, організації, іноземні держави та міжнародні організації), при здійсненні правосуддя з цивільних справ і наданні міжнародної правової допомоги.

Надімперативні норми (норми безпосереднього застосування; mandatory rules) – особлива категорія імперативних норм права, що застосовуються для регулювання приватноправових відносин з іноземним елементом, незалежно від того, яке право обране сторонами правовідносин на

підставі принципу автономії волі або судовим чи арбітражним органом на підставі колізійних норм.

Національний режим – принцип, за яким іноземні особи наділяються тими самими правами та обов'язками, що й громадяни даної держави, якщо інше не передбачено законом або міжнародним договором.

Негативні колізії – жодна держава, з якою пов'язані певні правовідносини, не розглядає їх як предмет регулювання свого власного права. Саме негативні колізії є підставою виникнення інституту зворотного відсилення.

Недійсний шлюб – шлюб, укладений із порушенням норм сімейного законодавства, який унаслідок цього не породжує майнових та особистих прав і обов'язків, що випливають зі шлюбу.

Обсяг – вказівка, що міститься в колізійній нормі, на групу правовідносин із іноземним елементом, до яких ця норма застосовується.

Обсяг колізійної норми – частина колізійної норми, що містить вказівку на ті відносини, які потребують правового врегулювання.

Обхід закону – застосування до правовідносин із іноземним елементом права іншого, ніж право, передбачене відповідним законодавством.

Опіка – форма захисту особистих і майнових прав фізичних осіб, які внаслідок певних обставин (вік, стан здоров'я) не можуть здійснювати свої права самостійно.

Особистий закон – закон, що визначає правоздатність та дієздатність суб'єкта залежно від його громадянства (особистий статус) або місця проживання (доміциль).

Офшорна зона – країна чи територія, де встановлено пільговий режим оподаткування для певних категорій компаній. Критерії віднесення тієї чи іншої території до категорії офшорної зони розробляються різними міжнародними інституціями, зокрема, Міжнародним валютним фондом. Перелік офшорних зон регулярно оприлюднюється Кабінетом Міністрів України.

Парантелла – у зарубіжному спадковому праві група кровних родичів, що має спільних предків. Перша п. включає самого спадкодавця та його низхідних родичів, друга – батьків та їх нисхідних родичів і т.д.

Патронат – спосіб улаштування дитини, позбавленої батьківського піклування, на виховання у сім'ю іншої особи (патронатного вихователя) до досягнення повноліття за плату.

Підстави виникнення сім'ї – шлюб, кровне споріднення, усиновлення, а також інші підстави, що не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства.

Позитивні колізії – дві й більше держави розглядають певні правовідносини з участю іноземного елемента як предмет регулювання свого власного права.

Правова допомога – передбачена спеціальними міжнародними двосторонніми чи багатосторонніми угодами допомога, що надається на засадах взаємності установами юстиції договірних сторін шляхом проведення

процесуальних дій, виконання судових доручень, визнання та виконання судових рішень, вручення судових та позасудових документів та ін.

Правова кваліфікація – визначення права, що підлягає застосуванню до правовідносин із іноземним елементом.

Правовий статус – сукупність прав та обов'язків, якими наділені суб'єкти міжнародного приватного права в межах конкретного правопорядку.

Правові звичаї – санкціоноване і забезпечуване державою звичаєве правило поведінки.

Правоздатність – здатність особи мати цивільні права та обов'язки; у контексті міжнародного приватного права – здатність особи бути суб'єктом прав і обов'язків у міжнародному середовищі.

Прецедент – об'єктивне (виражене зовні) рішення державного органу в конкретній справі, якому надаються безумовна обов'язковість, нормативна впорядкованість і поширення чинності при вирішенні всіх наступних аналогічних справ

Приватноправові відносини – відносини, які ґрунтуються на засадах юридичної рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності, суб'єктами яких є фізичні та юридичні особи.

Прив'язка – це вказівка на право, що підлягає застосуванню до колізійних правовідносин; частина колізійної норми, що містить вказівку на закон (тобто правову систему, правопорядок), за допомогою якого і будуть урегульовані зазначені відносини.

Пророгаційна угода – угода між сторонами цивільного процесу, в силу якої спір, непідсудний за загальними диспозитивними нормами про підсудність, стає підсудним.

Реєстрація шлюбу – юридичний факт, із яким пов'язане виникнення особистих та майнових правовідносин подружжя. Державна реєстрація шлюбу встановлена для забезпечення стабільності відносин між жінкою та чоловіком, охорони прав та інтересів подружжя, їхніх дітей, а також в інтересах держави та суспільства.

Режим найбільшого сприяння – негайне і безумовне надання будь-якої переваги, сприяння, привілею чи імунітету, наданих стосовно будь-якого товару, що походить з будь-якої держави, аналогічному товару, який походить з території держав – членів СОТ або держав, з якими укладено двосторонні або регіональні угоди щодо режиму найбільшого сприяння.

Репудіація (*repudiatio*, лат. – відмова) – у зарубіжному сімейному праві розлучення на підставі заяви чоловіка.

Реторсія – правомірні обмежувальні заходи у відповідь на аналогічні заходи іншої держави.

Розщеплення колізійної норми – поширене в МПП явище, коли правовідносини в цілому підпорядковуються одному правопорядку, а окремі питання – іншому.

Сімейне право – підгалузь цивільного права, норми якого регулюють сімейні особисті немайнові та майнові відносини, що впливають зі шлюбу,

належності до сім'ї та спорідненості, зважаючи на рівність учасників сімейних відносин і надання їм можливості самостійно вирішувати питання життя сім'ї.

Сімейний кодекс України – систематизований законодавчий акт, норми якого регулюють сімейні відносини і визначають засади шлюбу, особисті немайнові та майнові права і обов'язки подружжя, підстави виникнення, зміст особистих немайнових і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів.

Сім'я – первинний осередок суспільства. Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки.

Спадкодавець – це фізична особа, права та обов'язки якої після смерті переходять до інших осіб.

Спадкоємець – це особа, що набуває право на спадщину після смерті спадкодавця, а також особа, що одержала спадщину або має право на її одержання.

Спадкування – перехід прав та обов'язків від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців).

Суб'єкти міжнародного приватного права – фізичні або юридичні особи, а також держави, міжнародні організації та транснаціональні корпорації, які беруть участь у правовідносинах, що регулюються міжнародним приватним правом.

Схема транскордонного неттінгу (cross-border netting scheme) – правочин про зарахування нетто-позицій чи зобов'язань між сторонами більш ніж в одній країні чи юрисдикції.

Тестаментоздатність – здатність особи залишати заповіт та бути спадкоємцем.

равопорядку, а окремі питання – іншому

Транснаціональна корпорація (ТНК) – особливий вид корпорації, яка значну частину своєї господарської діяльності здійснює на світовому ринку через власні закордонні філії та дочірні підприємства.

Трудова міграція – переміщення працездатної особи на територію держави, громадянином якої вона не є та в якій постійно не проживає, з метою здійснення оплачуваної трудової діяльності.

Уніфікація законодавства (від лат. unus – один і facio – роблю) – у МПП встановлення шляхом угод між державами однакових за змістом цивільно-правових норм, що регулюють певну галузь правовідносин.

Чартер – договір фрахтування на перевезення морським і річковим транспортом вантажів, відповідно до якого перевізник (фрахтовик) зобов'язується за умови надання всього судна, його частини або визначених вантажних приміщень доставити вантаж у порт призначення та передати особі, уповноваженій на одержання вантажу, а відправник (фрахтувальник) – заплатити за перевезення вантажу встановлену плату (фрахт).

Шкала Кегеля – гнучка система колізійних прив'язок, яка дозволяє ефективно вирішувати колізійні проблеми, що виникають у сфері сімейного

права. Значне поширення отримала практика взаємного запозичення ш. К. у внутрішньому законодавстві багатьох європейських країн.

Юрисдикційний імунітет – право держави або міжнародної організації не підпорядковуватися юрисдикції судів іноземної держави.

Основні латинські терміни та вирази

abandono – відмова

cautio judicatum solvi – забезпечення сплати судових видатків

civis romānus – громадянин риму

comitas gentium – міжнародна ввічливість

corpus juris civīlis – кодекс юстиніана

forum arresti – суд місця арешту /опису майна

forum contractus – суд місця укладання договору

forum delicti – суд місця скоєння делікту

forum legis – суд, зазначений у законі

forum regit processum – процесуальне право підпорядковується закону

суду

fraus omnia corrumpit – обхід закону породжує недійсність акта в цілому

hostis – ворог, іноземець

immunitas – звільнення від обов'язків, пільга

jus civile – цивільне право

jus gentium – право народів

lex arbitri – закон, обраний арбітрами

lex causae – закон, що регулює сутність правовідносин

lex domicilii – закон місця проживання особи

lex fori – закон місця розгляду справи

lex loci actus – закон місця здійснення акта

lex loci celebrationis – закон місця укладання шлюбу

lex loci contractus – закон місця укладання договору

lex loci delicti commissi – закон місця вчинення правопорушення

lex loci laboris – закон місця виконання роботи

lex loci solutionis – закон місця платежу або виконання зобов'язання

lex patriae – закон громадянства особи

lex personalis – особистий закон фізичної особи

lex rei sitae – закон місця знаходження майна

lex societatis – особистий закон юридичної особи

lex voluntatis – закон, обраний сторонами

peregrinus – іноземний, чужий

perpetuatio fori – принцип неприпустимості змінення підсудності

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамович Р. М. Еволюція та співвідношення принципів "Nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege" та "Ex post facto law". *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2012. Т. 129. С. 59–62. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/NaUKMAun_2012_129_13.pdf
2. Аверочкіна Т. В. Сучасний стан здійснення суверенітету державами в морських просторах. *Митна справа*. 2012. № 5. С. 113–121.
3. Адміністративне право України : підруч. / Ю. П. Битяк, В. М. Гаращук, О. В. Дьяченко та ін.; за ред. Ю. П. Битяка. К.: Юрінком Інтер, 2007. 544 с. URL: <http://library.nlu.edu.ua/BIBLIOTEKA/SAIT/FAKULTET%208/2/Admin-Pravo.pdf>
4. Адміністративне право України : підруч.: за заг. ред. д.ю.н., проф. Коломоєць Т. О. К.: Істина, 2008. 219 с. URL: http://elcat.pnpu.edu.ua/docs/Kolomoyec_Administratyvne_pravo_Ukrajny_2008.pdf
5. Адміністративне право України : підручник / І. Л. Бородин. К.: Алерта, 2019. 548 с. URL: <https://jurkniga.ua/wadata/public/shop/products/58/24/12458/attachments/%D0%90%D0%B4%D0%BC%D1%96%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%B5%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8.%20%D0%9F%D1%96%D0%B4%D1%80%D1%83%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf>
6. Адміністративне право України. Адміністративне судочинство в Україні : посіб. для підгот. до зовн. незалеж. оцінювання / І. М. Балакарева, М. І. Белікова, І. В. Бойко та ін.; за заг. ред. Н. Б. Писаренко. Харків: Право, 2019. 190 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/602/3_Administrativne%20pravo%20Ukraini_ZNO_2019_vnutri.pdf
7. Адміністративне право України. Академічний курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищих навч. закл : у 2 т. / [Авер'янов В. Б., Андрійко О. Ф., Битяк Ю. П. та ін.] ; [В. Б. Авер'янов (голова ред. кол.)]. – К. : Юридична думка, 2004.
8. Адміністративне право України. Повний курс: підручник / В. Галуцько, П. Діхтієвський, О. Кузьменко та ін.; за ред. В. Галуцька, О. Правоторової. Видання третє. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2020. 584 с. URL: <http://sipl.com.ua/wp-content/uploads/2020/04/%D0%93%D0%B0%D0%BB%D1%83%D0%BD%D1%8C%D0%BA%D0%BE-%D0%90%D0%94%D0%9C%D0%86%D0%9D-%D0%9F%D0%A0%D0%90%D0%92%D0%9E-%D0%B2%D0%B8%D0%B4-%D1%82%D1%80%D0%B5%D1%82%D1%94-2020.pdf>
9. Адміністративне право України. Повний курс: підручник / Галуцько В., Діхтієвський П., Кузьменко О., Стеценко С. та ін. Вид. 2-ге. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2019. 520 с. URL: <http://sipl.com.ua/wp->

content/uploads/2019/02/%D0%90%D0%9F%D0%A3-%D0%BC%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D1%82-26.02.2019.pdf

10. Адміністративне право України. Повний курс: підручник / за ред. В. Галуцька, О. Правоторової. Видання третє. Київ: Академія адміністративно-правових наук, 2020. 466 с. URL: <http://sipl.com.ua/?p=7112>

11. Адміністративне право України: академ. курс: підруч.: у 2 т. Т. 2. Особлива частина / В. Б. Авер'янов, О. Ф. Андрійко, Ю. П. Битяк, І. А. Грицяк, І. П. Голосніченко, В. В. Зуй, С. В. Ківалов, Є. Б. Кубко; Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. К.: Юрид. думка, 2009. 600 с.

12. Адміністративне право України: навч. посіб. / В. В. Галуцько та ін.; за ред. В. В. Галуцька. Херсон: Грінь Д. С., 2015. Т. 1: Загальне адміністративне право. 272 с. URL:

<http://sipl.com.ua/wpcontent/uploads/2015/07/%D0%90%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%B5-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8-2015.pdf>

13. Адміністративне право України: навч. посіб.: у 2 т. Т. 1. Загальне адміністративне право / В. В. Галуцько, В. І. Олефір, М. П. Пихтін, С. В. Діденко, Ю. В. Гридасов, І. А. Дьомін, О. О. Онищук, М. М. Новіков, О. Ю. Волкович, А. А. Іванищук; Харк. нац. ун-т внутр. справ, Херсон. юрид. ін-т. Херсон, 2011. 320 с.

14. Адміністративне право України: підручник / Т. О. Коломоець, Ю. В. Пирожкова, Н. О. Армаш, Р. В. Сінельнік, П. С. Лютіков, Р. О. Кукурудз; Держ. вищ. навч. закл. "Запорізь. нац. ун-т" МОН України. К.: Істина, 2009. 475 с.

15. Адміністративне право України: підручник: у 2-х т. / В. В. Галуцько та ін. Херсон: ХМД, 2013. Т. 1: Загальне адміністративне право. Академічний курс. 396 с.

16. Адміністративне право: навч. посіб. / В. В. Баштанник, І. Д. Шумляєва. 2 – е вид., переробл. і доповн. Дніпро: ДРІДУ НАДУ, 2018. 200 с. URL: <https://grani-print.dp.ua/index.php/home/issue/view/8/may>

17. Анісімова Г. В. Екологічне право України. Підручник. Х.: Право, 2009. 327 с.

18. Баймуратов М. О. Міжнародне публічне право: підручник. Харків: Одісей, 2008. 704 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/973336/>

19. Баймуратов М. О. Основи правознавства: Навч. посіб. / М. О. Баймуратов, Л. Р. Біла, С. В. Ківалов, Ю. Є. Полянський, Є. В. Додін, В. В. Дудченко, І. І. Каракаш, Н. А. Мирошніченко, В. О. Михальов, П. П. Музиченко; Одес. нац. юрид. акад. 8-е вид., переробл. і доповн. О.: Юрид. л-ра, 2005. 359 с.

20. Блощаневич А. В. Проблеми та перспективи розвитку міжнародного права у XXI столітті. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 390-393.

URL:<file:///G:/Files/%D0%9D%D0%90%D0%92%D0%A7%D0%90%D0%9B%D0%>

[AC%D0%9D%D0%86%20%D0%9F%D0%A0%D0%9E%D0%93%D0%A0%D0%90%D0%9C%D0%98/%D0%9C%D0%9F/Chkup_2012_2_94.pdf](#)

21. Буткевич В. Виклики міжнародному праву в умовах глобалізації світу. *Право України*. 2012. № 3-4. С. 12–50.

22. Буткевич О. Генезис науки історії міжнародного права. *Право України*. 2012. № 3-4. С. 268-285.

23. Великанова М. М., Великанов О. Ю., Половко І. В. Теорія держави та права: Навчально-методичний посібник. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2006. 164 с.

24. Волошин Ю. О. Міжнародне право в умовах глобалізації та міждержавної інтеграції: еволюція та особливості сутнісних характеристик. *Бюлетень міністерства юстиції України*. 2011. № 4. С. 88-94.

25. Галуцько В. В. Правознавство. Професійний курс : [навч. посіб.] / В. В. Галуцько, О. О. Фаст, С. А. Долгий, М. В. Рудич, А. Л. Терещенко, В. П. Сердюк; Відкритий міжнар. ун-т розв. людини "Україна". К. : Ун-т "Україна", 2013. 199 с.

26. Гапотій В. Д. Правознавство : конспект лекцій у схемах : практ.-граф. навч. посіб. Мелітополь : Видавн. будинок Мелітоп. міськ. друк., 2013. 333 с.

27. Геєць І. В. Сучасна теорія держави: Навчально-методичний посібник для студентів-політологів І курсу. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2014. 41 с.

28. Геєць І. В. Теорія держави і права (опорні конспекти, схеми, таблиці). Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2016. 184 с.

29. Геєць І. В. Теорія держави і права. 2-ге вид., доповн. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2015. 52 с.

30. Геєць І. В. Теорія держави і права. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2014. 38 с.

31. Геєць І. В., Городецька І. А. Співвідношення публічного та приватного в римському праві: аксіологічний вимір. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2024. № 4. С. 3–7. DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2024.4.1>

32. Геєць І. В.. Актуальні проблеми теорії та філософії права: навч.-метод. посіб. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2021. 64 с.

33. Гом'єн Д. Кроткий путівник Європейською конвенцією з прав людини. Вид. 3-тє. К.: Фенікс, 2006. 192 с.

34. Городецька І. А. Адміністративне право України. Загальна частина : навч. посіб. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2011. 192 с. URL: http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?I21DBN=REF&P21DBN=REF&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&_S21P03=ZP=&_S21STR=0000274335

35. Городецька І. А. Адміністративне право України: навч.-метод. посіб. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2019. 63 с.

36. Городецька І. А. Адміністративний процес України: навч.-метод. посіб. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2019. 59 с.

37. Городецька І. А. Актуальні проблеми адміністративного права та процесу: навч.-метод. посіб. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2021. 66 с.
38. Городецька І. А. Актуальні проблеми цивільного права та процесу [Електронне видання]: навч.-метод. посіб. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2021. 72 с.
39. Городецька І. А. Антикорупційні програми органів влади як складник системи запобігання і протидії корупції. *Юридичний науковий електронний журнал*: електрон. наук. фахове вид. 2020. № 5. С. 125–128. URL: http://www.lsej.org.ua/5_2020/29.pdf
40. Городецька І. А. Екологічне право України (спеціальність 081 Право) [Електронний ресурс] : навч.-метод. посіб. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2020. 100 с.
41. Городецька І. А. Земельне право України (спеціальність 081 Право) [Електронний ресурс] : навч.-метод. посіб. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2020. 81 с.
42. Городецька І. А. Корупційні ризики в діяльності органів публічної влади: поняття, ідентифікація, заходи усунення. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки»*. 2020. № 8 (30). С. 7–12.
43. Городецька І. А. Право інтелектуальної власності (спеціальність 081 Право): навчальний посібник. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2020. 432 с.
44. Городецька І. А. Предмет адміністративного права: сучасні наукові підходи до розуміння. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2019. Вип. 41. Т. 1. С. 57–60.
45. Городецька І. А. Цивільне право України: навчальний посібник. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2020. 137 с.
46. Городецька І. А. Чинники ефективності адміністративно-правового регулювання суспільних відносин (теоретичний аспект). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2020. Т. 31 (70) № 2. Ч. 3. С. 89–93.
47. Городецька І. А., Геєць І.В. Сімейне право України: навч.-метод. посіб. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2023. 72 с.
48. Гринюк Н. Поняття принципу суверенної рівності держав у сучасному міжнародному праві. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 11. С. 112-114.
49. Гулима Ю. Тенденції у розвитку науки міжнародного права, нові підходи до вивчення міжнародного права. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 6. С. 174-177.
50. Гусарев С. Д., Олійник А. Ю., Слюсаренко О. Л. Теорія права і держави : Навчальний посібник. К.: всеукраїнська асоціація видавців "Правова єдність", 2008. 270 с.
51. Дмитриченко І. В. Термінологічний словник міжнародного права. Миколаїв: НУК, 2009. 48 с
52. Дмитрієв А. І. Історія міжнародного права: монографія / А. І. Дмитрієв, Ю. А. Дмитрієва, О. В. Задорожній; Укр. асоціація міжнародного права, Інститут міжнародних відносин Київського національного

ун-ту ім. Т. Г. Шевченка, Укр. держ. ун-т фінансів та міжнародної торгівлі. Київ: Промені, 2008. 384 с.

53. Драпак Г. М., М. Є. Скиба. Основи інтелектуальної власності : навч. Посібник. 2-ге вид., виправл. К. : Кондор, 2007. 156 с.

54. Екологічне право України. Особлива частина : навч. посіб. / [О. М. Шуміло (кер. авт. кол.), І. В. Бригадир, В. А. Зуєв та ін.] ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. 2-ге вид., змін. / за заг. ред. О. М. Шуміла. Харків, 2017. 384 с.

55. Екологічне право України. Особлива частина : навч. посіб. / О. М. Шуміло (кер. авт. кол.), В. А. Зуєв, І. В. Бригадир та ін. Київ: Центр учбової літератури, 2013. 432 с. URL:

<http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/1199>

56. Екологічне право України: навчальний посібник / за ред. проф. І. І. Каракаша, д.ю.н. Т. Є. Харитонової, к.ю.н. А. І. Черемнової; вид. 1-е. Одеса : Гельветика, 2018. 408 с. URL: <https://oldiplus.ua/downloads/347.pdf>

57. Екологічне право України: підручник для студентів юрид. вищ. навч. закладів / А. П. Гетьман, М. В. Шульга, В. К. Попов та ін.; За ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. Х.: Право, 2019. 384 с.

58. Екологічне право: навч. посіб. / кол. авт. [Резворович К. Р., Юнін О. С., Кірін Р. С. та ін.]. Дніпро: Видавець Біла К. О., 2020. 318 с. URL: http://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/5077/1/%D0%95%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B5%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE_%D0%9C%D0%90%D0%9A%D0%95%D0%A2.pdf

59. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков, В. П. Пастухов, О. Д. Тихомиров; Ред.: В. В. Копейчиков; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. Стер. вид. К.: Юрінком Інтер, 2000. 318 с.

60. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков, В. П. Пастухов, О. Д. Тихомиров; Ред.: В. В. Копейчиков; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. Вид. стереотип. К.: Юрінком Інтер, 2001. 317 с.

61. Задорожній О. В., Медведєва М. О. Міжнародне право навколишнього середовища / О. В. Задорожній, М. О. Медведєва. – К.: Видавничий дім "Промені", 2010. 510с.

62. Іванов Ю. А. Міжнародне право: посібник для підготовки до іспитів. 3-тє вид., стереотип. К.: Паливода А.В., 2008. 202 с.

63. Іванченко О. Способи узгодження норм національного права з нормами міжнародного права. Юридичний вісник. 2013 . № 2. С. 178–182.

64. Інтелектуальна власність [Текст]: підручник / Р. С. Кірін, В. Л. Хоменко, І. М. Коросташова. Д.: Національний гірничий університет, 2012. 320 с. URL:

<http://ir.nmu.org.ua/bitstream/handle/123456789/146614/CD625.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

65. Інтелектуальна власність: навч. посібник / За заг ред канд. юрид. наук, доц. Нестерцової-Собакарь О. В. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 140 с. URL: <http://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/1424/1/%D0%98%D0%BD%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%B2%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%BD.pdf>
66. Калашник Г. М. Вступ до дипломатичного протоколу та етикету: навч. Посібник. К.: Знання, 2007. 143 с.
67. Капінос М. М. Інтелектуальна власність: підручник / М. М. Капінос, Е. Т. Лерантович, М. М. Солощук ; Нац. техн. ун-т "Харків. політехн. ін-т". Харків : Друкарня Мадрид, 2016. 396 с. URL: <http://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/39462>
68. Каркач П. М. Основи правознавства України: навч. посіб. / П. М. Каркач, В. О. Головка, Д. І. Барановський, Б. М. Кузьмін, С. М. Іванов. Х.: Еспада, 2008. 338 с.
69. Кельман М. С. Загальна теорія права (з схемами, кросвордами, тестами): Підруч. / М.С. Кельман; О.Г. Мурашин. К.: Кондор, 2002. 353 с.
70. Керецман В. Ю. Основи правознавства: Навч. посіб. / В. Ю. Керецман, О.С. Семерак; Ужгород. нац. ун-т. Юрид. ф-т. Ужгород: Мистец. лінія, 2002. 334 с.
71. Колпаков В. К. Адміністративна відповідальність (адміністративно-деліктне право): навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 256 с. URL: <https://yurincom.com/files/content/Kolpakov-Admin-Vidpov.pdf>
72. Конституційне право України. Академічний курс: Підруч. для студ. вищ. навч. закл.: У 2-х т. Т. 1 / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. К.: ТОВ "Вид-во "Юрид. Думка", 2006. 544 с.
73. Конституційне право України. Академічний курс: підручник: у 2 т. Т. 2 / В. О. Антонов, О. В. Батанов, Н. В. Воротіна, Н. П. Гаєва, Н.К. Ісаєва; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. К.: Юрид. думка, 2008. 800 с.
74. Конституційне право України: академ. курс : підруч. для студ. ВНЗ / О. В. Скрипнюк; МОН України, Нац. ун-т "Остроз. акад.", Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. К.: Ін Юре, 2010. 669 с.
75. Конституційне право України: навч. посіб. / В. О. Серьогін; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х., 2010. 368 с.
76. Конституційне право України: підручник / В. Ф. Погорілко, В.Л. Федоренко. 2-ге вид., переробл. К.: Прав. єдність, 2010. 432 с.
77. Копійка В. В. Єврейський Союз: Історія і засади функціонування: навчальний посібник / В. В. Копійка, Т.І. Шинкаренко; за ред. Л. В. Губернського. Київ: Знання, 2009. 751 с.
78. Котюк В. О. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. К.: Атіка, 2005. 592 с.
79. Кравчук М. В. Проблеми теорії держави і права (опорні конспекти) : навч. посіб. 3-тє вид., змін. й допов. Тернопіль : Екон. думка, 2016. 420 с. <http://dspace.tneu.edu.ua/bitstream/316497/25430/1/Microsoft%20Word%20-%20%D0%9F%D0%A2%D0%94%D0%9F%20%D0%92%D0%90%D0%A0%2021>

[%D0%BB%D1%8E%D0%BA%D1%81 %D0%9F%D0%A0%D0%90%D0%92%D0%9A%D0%90 .pdf](#)

80. Кримінальне право в запитаннях і відповідях: Загальна частина: посібник для підготовки до іспитів / За ред. В. А. Клименка ; Національна Академія внутрішніх справ України, Київський інститут внутрішніх справ, Київський міжнародний університет. К. : Атіка, 2003. 288 с.

81. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник для студ. вузів / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого ; За ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. К. ; Х. : Юрінком Інтер-Право, 2001. 416 с.

82. Кримінальне право України: Особлива частина: підруч. для студ. вузів / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого; За ред. професорів М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. К. : Юрінком Інтер ; Х. : Право, 2003. 496 с.

83. Курс адміністративного права України: підручник / за ред. О. В. Кузьменко. 3-тє вид., допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 904 с. URL: https://yuricom.com/wp-content/uploads/2018/10/Admin_Pravo_Kuzmenko_zmist-1.pdf

84. Лисенков С. Л. Правознавство: підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів. К. : Форум, 2004. 480 с.

85. Логвінова М.В. Основи правознавства [Текст] : навчальний посібник для студ. вузів / М. В. Логвінова, В. В. Кафарський; За заг. ред. В.П. Нагребельного; Міністерство освіти і науки України, Прикарпатський університет ім. В. Стефаника. К. : Центр навчальної літератури, 2005. 568 с.

86. Малиновський В. Я. Публічна служба в Україні: підручник. Київ: «Кондор», 2018. 312 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/199400191.pdf>

87. Мельник А. Я. правонаступництво України щодо міжнародних договорів СРСР: монографія / А.Я.Мельник; А. Я. Мельник; Ін-т держави і права Національної академії наук, Ін-т законодавства України. К.: Юридична думка, 2005. 424 с.

88. Мережко О. О. Право міжнародних договорів: сучасні проблеми теорії та практики: монографія. К.: Таксон, 2002. 344 с.

89. Мицик В. В. Права людини у міжнародному праві: міжнародно-правові механізми захисту. К.: Видавничий дім "Промінь", 2010. 722с.

90. Міжнародне право: Навч. посібник / За ред. М.В.Буроменського. К.: Юрінком Інтер, 2009. – 336 с.
[http://flightcollege.com.ua/library/6%D0%9E%D0%91%D0%A9%D0%95%D0%A1%D0%A2%D0%92%D0%95%D0%9D%D0%9D%D0%AB%D0%95%20%D0%9D%D0%90%D0%A3%D0%9A%D0%98/67%20%D0%AE%D0%A0%D0%98%D0%94%D0%98%D0%A7%D0%95%D0%A1%D0%9A%D0%98%D0%95%20%D0%9D%D0%90%D0%A3%D0%9A%D0%98/67%20.9%20%D0%93%D0%90%D0%9B%D0%A3%D0%97%D0%86%20%D0%9F%D0%A0%D0%90%D0%92%D0%90/%5BZa_red.M.V.Buromenskogo%5D M%D1%96zhnarodne pravo N\(BookSee.org\).pdf](http://flightcollege.com.ua/library/6%D0%9E%D0%91%D0%A9%D0%95%D0%A1%D0%A2%D0%92%D0%95%D0%9D%D0%9D%D0%AB%D0%95%20%D0%9D%D0%90%D0%A3%D0%9A%D0%98/67%20%D0%AE%D0%A0%D0%98%D0%94%D0%98%D0%A7%D0%95%D0%A1%D0%9A%D0%98%D0%95%20%D0%9D%D0%90%D0%A3%D0%9A%D0%98/67%20.9%20%D0%93%D0%90%D0%9B%D0%A3%D0%97%D0%86%20%D0%9F%D0%A0%D0%90%D0%92%D0%90/%5BZa_red.M.V.Buromenskogo%5D M%D1%96zhnarodne pravo N(BookSee.org).pdf)

91. Міжнародне право: Підручник / Л.Д. Тимченко, В.П. Кононенко. К.: Знання, 2012. 631 с.
92. Міжнародне приватне право : навч. посібник / кол. авт. : д.ю.н., доц. К.Р. Резворович; к.ю.н., доц. М. П. Юніна; к.ю.н. М. М. Фролов та ін. ; за заг. ред. д.ю.н., доц. К. Р. Резворович. Дніпро : Дніпров. держ. ун-т внутр. справ, 2024. 92 с.
93. Міжнародне публічне право. Підручник / за ред. Репецького В.М. Київ: Знання, 2011. 437 с. URL: <http://www.nbu.gov.ua/>
94. Міжнародне публічне право: у 3 Т. / за заг. ред. В.Ф. Антипенка. К.: НАУ, 2012. Т. 2. 348 с.
95. Міжнародне публічне право: у 3 Т.; за заг. ред. В.Ф. Антипенка. К.: НАУ, 2012. Т. 1. 420 с.
96. Міжнародне судочинство / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: Юридична думка, 2009. 260 с.
97. Мікульонок І. О. Основи інтелектуальної власності : навч. посіб. / І. О. Мікульонок. К. : Ліра-К, 2011. 232 с.
98. Молдован .В.В. Правознавство: навчальний посібник для студентів вузів / В. В. Молдован, Л. І. Чулінда ; Міністерство освіти і науки України, Київський Національний університет імені Тараса Шевченка. 2-е вид., переробл. та доп. К. : Центр учбової літератури, 2010. 182 с.
99. Моца А. Інтеграція як особлива форма міжнародного співробітництва держав . *Юридична Україна*. 2012. № 12. С. 117-122.
100. Н.Б. Москалюк, Л.В. Кузьмич. Право інтелектуальної власності. Практикум: Навч. посібник. Тернопіль, 2017. 200 с. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/jspui/bitstream/316497/20492/1/%D0%9C%D0%BE%D1%81%D0%BA%D0%B0%D0%BB%D1%8E%D0%BA.pdf>
101. Основи держави і права України: Навч. посіб. для студ. неюрид. спец. вищ. навч. закл. / В.В. Сухонос, В.В. Бриков, П.О. Добродумов, Ж.В. Завальна, В.М. Завгородня; Нац. банк України, Укр. акад. банк. справи. Юрид. ф-т. Суми: Унів. кн., 2003. 388 с.
102. Основи держави і права України: підручник / В.Л. Ортинський, В. К. Грищук, М. А. Мацько та ін. К. : Знання, 2008. 583 с.
103. Основи правознавства: навч. посіб. / О.С. Семерак, І.О. Семерак. 2-ге вид., переробл. і доповн. К.: Знання, 2008. 480 с.
104. Основи правознавства: навч. посіб. / Ред.: Ю.І. Крегул; Київ. нац. торг.-екон. ун-т. К., 2007. 405 с.
105. Основи правознавства: Навч. посіб. / С.В. Ківалов, М.О. Баймуратов, Л.Р. Біла, Ю.Є. Полянський, Є.В. Додін, В.В. Дудченко, І.І. Каракаш, О.О. Погрібний, Н.А. Мірошниченко; Ред.: С.В. Ківалов; М.П. Орзіх. 2-е вид., випр. і доп. К.: Знання, 2001. 364 с.
106. Основи правознавства: Навч. посіб. / Т.Я. Цимбал, А.В. Старостенко, О.В. Чернецька, М.О. Бондаренко, О.В. Артеменко; Нац. ун-т держ. податк. служби України. Ірпінь, 2006. 356 с.
107. Основи правознавства: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Г.А. Шпиталенко, Р.Б. Шпиталенко. К.: Каравела, 2003. 384 с.

108. Основи правознавства: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. /; Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2011. 234 с.
109. Основи правознавства: навчальний посібник / Кер. авт. кол. д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України О. В. Негодченко ; Міністерство освіти і науки України, Міністерство внутрішніх справ України. Юридична академія. 3-е вид., перероб. і доп. К. : Центр навчальної літератури, 2005. 416 с.
110. Основи правознавства: Посіб. / О.Б. Костенко. 2-е вид., допов. і переробл. К.: Вид. Дім "Ін Юре", 2007. 600 с.
111. Павко А.І. Джерела міжнародного права: загальне і особливе / А.І. Павко, Я.А. Павко // Юридична наука. – 2012. – № 7. – С. 116-123.
112. Павко Я. Поняття міжнародного договору, його джерела та суб'єкти: термінологічні аспекти проблеми . *Віче*. 2013. № 12. С. 23-26.
113. Пастухов В.П. Основи правознавства: Навч. посіб. / В.П. Пастухова, В.Ф. Пеньківський, Л.М. Подкоритова, М.Ю. Наум, М.О. Міщук; Акад. адвокатури України. К.: Алерта, 2005. 378 с.
114. Пастухов В.П. Основи правознавства: Навч. посіб. / В.П. Пастухов, В.Ф. Пеньківський, В.П. Капелюшний, О.В. Ришкова; Ред.: В.П. Пастухов; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Акад. адвокатури України. К.: Школа, 2003. 383 с.
115. Погорілко В.Ф. Правознавство : підручник для студентів вищих навчальних закладів. К. : Каравела, 2010. 592 с.
116. Поліщук М.С. Правознавство : навч. посіб. для студентів неюрид. спец. Харків : Право, 2014. 106 с.
117. Понікаров В. Д., Єрмоленко О. О., Медведєв І. А. Авторські права та інтелектуальна власність. Підручник. Х : ВД «ІНЖЕК», 2008. 304 с.
118. Право Європейського Союзу / за заг. ред.. В.І. Муравйова. К. : Юрінком Інтер, 2010. 970 с.
119. Право інтелектуальної власності : Акад. курс : Підруч. для студ. вищих навч. закладів / О. А. Підпригора, О. Б. Бутнік-Сіверський, В. С. Дроб'язко та ін.; За ред. О. А. Підпригори, О. Д. Святоцького. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. 672 с.
120. Право інтелектуальної власності : навч. посіб. / В. С. Дроб'язко, Р. В. Дроб'язко. К. : Юрінком Інтер, 2004. 511 с.
121. Право інтелектуальної власності: Акад. курс: Підруч. для студ. вищих навч. закладів / О. П. Орлюк, Г. О. Андросчук, О. Б. Бутнік-Сіверський та ін.; За ред. О. П. Орлюк, О. Д. Святоцького. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 696 с. URL: <http://intellect21.cdu.edu.ua/wpcontent/uploads/2012/02/%D0%9E%D1%80%D0%B%D1%8E%D0%BA%20%D0%9E.%D0%9F.%20%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%20%D1%96%D0%BD%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82%D1%83%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D0%B2%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96.pdf>
122. Правознавство / І.М. Жмура; Нац. ун-т вод. госп-ва та природокористування. Рівне, 2010. 354 с.

123. Правознавство / Ред.: П.С. Пацурківський. Чернівці: Рута, 2006. 124 с.
124. Правознавство : навч. посіб. для студентів ВНЗ / за ред. Ю. Е. Губені, Р. П. Возняка, В. І. Андрієва. Львів : Українські технології, 2014. 407 с.
125. Правознавство : підруч. для студентів ВНЗ / [Богачова Л. Л. та ін.]. Харків : Фоліо, 2014. 635 с.
126. Правознавство : практикум / С. Ф. Гуцу [та ін.] ; Нац. аерокосм. ун-т ім. М. Є. Жуковського "Харк. авіац. ін-т". Х. : ХАІ, 2013. 75 с.
127. Правознавство [Текст] : навчальний посібник / Т. В. Варфоломеева, В. П. Пастухов, В. Ф. Пеньківський, В. П. Капелюшний; За заг. ред. В.Г. Гончаренка; Міністерство освіти і науки України, Академія адвокатури України. К. : Український інформаційно-правовий центр, 2002. 385 с.
128. Правознавство [Текст] : підручник / А. І. Берлач, Д. О. Карпенко, В.С. Ковальський та ін; За ред. В. В. Копейчикова ; Міністерство освіти і науки України. К. : Юрінком Інтер, 2005. 748 с.
129. Правознавство. Професійний курс : [навч. посіб.] / [В. В. Галуцько та ін.] ; Відкр. міжнар. ун-т розв. людини "Україна", Ін-т права та суспіл. відносин. К. : Університет "Україна", 2013. 199 с.
130. Правознавство. Словник термінів: Навч. посіб. / В.Г. Гончаренко, Л.М. Астрова, А.М. Бірюкова, В.І. Бояров, І.В. Булгакова. К.: Юрисконсульт; КНТ, 2007. 636 с.
131. Правознавство: за рейтингово-модульною системою навчання: навч.-метод. посіб. / О. Є. Ковнеров, О. О. Ковнеров, В. В. Степанов; Слов'ян. держ. пед. ун-т. Слов'янськ: [ПП] Маторін Б.І., 2011. 118 с.
132. Правознавство: конспект лекцій / В.В. Сергієнко, Л.В. Єрофєєнко; Харк. нац. екон. ун-т. Х., 2009. 228 с.
133. Правознавство: Конспект лекцій / В.Д. Понікаров; Харк. нац. екон. ун-т. Х., 2004. 171 с.
134. Правознавство: навч. посіб. / В. П. Марущак, С. О. Козуліна, Є.О. Львова, О. Й. Токарчук, К. І. Ровинська, Н. П. Долгіх; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Одес. регіон. ін-т держ. упр. О., 2010. 250 с.
135. Правознавство: Навч. посіб. / В.І. Бобир, С.Е. Демський, А.М. Колодій, О.Г. Кулик, А.Ю. Олійник; Ред.: В.В. Копейчиков; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. 2-е вид., переробл. та доп. К.: Юрінком Інтер, 1999. 699 с.
136. Правознавство: Навч. посіб. / В.М. Карпунов, І.С. Загоруй, О.І. Сікілінда; Луган. держ. ун-т внутр. справ. Луганськ, 2006. 712 с.
137. Правознавство: навч. посіб. / В.М. Олуйко, Р.І. Кондратьєв, Р.О. Стефанчук, А.В. Андрушко, Ю.В. Білоусов; Хмельниц. ун-т упр. та права. К.: Вид. Дім "Ін Юре", 2008. 488 с.
138. Правознавство: Навч. посіб. / В.Ю. Керецман, О.С. Семерак. К.: Атіка, 2002. 399 с.
139. Правознавство: навч. посіб. / М.С. Конох, А.В. Хрідочкін; Дніпродзержин. держ. техн. ун-т. Дніпродзержинськ, 2008. 160 с.

140. Правознавство: Навч. посіб. / О.Г. Бондар, О.М. Губрієнко, Г.Ю. Гулевська, Г.С. Журавльова, Т.О. Коломоєць; Держ. вищ. навч. закл. "Запоріж. нац. ун-т" МОН України. К.: Істина, 2007. 480 с.
141. Правознавство: навч. посіб. / О.Л. Копиленко, Ю.І. Римаренко, Л.І. Мозговий, В.І. Кушерець, В.В. Борщов; Слов'ян. держ. пед. ун-т, Ун-т сучас. знань. К.: ВД "Професіонал", 2007. 400 с.
142. Правознавство: навч. посіб. / П. С. Корнієнко. К.: Четверта хвиля, 2011. 559 с.
143. Правознавство: Навч. посіб. / П.В. Мельник, Л.А. Савченко, Г.М. Самілик, П.В. Цимбал, М.О. Бондаренко; Держ. податк. адмін. України, Акад. держ. податк. служби України. 2-е вид., доповн. і переробл. Ірпінь, 2003. 409 с.
144. Правознавство: Навч. посіб. / Ред.: С.М. Тимченко. Суми: Унів. кн., 2006. 554 с.
145. Правознавство: навч. посіб. / С.В. Дрожжина, О.О. Одінцева, В.О. Кондратьєв, О.І. Романюк, Г.В. Єфремова, О.В. Виноградова, С.В. Смерічевська, В.В. Пашутін. 2-ге вид. К.: Знання, 2010. 350 с.
146. Правознавство: Навч. посіб. / Т.В. Варфоломеєва, В.Г. Гончаренко, В.П. Пастухов, В.Ф. Пеньківський, В.П. Капелюшний; Акад. адвокатури України. К.: Укр. інформ.-прав. центр, 2002. 385 с.
147. Правознавство: Навч. посіб. / Уклад.: Л.Д. Менів; Київ. екон. ін-т менедж. К.: Екомен, 2006. 196 с.
148. Правознавство: Навч. посіб. для вступників спец. "Правознавство" вищ. закл. освіти / М.В. Кравчук, З.С. Гладун, В.К. Грищук, К.Б. Марисюк, Л.Т. Комзюк; Терноп. акад. нар. госп-ва. Юрид. ін-т. Т., 2002. 408 с.
149. Правознавство: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В.В. Андрійчук, Б.А. Басс, О.О. Михайлов, Ж.Ю. Половнікова. К.: Слово, 2003. 288 с.
150. Правознавство: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Д.Є. Погорілий; Нац. фармац. ун-т. Х.: Золоті сторінки, 2003. 379 с.
151. Правознавство: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Ред.: В.В. Сухонос. Суми: Унів. кн., 2005. 909 с.
152. Правознавство: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Ч. 1. Основи теорії права / Упоряд.: Ю.Г. Борисенко; Наук.-метод. центр вищ. освіти, Харк. нац. ун-т радіоелектрон.. Х., 2005. 148 с.
153. Правознавство: Навч. посіб. для студ. неюрид. спец. вищ. навч. закл. України / М.В. Кравчук, З.С. Гладун, В.К. Грищук, Л.Т. Комзюк, К.Г. Кравчук; Ред.: М.В. Кравчук; Тернопіль. акад. нар. госп-ва. Юрид. ін-т. 2-е вид., переробл. та доповн.. Т.: Карт-бланш, 2003. 408 с.
154. Правознавство: Навч. посіб. для студ. усіх спец. вищ. навч. закл. / Г.О. Атамась, А.П. Шелепов, А.М. Якутка; Нац. ун-т "Львів. Політехніка". Л., 2004. 252 с.
155. Правознавство: Навч. посібник / П.В. Мельник, Г.М. Самілик, Л.А. Савченко, П.В. Цимбал, А.В. Цимбалюк, М.О. Бондаренко, Т.Я. Цимбал, М.В. Глух; Акад. держ. податк. служби України. Ірпінь, 2001. 310 с.

156. Правознавство: навч.-метод. посіб. / Л.В. Єрофеєнко, В.М. Бережний; Харк. нац. автомоб.-дорож. ун-т. Х., 2007. 176 с.
157. Правознавство: Навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни / В.Ф. Опришко, Ф.П. Шульженко, О.В. Кришевич, В.Є. Постульга; Київ. нац. екон. ун-т. К.: КНЕУ, 2004. 225 с.
158. Правознавство: навчальний посібник / Т. В. Варфоломеева, В. Г. Павленко, В. П. Пастухов та ін. 2-е вид., переробл. і доп. К. : Знання-Прес, 2004. 436 с.
159. Правознавство: навчальний посібник / Т. В. Варфоломеева, В. Г. Павленко, В. П. Пастухов та ін. 2-е вид., переробл. і доп. К.: Знання-Прес, 2004. 436 с.
160. Правознавство: навчальний посібник для студ. неюрид. спец. вузів / За ред. М. В. Кравчука ; Міністерство освіти і науки України, Тернопільська академія народного господарства. Юридичний інститут. 2-е вид., перероб. та доп. Тернопіль : Карт-бланш, 2003. 408 с.
161. Правознавство: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред.: С. М. Тимченка, Т. О. Коломоєць. 2-е вид., стереотипне. Суми : Університетська книга, 2008. 554 с.
162. Правознавство: Підруч. / А.І. Берлач, Д.О. Карпенко, В.С. Ковальський, А.М. Колодій, А.Ю. Олійник, О.О. Підпригора. К.: Юрінком Інтер, 2004. 748 с.
163. Правознавство: Підруч. / В.Ф. Опришко, Ф.П. Шульженко, С.І. Шимон, І.А. Балюк, В.С. Врублевський; Київ. нац. екон. ун-т. К., 2003. 767 с.
164. Правознавство: підруч. / Г.І. Балюк, В.І. Борисова, М.К. Галянтич, Е.Ф. Демський, І.О. Дзера. 10-те вид., переробл. і доповн. К.: Юрінком Інтер, 2007. 848 с.
165. Правознавство: Підруч. / С.Е. Демський, В.С. Ковальський, А.М. Колодій, О.Г. Кулик, А.Ю. Олійник, І.В. Опришко. 7-е вид., стереотип. К.: Юрінком Інтер, 2002. 735 с.
166. Правознавство: посіб. / М.Б. Перетятко, О.С. Гаврилів. Л.: Вид-во Т.Сороки, 2008. 224 с.
167. Правознавство: посібник / В.І. Кунченко-Харченко, В.Г. Печерський, Ю.Ю. Трубін. Черкаси: ЧДТУ, 2009. 471 с.
168. Пронюк Н.В. Сучасне міжнародне право: навчальний посібник / Н.В. Пронюк. К.: КНТ, 2008. 344 с.
169. Публічна служба : навч. посіб. / С. М. Серьогін, Н. А. Липовська, Є. І. Бородин [та ін.]; за заг. ред С. М. Серьогіна. Дніпро: ГРАНІ, 2019. 384 с. URL: http://www.dridu.dp.ua/biblioteka/doc/Publiczna_sluzhba2.pdf
170. Публічне управління : термінол. слов. / уклад. : В. С. Куйбіда, М. М. Білинська, О. М. Петроє та ін. ; за заг. ред. В. С. Куйбіди, М. М. Білинської, О. М. Петроє. Київ : НАДУ, 2018. 224 с.
171. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права: навч. посібник. Львів : Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с.
172. Романов М. В. Основні засади запобігання корупції / М. В. Романов; ГО «Харківська правозахисна група». Харків: ТОВ «Видавництво,,

Права людини», 2017. 176 с. URL: <http://library.khpg.org/files/docs/1500543466.pdf>

173. Рудик П. А. Теорія держави: основні теорії, концепції, підходи до вивчення: навчальний посібник. 2-ге вид., перероб. та допов. К.: Алерта, 2015. 288 с. URL: <http://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/24713/1/1.pdf>

174. Сагайдак О.П. Дипломатичне представництво: організація і форми роботи: навчальний посібник / О.П.Сагайдак, П.Д.Сардачук. 2-ге вид., перероб. і доп. К.: Знання, 2008. 295 с.

175. Світличний О. П. Право інтелектуальної власності: підручник. К.: НУБіП України, 2016. 355 с. URL: https://www.businesslaw.org.ua/wp-content/Pidruchnyk_Pravo_intel_vlasnosti.pdf

176. Сидор В.Д. Міжнародне економічне право: навчальний посібник / В.Д. Сидор. Київ: Дакор, 2010. 248 с.

177. Сидоренко М.Й. Основи правознавства: Навч. посіб. / Відкр. міжнар. університет розвитку людини "Україна". К., 2005. 242 с.

178. Скиба Е. К. Філософія права: метод. реком. для самост. та індивід. роботи (для здоб. вищ. освіти перш. курсу освіт. рівня «бакалавр» ден. форми навч.). Дніпро : ДДУВС, 2024. 74 с.

179. Стеценко С. Г. Адміністративне право України: навч. посіб. Вид. 3-тє, перероб. та доп. Київ: Атіка, 2011. 624 с.

180. Сучасні проблеми цивільного права та процесу: навч. посіб. / С. О. Сліпченко, О. В. Синегубов, В. А. Кройтор та ін.; за ред. Ю. М. Жорнокуя та Л. В. Красицької. Харків: Право, 2017. 808 с.

181. Теорія держави і права: Академічний курс: підруч. / За ред. О.В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. К.: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

182. Харитонов О. І., Харитонов Є. О., Ківалова Т. С., Дмитришин В. С., Кулініч О. О., Романадзе Л. Д. та ін. Право інтелектуальної власності: підручник / за заг. ред. О. І. Харитонової. К.: «Юрінком Інтер», 2015. 544 с.

183. Хмельова І.Є. Визнання держав у міжнародному праві. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 4. С. 418-421.

184. Цибульов П. М. Основи інтелектуальної власності / Навч. посіб. К. Інститут інтелектуальної власності і права, 2005. 112 с.

185. Цивільне право України: Загальна частина / За ред. професорів І.А. Бірюкова і О.Ю. Заїки. К.: Алерта, 2014. 510 с. URL: <http://www.info-library.com.ua/books-book-166.html>

186. Цивільне право України. Частина перша : посіб. для підгот. до іспитів / В. І. Борисова, К. Ю. Іванова, Б. П. Карнаух, Ю. Є. Ходико ; за заг. ред. В. І. Борисової. Харків : Право, 2019. 248 с. URL: https://pravozizdat.com.ua/image/data/Files/726/3_Civilne%20pravo_chastina_1_NP%20do%20ispitiv_2019_vnutri.pdf

187. Цивільне Право України: навч. посіб. У 2 Т. / Ю.Ф. Іванов, О.В. Куриліна, М.В. Іванова. 2-ге вид. доповн. і переробл. Т. 1. Київ: Алерта, 2019. 342 с. URL: <https://jurkniga.ua/wa-data/public/shop/products/92/20/12092/attachments/%D0%A6%D0%B8%D0%B2%>

[D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B5%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8.%20%D0%A2%D0%BE%D0%BC%201.%20%D0%9D%D0%B0%D0%B2%D1%87%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D1%83%20%20%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%85.%20%D0%92%D0%B8.pdf](https://dakor.kiev.ua/wpcontent/uploads/ivanov_civilne_pravo_tom_2_zmist.pdf)

188. Цивільне право України: навч. посіб. у 2 т. / Ю.Ф. Іванов, О.В. Куриліна, М.В. Іванова. 2-ге вид. доповн. і переробл. Т. 2. К.: Алерта, 2019. 346 с. URL: https://dakor.kiev.ua/wpcontent/uploads/ivanov_civilne_pravo_tom_2_zmist.pdf

189. Цивільне право України: підручник. 2-е вид., перероб. і доп. У 2 частинах / за ред. проф. Р. Б. Шишки (кер. авт. кол.), Ч. 1. Загальна. К.: Видавництво Ліра-К, 2018. 736 с. URL: <http://lira-k.com.ua/preview/12445.pdf>

190. Цивільне право: підручник: у 2 т. / М-во освіти і науки України, Нац. ун-т "Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого"; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. 2-ге вид., переробл. та доповн. Х.: Право, 2014.

191. Цимбрівський Т. Концепція правосуб'єктності у сучасному міжнародному праві: загальнотеоретичні проблеми. *Юридичний журнал*. 2012. № 1. С. 21-25.

192. Чехович Т.В. Забезпечення міжнародної безпеки міжнародно-правовими засобами. *Наук. вісник Нац. Академії внутрішніх справ України*. 2013. № 1. С. 277-283.

193. Шайгарданова В.В. Уніфікація норм міжнародного права. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 2. С. 403-408. URL: file:///G:/Files/%D0%9D%D0%90%D0%92%D0%A7%D0%90%D0%9B%D0%AC%D0%9D%D0%86%20%D0%9F%D0%A0%D0%9E%D0%93%D0%A0%D0%90%D0%9C%D0%98/%D0%9C%D0%9F/Chkup_2013_2_97.pdf

194. Шпиталенко Г.А. Основи правознавства: навч. посіб. 5-е вид. К.: Каравела, 2008. 376 с.

195. *Юридичний словник* / уклад.: І. А. Городецька, І. В. Геєць. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2024. 331 с.

196. Horodetska I. Features and functional purpose of the components mechanism of administrative-legal regulation. *International scientific journal "Internauka". Series: "Juridical Sciences"*. 2022. № 11 (57). С. 11-15. URL: <https://www.inter-nauka.com/uploads/public/16716259346014.pdf>

197. Horodetska I. A. International agreements as sources of civil law of Ukraine. *International scientific journal "Internauka". Series: "Juridical Sciences"*. 2021. № 7 (41). С. 108–111. DOI: <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2021-7-745>

198. Kurylo, L., Kurylo, I., Shulga, I., & Horodetska, I. (2020). Environmental Legal Culture as a Factor in Ensuring Sustainable Development of Society. *European Journal of Sustainable Development*, 9(1), 220–227. URL: <https://doi.org/10.14207/ejsd.2020.v9n1p220>

199. Velychko L., Horodetska I., Moskalenko O., Shumna L. (2020). Legal regulation developing regional innovation clusters in the financial sector in Ukraine. *Financial and credit activity: problems of theory and practice, Vol 1, № 32*, 231–242.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ

1. Віденська конвенція про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями від 21 березня 1986 р. Верховна Рада України. Офіційний інтернет-сайт. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_a04
2. Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р. Верховна Рада України. Офіційний інтернет-сайт. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_118/page
3. Віденська конвенція про правонаступництво держав щодо договорів від 23 серпня 1978 р. Верховна Рада України. Офіційний інтернет-сайт. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_185
4. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. Відомості Верховної Ради Української РСР. 1990. № 31. Ст. 429.
5. Декларація тисячоліття ООН від 8 вересня 2000 р. Верховна Рада України. Офіційний інтернет-сайт. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_621
6. Договір про заснування Енергетичного Співтовариства від 25 жовтня 2005 р. Верховна Рада України. Офіційний інтернет-сайт. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_926
7. Договір про заснування Європейської Спільноти від 25 березня 1957 р. Верховна Рада України. Офіційний інтернет-сайт. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_017
8. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Міжнародний документ від 4. 11. 1950 р. Верховна Рада України. Офіційний інтернет-сайт. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004
9. Європейська угода про міжнародне дорожнє перевезення небезпечних вантажів (ДОПНВ) від 18 вересня 1975 р. Верховна Рада України. Офіційний інтернет-сайт. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_217
10. Загальна декларація прав людини ООН. Міжнародний документ від 10 грудня 1948 р. Верховна Рада України. Офіційний інтернет-сайт. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015
11. Заключний акт НБСЄ, підписаний 1 серпня 1975 р. Верховна Рада України. Офіційний інтернет-сайт. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_055
12. Земельний кодекс України : Верховна Рада України; Кодекс України, Закон від 25 жовтня 2001 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2768-14>.

13. Кодекс адміністративного судочинства України : Верховна Рада України; Кодекс України, Закон від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2747-15>.
14. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Верховна Рада України; Кодекс України, Закон від від 07.12.1984 р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=80731-10>.
15. Конвенція з примирення і арбітражу в рамках НБСЄ від 26 вересня 2003 р. Верховна Рада України. Офіційний інтернет-сайт URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_181
16. Конвенція про відкрите море від 29 квітня 1958 р. Верховна Рада України. Офіційний інтернет-сайт. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_180
17. Конвенція про міжнародну цивільну авіацію від 7 грудня 1944 р. Верховна Рада України. Офіційний інтернет-сайт. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_038
18. Конвенція про статус біженців від 28 липня 1951 р. Верховна Рада України. Офіційний інтернет-сайт. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_011
19. Конвенція УНІДРУА про міжнародний фінансовий лізинг від 28 травня 1988 р. Верховна Рада України. Офіційний інтернет-сайт. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_263
20. Конституція України від 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради від 23 липня 1996 р. 1996. № 30. ст. 141.
21. Кримінальний Кодекс України : Верховна Рада України; Кодекс України, Закон від 5 квітня 2005 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2341-14>.
22. Манильська декларація о мирном разрешении международных споров от 15 ноября 1982 г. Верховна Рада України. Офіційний інтернет-сайт. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_568
23. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права ООН. Міжнародний документ від 16.12. 1966 р. // Верховна Рада України. Офіційний інтернет-сайт. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043
24. Основи законодавства країни про загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Верховна Рада України; Закон України від 14 січня 1998 р. № 16/98-ВР. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/16/98-вр>.
25. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Верховна Рада України; Закон України від 19 листопада 1992 № 2801-XII. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2801-12>.
26. Податковий кодекс України : Верховна Рада України; Кодекс України, Закон від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.

27. Постанова Верховної Ради УРСР "Про проголошення незалежності України" від 24 серпня 1991 р. Відомості Верховної Ради Української РСР. 1991. № 38. Ст. 502.
28. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: Закон України від 08 липня 2011р. URL: www.zakon.rada.gov.ua
29. Про вищу освіту : Верховна Рада України; Закон України від від 01.07.2014 р. № 1556-VII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.
30. Про громадянство України: Закон України від 18 січня 2001 р. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 1. Ст. 65.
31. Про державну службу : Верховна Рада України; Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/889-19>.
32. Про дипломатичні ранги України: Постанова Верховної Ради України від 31 січня 1992 р. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 18. Ст. 236.
33. Про запобігання корупції : Верховна Рада України; Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>.
34. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України від 1 липня 2010 р. Верховна Рада України. Офіційний інтернет-сайт. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>
35. Про звернення громадян : Верховна Рада України; Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр>.
36. Про зовнішньоекономічну діяльність: Закон України від 16 квітня 1991 р. Відомості Верховної Ради України. 1991. № 29. Ст. 377.
37. Про Кабінет Міністрів України : Верховна Рада України; Закон України від 27.02.2014 № 794-VII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/794-18>.
38. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23.06.2005 № 2709-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text>
39. Про міжнародний комерційний арбітраж: Закон України від 24 лютого 1994 р. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 25. Ст. 199; 2003. № 30. Ст. 247.
40. Про міжнародні договори України: Закон України від 29 червня 2004 р. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 50. Ст. 540.
41. Про місцеве самоврядування в Україні : Верховна Рада України; Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. Редакція URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр>.
42. Про освіту : Верховна Рада України; Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
43. Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України: Закон України від 21 січня 1994 р. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 18. Ст. 101.
44. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 22 вересня 2011 року № 3773-VI. Відомості Верховної Ради України. 2012. № 19-20. Ст. 179.
45. Про правонаступництво України: Закон України від 12 вересня 1991 р. Відомості Верховної Ради України. 1991. № 46. Ст. 617.

46. Про приєднання України до Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо договорів: Постанова Верховної Ради України від 17 вересня 1992 р. Відомості Верховної Ради України. 1992. №41. Ст. 601.
47. Про ратифікацію Конвенції ООН з морського права 1982 року та Угоди про імплементацію Частини XI Конвенції ООН з морського права 1982 року: Закон України від 3 червня 1999 р. Відомості Верховної Ради України. 1999. № 31. Ст. 254.
48. Про судоустрій і статус суддів : Верховна Рада України; Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>.
49. Програма інтеграції України до Європейського Союзу. Указ Президента України від 14 вересня 2000 р. Офіційний вісник України. 2000. № 30. Ст. 1648.
50. Рамкова конвенція про захист національних меншин від 1 лютого 1995 р. Верховна Рада України. Офіційний інтернет-сайт. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_055
51. Статут ООН. Міжнародний документ від 26. 06. 1945 р. Верховна Рада України. Офіційний інтернет-сайт. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_010
52. Угода про міжнародні залізничні перевезення (КОТІФ) від 9 травня 1980 р. URL: http://zakon.nau.ua/doc/?code=994_291
53. Угода про створення зони вільної торгівлі від 4 квітня 1999 р. Верховна Рада України. Офіційний інтернет-сайт. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/997_051
54. Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору від 9 липня 1997 р. URL: http://zakon.nau.ua/doc/?code=994_002
55. Щодо відносин України і Організації Північно-Атлантичного Договору (НАТО): Постанова Верховної Ради України від 23 квітня 1999 р. Відомості Верховної Ради. 1999. № 20-74. Ст. 193.

ІНТЕРНЕТ РЕСУРСИ

1. www.kmu.gov.ua – Офіційний сайт Кабінету Міністрів України.
2. www.rada.gov.ua – Офіційний сайт Верховної Ради України.
3. www.minjust.gov.ua – Офіційний сайт Міністерства юстиції України.
4. www.kmu.gov.ua – Офіційний урядовий портал органів виконавчої влади України
5. www.lawyersunion.org.ua (сайт Спілки юристів України)
6. www.nbuv.gov.ua/ – Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського.
7. <http://catalogue.nplu.org/> – Національна парламентська бібліотека України, каталог книжкових та спеціальних видань (з 1995 року)
8. www.pravoznavec.com.ua – Електронна бібліотека юридичної літератури "Правознавець".
9. www.gurt.org.ua (сайт Ресурсного центру розвитку громадських організацій "Гурт").
10. www.internetrights.org.ua (портал правозахисних організацій, які діють в Інтернет)

ЗМІСТ

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА	3
ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН	27
ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ	70
ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА	91
ІСТОРІЯ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО	121
КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ	164
АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО УКРАЇНИ	173
ФІНАНСОВЕ ПРАВО УКРАЇНИ	183
ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО УКРАЇНИ	204
КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ	247
ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ	254
ПРАВО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ	266
ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО УКРАЇНИ	280
СІМЕЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ	330
ЖИТЛОВЕ ПРАВО УКРАЇНИ	336
ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ	355
ТРУДОВЕ ПРАВО УКРАЇНИ	364
МІЖНАРОДНЕ ПУБЛІЧНЕ ПРАВО	370
МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО	407
ЛІТЕРАТУРА	416

Наукове видання

Укладачі:
ГОРОДЕЦЬКА Ірина Альбінівна
ГЕСЦЬ Ірина Віталіївна

**СЛОВНИК
ЮРИДИЧНИХ ТЕРМІНІВ І ВИЗНАЧЕНЬ**

Технічний редактор – І. П. Борис
Верстка, макетування – О. В. Борщ

Видання друкується за авторським редагуванням

Підписано до друку 23.12.25 р.	Формат 60x84/8	Папір офсетний
Гарнітура Computer Modern	Обл.-вид. арк. 30,1	Ел. вид-ння
Замовлення № 196	Ум. друк. арк. 50,68	

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3^А
(04631)7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@ukr.net
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.